

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИЗМ

збірник документів

Черкаси – 2021

УДК 94:[329.7:332.2.021.8](477)(093)

У 45

ISBN 978-966-353-491-6

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 26.10.2021).

Корновенко С. В., Глібіщук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Український аграризм: збірник документів. Черкаси, 2021. 652 с.

Рецензенти:

Масненко В. В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Тригуб О. П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Збірник документів містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

ЗМІСТ

Передмова	4
Глава 1. Інтелектуальний аграристський дискурс	7
Глава 2. Партійний аграристський дискурс	271
Глава 3. Законодавчий аграристський дискурс	337
Гетьманат Павла Скоропадського	337
Уряд Півдня Росії	413
Румунія	458
Чехословаччина	498
Глава 4. Селянський аграристський дискурс	501
Довідковий апарат	624
Показчик імен	624
Показчик географічних назв	634
Перелік використаних архівних фондів та опублікованих документів	641
Список скорочень і умовних позначень	651

ПЕРЕДМОВА

Завершення першого і початок другого десятиліття ХХІ ст. у сучасному світі супроводжується докорінними соціокультурними та геополітичними трансформаціями. Світ вкотре опинився перед цивілізаційними викликами, відповіді на які визначатимуть подальшу перспективу людства. Уважний аналіз світової, зокрема європейської, історії дозволяє виявити певну схожість сучасних подій із аналогічними сторічної давнини. Перше і початок другого десятиліття ХХ ст. також позначені глобальними суспільно-політичними, соціально-економічними та смисловими потрясіннями. У науково-історичному дискурсі вони відомі, як цивілізаційний зсув. Очевидна схожість, хоча і нетотожність, між першим і початком другого десятиліття ХХ і ХХІ ст. європейської, української історії породжує природний інтерес дослідників до осмислення новітніх реальностей, опираючись на досвід минулого. Такими подібними явищами у вітчизняній історії першого і початку другого десятиліття ХХ і ХХІ ст., наприклад, є революції в Україні, гострота аграрного питання, пошук оптимальної національної моделі суспільно-політичного розвитку тощо. У такому контексті суспільно-політично і науково-практично значущим є вивчення аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917 – 1921 рр.

Загальновідомими є концепції українських соціалізму, націоналізму, комунізму, анархізму тощо. Водночас український аграризм є маловідомим для широких кіл громадськості, політиків, науковців, незважаючи на його феноменальність та практику реалізації в Україні.

Аграризм – це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як

самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

Є всі підстави говорити про те, що в умовах революційної дійсності 1917 – 1921 рр. в Україні ідейно-теоретично і структурно сформованим явищем став український аграризм. Його репрезентантами, з одного боку, було багатомільйонне селянство – активний суб'єкт селянської революції 1917 – 1921 рр., що розгорнулася в Україні, з іншого – громадсько-політичні діячі та партії, уряди тощо. Основні ключові ідеологеми центрально-південно-східноєвропейського аграризму загалом і українського зокрема: 1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці; 2) визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; 3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави; 4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами; 5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Зважаючи на викладене вище, у збірнику документів представлено теоретичні розробки концепції аграризму, програми аграристських політичних партій, аграристське за змістом законодавство, документи і матеріали, що відображають самоусвідомлення селянами самих себе, селянську політичну культуру і політичну свідомість,

реалізацію на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Україномовні та російськомовні документи опубліковано згідно з оригіналом зі збереженням усіх особливостей їхнього написання й тогочасного відтворення. Румунські документи українською мовою переклали Вулпе Тетяна, Каланча Ганна-Марія, чехословацькі – Тетяна Піковська. Трапляються не вживані сьогодні або застарілі слова.

Певні розбіжності у написанні окремих лексем залишено без уніфікацій. Збережено застосовані в документах різні види шифрових виділень (великими літерами, накресленням, врозбивку тощо) та вживання арабських і римських цифр.

До збірника включені документи, які висвітлюють особливості аграризму в країнах Центрально-Східно-Південної Європи для того, щоб читач зміг порівняти аграризм цих країн із українським.

У текстах документів збережено загальноновживані та локальні абрєвіатури, скорочення термінів. Відповідні розшифрування подано у *Списку скорочень й умовних позначень*.

В окремих випадках нерозбірливо написаний текст відновлено у квадратних дужках [].

Підписи у документах відтворено через імена, прізвища або прізвища та ініціали і подано із/без зазначення посади (*Міністр земельних справ В. Колокольцев*). Оригінальні, однак нерозбірливі підписи посадових осіб і громадських діячів позначено словом *Підпис*.

До *Показчика імен і Показчика географічних назв* увійшли всі особові найменування і назви географічних об'єктів, що трапляються у текстах документів. Розташування слів у показчиках алфавітне.

Довідковий апарат містить також *Список скорочень й умовних позначень, Перелік використаних архівних фондів та публікацій документів, Перелік письмових документів*.

ГЛАВА I
ИНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС

№ 1
КУЛІШ П. «ЛИСТИ СЬ ХУТОРА»

ПРО ГОРОДИ Й СЕЛА.

ЛИСТЬ I.

Усі письмєнні люде, опрічъ двохъ, або трєхъ, котóрихъ гóлосъ до насъ дохóдить ра́ють намъ своє хуторя́нське життя на ми́цанське ми́няти, бо, отъ, ка́жуть, ви въ прóстихъ світахъ та сорочка́хъ хóдите, а той б́итий и в́имятий людь по городáхъ – одягн́ий, náче пánство, и гóрниці въ ёго на помóсті, и вікна въ ёго великі, и лáсо вінъ ість, и сóлодко вінъ пье, и зáбавки въ ёго блáгорóдніи, и до книжóкъ вінъ берётця охóчо, и незабáромъ зрівняетця освітою съ панáми и зъ Жидáми; а ви зостаєтєсь у всіхъ позáду...

Колибъ мáли волю сі добрóдіи, то вже бъ давнó на́ші хуторі поспісували, росцініли всякий ступінь землі, позавóдили бъ на всякий х́утірь по трахті́рю зъ катері́нкою, и булó б у насъ такъ гáрно та лóбо, якъ у нихъ отгáмъ де-не́будь на Крестóвському, або въ Соко́льникахъ, чи щó. Родівшись у городáхъ, зрiсши въ висóкихъ палáтахъ, вони нічóго крáщого й не в́идумають надъ свою пánську, чи, якъ тамъ ка́жуть, комфóртабельну жизнь. А нашъ братъ, хуторя́нінь, попáвшись у ту камяnú Москв́у, або въ той безóдний *бурхъ*, д́ивитця, ей же Бóгу, зъ вели́ким жа́лемъ на той одягн́ий та лáсий людь, д́ивитця та й д́умає собі: «Бóже мій! якъ тутъ оці пані, у сій тіснóті, бідують! Зóлотом сс́яє, у карéті иде, а якімъ вóздухомъ д́ише!... Так оцє вони, тii розкóши?... Абó, мóже, оця гуркотня, оцєй гóмінъ, гáласъ, гукъ, свистъ, – чи не се та пова́ба, котóрою насъ ма́нять изъ тiхихъ хуторівъ спів́учихъ до тоi мизérної цивиліза́ції?... Абó, мóже,

оця дорожнѣта, що чоловікъ не прохарчѣтця и гнилятиною за ті грѣши, що гѣркою працею загорѣе, – може, *се* вона, та краща дѣля одь нашої убогої, та не голѣдної дѣлі?».

Промантѣчились городяне на свої що-тѣжня новїї мѣди; проїлись на свої лѣсоци, процѣндрили бѣтькѣвщину на дорогїї зѣбавки; пішла половина въ старці черезь дурній нѣтовпъ, черезь ту навѣснѣ дорожнѣту; то вже тепѣрь нашого брата, хуторянїна, до себе, до гурту, да громади, до спѣльности закликають. Змилосердились, бѣтче, якъ тамъ кажутъ, гуманнї люде, комфортабельнї чоловіколѣбці, що скѣлько-то народу по хуторахъ не знае великихъ благъ цивилизаціи, якъ отъ на Крестѣвському ѡстровѣ мужикї знають, що мати, мужичка въ пѣнській шляпці, черезь нѣжду, або черезь ледячу своєю воспѣтанность, рѣдну дочкѣ продае; змилосердились надь нашою темнѣтою, що ми, опрѣчь рѣллї своєї та пѣсіки, та чумацтва, або прѣстого шѣвства, кравѣцтва, рѣмарства, кушнѣрства, ткацтва, ковальства, то щѣ такѣ, нѣчого въ свѣтѣ не знаемо, щѣ по чѣмъ купѣтця и продаѣтця: скѣлько одступного взѣти грѣшми, або чѣмъ ѣншимъ, за рѣдного бѣтька, матѣрь, брата, сестрѣю або ѣ дѣтѣину, якъ чѣсто (огѣ, якъ чѣсто!) бувае по тихъ цивилизованихъ стѣронахъ. Болѣтъ у нихъ серце, у тихъ письмѣннихъ и друкѣванихъ городянъ що ми наѣкъ ѣхъ и словѣсности писаної не знаемо; а про те сѣ добродѣї ѣ забѣли, що на однѣу сѣтню рѣкѣвъ по пѣть разъ вони одь старѣи наѣки ѣ словѣсности одцѣрувались, и самѣ ще не знають, якѣи вѣри и якѣого смакѣу бѣдутъ перѣдъ смѣртю.

Ми жѣ, лѣде прѣстѣи, якъ навчѣлись на Варѣзкѣй чи на Литѣвскѣй, або Пѣльскѣй пѣнщинѣ за плѣгомъ дѣбре ходѣти и недѣлѣдкѣвъ годувѣти, то ѣ досѣ себѣ самѣхъ и бѣлѣрукѣихъ городянъ хлѣбомъ годѣемо. Се, здаѣтця, не лукава наѣка, а въ васъ, городянъ, естъ и ехѣднѣ наѣки: е въ васъ такѣ наѣки, щѣбъ до вѣку вѣчнѣго тѣлько самѣмъ у зѣлотѣ купѣтѣсь; е въ васъ и такѣи наѣки, що хто когѣо прѣведѣ та знѣнацѣка насѣде, тогѣо великимъ чоловікомъ величають. А въ насъ такѣихъ добродѣївъ

зовуть по-просту п'явками та людоїдами; ми одь такихъ, полі одрізавши, мусимо втікати, аніж свій розумъ и душу їх лукавою дорогою пускати.

Можє, скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїхъ закапелкахъ, що доберутця вони до насъ колісь, якъ ужє віссуть усяку свіжу сілу округі себе, и що, заставши насъ невмілими своєї всемірнєї науки, якъ-разъ підгорнуть підь свою кормігу, и буде зь нами те, що зь Лондонською та Ирландською бідотою: тимъ би то лучче тої долі лихोї запобігajúчи, самімъ намъ заворушитись у своїхъ хуторахъ по-городянські и задалегідь ужє городянського дýху и розуму набратись, бо, кажуть: *воронь ворону очей не ви́клюе!*

Такъ насъ лякають и такъ намъ рають тіи вожакі городянь, що відумали премудрость ищє мудрійшу одь Христової! А ми спроста, якъ намъ Богъ положивъ на душу, одвітуємо:» Тó ще на-двое баба ворожила, чи будемо ми въ городянь підь кормігою, чи ні, а жидовіти намъ... ні, се не по нашій натурі! Колі жь ужє справді така наша доля, щобъ намъ до-віку не було просвітку, то лучче намъ усімь одно на одному повмірати, аніж изь своєї праведної віри та въ жидівську, городянськимъ робомъ, поперевертатись!«

Отó жь нічого намъ, панове городяне, симъ дорекати, що ми, мужикуючи по хуторахъ и сєлахъ, не такъ-то квáпимось до всякої нової всемірнєї науки, остаючись у панівъ и въ жидівъ позаду. Дýмаєте, можє, що ми цураємось освіти? що въ обскурантизмі, якъ мовляете, ми закохалися? що розумъ нашъ лєжнемъ звикъ изь давніхъ давєнь лежати?... Ой-ой-ой! якъ-то воно здáлеко химєрно вамъ усє здаєтця! Хтó жь вінєнь томý обскурантизмові, колі ви тілько городі знали освітою забезпечувати, а намъ не дали во́лі, безъ свого городянського порядку, хоть наймєншу шкóлку, по громадському розуму, у себе на сєлі завєсти?

Рóзумъ нашъ лєжнемъ извїкъ лежати? Якъ же бь воно інше стáлося, колі дитину для науки трєба изь семьї вїрвати

и між такі люде заслати, котóрих не знаєшь и не відаєшь, якїмь вони д́ухомь д́ишуть и щó сь твоєї дитіни зрóблять? Зновь же й кошть на ёго положи такий, за ту городя́нську науку, що, мо́же, тільки сь т́исячи вь одно́го господаря зна́йдеться на те й достáтокь. Ужé жь вонó, уч́ившись тамь між городя́нськими д́ітьми, и одь прóстої свитіни, и одь прóстих звича́їв та й одь рідної мóви своєї одв́икне. Який же зь ёго б́уде семья́нинь у прóстій х́аті, між прóстими селя́нами? Л́учше жь ё́му вь ба́тька та вь ма́тери прóстого господа́рства навч́итись, аніж чужимь у рідну сёмью сь тимі нау́ками верну́тись.

Отъ вонó, якъ у насъ рóзумь нашъ лёжнемь леж́ить. Про се ви, городя́не, не турбу́йтесь. Мо́же, колись на́ша грома́да впо́раетця зь діломь та пола́годить де-що, що ви жь намь, набі́гаючи до насъ, для поря́дку попсува́ли, та тоді вже своєю во́лею и своїмь рóзумомь розберé, до якої нау́ки трéба діто́кь изь-ма́лку вправля́ти, – тільки такъ, щóбь и вь нау́ку диті́на вбивáлась, и одь ледáчого товари́ства городя́нського не псовáлася. Бо, по на́шому прóстому рóзуму, то́ ще не вели́ке діло, якъ одно́ знайти́, а др́уге втеря́ти.

Спасі́бі вамъ за тихъ високовосп́итаннихъ коза́чихь, абó мужі́чихь, д́ітей, що зь на́шимь бра́томь не вміе вже й заговорі́ти! Спасі́бі вамъ и за тихъ розу́мнихъ люде́й, що якъ понаі́зджають изь городівь до насъ у гóсті, то вь ма́тери сёрце не на мі́сті за свої́х простова́тихъ, неполóханихъ ищé, щі́рих душе́ю до́чокь, по́ки панича́ сь ху́тора, абó зь господа́ не збу́де! Спасі́бі вамъ за тихъ в́ивленихъ женихівь, що своїми грі́шми ва́блять до се́бе найдорóжший цві́ть хуторя́нокь и селя́нокь! Не хóчемо ми ніякихъ бла́г цивилиза́ці, коли́, за сі́ бла́га, діти на́ши не вмі́туть изь на́ми, підь на́шу ста́рість, розмовля́ти, коли́ вони́ насъ, а ми і́х, через і́х вели́ку осві́ту, не розумі́тимемо! Бері́ть собі на-ві́ки и не пуска́йте до насъ ва́шихъ малёванихъ паничівь, що вмі́ють дівóчимь рóзумомь и сёрцемь, якъ паху́щою кві́точкою, що-дня міні́ючи, забавля́тись! Неха́й догнивáють у васъ по города́хъ ті́ї поскри́бки цивилиза́ці, що,

мовь зь домовіни упирі, на свіжу кровь кідаються! И нехай лўчче ми будемо до віку вічнёго вь латаній сіромязі ходіти, аніж людський слїзи квартами міряти!

Се вамь, городянамь, цивилізованимь лю́дыамь, óдповідь на́ша на ва́ши зазіви до спільности зь ва́ми, до нау́ки, до практи́чнёї мўдрости, одь котóрої половіна зь вась у зóлоті купаётця, а половіна вь воню́чій грязі тóне, одь пекельно́ї робóти чўчверіе и зь го́лоду гїне. А що ми словесности ва́шої кни́жнёї не зна́емо, то скажіте самі: що́ жь би сь то́го за добро́ було́, коли́бь ми, сто літь наза́дь, те жь самé, що й ви, читали, и то́го само́го смаку́ що й ви, набіра́лись, та начита́вшись и набра́вшись то́го ліха, якь жа́ба грязі, почали́ ва́шимь рóбомь у своі́хь хутора́хь и сéлахь ходіти!

Чи ска́жете, мо́же, що то́ була́ па́косна, по́зічена словесность, котóрої ви вже тепе́рь одцура́лись и вже намь тепе́рь хоро́ші кни́жкі друкóете? Згада́йте жь, бу́дьте ласка́ві, у котóрий се вже разь ви намь такь гово́рите, *ви*, письме́нні, городя́нські лю́де, почавши сь то́го старода́внёго віку, якь ва́ші прапра́щури *смердомь* на́шого бра́та записа́ли? Ажé жь ви зна́ете по старосві́тськихь кни́жкахь, що Іезуі́ти и їнші кателі́цькі по́пи, ще кра́ще одь вась гово́рили про душе́вну освіту, и по сéлахь босонóгі мїссїі розсила́ли, мовь би нові́хь апóстолівь постано́вивши, и бага́то зь нась до то́ї ома́ни поква́пилось и одь прóстої віри мужі́чої одщепилось.... Що́ жь вїйшло? Брехня́, та й го́ді!...

Та чи одні жь кателі́ки по города́хь люде́й и віршами, и вся́кою їншою словесностю обду́рювали? Істо́рія обма́ну до́вша, якь-би́ їі списа́ти, одь істо́рії щїрої пра́вди, – що, якь-би́ перетрусі́ти всі кни́га́рні, якь-би́ хто взявь у ру́ки тако́го ціпа, щобь увесь той да́вній и неда́вній мо́тлохь перемолоті́ти, то чїстого, пра́ведного зерна́ чи набра́лось би й сь ківшъ. Самі́ ви се до́бре зна́ете, а намь изь своі́ми кни́жками́ набива́етесь.... О, бо́ дай вась, цивиліза́торівь! У вась усé тї́лько *сбыть и*

потребленіе на умі! и якъ-бі ввесь миръ закипівъ торгомъ, то вамъ би й раю Божого не трѣба.

Отъ же въ хуторахъ не дуже городянамъ віри доймають. Може, ви й справді поробились уже святими, надивившись на свої старі гріхі, та хто жъ намъ за васъ у поруки стане? *Здався Циганъ та на свої діти....* чи не така буде порука? Вáша правда – въ Бóга на суді, а передъ очима въ насъ – тільки вáша кривда, починаючи съ тóго давнѣго віку, якъ вáші письмѣнні, вельможні, и багаті прѣдки прозвали и записали нáшого брата смѣрдомъ. Тимъ-то й не ймемó ми вамъ віри, хочъ, мóже, ви вже й присвятилися. Не дурно бо говорять: *Брехнѣю світь прійдешь, та назадь не вернесся!*...

Що жъ намъ вáша словѣсность друкóвана, коли самі ви намъ изневірились?... Що ви її собі вподобали, се намъ байдуже, бо ви й про Вольтѣра (абó вáші діді, все одно) на пупъ кричали, що притьмомъ світь після тьми осіявъ миръ; а Вольтѣръ самъ написавъ, що слугамъ и чѣрні нічого ёму сказати: се бъ то ёго публика – самі пані, самі просвѣщенні. Ви такъ не говорите, якъ говоривъ и надрукувавъ великий учитель вáшихъ прѣдківъ-городянь. Ви вже не нахабою, якъ тоді водилось, а лагіднимъ слóвомъ, силкуєтесь прилúчити насъ до гумáнної (лúчче бъ гумѣнної) громади. Ласкавенько насъ величаєте мужичками, и вже солóдкимъ пáнськимъ голоскомъ гукáете: *Паслушай! паслушай! эй ты! какъ тѣбя, любѣзнай, завуть? Полно тѣбѣ сидѣть за чаркою на васкрѣснымъ днямъ съ сосѣдамъ: лучшѣ нá, вотъ, пачитай книшку, прасвѣтись малѣнька, друкъ ты нашъ сѣрдѣчнай!* И думáете, що въ вас *есть* щó сказати и слугамъ, и потóмкамъ тихъ смѣрдівъ старосвітськихъ, що Варягамъ пáнщину робили. Эгѣ, мáбуть, що *есть*, коли мужичокъ и *друкъ сѣрдѣчнай* махае тільки рукою одвертаючись! Коли жъ візьметця до книжки, то въ тій книзці не бóде вáшихъ химѣръ солóдкихъ: ту книжку написали люде, котóрі самі знали нúжду й напáсть усяку, котóрі не мчались вихремъ зъ дзвонками черезъ убóгі сѣла, а своїми ногами

заходили до людей у хату и на ніву та, приголубивши до себе дітей мужичих, робомъ свого Учителя благого, – говорили праведнимъ словомъ до людей, навчаючи їх дүши спасати, а не кишени грішми начиняти. Отту книжку читали наші прѣдки за тисячу роківъ до насъ, та й казали: *правда!* Ту книжку и ми читаємо, та й говоримо: *правда, навѣки правда!*... А ви про свої книжки сто лѣтъ назадъ кричали: *правда! ще краще одъ саміи правди!* а теперъ про ті жь самі книжки на весь миръ репетуете: *брехня! а оце, що ми самі написали, оце вже правда!*

Такъ когó жь ви дүмаєте морочити? малу дитину, чи щó? Мала дитина пійме вамъ віри, а мій, слава Бóгу, тисячу роківъ, якъ себе знаємо и, почавши одъ Олевівъ, котóрі до насъ на готове прийшли, надивились доволі на всякихъ ошуканцівъ:

Булі видющі и сліпі,
Булі и штатські и воєнні,
Булі и панські и казенні,
Булі миряне и попї.

Оттакъ ми одказуємо тимъ економїстамъ вашимъ столічнимъ, або й тимъ практикамъ-поетамъ, котóрі надъ міщанина, та надъ прасола, та надъ цивилізованого куцака нічогó й кращого въ свѣті не знають. Розумна душа певно не порає нашому брату, хutorяніну, свій тихий холодокъ на ту грукотняву та спеку міняти, або съ простої свѣти въ тїі дорогі одѣжи вбїратися. Ми такъ собі міркуємо: що нема и въ свѣті кращої одѣжини, якъ наша проста свѣта. Якъ подумаешъ, черезъ якіі вчинки люде собі тїі саєти та оксамїти добувають, то, далєбі, вона въ нашій думці ссєе краще всякого дорогого каменю на тихъ жупанахъ, або широкїхъ панськихъ сукняхъ, – що ні одна жь то гїрка слєзіна на те шорсткє тканнє не покотїлася!... Далєбі, здаєтця вона намъ якоюсь нїби святою рїзою; и въ одного Бóга тїлько краща одѣжа, якъ роскїне вінъ її одъ краю до краю небесї, усю въ зóряхъ блискучїхъ.

Нехай собі грукотять и свїщуть чугунки, кому їх трєба. Колибъ намъ було трєба того дїва, то й ми бь собі зробїли,

бо громада – великий чоловік и якъ схоче, то на все добре спроможетця. Що жъ, коли не прийшовъ ище нашъ часъ про чугунки дбати? Ще, може, треба перше дворі й хаті повимітувати та тоді й до білшого діла братись. Атó – тутъ насъ сміттямъ и всякимъ гнóемъ закидано, а намъ, забувши про свою бідолашню госпóду, слідомъ за чужозémцемъ бігти!...

Ні, ми такъ собі діло розбіраемъ, що, коли треба на щось, щобъ одні люде, якъ отъ Ангеляне, попереду всіхъ ишли, то, мабуть, и те треба, щобъ йнші, якъ отъ ми, Українські хуторяне, позаду зоставалися. Коли треба, щобъ одні по городáхъ чучверіли, якъ отъ наші бурховці, то, мабуть, и те треба, щобъ другі по хуторáхъ и сéлахъ мицнімъ, неліченимъ здоровьямъ, наче дуби зелені, тврдо на своїй рідній землі стояли.

Зновъ же, коли треба на світі такихъ, щобъ усяку премудрость книжню розуміли, то певно треба и те, щобъ чоловік читавъ тільки одну книжку, великий Завіть великого всемирнёго Учителя, а Бóжий миръ розумівъ більшъ сёрцемъ, ніжъ головою. Бо й самі отгі цивилізатори нехай би розумомъ своїмъ збагнули: що бъ то було, якъ-би нашъ братъ оддався всею душею ще іезуитській науці (а Іезуіти пробували вчити насъ и зъ голою шаблею)!...

Цивилізація, кажуть, ведé чоловіка до всякого щáстя.... А якъ же ні?... Щó тоді, панóве? дé тоді візьмете людéй свіжихъ душею и мицнихъ здоровьямъ, щобъ йншимъ рóбомъ зопсовану по всій землі жизнь поправити?... Такъ покиньте жъ хочъ насъ, будьте ласкаві, по хуторáхъ про запáсь: може, ми ва́шимъ правнукамъ згодимóся. Пишіть собі тамъ и друкуйте що-хотя. Може, вонó й дóбре кому́ слухати васъ, тільки не намъ. У насъ, панóве, наука своя, тисячолітня: вонá навчила насъ більше слухати праведного Слóва Бóжого, аніжъ лукавоі панської мóви. Колибъ ви такъ учили, якъ учивъ Христóсь, то ми бъ васъ послухали одразу, атó ви учите не Бóгови, а мамоні служити; золотóму ідолу розумною своєю головою кланяєтесь, думаючи, що пішли ще дальшь самóі Евангеліі....

«Просвітілись», якъ той мовлявъ,.... та ще й дру́гихъ
Хочуть просвітіти;
Сонце правди показати
Сліпімъ, бачишь, дітямъ....»

Покиньте, кажете, свої прости хуторянські звичаї – будете багаті. А на що жь намъ, панове, багатшими бути? Хибá вь насъ исти й піти нічого, абó nemá сорóчки, свитіни й кожушіни, абó не тéпло намъ у на́шій хаті, абó nemá простóру кругóмъ хати, абó ні за що намъ справити по своéму закóну весілля, чи родінъ, чи хрестінъ, чи чо́го? На́ що жь намъ те нависне багатство? Хибá на те, щобъ оживіти? щобъ не така́ душá бу́ла вь насъ прóста й милосéрдна? Абó на тé, щобъ, покидавши свою дешéву, тисячолітню одéжу, рвáтись усі́ма сі́лами, щобъ на городянську пиху спромогтіся, на ту ледащіцю мóду, що на рікъ по пять разъ перекрóює сукню, náче малá диті́на, гуляючи вь лялькі? Абó, може, на те, щобъ занедбáвши свої прóсті звичаї, вкінутись у той дурній комфóртъ, у ту їдольську рóкшнь, що nemá їй ні міри, ні впі́ну, ні на́ситу?... Дóбре намъ ра́ете, спасі́бі вамъ!

А по-на́шому, такъ чоловікові за свою прóсту, домоткану світу трéба обомá рука́ми держáтись. Се ё́го во́ля! Се ё́го зату́ла одъ диявольскої покúси – мóди, котóра васъ, городянь, до тяжко́ї робóти абó до лукавихъ ви́гадокъ и вѣдумокъ день и нічъ поганяе. Тимъ-то бороні́ Бóже, якъ-бѣ вся́ке вь насъ до книжо́къ городянськихъ хапáлося, покинувши свою́ є́дину кни́жку, та й поняло́ ва́шимъ кни́жкамъ віри бѣльшь, нѣжъ тѣй спасéнній, праведній кни́зці! Було́ бѣ, мóже, те, що всі зжидові́ли бѣ и за грóші́ ріднихъ батьківъ попрóдали.

Що тамъ десь, за мóремъ, шматóкъ Амэ́рики цивилиза́цію трóшки на дóбрый ла́дъ бу́цимъ-то справивъ, идучі́ попередь усéго свѣту, то се ми зна́ємо и ра́дуємось. Нехáй тимъ лю́дцямъ хорóшимъ та богобоязли́вимъ и до кінця́ служить форту́на у вели́кому ді́лі. Тѣлько жь намъ ра́но ще слѣдо́мъ за нѣми бѣгти, не впо́равшись пѣрше съ тимъ, исъ чимъ вони́ дóбре

впóралися. Якъ жé намъ, уда́вшись не по своéму рóзуму и не по сво́й розу́мній волі, у цивиліза́цію, та тимъ тілько зроби́ти зь се́бе ні Бо́гу свічку, ни чо́рту кочере́жку, то лу́чче намъ у сво́й шорсткій корі ще ро́ківъ зь со́тню пережити та тоді вже і́ зь се́бе злу́щити, якъ не ста́не вь насъ на Вкраїні де́-якої по́гані, котóra у всяке до́бре діло міша́етця и всяке до́бре діло псу́е и нівечить.

Та́къ ми про городя́нські нау́ки и городя́нську словéсность собі мірку́ємо. Неха́й тіі комфорта́бельні чело́віколю́бці не ду́же надь нашою до́лею вболіва́ють. Не пога́на до́ля на́ша, хліборо́бська й чума́цька, хвалі́ти Бо́га! Не проміня́ємо ми і́ на городя́нську, ніби-то кра́щу, и сві́ти сво́єї че́сної и непові́нної не оддамó ні за які са́ети и оксамі́ти.

ЛИСТЬ П.

Написа́в я пе́рвий сво́й листъ та й схамену́вся: що́ жь, якъ хто за городі́ усту́питця, що́ й безъ нихъ на сві́ті не мо́жна, – що тоді́ я вамъ одвітува́тиму? Спра́вді, якъ-би́ городі́ не захисті́ли сі́ль и хуторі́в, то якъ би хуторі́ й се́ла стоя́ли? Спасі́бі імь за се, що вони́ селя́намъ и хуторя́намъ за́хистъ дава́ли, якъ ище́ всю́ди було́ пу́сто й ди́ко. Шко́да тілько, що́ ду́же до́рого зь насъ за сю послугу́ бра́ли; бо, одбива́ючи одъ насъ ворогі́в на́шихъ, не съ ко́го, якъ изъ насъ же, вони́ ору́жний лю́дь набіра́ли, не съ ко́го, якъ изъ насъ же, ё́го харчува́ли, не на ко́го, якъ на насъ же, постóемъ ё́го напуска́ли.

Розбері́ лишъ, розу́мний чоло́віче, поча́токъ городі́в у да́вню давнину́ Німе́цьку й Сла́вянську. Що́ воно́ такé було́? Хто вь нихъ засі́в и яке́ лі́хо ми одъ нихъ терпі́ли! Лу́чче бь воно́ й не сні́лось намъ – такé вь насъ ко́ілось, отъ хочъ бі́ й за Варя́гівъ. Не де́сять, не два́дцять ро́ківъ городі́ насъ руйнува́ли и, мовъ те поло́хане ста́до, съ кутка́ вь кутóкъ по Вкраїні́ ганя́ли. Тілько́ що ми, селя́не та хуторя́не, нічо́го не запи́сували, тимъ воно́ й пі́шло все те вь непáмять, яко́го ми

ліха, якої наруги одъ городянь дознавали; а вони-то, бачъ, куді якъ пішно на папері слєбізували, що ось бо сякий та такий князь изъ дружиною и воі своїми на чужі зємлі хождаше, городі й сєла воюваше, ось бо мұри коштєвнї созидаше, ліпотєю облекаше и хвалу Бєгові воздаваше. Атє ще устєвами своїми зєчнуть на папері величєтися та сұднїми грємотами та номоканєнами, що безъ нихъ не зуміли бъ нї розмїжувєтися, нї розсудїтися, нї зїтїся, нї розїтїся, та щє! и зєвсїмъ би дұрнями безъ городянь зєстєлися. У городєхъ и купєцтво, у городєхъ и ремєство, у городєхъ и наўка собі зъ давнїхъ давєнь сїдалє мєють. А якє всємұ томұ цїна налєжена, те вжє нехєй одїнь Госпєдь рахє.

Якъ вамъ, панєвє, здаєтця: чи однєково вь мєчухи, якъ и вь мєтери? Оцє жъ насъ, сєлянь та хуторянь, вїкохавъ назвєний бєтько – гєродь, вь тяжкїй невєлі, та ще й дєки одъ насъ вимєгєе: мєвлєвъ, безъ мєнє дїкимъ би звїрєкою сєлянє скитєлись; атє бєчтє, якъ гєрно Бєгу їхъ молїтїся понєучувєвъ, и якїй гєрний поряєдокъ сұднїй повєєдївъ, и якє лєбу освїту нарєдню скрїзь роспрєстєрь!... О, бо'дєй тебє, старїй кєверзнику! Всє вжє ти собі загєрбєвъ; не дұмай жє и вь мїслєхъ собі тогє не покладєй, що во вїкї вїчнї ми вь тєбє пїдъ опєкою зєстєвїтємєсь. Ти, старїгєнє, свєє дїлє зрєбївъ до кїнцє, и самъ почїнєшъ свєгє анєхронїзму доглядєтися, тїлькє, що гєлєсно прїзнєтїся пєрєдъ їстєрїєю сорємїсєся. Онъ ужє вь Брїссєлі, вь Бєзєлі, вь Москвї та й по дрєгїхъ старєсвїтськихъ твєрдїнєхъ, дє булї вєлі и ровї обєрєннї, тамъ садї понєсєжувєнї. Дє сєтнї и тїсєчї лєдєй пєдєлє, тамъ вєсєлє тєпєрь дїтвєрє бїгєє. Хїбє жъ сє нє ознєкє, що старїй дїдъ-гєродь свїй вїкъ звїкуєвєвъ? Нїчєго бїльшъ ємұ рєбїтї.

А що прєгрєсомъ, гєродянє, величєєтєся, то ми томұ прєгрєсу цїнє знєємє. Тїсєчє рєкївъ ви вь насъ торгї завєдїтє, а нє чєму вєнї вєртєтцє? Кудї якъ далєко лєдськєсть ви своїми торгєми двїгнули!... Тїсєчє рєкївъ судї ви вь насъ нє Вкрєїнї сұдїтє, а вь кєгє бїльшє прєвдї: чи вь пєрвєго

Варяга, що на поліуддя зь гóрода вийшовъ, чи въ послíднёго вáшого справника, що на слíдствие вíихавъ?... Тíсячу рóківъ проповíдуєте ви у своїхъ мýрахъ коштóвнихъ любóвь и миръ, – чи бíльше жъ у васъ любóви й мíру, анíжъ булó у тихъ прóстихъ Славянь, що слáвили въ гаяхъ и на житáхъ недовíдомого íмъ ласкавого и щéдрого Бóга?...

Ми не говóримо, що дóбримъ лóдямъ грíхъ великою громадою збíратися, на великі ярмаркі зýзджáтися, великі будíнки будувáти и всяку мехáнику гуртóмъ видумувати, фортеці по узгрянíччяхъ стрóити, флóти споружáти, академії заводити, кнíги, папéри у дóбрихъ схóванкахъ про дáльші рóди ховáти. Ми тíлько прóтивъ тихъ городíвъ листí пишемо, котóри, якъ отъ и въ насъ на Украíні, не знáть по-якому постáли, та й до добрá ничóго не подовóдили, а тíлько лóдямъ рóзумъ звязáли и по своїй уподóбі жити заборонíли. Гóлосно ми на свою брáттю хуторянь поклікуемо: »Эй, хуторяне панóве брáття! лóде свíжі, незатумáнені и одъ прáведного Бóга не одвéдені! не кíдайтесь ви на ту омáну городяньску, котóра вже тíсячу рóківъ кóзи въ зóлоті вамъ показуе. Побудьте ще хочъ изъ сóтню рокíвъ такíмъ лóдомъ, якíмъ сохранивъ васъ Госпóдь до сёго дня свято́го. Пíдождíте крáщого ладú, небожáта. Мóже, ви й самí городí собі побудúете и новí звичáи въ нихъ позавóдите, тíльки не такí, якъ тепéрь скрízь по городáхъ, мовъ та зíновать степовá, кореня́тця. А сí вже городí нехáй собі сто́ять и, безъ вáшого грíхá, своé дíло рóблять, и до свогó кíнця дохóдять.« Отъ нáша зáповíдь и вся нáша наўка.

Багáто лóдей письмéннихъ зь не́и кепкувáтиме, и прогрéсомъ, и тимъ и симъ намъ дорíкáтиме, та дармá. Мóже, ви, землякí мо́ї любí, тогó й не почúете, бо тíї прогресíсти по-нáшому не втнуть: вони́ собі якúсь неподóбну мóву въ городáхъ повисíжували, та й лáмлють пíдъ не́и лóдьський рóзумъ зь малóго мáльства. Колí жъ дочúетесь, що сí добродíї обскурантíзмомъ лáютця, що нíби-то, по мо́й наўці, въ обскурантíзмі чоловíкови́ спасéння, то й тутъ ви íмъ вíри не

діймайте. *Одну* книжку я вамъ пораявъ, – правда, що одну; такъ у тій же книзці весь дрѣвній миръ умістився. Нехай вони се розберуть по субѳатамъ, та й на те вважать, що та книжка дала вікамъ грядущимъ великий завіть святої волі, которого ще ні одна городянська громада не вїповнила.

Вїповнимо жъ хочъ ми ёго, селяне та хуторяне! Тамъ и нагорода показана тому, хто зрозуміе істину, – найкраща, найбільша нагорода на землі: більшої ніхто не пожадає и не вїдумає. Такъ який же се обскурантизмъ, коли я ражу вамъ науку, за котору великий Учитель пролівъ свою кровъ непорѳчну, та й намъ заповідавъ жизнь свою за слово істини оддавати? Зрозумійте тільки, що такє істина. Городі вамъ її не вїявлять, бо вже до двохъ тисячъ рѳківъ берѳця, як вони її затуманюють. Величаютьця своїми архитѳтурами, та живописями, та театрами, та музиками и поезією, а того й не збагнуть, що все те іскуство велике служить найбільшъ людській гордині та роскоші, и що вже не народъ править художниками, а блискуча купа людѳй легкодухихъ, которі знають тільки востѳрги ніги нікѳмнѳї и не розуміють востѳргівъ великої праці, кривавого поту за людське блага. Не завїдуємо ми ні городянськимъ дивамъ великимъ, ні городянському комфорту; бо що намъ по тому всѳму, коли въ городяхъ тільки сота дѳля Бѳжого люду живе въ достаткахъ и всіми тїми дивами користуетця, а тисячі голівъ людськихъ якъ рїба объ лідъ побиваютьця, и рѳзумъ їхъ, якъ та дитина въ чужѳї мѳтери, чѳчверіє, и прѳтивъ прѳстого, свѳжого рѳзуму сільского чи хуторянського не встоїть. Ми ще й такъ скажемо, що нехай би вѳші художества великі й не процвітали; нехай би не було ні Парѳенѳну, ні Петрѳвої цѳркви; нехай би вся земля селѳмъ стояла, то що жъ за бѳда така? абї людамъ не вѳжко було на свѳті жити. Не про що й дѳбати годїлось би, – такъ намъ здаѳтьця. А про науку правди всемірнѳї, которою городі пишнѳтьця, ми скажемо, що вона й безъ городівъ би обїйшлася. Хибѳ жъ не ради городянськихъ вѳшихъ порѳдківъ замѳвли въ вѳшихъ

Рімахъ и Византіяхъ Сократи й Платони? Коли вони ва́ші діти, такъ на́ що жъ ви своїхъ дітѣй д́ушите? А вели́кого Учи́теля всемірне́го за́ що за́мучено? Ви лю́де письме́нні й друко́вані, то нічо́го вамъ ши́роко ре́чи про те розво́дити. Ви до́бре зна́ете, яки́мъ нікче́мнимъ мо́тлохомъ заки́дали ва́ші прапра́щури свята́у нау́ку істи́ни, кото́ру вели́кі д́ухомъ лю́де передава́ли оди́нь друго́му, и якъ ви одучи́ли о́ко людське́ одъ того́ світу, кото́рий ишо́въ въ исто́рії всемірній поперѣ́дъ наро́дівъ, хова́ючись одъ недолю́дківъ – то́ въ ми́ѳи, то́ въ при́тчи, то́ въ весѣ́лі игрища́, то́ въ пону́рі ночні́й та́йни, то́ въ вікові́чні перга́мени, – такъ одучи́ли, що якъ одки́даешъ той мо́тлохъ и пока́жешъ пра́ведне сло́во такъ, якъ оно́ вийшло́ съ пра́веднихъ устѣ́, сами́ ви диву́етесь, якъ-то оно́ въ такую́ далѣ́ку старовину́ такъ я́сно та сме́ливо зми́шлено, такъ далѣ́ко зася́гнуто! Эге́, то́-то бо!... Чомъ же ви не згодите́сь на мою́ д́умку, що безъ городи́въ и їхъ поря́дківъ ти́ вели́кі дива́, кото́рими ви велича́етесь, яви́ли бъ у собі́ ще більшу́ си́лу д́уху людського́? Ну, та дарма́; остава́йтесь собі́ при свої́й городя́нській філосо́фії, а намъ дозво́льте нову́ селя́нську філосо́фію пропові́дати, взя́вши її пря́місінько съ то́ї кни́жки, кото́ру со́тнями ро́ківъ вели́кі городи́ затума́нюють, та й до́сі не затума́нили. Робі́ть ви своѣ́ діло, панове́, а ми своѣ́ робі́тимемъ; а тамъ уже́ коли́сь, у віка́хъ гряду́щихъ, лю́де побача́ть, кому́ зъ насъ за нау́ку й пра́цю дякувати.

Отсе́ жъ ми вкло́няємось вамъ низе́нько за все те добро́, кото́рого ми одъ васъ дозна́ли; забира́ємо до се́бе въ про́сті ха́ти вели́кі ми́сли, кото́рі ви въ своїхъ му́рахъ зъ да́внихъ віки́въ перехова́ли. Чи въ висо́кихъ співахъ ті ми́сли спасе́нні, пра́ведно лю́дські, до насъ одъ люде́й дре́внихъ подохо́дили, чи про́зою малевни́чою намъ їхъ перека́зано, чи въ філосо́фській наготі́ їхъ ми́рові явлено́, – ми все те собі́ до-ку́пи зобга́ли и въ хата́хъ своїхъ, на нау́ку мо́лодшимъ, перехо́вуємо. А ва́шу пиху́ та ро́скішъ та невпо́кійну мо́ду покида́ємо въ города́хъ и на-віки́ того́ добра́ зріка́ємось. По́ки васъ бу́де поганя́ти ся тройча́та ха́лепа, не жди́те насъ до гу́рту. И архитекту́рні дива́ собі́

будуйте, и малюваннямь обставляйтесь, и операми втішайтесь, и просвіщайтесь городянською квітчастою поезією, и науки нові до старіхь видумуйте, и гроші зь всього світу у свої скарби горніте, и вь ласощахь купайтесь, – нічого того вамь не боронимо, абі ви намь не бороніли своєю науку поміж себе шірити и до погібелі свій свіжий людь не допускати. Якь же настане такє вре́мя, що сь хать, а не сь палать, за́чнуть великі сьудді художества, науки та й самобі правди мирської виходити, – оттоді ми до гуртовобі робобти кінемось и, може, вь одінь вікь більше діла великою громадою вробимо, аніжь ви вь десьять віківь малою уробіли.

Воно-то не яка біда и ва́шу словесность перечітувати, и до вась у городі навідуватись, тільки не треба вамь по́вної віри давати, а свого хуторського смаку й розуму треба придержуватись. У нась по хуторахь багато е людей, которі бували всюди по світахь, и про Шекспіра, такь якь про рідного дядька, зь ва́ми розмовлятимуть, а про-те беззаконної роскоши й пихі вь хуторі свої не пускають и людей неписьменнихь до неї не ва́блять. Тімь-то й я оцє, взявшись до писання листівь на всю Україну, раю землякамь своїмь коханимь одь тії хале́пи остерега́тись. Ко́лі до вподоби ко́му чужоземня книжка, чита́й її и знай, якь що́ на світі діетця. Ко́лі чоловік чужоземній вь ха́ті тра́питця, розмовляй зь нимь и про всячину роспітуй. Ко́лі й самому лүчитця заіхати вь далєкі сторони, – обомá уші́ма слүхай и очі́ма дивісь, що́ вонó й якь тамь діетця; а ледащіці мо́ди вь хуторі не приво́зь, во́лю шану́й и вь городянську нужду́ черезь роскішь не вска́куй. Хочу же бь и всі ви поробілись письменними и, якь тамь ка́жуть, просвіщєними; хочь би книжкі Німецькі такь якь спра́жні Німці почитували, а про-те своєі мо́ви рідної и свого рідного звичаю вірнимь се́рцемь держітєся. Тоді зь вась б́удуть лю́де якь слідь, – тоді зь вась б́уде грома́да шановна, и вже на таку́ грома́ду ніхто́ своєі ла́пи не нало́жить.

Куліш П. Листи сь хутора. Петербургь. 1861.

№ 2

ЛИПИНСЬКИЙ В. МАТЕРІАЛИ ДО ПРОГРАМИ [УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ХЛБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ]

ПЕРЕДМОВА:

За останні часи в різних містах України почали організовуватись політичні групи, котрі мають між собою те спільне, що, з одного боку, вони не можуть ні свого світогляду, ні своєї тактики цілком укласти в рамки вже існуючих соціалістичних партій. З другого боку, бажаючи йти в політичній боротьбі з одверто зазначеними цілями, вони не можуть об'єднатися з тими по суті діла несоціалістичними партійними організаціями, які спокусилися й собі приліпити назву соціалістів.

Серед цих не сполучених ще в велику партію політичних груп є такі, котрих єднає:

1. Ідея повної рівноправності українського народу зо всіма іншими народами, в тім числі і з російським народом, себто признання суверенітету українського народу.

2. Свідомість того, що сучасний момент дає щасливі обставини для забезпечення українському народові повної волі і рівноправності і що цей момент неодмінно мусить бути використуваний.

3. Свідомість потреби в інтересах всіх демократичних верств українського народу усунути надмірне загострення класової боротьби, яке раз в історії привело нас до повної страти всіх прав, добутих революцією Хмельницького.

4. Свідомість потреби найшвидше встановити соціальний мир, себто привести людей різних достатків до взаємного порозуміння і співробітництва.

В цілях об'єднати програми і діяльність груп, які більш-менш поділяють вищенаведені думки, Організаційний комітет Української демократичної партії пропонував цим

групам і окремим особам дати нариси програм і окремі статті на теми про головні партійні принципи і біжучі політичні та соціальні питання з метою надрукувати їх як матеріали для вияснення програми і характеру партії, яка б могла об'єднати велику частину людності на Україні в цілях: завоювання повної рівноправності для українського народу, найшвидшого утворення громадянськості на Україні, для найшвидшої організації творчо-культурної роботи і негайної організації найпродуктивнішої економічної творчості українського народу.

В першу чергу Організаційний комітет друкує «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії», укладений В. К. Липинським.

*Організаційний комітет
Укр[аїнської] демократичної партії
м. Лубни, на Полтавщині.
1917 року. 15 жовтня*

№ 3

ЛИПИНСЬКИЙ В. «ЛИСТИ ДО БРАТІВ-ХЛІБОРОБІВ»

Коли відродження націй відбувається без національного ідеалізму, без любови до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом повної волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх європейських народів, то в наслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма – мертва шкарлупина без зерна.

«І вигадалиж буржуї прокляті. Подделуються под мужицький разговор і думають, що ето комусь интересно». В тих майстерно підхоплених Винниченком («Між двох сил, – драма) словах відбилась уся реакція народньої психології на оту обкарнану, «соціалізовану» й у єдиний

російський революційний фронт утиснену національну ідею. Ніякої легенди, ніякого образу, що захоплював би чутку селянську душу. Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови, ми витворили ніде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валюту. Досі принаймні не було відомо, щоб якась нація відроджувалась під гаслом прирізки землі. Ірляндці, наприклад, у яких питання аграрне в тисячу разів гостріше від нашого, та й то об'єднуються всі не коло гасла «бий льордів і хапай землю», а під державно-національним гаслом «Home Rul'у». А у нас за Україну давали десятини.

Один мій знайомий політик довго морочився над статистикою, щоб вирахувати, скільки треба дати селянинові землі, щоб його задовольнити й у той спосіб патріотизм національний у ньому розбудити. Радиться він раз у цій справі й зі мною. Про суть патріотизму вже з ним і не говорю, знаючи з гіркого досвіду, що це справа безнадійна, питаю тільки: «а як будете давати даром, чи по купчій?» – Аж підскаочив мій знайомий: «Розуміється, даром!» – «То знаєте – кажу – мабуть як тому дякові з побрехеньки – коли даром і з закусю – так до безконешности». Всеж таки такса була врешті знайдена, але позаяк вона була оперта на правдивій статистиці, то розуміється була ріжна.

С-д. приміром віддавали всі землі по над 40 десятин; с-фи здається по над 60, с. с. не пригадую, а с-ри, так ті за голоси на український список №1 віддавали всю землю з лісами, водами й нетрями. Але й цього було за мало. Де-які селяне на це заявляли, що коли земля буде їм уся, але при тім нічия, то б то «казьонна», то їм кривдно буде на ній без «жалування» працювати, адже робітники на казьонких залізницях ось яке жалування велике мають та ще й «забастовки» роблять, «прибавки получають», а тут тобі тільки «вся земля всім», а «пользи» з того ніякої. Не знаю, чи була якась фракція есерів, що до «всеї землі трудовому народу» ще йому й «жалування»

державне обіщувала, але що це деякі агітатори мусіли на власноруч робити, це напевно. І досить було появитись якійсь новій українській партії, як зараз перше питання: скільки десятин, як і коли. Хвиля демагогії, як лявина котилась із верху в низи, ширячи скрізь спустошення й деморалізацію. І ці, що стояли на горі й перші грудочки кидали, думали, що в той спосіб будується держава і нація .

Цей національний меркантилізм глибоко розложив і здеморалізував усю без винятку нашу націю. Україна – десятина . . . Бери й бий! Не дай і бий! Тому Центральна Рада, братаючись із Керенським, видала свій знаменитий третій універсал і пустила з димом усю цивілізаційну хліборобську працю на Україні. Тому «земельні собственники» раділи, коли Німці розігнали Центральну Раду. Тому послідній кабінет міністрів за Гетьманщини пішов на вудку провокаторів і проголосив федерацію. Тому Директорія, піднявши повстання проти Гетьмана, розвалила свою власну українську державу і т. д. і т. д.

Нації творяться перемогами, або нещастями психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу. Де наші спільні перемоги й де наше спільне горе? Гетьманці вважають за винуватців руїни всяких українських соціалістичних демократів, авторів братання з Керенським, третього універсалу і провідників повстання. Демократи думають, що все зло пішло від гетьманців, що розігнали Центральну Раду. Почавши повстання проти Гетьмана разом із українськими більшовиками й Галичанами – всі вони в кінці пересварились. Більшовики думають, що справа програна тому, що народові зрадили демократи, а демократи думають що через здеморалізованя народу більшовиками. Наддніпрянці всю вину складають на Галичан за те, що вони передались до Деникіна, а Галичане на Наддніпрянців за те, що ті передались до Поляків. . .

Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх Українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну

провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись і тому розуміється така Україна здійснитись, приборати реальні живі форми не змогла.

Натомість сотворила українська інтелігенція ідею про залежну від перемоги тієї чи іншої сторонньої сили і з ціми сторонніми силами об'єднану, а всередині роз'єднану й непримириму в собі Україну, і таку распорошену, здеморалізовану націю українську ми тепер маємо. Єсть нова руїна національна зі старим поділом на різні орієнтації зовні, з безнадійною й безвихідною боротьбою бувших бідних і бувших багатих усередині.

Безнадійна й безвихідна ця наша внутрішня боротьба тому, що якби вдалось навіть сучасне покоління бувших багатих чи багатших (бо де критерій і мірило для багатства взяти) знищити, то куди дінуться ці мільйони, що провідники бідних при цій okazji награвували. Хіба нема таких наївних, що вірили-б, що ці мільйони будуть пожертвовані разом зо «всею землею трудовому народові». Повстає отже нове покоління багатих, що від старого різнитиметься тільки тим, що не матиме вже ніякої культури, ніякої традиції, крім хіба злодійської, й буде своїх награвованих мільйонів з такою самою завзятістю, з якою перед тим робило революцію, боронити. Таких прикладів повно в історії людства.

Або цілковита зміна соціального ладу на цілій землі, – знищення самої можливості нерівного поділу багатств, або – як що така соціальна революція не можлива – міжкласовий компроміс во ім'я ідеї держави й нації, і жертва кожного класу для спільної ідеї нації. Іншого виходу з цього становища нема. Соціальна пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенационально-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації. – Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно

й морально чистих підставах може народитись нова творча національна українська віра.

Чи дійсно така творча нова віра українська повстає?

Не сотворивши досі одної, всю українську націю, всі її класи об'єднуючої ідеї і справу свою через те програвши, може намагається тепер демократія українська, після гіркого досвіду, таку об'єднуючу національну ідею сотворити?

До українських більшовиків українська демократія, що все береться рятувати Європу від більшовизму, з природи річей мусить ставитись вороже. Ще більш вороже вона мусить ставитись до них з мотивів внутрішніх, конкуренційних. Але більшовики для демократії конкурент енергійний і дуже небезпечний, бо без їхньої піддержки та їхньої симпатії вона політичний нуль – вона ніщо.

Єдина реальна соціальна сила, що демократію українську як піну інколи підкидає вгору, це здеклясоване, здеморалізоване, дійсно покривджене й на все й уся озлоблене малоземельне й безземельне селянство. Та сила в усіх демократіях іде завжди за політичним та соціальним максималізмом і конкурувати тут з більшовиками наша демократія не може. Але тієї сили доконче потребуючи, вона мусить весь час із нею кокетувати й то так, щоб зверху ті кому треба думали, що Демократія може оті незадоволені селянські маси вдержати, й навпаки – маси ці щоб думали, що вона за них до загину стоїть. В тім ключ до розв'язання цілої української демократичної політики.

Всіж такби сказати розходи отакої національної політики мусимо заплатити ми, свідомі національно українські хлібороби-гетьманці, бо в нації по демократичним методам зорганізований ми не єсть «найзлюбніщі й найтемніщі» й тому ніякої небезпечної демократичної народньої опозиції проти правлячої демократії зорганізувати ми не здатні і як конкуренти для

демократичної влади ми не страшні. А коли до того за нами не стоїть ні антантський міжнародний капітал-переможець, ні Польща, ні Росія, то власне нашим коштом можна й ндрод із низу вдовольнити й начальству зверху догодити.

Бо коли частина наших земель під видом «некультурних» хазяйств буде роздана найбільш неспокійним селянам, то це заспокоїть «народ». А коли друга частина під видом «культурних хазяйств» – які українська демократія присягається зберегти в цілості й непорушності – буде «соціалізована», а потім передана в аренду міжнароднім акційним цукроварняним підприємствам, то антантський капітал тільки на цьому виграє, бо замість із твердим українським «куркулем» і «кулаком», він матиме діло з урядом симпатичної молоді республіканської держави. Щож до того, як треба говорити з урядами не тільки молодих недосвідчених і симпатичних, але навіть старих і вибагливих республік – то ціх панів із акцизних товариств просвіщати не треба. Вони самі – найбільшими республіканцями й демократами будучи – по цьому ділу спеціалісти.

Отже поки українського хлібороба ніхто з сильних мира цього не боронить і поки він сам тільки ще думає до своєї власної хліборобської самооборони взятись, то вся так би сказати честь, політичний і національний провід та де-які матеріальні блага при будіванню Української Народньої Республіки спочивають у руках української демократії, а всі кошти цієї будови своєю особою й кешенею платить він – український хлібороб! А позаяк така роля йому не зовсім подобається і він од часу до часу пробуєпокищо легенько, протестувати, то тому він, хоч і Українець, єсть найбільший ворог для української демократії. Ворог, якого во ймя існування української демократичної нації треба знищити й до тла іскорінити.

Так виглядає обєднуюча загально національна українська демократична ідея.

Експропріювати нам українським хліборобам нашу національну свідомість і нашу приналежність до великої української нації, буде нашим демократичним українським партіям мабуть тяжче, чим експропріювати нам нашу предківську рідну землю. Ми для сучасної демократії української – не Українці. Добре, хай буде так! Але-ж нація – нація, а не партія – це не тільки ті, що тепер на Україні єсть, а й ті, що на ній були й будуть.

Від тих, що були, нас ніяка в світі сила відірвати не може. Бо ми їх рідні, найрідніші сини та нащадки. Тих, що в дружинах князівських стару Київську Русь сотворили; тих, що ту Русь стару в своїх брацтвах, церквах і монастирях, на своїх соймах і соймках у Польській Річпосполитій своїм завзяттям одсгояли; тих, що з Великим Гетьманом Богданом свою вільну державу козацьку будували; тих, що з Гетьманом Мазепою Князівство Київське возстановити хотіли; що з Гетьманом Пилипом Орликом підчас першої української еміграції порятунку в Європі для України шукали; тих, що одного з «предводителів дворянства», Капниста, до Берліна за помоччю для України посилали; тих врешті, що «козакофільство» й «культурництво» українське сотворивши, фундаменти під сучасне політичне й культурне відродження української нації поклали. Від наших батьків нас відділити не можна.

А перед тими, що будуть – раз українська демократія нас за Українців не визнає – то й одвічальности за її діла ми на себе не беремо. Хай вона відповідає перед історією за свій єдиний російський революційний фронт, за свою народню республіку й за всі свої союзи то з Пільсудським, то з Раковським, при помочи котрих вона цю республіку сотворити думала. А ми відповідаємо за гетьманщину, за ту її добу, коли ми, хлібороби, під головуванням Лизогуба у влади були й коли ми українську державу з Холмщиною, з Підляшшам, з відділеною від Польщи

Галичиною, з Кримом і Бессарабією – в союзі з німецькою державою, а в мирі з державою польською та з російською державою більшовицькою збудувати намагались.

І наша гетьманська держава й їхня демократична республіка не вдержались. Чи тому ми тепер маємо кинутись на себе й вирізати себе взаємно. . .? Коли й це вкінці сіанеться, то вина за остаточне знищення та зруйнування України спаде на тих, хто ту взаємну різню пропагує, хто її хоче, хто з неї живе.

Ми тієї української братовбивчої війни не хочемо. Але ми все-ж таки єсть, ми існуємо, ми ще поки живемо й єсть тільки одна єдина Україна на якій ми всі разом, у купі з нашою демократією, жита мусимо. Який-же з того вихід?

Три пропозиції ставить нам хліборобам українська демократія: 1. усунутись зовсім від політичного й громадського українського життя; 2. остатись на віки на еміграції, або 3. піти в «приюти» старців тим, що, викинені з землі, мусіли б загинати.

До приютів, що їх має для нас заготовити Українська Республіка, ми не підемо. На еміграції дуже можливо, що з голоду загинемо. А що до того, щоб від громадського політичного життя усунитись, то чи можливо, щоб цілий суспільний живий клас міг добровільно на політичну смерть пристати?

Очевидно на це моглиб піти тільки найсвідоміші з поміж нас національно Групи, ті, котрі-б во ймя українського патріотизму своєю присутністю «шкодити» українській демократії в її творчій національній роботі не хотіли. Бо решта малаб інші, далеко простііці виходи.

Отже: продати завчасу свою земельку якому небудь акційному цукроварняному бельгійському або англійському товариству й, або жити спокійно за кордоном, або зробившись комерсантом, завязати «торговельні зносини» з совітською Росією чи Польщею й через одну або другу в великім почоті на Україну поїхати.

Другий вихід ще простіший. Поступить любісенко в якусь національну меншість: розуміється в польську на території Української Народної Республіки й жидівську, або як віри шкода – то російську – на території Совітської Республіки.

Вмерти політично можемо отже тільки ми, ті, що з Україною найміцніше звязані, ті, про яких у обох наших республіках знають, що ми Українці й як таких, ані нас туди не пустять, ані землі нам продати не дозволять; ті врешті, що до ніякої національної меншости не підуть. Але як би глибока віра, що ота демократична національна творчість дасть дійсно будучину українській нації, то й смерть прийняти можна. Мало то предків наших із рук власного народу погинуло. «Щоб тебе мовляв чужі не мучили, то ми вже тебе самі заріжемо, бо ти таки був добрий пан». Так каже українська приказка, вислів як відомо народньої мудрости. Традиція, як бачимо, навіть почесна.

Отже хай собі конфіскують наші хутори для антантських цукроварних товариств. Хай вже нам землі рідної повік не бачити й тут на чужині загинати. Хай ми «пани, кулаки, куркулі, гетьманці» може дійсно нації нашій зовсім вже непотрібні. От, як казав мій один знайомий демократ– нащо нам якісь хлібороби здалися: коли вибирати президента республіки тільки раз у життю й тільки на пів року й платити йому в американській валюті, то з самих лише президентів за пару літ своя українська буржуазія буде». Хай-би врешті запанував у нас той політичний республіканський лад, при яким – як кажуть у Європі – тільки дві професії не вимагають ніякої технічної фахової підготовки: політики й куртизани – одно тільки призвання, щасця, вміння подобатись і годі. Може-б нація наша це все переболіла й урешті могутньою, великою, світовою нацією стала. . . Але чи це можливо? Чи можемо ми, доживаючи свого віку в стороні, мати віру, що українська народня, більш або менш соціялістична селянсько-робітничка

республіка таки нарешті повстане й будучину нашій нації забезпечить? Бо хоч і кажуть нам наші соціалістичні демократи, що яке вам мовляв до цього діло – але для нас справа нації, за яку предки наші свої голови клали, не байдужа.

В цілім світі йде тепер боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу. Старого права цивільного, опертого на посідання землі, й нового права торговельного, опертого на посідання капіталу.

Це боротьба двох непримиримих світоглядів. Людини, як голови власного сільського господарства – й людини, як члена анонімного акційного товариства; хлібороба – й біржового игреця. Продуцента необхідних для життя матеріяльних цінностей, що бореться безпосередно з природою – й обрізувача купонів, що придумує біржові комбінації. Віри у власну працю, власні руки й у конечність боротьби та війни з твердими законами землі – з вірою в сприт, щастя, необмежені спекулятивні можливості й можливість «загального миру». Потреби релігії, ідеї, як консерватора сили в тяжкій боротьбі з природою – і повного релігійного індиферентизму та науково-бухгалтерської самовпевненності мешканців банкірських контор. Естетизму в цілім щоденнім життю: в садку, в хаті, в полі, вмережених ярмах, у вишитій сорочці – зі штукою на продаж, штукою «по обіді», штукою люксом. . .

Це боротьба двох виключаючих себе взаємно соціяльних укладів. Пошана для імени хлібороба й войовника, обороняючого свою землю, хоч його індивідуальність тісно обмежена законами обовязку, законом хліборобської праці й війни і повна байдужість до призвища і походження якогось биржовика чи властителя «фірми», хоч його особа ліберальними законами капіталу звільнена від всяких обмежень, Повага хліборобської сімї до свого голови,

як керownika господарства і неповага сім'ї капіталіста до свого голови, як пасивного держателя паперових цінностей. Жінка, яка є помічницею господаря хлібороба, але в певних випадках може й має право стати самій господинею і монархинею – і жінка, яка не має права бути президентом республіки, але зате має всі рівні права розпустити міщанської сім'ї і може своєю присутністю остаточно осмішувати і дискредитувати міщанські демократичні парламенти. Батько, який має обов'язок передати синові ту землю, яку унаслідував від свого батька – і батько, який необмежено розпоряджається капіталом, що він його сам зробив, або щасливо унаслідував од якогось американського дядька. Покоління, що вважає себе тільки часовим держателем національних цінностей і почуває себе за своє ними розпорядження відповідальним, як перед предками, так і перед нащадками – і покоління, для котрого «нація це я», це тільки таке хвилеве угруповання соціальних сил, на яким можна або заробити або програти. Психологія хліборобська: відповідальність за кожний крок, зроблений у власнім господарстві й у господарстві національним у державі – і психологія біржових гешефтсмахерів, що настільки багаті, що можуть купувати не тільки акції, але й державних мужів і провідників нації. Режим капіталіста-комерсанта, що відповідає перед своїми кредиторами тоді, коли вони творять одну анонімну цілість, «масу» («партію») – і режим хлібороба, у якого кожний кредитор має своє точно означене місце на гіпотечі його господарства («стан», «клас»).

Це смертельний поєдинок між селом і сучасним капіталістичним містом. Державою-господарством і державою-біржою. Принципом аристократичним класовим, що є принципом продукції, праці і організації праці й що відповідає відомій селянинові біологічній нерівності та законам асиметрії в житті природи і людства – з принципом демократичним, числовим, принципом егалітарної утопії

міста і капіталу: рівності всіх в обличчю золота перівності тільки цифр а не одиниць. Це врешті велика боротьба між принципом монархічним - республіканським, що тепер в цілім світі загоряється. . .

Між законом землі і законом капіталу не може вже бути компромісу. Один з них мусить уступити і загинути. За кожним стоять живі люде, живі соціальні сили. Це інтернаціональна фінансова буржуазія з одного боку і аграрні сільські хліборобські кола в кожній нації з другого або оборонці закону землі знайдуть в собі досить сил, щоб деморалізацію, внесену в їх ряди законом капіталу, побороти, ряди свої скріпити і панування золота зо всіми його прибічниками скинути – або культура європейських націй, на цивільнім праві римським побудована, мусить з упадком того права і соціалізацією землі зчезнути.

«Перемога Антанти – пише в своїх «Матеріалах до теорії пролетаріату» Сорель – це триумф демагогічної плітократії. Чи погром Германії означає кінець феодальної аристократії старої Пруссії, чи кінець ліберальної буржуазії? Я швидше схилився-би до думки, що ця друга гіпотеза більш правдоподібна від першої». Так думає великий французький синдикаліст і соціолог.

3. Коли-б український хліборобський клас – клас найдужчий в Українській Нації – сам був політично і національно обєднаний і зорганізований, то біля нього напевно вже-б досі обєдналась і зорганізувалась уся Українська Нація. Коли-ж того немає, коли Нація наша національно розбита і політично незорганізована, то це знак, що найдужчий її клас сам розбитий і дезорганізований. Від обєднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить

об'єднання та зорганізування цілої Української Нації. Ось третя основна точка нашої політичної «орієнтації».

«Але-ж дозвольте» – скажуть нам – «хто-ж на Україні думає інакше? Хліборобів а не хлібоїдів організують і комуністи, і есери, і есдеки, і С. Петлюра «серед селянства, а не серед пролетаріату популярний», і наші федералісти готують разом з демократичною Росією аграрну, користну для селянства реформу і т. д.» Як розуміють організацію нашого класу його дотеперішні організатори – здеклясовані безземельні інтелігенти – і як розуміємо свою організацію ми самі, що в тім класі породились і від нього не відірвались, ось що хотів-би я вияснити в цьому листі, говорячи про нашу політичну орієнтацію.

Перш за все, що розуміти під поняттям хліборобського класу? На нашу думку групу родин, які посідають власну землю і на цій землі власного працею продукують хліб. Число землі і форма праці в класовій свідомості хлібороба не відіграють рішачої ролі. Рішачим для цієї свідомості єсть факт індивідуального посідання землі та індивідуальної праці на землі. Але чи хлібороб має одну десятину, чи має сто десятин, він і в однім і в другім випадку хоче ці десятини зберегти. Чи він землю сам оре, чи наймає когось для оранки і сам організує цю оранку, він заінтересований у тому, щоб землю якнайкраще обробити, якнайбільше хліба випродувати і урожай з якнайбільшою користю для себе зреалізувати. І бідна вдова, що наймає плугатаря для своїх кількох десятин і дрібний хлібороб, що на своїй землі садить буряки та підчас сезону донаймає для шарування чи копки робітників, такі-ж хлібороби, як і властитель парусот десятин, для якого організація від ранку до пізнього вечора найманої праці єсть в його господарстві законом а не вийнятком.

Класова свідомість опреділюється тут способом хліборобської продукції, якої основною ознакою єсть індивідуальна здатність хлібороба випродувати якнайбільше

хліба на власнім участку землі. Хліборобство – як слушно каже Сорель – це мистецтво і оцім характером індивідуального артизму воно різниться засадничо від сучасної машинної, трафаретної фабричної промисловості. Наймана праця в хліборобстві це тільки поширена індивідуальної, мистецької здатности хлібороба. І найманий робітник в хліборобстві це помішник хазяїна, а не, як в індустрії, додаток до машини, якого можна іноді теж замінити машиною.

Опреділення класової свідомости хліборобської по числу найманої праці, по числу номішників у хазяйстві, не відповідає дійсносте. І тому всякі розлагателі хліборобського класу покинули поділ на «трудоуих» і «нетрудоуих» хліборобів, а взялись за те, що дійсно єсть підставою існування нашого класу – за приватну власність на землю. Бо тільки знищення приватної власносте на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчости праці хлібороба, що цею своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість, впливаючу зі способу індивідуальної хліборобської продукції, так само як фабрика, вивласнивши верстати, знищила цехи і сучасною буржуазно-соціалістичною тендитою знівечила цехову артистичну творчість. Але що вдалось в промисловосте, те не вдасться ніколи в хліборобстві.

Антагонізм між бідним і багатим хліборобом так само, як антагонізм між багатим і бідним пролетарем, не єсть антагонізмом двох ріжних класів, двох ріжних способів продукції та двох ріжних світоглядів з тих ріжних способів продукції впливаючих. Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом багатий хлібороб дбає, щоб йому землі своєї не втеряти. Але обидва вони хлібороби, обидва мають спільний економічний інтерес супроти інших консумуючих хліб класів, мають спільну традицію праці на власній землі та спільну ідеологію і спільну культуру з цієї

традиції випливаючу. Полагоджена антагонізму між бідними й багатими хліборобами – це внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів.

Натомість одбиваються од свого класу, декласуються, як дрібний землевласник селянин, що здає свою землю сусідові в оренду, а сам займається «отхожими промислами», так і більший землевласник дворянин, що таксамо здає свій маєток в оренду і або бє байдики в городі, або займається фінансовими чи промисловими спекуляціями, а на свою землю дивиться, як на побічний, додатковий доход. Цікаво між іншими, що власне ці два здеклясовані типи, що самі вже на землі не працюють, мають найбільший нахил вирішати «аграрну проблему» і своїми здеклясованими способами її вирішування вносять найбільшу колотнечу в середину хліборобського класу.

Оцей посідаючий власну землю і на своїй землі працюючий український клас хліборобський через різні історичні причини, про які тут говорити не буду, розбитий і ослаблений внутрі сильними економічними, політичними і національними антагонізмами. Як їх усунути, як нам об'єднатись, як витворити зо всіх нас хліборобів таку міцну скелю, об яку всі ворожі наскоки розіб'ються і на якій держава та нація наша побудується, це справа нашої щоденної громадської політичної праці. Теоретично обговорити це маю надію в однім з дальших листів. Тут зазначу тільки провідні лінії, поскільки воии для зрозуміння нашої політичної «орієнтації» потрібні.

Усунення внутрішнього антагонізму економічного між бідним і багатим хліборобами – це завдання будучої аграрної реформи і аграрного законодавства. Вони, на нашу думку, мусять спіратись на оціх трьох китах: 1. Земля українська дана Богом Українській Нації не на те, щоб ми собі взаємно ізза цієї землі голови розвалювали, нею спекулювали, або щоб на ній усякі «міжнародні банки» чи інші посідачі «закордонних валют» могли буряковими гешефтами займатись. Дана-ж вона нам на те, щоб ми на цій своїй землі найкраще й

найрозумніше – по Божому – своє життя владнали. Чим хто з нас більше української землі має силу посідати, тим більші обов'язки мусить він, відповідно до своєї більшої сили, і супроти Держави Української, і супроти цілої Нації Української, і супроти місцевої громади мати та виконувати. Тому кожний властитель землі мусить перш за все свою власну індивідуальну силу та здатність хліборобську (а не силу свого гроша, свого капіталу) доказати і наколи він хоче землю за собою задержати, то він сам особисто мусить на ній хозяйювати, сам особисто своє хозяйство організувати. Задержати-ж цієї землі матиме він право стільки, скільки йому, відповідно до його індивідуальної сили, здатности й потреби, місцеві хліборобські органи самоврядування під контролем Держави присудять. Тільки розв'язання аграрних антагонізмів на місцях і по принципу індивідуальному, а не в центрах по принципу егалітарному, оздоровить хліборобський клас, викине з нього всякі паразитарні та спекулянтські елементи; багатших хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не кольтоністами «помещиками» – у бідніших же хліборобів знищить землекрадіство і зненависть до «панів» тоді, коли вони побачать, що з більшим посіданням землі зв'язані більші державні, громадські й економічні (більш інтензивна культура і т. д.) обов'язки. Законна ліквідація всякої паразитарної земельної посілості і наложена на всіх властителів землі державних, громадських і економічних обов'язків пропорціонально до їх індивідуальної здатности й сили – по принципу: кому більше дано (землі, освіти, культури і т. и.) з того більше й вимагається – це перша основа аграрної української політики. 2. Крім внутрішнього спірлення хліборобського класу ще й скріплена його чисельне шляхом побільшена через плянову парцеляцію числа середніх, економічно сильних, соціально задоволених селянських неподільних хозяйств – це основа друга. 3. Врешті забезпечення Українською Державою

економічної експанзії для українського хліборобського класу – це основа третя.

При якій формі державного ладу можлива така аграрна реформа – це буде видно з мого дальшого викладу, а про подробиці цієї реформи. не говорю, бо вони до теми мого листа не належать. Антагонізм політичний, витворений на Україні російською державною політикою, яка в своїм інтересі насильно задержувала різкий поділ хліборобського класу на два політично нерівноправні стани «дворянство і крестянство», мусить бути знищений. Але не так, щоб одна частина хліборобського класу зіла другу частину, а так, щоб ці два стани злились в один: щоб «з останків хліборобського дворянства і хліборобського селянства повсталала нова провідна українська хліборобська верства, яка-б своєю працею, своєю здатністю та своєю потребою собі серед цілого хліборобського класу пошану й авторітет здобула.

В XVII століттю за Великого Гетьмана Богдана такою новою авторітетно» українською верствою стало козацтво, що обєднало під цею новою назвою здорові останки старої української шляхти і найкращу частину сміливого, войовничого, готового на жертви за цілу націю селянства. Сотворення такої нової хліборобської, провідної, авторітетної верстви – це на тепер найважливіша, кардинальна проблема нашого класу.

Отже не законсервованя дворянства, а тим менше поворот до давного стану, маємо ми на меті. Як огидливі, хамські карательні експедиції на селян, так і хамське вирізування дворян уважаємо карою Божою за історичні гріхи Української Нації. Бо як слушно кажуть – коли Бог хоче кого покарати, то йому розум відбірас. Ніхто краще від нас не знає, що в масі своїй все наше – помосковлене і спольщене дворянство – вже у великій мірі виродилось і що ці послідні могиране шляхецько-козацької доби нашої державності! Мусяць вкінці зникнути так само, як зникли їхні попередники: – останні могиране

доби варяжсько-князівської, бо такий суворий закон природи. Але таким самим законом природи єсть і те, що здорове зерно тільки на дозрілім дереві родиться. І що старе дерево, заким загине, мусить оцим своїм здоровим зерном землю круг себе засіяти та з того здорового зерна нове, відроджене життя розпочати.

Тієї класової традиції, класової культури, яку має в своїй селянській масі наш хліборобський клас, для збудування держави замало. Ця традиція допоможе нам тільки відбитись од ворогів. Які-б ще політичні кунштюки не викидали наші й чужі комуністи, есери й уся демократична братія, приватної власности на землю вони на Україні не знищать, а тим самим хліборобського українського класу не зруйнують. За для цього стане нашому класові того традиційного уміння боронитись од руїників зовнішніх і внутрішніх, яке він унаслідував од своїх предків. Але від пасивного опору до активного державного будівництва лежить ще велика дорога. І власне до державного будівництва наш клас хліборобський у своїй селянській масі ще не дозрів.

Державну, політично-організаторську традицію серед хліборобського класу тепер, в сьогоднішній день, має лише одно дворянство. Тільки воно одно в державній роботі вже дозріло. І тому той, хто тепер, а не через двісті літ, хоче Державу Українську будувати, той без збережена і використання останків українського дворянства не обійдеться. Здобутого рядом покоління досвіду державної, організуючої праці, традиції державности – не дасть ніяка наука. Хоча-б усі наші здеклясовані інтелігенти найвищі школи соціяльних наук покінчили, вони не навчаться там основи кожної творчої політики, а саме політичного такту. Це єсть вроджена, класова, традиційна здібність, а без неї в політиці або перескочиш, або недоскочиш. То будеш скромненьким автономістом, то знов сугубим самостійником, – то еволюціоністом-демократом, то революціонером-комуністом, – то європеїзатором, то

ворогом гнилої Європи, – то гнатимеш «Ляхів за Сян», то віддаси їм половину України, – то щирим серцем цілуватимеш Керенського, то різатимеш на Україні «Москалів» і т. д. і т. д.

Ми знаємо, що не останкам пережитого українського дворянства брати в свої старечі руки тяжкий державний український меч. Ним володітиме новий державний стан, що сформується з посеред здорового, молодого українського селянства. Але володіти цим мечем мусить цей новий стан повчитись від дворянства. Без старої державної традиції й державної культури нові наші державні меченосці в своїй зброї заплутаються, своїм мечем себе поранять і його вкінці на поталу чужинцям покинуть.

Без морально здорових та до громадської роботи здатних останків як помосковленого так і спольщеного українського дворянства не може бути сотворена нова хліборобсько-селянська державна провідна верства, не може бути обєднаний нею хліборобський клас, а значить не може бути обєднана Українська Нація і зорганізована Українська Держава – ось четверта основна точка нашої політичної «орієнтації».

І для усунення всяких непорозуміннь ще раз повторюємо дворянство українське само без селянства не збудує Української Держави й Нації, але хто знищить тепер послідню, соціально здорову ще горетку українського дворянства, той не тільки не збудує Української Держави, але знищить разом знов на цілі століття Українську Націю. Будучи українські покоління матимуть змогу правдивість цих слів перевірити. А тим, хто сьогодні всі надії на інтелігентську демократію покладає, не слід забувати, що літературна продукція часів Руїни була у відношенню до літературної продукції московської й польської процентово більша чим наша інтелігентська літературна продукція сучасна. Де вони ці твори тодішніх книжників і що з літературної праці і з політики тієї інтелігенції вийшло?

Знищення предків сучасного українського дворянства – української шляхецько-козацької старшини – стало в

XVII століттю причиною руїни козацької держави та українсько нації. Та частина, що залишилася, не змогла боротись на» два фронти: з Польщею і з Московією та ще і з власною козацькою «черню», яку все підіймали проти старшини української московські та польські агенти. Щоб спасти своє фізичне існування вона пішла по лінії найменшого опору: одріклась державних плянів своїх батьків Хмельничан, покинула Гетьмана Мазепу, не захотіла на правім березі воювати з Польщею. Пішовши на російську та польську службу державну, дворянство українське в одній своїй частині помосковилось, в другій спольщилось. Звідси той третій найнебезпечніший національний антагонізм, який державні верхи єдиного українського хліборобського класу поділив на дві національно чужі й ворожі собі частини.

Засипати це провалля, знищити оцей накинтий нам зовні національний антагонізм поміж рідними братами, поміж синами одної української землі – це перше завдання внутрішньої політики українського хліборобського класу. Помосковлене та спольщене дворянство мусить об'єднатись біля нової, національно ще не покаліченої і примітивно суцільної хліборобської селянської аристократії. І воно мусить передати їй свій історичний досвід, перестерегти її перед старими політичними помилками. Бо тільки одно українське дворянство, яке само вже перейшло через москофільську й польонофільську традицію» знає, що традиції ці себе не оправдали. Що ні Москва, ні Польща українських хліборобських верхів од вирізання й винищення не оберегли і що тільки національна єдність тих верхів з цілим хліборобським класом, тільки поворот до традицій української старшини з часів перед Руїною, тільки сотворегя власної держави спасе нову українську аристократію від загибелі.

Відомо, що навіть найкращі підручники історії для нижчих, середніх, вищих і найвищих шкіл ще нікого в світі історії не навчили. Бо історії – як що дивитись на неї, як на «учительку життя» – не можна навчитись: її треба в своїй крові, в своїй традиції і у своїй культурі мати. Нові українські, досі ще

не державні верстви, що власної державної традиції та культури не мають, все будуть у своїх політичних блуканнях odkривати на Україні політичні «Америки», не зважаючи на сотні томів написаних про нашу минувшину.

Їм все буде здаватись, що тільки союз з Польщею, або тільки «єдина Росія» дадуть їм змогу скріпитись і своє існування на Україні забезпечити. Але все це на Україні вже було. Тільки та верства, яку власна кривава традиція навчила досвідом, що дотеперішніми нашими державними методами ані державного ладу і порядку на Україні збудувати, ані собі своє існування забезпечити не можна – тільки та верства може свідомо свою державну культуру на будову Держави Української повернути.

Будування Української Держави без українського дворянства що вже й московську й польську державну школу перейшло, це трагічне повторювання дотеперішньої нашої казки-безконешника не сподобавши собі Польщу, пішли у Москву; не сподобавши Москву, пішли назад у Польщу, і так ходили доти, доки ї х Москва з Польщею не поділили, а тоді... не сподобавши таки Польщу і т. д. Без повороту назад до своєї нації як спольщеного так і помосковленого дворянства – визволення України під Москви і з лід Польщи, наладжена з ціми народами добросусідських відносин і збудування розумної, свідомої себе України – неможливе.

Але чи можливий сам отой поворот? – Можливий, бо до цього пхає історичний традиційний досвід, сама державна культура українського дворянства. Одначе цього замало. Державна культура українського дворянства це те саме, що окрема мова наших народніх мас. Без цієї окремої мови звичайно не буває націй, але, маючи окрему мову, можна на віки лишитись етнографічною масою і ніколи не стати нацією. Без державної культури не може бути збудована держава, але маючи на Україні державну культуру не все можна збудувати Українську Державу. Для того, щоб мову народню розвинути в мову нації і державну культуру нашого дворянства вжити на

будову Української Держави – треба як цю мову так і цю культуру поставити в сприятливі зовнішні умови розвитку. Для державної культури такими сприятливими умовами розвитку являються такі чи інші форми державного ладу. Від сприятливої форми державного ладу на Україні залежить поворот українського помосковленого і спольщеного дворянства до рідної нації, залежить використання його державної культури для будови Української Держави і Нації. Якою повинна бути ота нова форма нашого державного ладу, щоб вона могла сприяти поворотові до рідної нації зденаціоналізованих державних українських верстов? – Розуміється не такою, якою була та форма державного ладу, при якій ці верстви власне зденаціоналізувались. І тут хай мені буде вільно ще раз «повторитись» та ще раз нагадати головні моменти історії нашої «Руїни».

«Руїна» наша, а з нею й денаціоналізація державних українських» верстов, почалась по смерті Великого Гетьмана Богдана Хмельницького і почалась вона з того, що республіканська, демократична старшина тодішня, спіраючись на «волю козацького народу», повалила нелюбі їй монархічні й династичні нляни старого «самодержавного» Гетьмана. Булава була віднята від законного наслідника гетьманського, Юрія, який по волі свого батька повинен був одідичити верховну гетьманську владу в козацькій державі. Рада козацька – «вільний народ», вибрав вільними голосами більш достойного «кращого» кандидата – Виговського. Таким чином джерело влади в козацькій державі, а з нею політичний і національний авторитет України були перенесені з верху в низ від Гетьмана, що одержав владу по наслідству від свого «Богом даного» («а через те Богданом прозваного», як казали сучасники) Батька, до Гетьмана, що одержав владу з рук народу. Сувереном, джерелом влади в козацькій Україні став народ. І з того часу кожний Гетьман, кождочасна влада верховна, мусіли бути вибрані народом.

Кого і в який спосіб вибірав у свої верховні правителі козацький народ на своїх «чорних» і нечорних радах і скільки

ті вибори кошту вали царській та королівській казні – це факти загально відомі і над ними зупинятися не буду. Скажу тільки, що головною ознакою отсего нашого козацько-республіканського державного ладу, при яким почалась денационалізація наших державних верхів, було те, що теоретично джерелом державної верховної влади й носієм національного авторитету був народ, афактично залежала ця влада і фактичними авторитетами на Україні були: Царь московський, Король польський і Хан татарський, ці два останні до часу поки існували польська й татарська держави.

Наші політично активні державні верхи поділились у своїй козацькій республіці на три орієнтації: московську, польську й турецько-татарську – орієнтації, відповідаючі трьом головним політичним течіям, робленим нашими сусідами серед козацького «Оуверена-народа». Таким робом ці наші державні верхи ослабили себе і, знесилені до останку внутрішньою політичною боротьбою, пішли по лінії найменшого опору. І хоч не були вони ще тоді есерами, але гасло їх було таке саме: йти за народом. Народ же наш, як і кожний народ, ішов розуміється за силою. Поки ще сяк так сильні були польська й татарська держави, йшов він по трохи за Польщею, по трохи за Татарами, але в міру зросту сили московської, він почав усе більше хилитись «до востоку». «З народом» ішла туди і старшина.

Послідня її спроба викресати з себе вогонь посвяти, обтрусити себе моральну гниль і замість кормитися темнотою й безрадністю народньою, пійти на жертву, статус на чоло свого народа і повести його-за собою – не вдалася. За «Ляхом-Мазепою» не пішов узятий вже вміцні московські шори український народ. І старшина поспішила поправити свою «помилку». Вона відреклась від «честолюбних», «лядських», «ворожих народові», – «буржуазних», кажучи по теперішньому – Мазепиних «видумок». Вона пішла за народом і, бючи себе в груди, з плачем кинулась під Полтавою до побідних ніг Петрових. З того часу – як залюбки підкреслює проф. Грушевський – «З якою антипатією трактовано в сих (українських народницьких) кругах зусилля

української буржуазії коло збудування клясової національної держави, всупереч соціалістичним мріям мас!»

Ця страшна антипатія до власної української держави не приносила зрештою «народницьким», «свідомим» верхам українським багато турбот. Вона не вимагала від них великої жертви, посвяти та великого морального зусилля. Навпаки, вона давала повний спокій душевний їх народолюбному «соціалістичному» нутру, а їхні потрібуючі реального корму тіла примощувала на спокійних «казенних» посадах по петербурзьких та всяких інших – хоч не «протинародних, класових, національно-українських», але все-ж таки державних установах.

Теорія українського народовластія, української демократії, довела на практиці до повної залежності України від позаукраїнської чужої верховної влади. Сполученя цієї теорії і практики в одній «недержавній і народолюбній» ідеології породило політично-моральну, кажучи делікатно, двоєдушність творців цієї ідеології – «народницьких, національно-свідомих» українських верхів. Вони свою теорію «народовластія й любови до українського народу» намагались сполучити зі своєю фактичною безсилістю й рабською льяльністю супроти московського державного кнута. Оце політично-моральне лукавство представників української національної ідеології та осмішення і скомпромітованя всякими «хитрими Малороссами» ідеї суверенности і авторитету Української Нації – ось були причини, чому всі політично-чесні, державно-творчі українські елементи, які рабської двоєдушности перенести не могли, пішли просто за дійсною владою і дійсним авторитетом на Україні – тоб-то остаточно спольщились і помосковились.

Тільки такий державний лад сприятиме національному поворотові старої й народжешо нової політично чесної, сильної, державно-творчої, провідної української верстви, який усуне головні політичні причини нашої Руїни; причини

політичної деморалізації, нікчемности, слабости і не державності дотеперішніх репрезентантів української національної ідеї. А тому це мусить бути такий державний лад, при якому: 1-о джерело верховної влади на Україні буде перенесено – з низу – де воно було від початку і за весь час Руїни – на верх – де воно було в часах могутности нашої нації: за Київських і Галицьких Князів і за Гетьмана Богдана Хмельницького. І це мусить бути такий лад, при якому: 2-о це джерело верховної влади на Україні буде від сторонніх позаукраїнських сил і всяких відповідних орієнтацій вповні незалежне. Такий лад, це дідичне Гетьманство, тоб-то Українська Монархія, а приймаючи на увагу ще її новочасні соціальні відносини – це Українська Трудова Монархія.

Безукраїнської Монархії – в формі дідичного а невиборного Гетьманства – не може повернути до Української Нації політично-чесна, державно творча частина помосковлених і спольщених дворянських верхів хліборобського класу; не може бути сформована при її участі нова, здорова й сильна, селянсько-хліборобська аристократія; не може бути обєднаний авторитетом цієї нової селянської аристократії український хліборобський клас. Значить: тільки при гетьмансько-монархічній формі українського державного ладу український клас хліборобський зможе обєднатись, зорганізуватись і придбати ту внутрішню силу, без якої не може ним бути обєднана Українська Нація і не може бути збудована Українська Держава – ось пята основна точка нашої політичної «орієнтації».

Литинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму писані 1919–1926 рр. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 15–17, 24–25, 30–34, 72 – 80.

ЗІ СПОГАДІВ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Я занялся главным образом аграрной реформой. У меня состоялся целый ряд заседаний из людей различных партий для освещения мне лично этого вопроса. Одновременно в различных комиссиях самостоятельно вырабатывались проекты по этому вопросу. Мне лично более всего был по душе проект, выработанный Колокольцевым совместно с бывшим директором департамента министерства земледелия Афанасенко (?), который неоднократно бывал у меня по этому вопросу. Он же [проект] потом и прошел при министерстве Леонтовича через Совет Министров II был передан на обсуждение большой комиссии. Украинские партии приписывали этот закон Леонтовичу; это неправда. Закон был выработан Колокольцевым. Я очень уважал и того, и другого, но для восстановления истины Должен сказать, кто действительный автор этого сложного закона, который, дай украинцы его провести, Сдвинул бы наконец с места этот проклятый земельный вопрос.

В Великороссии земельный вопрос легче, по-моему, разрешить, нежели у нас. Там крик о земле, комбинируя отчуждение частновладельческих пахотных земель с переселением на свободные земли, может получить более или менее возможное разрешение. На Украине дело стоит иначе. Вопрос этот при всех комбинациях, с серьезной пользой для народа, в общем, разрешен быть не может. Тем не менее, как я уже писал выше, я лично убежденный сторонник проведения аграрной реформы с точки зрения политической.

Все подготовительные работы в течение нескольких месяцев в министерстве земледелия дали следующие данные: я, не имея вполне точного материала под

рукой, буду цитировать из памяти и пользоваться теми скудными заметками, которые как-то сохранились у меня по этому вопросу здесь, на чужбине. Все эти данные так примелькались у меня в глазах за время Гетманства, что я думаю, мне здесь не придется отклоняться от истины.

Факт неоспоримый, что наше украинское селянство нуждается в земле и страдает в этом отношении несравненно больше, нежели Великороссия. Если в общем в европейской России на одну квадратную версту приходится 26,4 жителей, занимающихся сельским хозяйством, то на Украине по имеющимся у меня данным будет в Подольской губернии – 101, Киевской – 90, Холмской, – 49, Полтавской – 78, Харьковской – 61, Екатеринославской – 53,4, Черниговской – 50,4, Херсонской – 42,9, а лишь в одной Таврической – 20 на десятину жителей.

По другим данным, на 100 десятин посевной площади приходится в Полтавской губернии – 112, Черниговской – 142, Харьковской – 124, Волынской – 137, Подольской – 144, Киевской – 150 и Херсонской – 61. В Англии же на 100 десятин посевной площади – 79, во Франции – 84, Германии – 104 душ сельского населения. Цифры, поражающие самого закоренелого противника аграрной реформы.

Но ведь вопрос еще осложняется тем, что при этой густоте населения, с одной стороны, промышленность в стране очень слабо развита, с другой, способы обработки земли, доступные селянству ввиду форм землевладения и культурной отсталости, – чрезвычайно примитивны, несмотря на все ценные [мероприятия] некоторых земств старого времени.

У меня есть таблица, которая дает более или менее определенное понятие об этом усугубляющем тяжелое положение земледельца на Украине факте:

	На 100 десятин посеви. площади сельск. жителей	Урожай пшеницы с 1 дес. в среднем за годы 1908 – 1912 в пудах	1 сельский житель производит в пудах
Франция	84	88,0	104,8
Германия	107	138,0	124,5
Англия	79	148,2	184,6
на Украине:			
Киевская губ.	150	67	44,4
Подольская	147	64	43,5
Волынская	137	64	48,9
Харьковская	124	54	45,9
Черниговская	142	57	40,1
Полтавская	112	64	54,1
Екатеринославская	19	50	53,4
Херсонская	44	47	74,1

Все селянское землевладение на Украине в 1915 году выражалось в цифрах 29,4 миллионов десятин. При этом необходимо заметить, что селянское землевладение по губерниям сильно разнится. Так, на одно селянское хозяйство приходится в губернии Таврической – 15,8, в Волынской – 9,86, в Екатеринославской – 9,37, в Харьковской – 9,23, в Херсонской – 9,8, в Черниговской – 8,1, в Полтавской – 8,22, в Киевской – 4,5, в Подольской – 3,51. В среднем 7,46 десятин. Здесь интересно обратить внимание на то, что именно в тех губерниях, где помещичья класс польский, селяне особенно страдают от безземелья.

Если взять сельскохозяйственное население по количеству земли, находящейся во владении каждого отдельного хозяйства, то получится следующая картина:

Без земли	700 00 хозяйств	20% общего числа
меньше, чем 3 десятины	840 000	20%
от 3 – 5 десятины	100 000	22%
от 5 – 8 “	950 000	21%
от 8 – 10 “	600 000	13%
от 10 – 12 “	300 000	8%
больше 200 десятины	80 000	1%

Теперь возьмем сторону помещичью в 1914 году. Дворянское землевладение выражалось приблизительно в сумме 8 – 8,5 миллионов десятин. Купцы и мещане около 3 млн. десятин. Духовенство 155 000 десятин. К этому нужно прибавить еще 2,5 млн. десятин удельных, церковных и монастырских земель.

Всего земли, находящейся не во владении селянства, было около 14,5 миллионов десятин. Формы ведения хозяйств преимущественно капиталистические. Убыль этого хозяйства с 61 года выражается приблизительно в 25% бывшей земельной площади, но при этом по губерниям эти потери чрезвычайно различны. Так, например, в период времени с 1900 по 1910 г.: в то время в Екатеринославской губернии потеря земли выражалась в 3,51%, между тем как на Правобережной Украине эта потеря выражалась в 1,55%.

Если выделить леса, которые бесспорно были бы немедленно истреблены при передаче их селянству, если сохранить сахарную промышленность, конские заводы и семенные хозяйства, то передаче могло бы подлежать всего лишь 4 или 4,5 миллионов десятин. И это все, что можно было сделать теперь, пока селянская обработка земли не подымется на ту ступень развития, когда она способна будет поставлять в достаточном количестве свеклу сахарному производству.

Я здесь остановился на этом ряде цифр для того, чтобы указать, насколько, с одной стороны, несбыточны все те демагогические обещания, даваемые и Радой и Директорией, обещавшими наделение землей всех неимущих.

С другой стороны, для того, чтобы указать катастрофичность действительного положения, когда ясно, что положение нашего селянина при всей его отсталости и при обычной чересполоснице значительно хуже в смысле количества владеемой им земли, чем на Западе, где все побочные условия значительно лучше.

Пздесья считал, что не демагогическими приемами левых партий и не стоя на точке зрения наших русских и польских панов, точке зрения, отрицающей всякую необходимость в какой бы то пи было уступке в аграрном вопросе, нужно идти, если хочешь действительно принести пользу народу, а только путем известного компромисса, в основание которого должны лечь следующие положения:

Передача всей земли, кроме сахарных плантаций, лесов, земли, необходимой для конских заводов и семенных хозяйств.

Передача за плату. Бесплатная передача не имеет в данном случае никаких серьезных оснований и просто в высшей степени вредна.

Уплата селянских денег за покупаемую ими землю, наконец, заставит их пустить эти деньги в оборот, что значительно облегчит правительство, давая ему возможность значительно сократить печатание новых знаков.

Передача земли не безземельным, а малоземельным селянам. В этом отношении нужно иметь в виду цель – государство, а не жалкую сентиментальность. Только земля, переданная безземельному селянству, может помочь сразу делу, легко поставить его на твердые ноги.

Попутно с аграрными вопросами передачи земли необходимо, по-моему, было произвести ряд реформ в промышленности, в школьной системе и обязательно продолжать дело Столыпина, в смысле выделения селян на отрубa и уничтожение, чересполосицы.

В этом духе шли все наши работы. Мной была составлена большая комиссия, которая должна была быть под моим

председательством. К сожалению, события, переживаемые мной в то время, лишили меня возможности быть на ней. Лишь когда я узнал, что там идет некоторыми приглашенными членами форменный саботаж, я пригласил комиссию к себе. Членами этой комиссии мы пригласили людей различных партий и оттенков. Землевладельцы были ею очень недовольны и в последнее время, находя, что все же их мало, обратились с просьбой о добавлении их членов, ввиду желательности иметь представителей от каждой губернии. Я им решительно в этом отказал.

С другой стороны, украинцы во главе с Шеметом выкинули совершенно непонятную штуку, не говорящую в пользу их серьезного понимания вопроса. Когда мной была издана Грамота о необходимости федерации с Россией, они вышли из состава комиссии, указав что доколе Украина не будет самостоятельной, аграрный вопрос не может быть благополучно разрешен, а поэтому они не желают быть в комиссии. Лично, видя, что все же, несмотря на тщательный подбор членов, в комиссии дела идут вяло, я вызвал министра земледелия и приказал дополнить еще 8 членами из демократического списка.

Помещики, особенно поляки, просто саботировали всем, чем могли. Председатель Рады Землян, господин Горват, очень почтенный человек, в течение более часа говорил речи, все перемалывая один и тот же аргумент. Когда после заседания я попросил объяснить мне его точку зрения, он просто сказал: я против подобной аграрной реформы. Если мы затянем прения, вопрос в комиссии не успеет быть разрешен до прихода Entente-ы, а я глубоко убежден, что Державы Согласия против всякой реформы, все останется по-старому, что и требовалось доказать.

Это происходило на заседании в то время, когда Эно обещал бесчисленными полчищами Entente-ы наводнить Украину. На чем Горват основывал свое подобное мнение

об Entente-е, я не понимаю, но должен сказать, что как у великорусских кругов было убеждение, что Entente-а, особенно Франция, должны немедленно лично уничтожить большевиков и восстановить демократическую, именно демократическую, а не какую другую, монархию, как у всех помещиков было убеждение, что в земельном вопросе с приходом Держав Согласия все должно остаться по-старому.

Я им говорил много раз, что они ошибаются, по они не верили. Точно так же они почему-то считали, что Entente-а не допустит никакого украинского вопроса: «Придет Entente-а и все сметет», – был их обычный аргумент.

На этом заседании, видя, что таким путем дело может еще действительно надолго затянуться, я приказал министру земледелия объявить, что прения закопчены, и перейти к голосованию. Но судьба не привела меня к разрешению столь острого и важного вопроса в народной жизни.

Через несколько дней после начала заключительных заседаний – я был свержен. Горват и его единомышленники должны были ликовать. Впрочем, теперь, при создавшихся обстоятельствах, – не знаю. Я с тех пор никого из них не видел. Но в общем они, со своей точки зрения, были правы.

Никогда еще аграрный вопрос не был так близок к своему разумному разрешению, как в ноябре 1918 года на Украине.

Скоронадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. С. 282–287.

№ 5

ДЕЯКІ ПРОМОВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА 1918 Р.

Як тільки розійшлася по Україні вістка про проголошення Гетьмана, як з усіх усюд до Києва почали прибувати делегації для привітання Гетьмана і зложення перед ним різних прохань. Почали приїздити делегації з пограничних місцевостей, які не

були певні, чи ввійдуть вони в склад Української Держави, і посилали спеціальних депутатів прохати, щоб Україна прилучила їх до себе. Поприїздили делегації з Дону, Кубані, Кавказу, з Туркестану, з Холмщини – з усіх місць, де жили українці, прохати захисту й порятунку їв Української Держави. Крім прийомів у міністра закордонних справ, з яким велися ділові розмови, такі окраїнні делегації приймає у себе Гетьман в більш або менш урочистих авдієнціях.

Першим прилюдним виступом Гетьмана була його присутність на святі відкриття Українського Клубу в Києві. Український Клуб, заснований ще 1908 року, був осередком національного українського життя з Києві. 19-го травня 1918 р. він святкував своє відкриття.

Свято почалось промовою голови Клубу Л. М. Старицької-Черняхівської; вона зазначила культурно-політичне значення Клубу в українському житті, висловила надію, що всі українці без різниці партій об'єднуються біля Клубу в ім'я загально-національних інтересів, потім, звертаючись до Гетьмана, привітала його і висловила надію, що він укріпить самостійність України, спираючись на допомогу Українських патріотів.

Гетьман відповів їй коротенькою промовою, в якій заявив, що політика України буде вестися на демократичних основах і в дусі скріплення державної самостійности. Промова Гетьмана була зустрінута гарячими оплесками.

З інших прилюдних виступів Гетьмана, коли йому доводилось виступати з промовами й заявами принципового й програмового характеру, треба зазначити прийом 21 червня 1918 р. великої делегації хліборобів з чотирьох губерній – харківської, херсонської, полтавської і волинської, і прийом

учителів слухачів літніх учительських курсів, що відбувся 29 червня.

Хліборобська делегація познайомила Гетьмана з становищем на селі і прохала його дати населенню охорону, лад, відновити судівництво й взагалі забезпечити на Україні умови спокійної праці. Відповідаючи хліборобам, Гетьман сказав:

«Ми вживаємо всіх заходів, щоб селянське трудове населення не переносило всіх труднощі переходового часу. На мені лежить обов'язок повернути лад Рідному Краєві.

Говорять серед народу, що землі не дадуть. Це неправда: закон розробляється, але не можна його відразу видати, не рахуючись зісторичним та юридичним боком/питання. Великих маєтків більше не буде, землю передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, при чім купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена. За цим наглядатимуть власті та прокурорський догляд. Поміщикам надається право продати всю землю державному земельному банкові для утворення земельного фонду Держави. Уряд сам буде ділити між безземельних земельні запаси. Тільки треба пам'ятати, що для всіх землі не вистачить, а тому треба підняти промисловість краю. Україна не має, наприклад, своєї текстильної промисловости. Треба всіма силами піднести нашу промисловість і заснувати по всій Україні кооперативи, що значно поліпшить й життя Рідного Краю.»

«Політичну реформу я уявляв собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів провадити в напрямку збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу

найбільших маєтків. Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі. Я ясно собі усвідомлював, що соціалістичні експерименти повернули б наш чудовий край у висохнувшу пустиню...»

«Я був переконаний, що тільки міцна організація великих, середніх і дрібних власницьких елементів зможе поставити нашу Державу на правдивий шлях розвитку, а всякий уряд у нас, опертий на соціалістичні партії, неминуче в короткий час докотиться до большевизму».

«Народи, що їх провідники не мають відчуття національної гордості, можуть бути тільки знаряддям для інших... Народи, що їх провідники стають тінями чужих народів, луною чужих слів і відблиском чужої слави, скочуються безповоротно у прірву небуття».

*У 60-річчя відновлення гетьманства / уряд. М. Королишин.
Торонто : В-тво Батьківщина, 1978. С. 62–63, 70. 72.*

№ 6

ГРУШЕВСЬКИЙ М. КІНЕЦЬ СТАРОМУ ЛУКАВСТВУ

Я щасливий, брати-селяни, що можу промовляти до вас же на сторінках великої, щоденної народної газети. Се була давня моя мрія, і треба було аж революції – щоб упало царське правління і все насильство, з ним зв'язане, аби прийшла ся можливість. Се царське правительство, старий режим, як його називають, нічого так не жахався, нічому не робив таких перепон, як народній освітній і політичній літературі та пресі

(газеті). Він думав – і не помилявся – що як тільки в широкі українські круги піде українське друковане слово – наука, освіта на зрозумілій українському народові мові, так і буде кінець його пануванню на Україні.

Се ж панування своє він і збудував на непорозумінні, на недовір'ї українського народу до української інтелігенції, як до «панів», розуміючи під сим словом усіх, хто відходив від народу чим-небудь – чи своїми дійсно панськими бажаннями, чи тільки освітою, культурою. Се пішло давно, ще від самого з'єднання України з Московщиною за Богдана Хмельницького і тяглося до недавніх часів. Московське правительство забороняло друкувати книги мовою хоч трохи близькою до народної (ще від царя Петра). Не дозволяло на Україні заводити вищих шкіл – щоб українська старшина своїх дітей посилала до Москви та Петербурга – аби московщилися і від свого народного життя відходили. В тих духовних школах, які на Україні здавна були і покасувати їх воно не важилося – заводило мову московську. Селянство українське віддало воно цій українській старшині в люте кріпацтво, у всім помагало їй зробити свою власть над людьми якомога більше прикрою та важкою. А перед народом удавало себе нібито оборонцем прав народних від панської старшинської самоволі, і касуючи права і вільності України, її автономію, писало свої укази до народу, що, мовляв, усе се робить для того, аби оборонити простий люд від панських непорядків та здириств. І так поріжнивши та посваривши «панів» і «людей», з утіхою дивилося на те, які «люди» розійшлися з інтелігенцією, з освіченими верствами – не тільки поміщиками, чиновниками та духовенством, але і з тими освіченими людьми, які хотіли добра селянству, всьому народові своєму. Справді, селяни дивилися підозріливо на всякого, хто на себе взяв сурдут, і всякий сурдутовець, тямлячи підозріливість, не знав, як підійти до народу, як промовляти до нього. А уряд, з свого боку, за всякою пробою зближення до народу слідив пильно, і таких людей висилав з України і гнав.

За такі навіть дрібниці, як хто втяв на себе селянську одезу, не то що пробував розмовлять з селянами, поширити між ними українську культуру – карано і вислано з України на Далеку Північ – так було ще в 1860-х роках у Києві і по всій Україні. А вже говорити не було що про видавання брошур для народу про політичні справи на українській мові або газети, се до самого 1906 р. було неможливо.

Та й тоді хоч нібито й знято заборони з українського слова, українські газети, а особливо ті, що видавалися для народу, обставлено такими труднощами, щоб ніяк не дати їм жити. Можу се ствердити з мого власного досвіду – коли вісім літ тому, літом 1909 р., заходилися ми з товаришами видавати народний тижневник «Село».

Що воно натерпілось те бідне «Село» – як його не пу- скали між люди, забороняли виписувати, кому тільки можна було заборонити, а кому не можна було заборонити, то по- просту з пошти не видавали. Видавницю, А. Пл. Ямпольську, шановну людину, за безневинну статтю про тверезість губер- натор посадив на 3 місяці в участок, і тільки продержавши її там тиждень, згодився випустити за гроші – замінить, мовляв, недосиджене штрафом в 300 карб[ованців]. А що робилось з українськими книжками по селах, по шкільних та всяких інших бібліотеках – про се, мабуть, ви самі могли б багато оповісти.

Так пильно заходив цей поганой пам'яті старий уряд, щоб до селянства не доходило голосу від свідомої української інтелігенції. Аби ся інтелігенція зіставалася безсилою з усіма своїми замірами про волю України, про відновлення прав українського народу, про забезпечення трудящого люду, про українську культуру і всю повноту українського життя, не маючи опори в народі. А селянство щоб зіставалося темною, нерухомою масою, не знаючою, до чого прямувати, як доходити свого права. І вдавалося їм, аж поки, нарешті, не продержалися українські свідомі люди до українського народу, передягнутого в сірі шинелі солдатські, що його царі російські зробили своїми

довіреними сторожами. Знайшли українські громадяни дорогу до українців-солдатів царської гвардії в Петрограді, запалила ся іскра великий огонь, і полетів сторч головою весь царський режим.

Прийшла змога єднатися, порозуміватися, організуватися і спільними силами народу – селянства, робітників, солдатів й інтелігенції доходити добра свому краєві і народові.

І так об'єдналися всі верстви і всі партії українські для спільних заходів за права України і українському народові.

Та про це скажу другим разом.

Грушевський М. С. Велике діло // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 28–29.

№ 7

ГРУШЕВСЬКИЙ М. ВЕЛИКЕ ДІЛО

Українська Центральна Рада, се тимчасове українське правительство і організаційний український центр, що об'єднує і кермує політичною і національною роботою всіх українських організацій, дістав одну по одній нові міцні підстави сеї своєї роботи.

Першою був Український Генеральний військовий комітет, обібраний на Першій Українській військовій з'їзді 8 мая. Він має при Українській Центральній Раді кермувати військовими українськими організаціями на фронті і [в] тилу, себто тими мільйонами українського народу, селянським переважно, якого війна зняла з місця.

Тепер же Перший Всеукраїнський селянський з'їзд вибирає селянську Раду України, котра разом з Центральною Радою буде відати організацією селянською, справами

земельними і взагалі всім, що відноситься до справ і інтересів селянства.

Ще черга за Всеукраїнським робітничим з'їздом, що десь при кінці сього місяця має теж зібратися в Києві і вибрати робітничу Раду.

Тоді ці три ради – солдатська, селянська, робітнича разом з Центральною Українською Радою, як центральним своїм органом, утворять ще сильніший, зміцнений центр українського народного життя, який ще з більшою силою та енергією зможе повести діло – організацію України аж до тої хвили, коли можна буде здійснити постанови Українського національного з'їзду – скликати конгрес України на таких основах, щоб він міг виявити волю всієї людності України – не тільки України, а й інших народностей (національних меншостей) української землі.

Організуватися треба українському народові міцно, негайно! Так, щоб він об'єднався весь, без ріжності партій, верств і станів, під проводом своєї Центральної Ради – та щоб ця єдність і організація пройшла вглиб і вшир до самого споду українського народу, охопила його, як залізним обручем, щоб став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охоронив її від усякого розруху, розвалу і анархії.

Всі ті організації, про котрі я сказав, і особливо селянська українська Рада, може велике діло зробити, і безпремінно треба, щоб вона його зробила.

Бо кінець кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свобідна, автономна, народна Україна.

Досі Україна наша, в добрий час сказати, доволі спокійна, коли порівняти з іншими краями Росії. Але ще до сього спокою треба більше певності: треба знати вірно, що се, власне, спокій

живий і організований, а не сон тільки. Ми не хочемо, щоб вона лежала безвладною, мертвою, бездіяльною масою, а бажаємо, щоб вже вся була жива, свідома, щоб вона в кожній справі відзивалася чуйно на все, що діється у нас і поза нами, але була організована і об'єднана, щоб її спокій був спокоем зібраної, зарученої військової лави, а не сонного і безладного струмка. Щоб ті організації, які поставлено на чолі нашого народного життя, знали і були певні, що на кожне слово їх і кожної хвили наш народ зробить те, що йому буде сказано – встане чи сяде, піде чи прийде, піднесе руки чи спустить.

Спільні завдання народні об'єднали Україну в сей великий час від верху до споду, згуртувались всі її класи і партії, треба, щоб ця єдність, організованість пройшла в кожну клітину, в кожне село, в кожду хату. Тоді наша Україна переживе щасливо сей не тільки великий, але і грізний мент, і винесе ті великі здобутки, котрі лежать перед нами: волю і незайманість нашого краю, добро і права трудящих мас, нашого народу і тих народностей, які живуть з нами разом на нашій землі. В тім селянській Раді і місцевим організаціям селянським належить найважливіша роль – вона цю єдність, свідомість і організованість понесе туди, куди їм найтяжче донести – [в] села, в хутори, на поле, в ліси, на панські лани, всюди, де працює і жде свого права трудящий народ, куди ще не доходить газета, брошура, книга. І я, як вірний і незмінний приятель і товариш нашого трудящого люду, я вітаю важне діло, зроблене Першим Всеукраїнським селянським з'їздом, вітаю українську селянську Раду, бажаю швидкого і певного успіху в її роботі і вірю, твердо вірю в сей успіх!

Грушевський М. С. Велике діло // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 35–36.

**ГРУШЕВСЬКИЙ М. НА ПОРОЗИ НОВОЇ УКРАЇНИ:
ГАДКИ І МРІЇ
(фрагмент)**

Підстави Великої України. Село

Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості, тільки ж все ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму!

І от нагло обійшлося без сього титана! Себто, не зовсім і обійшлося, його присутність в нашій революційній поході значила багато, навіть страшенно багато, але все-таки він був тільки учасником походу, не він робив його. Старий режим повалено без нього, військо зробило се, і воно ж стало пружиною нашого революційного руху. І тоді стали мінятись відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скорше негативну і небезпечну, як на того «грядущого хама», котрим страшили російське громадянство всякі пророки надкультури. Пішли дотепкування з мужицьких розумувань про територію

і автономію, про соціалізацію фортепіано, ставки на сильного мужичка і такі інші речі.

І якось – се почулось виразно – урвалась зв'язь з народом, власне, у блюстителів старих добрих традицій старого випробуваного українського народолобства і радикалізму, що так довго, добре й безсумнівно широко говорили про права й потреби народу.

Явище фальшиве й шкідне, з якого українське громадянство мусить зійти. Скажу більше, я глибоко переконаний, що в українськiм житті мають будучність, матимуть вплив, встоюються тільки ті елементи, які стояти-муть в тіснiм і щирiм контактi з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі, селянство зістанеться фундаментом, на котрiм треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нiм, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти против нього – вони осудять себе на животіння або зникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти.

Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опирались на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією – се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездiбні до творчої праці, в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабкий. Пролетаріат місцевий, свiдомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бозна-який і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв'язання

соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства.

Навіть коли розвинеться той промисловий план, який я вище начеркнув, і з села почне відпливати весь лишок, котрому фабрика чи інша праця зможе дати кращі умови існування, все-таки й чисельно, й економічно, й політично селянство зістанеться, очевидно, підставою політичного, державного й економічного життя України. Через те чим сильніша економічно, культурно, морально, національно, політично буде ся підстава, тим певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна.

Селянське господарство мусить високо піднятися над прожиточним мінімумом, повинно рівнятися фактично по принципу трудовому, і ся трудова норма з розвитком інтенсивної культури, машин і всяких технічних уліпшень повинна підійматись все вище. Але з другого боку, з розвитком інтенсивних культур ся трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємність (йомкість) території буде зростати, на українській землі знаходитиметься місце навіть для тих хліборобів-українців, що помандрували з рідної землі, приводу ж до селянської еміграції, мабуть, не буде. Через те селянська верства хоч не буде зростати релятивно, з розвоєм індустріалізації й культури, з зростом фабричного пролетаріату й інтелігентських занять (в широкім значінні – інтелігентської й півінтелігентської праці), абсолютно вона таки зростатиме далі й соціальна та політична роля її буде першою дуже довго, а може, й завсіди. Тому культурний і політичний рівень селянства матиме величезне значіння для нашої країни.

З тим, як підійматиметься трудовий рівень селянства, зростатимуть його вимоги до життя, його *standard of life*. Се вповні нормально й бажано. Селянське господарство повинно буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянської сім'ї, але й змогу задовольяти певні вимоги в достатку й комфорті, культурні й духові потреби, котрі повинні зростати,

і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина, органи самоврядування, а спеціально всі ті установи, до котрих належатиме шкільна й дошкільна освіта.

Освіта в народній школі повинна в першу чергу стати обов'язковою. Але згодом і в середній школі, зреформованій відповідно, так, як сказано вище, щоб науку в ній кінчали приблизно в 15 – 16 літ, наука теж повинна зробитись обов'язковою. Ся середня школа повинна тепер же піти на село, її повинна мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство – «отецькі сини», ті, що потім зістануться господарями, держатимуть в руках управу своєї громади, волості, самоврядування землі.

Було б бажано також, щоб вони проходили й спеціальну агрономічну школу, щоб се в їх крузі не тільки стало добрим тоном, але й обов'язком для всіх держателів більших сільських господарств. Але й загальну середню освіту, я думаю, теж прийдеться зробити до певної міри обов'язком.

Публіцистика, школа, література, агітація живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитись на себе не як на послідніх людей, якими їх зробив старий режим, а як на хазяїв землі. А разом перейняти і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх органах самоврядування, в законодатній роботі, в державній діяльності в широкім значінні слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати кому-небудь привід до кепкувань з його невміння розібратись в справах, знайти в обставинах.

Що виховати відповідно дітей не для того, щоб вони потім кидали батьківське господарство й тікали з села, а для того, щоб вони давали раду собі в селі й за селом, се перший обов'язок сільського господаря, який шанує себе й своє становище,

обов'язок перед дітьми, котрим се буде важніше, як більший або менший інвентар, і обов'язок перед своєю громадою, обов'язок перед краєм.

Що перед сими будучими поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народну Республіку, Велику Україну перед світом, єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду.

Грушевський М. С. Велике діло // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 252–255.

№ 9

ГРУШЕВСЬКИЙ М. [ПРОМОВИ НА І ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛЯНСЬКОМУ З'ЇЗДІ У КИЄВІ 28 ТРАВНЯ (10 ЧЕРВНЯ), 2 (15) ЧЕРВНЯ 1917 Р.]

28 травня (10 червня) 1917 р. Перший день з'їзду.

Проф[есор] Грушевський каже в своїй промові, що Центральна Українська Рада надає цьому з'їздові великої ваги, через те що вважає селянство найбільшою силою української нації й думає, що в організації селянства лежить успіх тої праці, яку провадить Центральна Рада і метою якої є утворення автономії України в Федеративній Російській Республіці. Центральна Рада, провадячи організаційну роботу української людності по всім краю, запрошує селянство об'єднуватись на місцях з іншими верствами українського громадянства і обіцяє подбати, щоб забезпечити в першу чергу інтереси селянства, а також висловлює надію, що селянство, мудро розваживши

справу, разом з Центральною Радою і всіма організованими українськими силами буде йти до спільної мети.

Нам нема чого журитися, що ми «мужицький народ», як нам дехто закидає, а навпаки, ми повинні цим тішитися. Через те що велику більшість нашого народу складає селянство, то ми і політику свою національну повинні провадити згідно з інтересами селянства, нам треба «держати рівненіє по мужику», так би мовити. Отже, треба селянству знати, що українська інтелігенція і Центральна Українська Рада хочать завести такий лад, який би забезпечував інтереси трудящого народу і тому на Центральну Раду треба здатись та разом з нею іти до здобуття того, що нашому народові потрібно.

2 (15) червня 1917р. Шостий день з'їзду.

Тільки що одержана телеграма з Петрограда до Центральної Ради. В телеграмі сповіщається, що російський Тимчасовий уряд одмовив в задоволенні найпекучішої і найважливішої для нашого народу справі... Уряд одмовився визнати за нами право на автономію, на самопорядкування. Відмовлено нам у формуванні війська. Відмовились признати комісара по справах України.

Ця оповістка є дуже важна, бо показує, що нам треба вирішувати, як ставитись до Тимчасового уряду, коли він одмовив нам в найменших наших вимогах. Тепер ясно, що український народ тільки сам може вирішувати свою долю.

Покидаючи з'їзд, я маю надію, що ви скоро скінчите вибори Ради селянських депутатів і вкупі з Центральною Радою ваші представники вирішать, що робить далі. Нам потрібна автономія України, вона буде неодмінно...

Грушевський М. С. [Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]// Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 33.

№ 10

**ПРОМОВА ГОЛОВИ Ц[ЕНТРАЛЬНОЇ] Р[АДИ]
ПРОФ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО, ВИГОЛОШЕНА НА
КИЇВСЬКОМУ СЕЛЯНСЬКОМУ ПОВІТОВОМУ З'ЇЗДІ
7 КВІТНЯ [1918 р.]**

Дорогі браття-селяни.

Не тільки ви, але і я багато згубив від большевицької навали, я згубив свою найбільшу дорогоцінність – свою книгозбірню, українську старовину, котру я збирав декілька десятків літ, свої записки, матеріали по історії. Видно, не можна було забезпечити нашу велику будову держави інакше, як кров'ю. Все це ми повинні пережити, щоб засіяти наше поле добрим насінням.

Прикро було нам кликати сторонніх людей, аби рятувати себе від загибелі, аби урятувати свою державу, свою свободу, свій добробут.

Се, може, останній час, щоб ми доказали свою державну мудрість. Бо як тепер ми владу не наладимо, коли тепер не заведемо лад твердий і добрий, і поля наші лишаться незасіяними, і ми не втримаємо своєї держави, то будемо прокляті своїми нащадками.

Але я сподіваюсь, що ви вжиєте всіх заходів, щоб сього не було, щоб всі поля були засіяні; і скрізь настане лад і порядок на нашій, кров'ю политій і попелом посипаній, нашій землі.

Вітаю вас і працю вашу

*Грушевський М. С. Промова голови Ц[ентральної] Р[ади]
проф. М. С. Грушевського, виголошена на Київському
селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.] //
Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. /
М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.),
Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 130.*

№ 11
ГРУШЕВСЬКИЙ М. «СВЯТІ ПРАВА»

До Української Центральної Ради йдуть валкою депутації, ходоки, декларації, резолюції, запити по одному і тому ж найбільш дражливого питанню моменту – про землю.

Одні з страхом питають, чи правда, що земельний закон касується і права власності на землю відновляються. Другі лякають всіма бідами від переведення земельного закону в життя, від порушення святого права власності, від деморалізації народу через те, що хитаються його моральні підстави.

Мені хочеться з цього приводу сказати кілька слів.

Я, розуміється, з жалем дивлюсь на руїнні форми, в які вилилась в багатьох місцях аграрна реформа. Я не можу мати нічого, крім спочуття, для тих, які зістались наслідком її без засобів до прожитку. Я вважаю потрібним, щоб держава наша і передусім ті органи її, які близько стоять до цього, знайшли організовані способи для улегшення цього болісного перелому, знайшли форми помочі для всіх, хто справді опинився в трудному становищі і не має змоги почати нове, трудове життя в нових обставинах. Але я вважаю своїм обов'язком відізватись також і на надуживання таких голосних слів, як «святе право», «мораль» і т. ін., коли говориться про скасування прав на землю. Бо святість тут дуже сумнівна, а мораль теж під запитанням.

В кожній справі, в кожній реформі чийсь інтереси терплять, і ті, кого вона зачіпає за живе м'ясо, мають нахил уживати найбільш сильних виразів для своїх жалів на порушення своїх інтересів – аж до «святості» включно. Не так дуже давно – всього яких шістдесят літ, коли в Росії касувалось кріпацтво, і тоді поміщики говорили не тільки про економічну свою руїну – бо на що ж, мовляв, і здалась їм земля без кріпака-робітника! Не тільки про невдячність держави, що так тяжко скривдила своїх перших слуг і опору – дворянство! Кричали і також про порушення своїх святих прав власності! Бо ж вони

купували сих кріпаків за свої кровні гроші, а тепер їм платили за землю, а за кріпаків – ні. І вони грозили правительству повстанням і не знати чим.

Та що Росія! А в Сполучених Державах Америки, коли прийшло до скасування невільництва, права власності на рабів, в тих же часах – скільки тоді пушено було сильних слів против «сіверян» – правительства Сполучених Держав і Північних Штатів, що його підтримували в проведенні сього закону, за те, що вони насилують волю «южан», які не хотіли прийняти сього закону, тому що він руйнував усе їх хазяйство, побудоване на праці чорних рабів-невільників. Вони заявили, що відділяються від федерації, не признають більше федеральної зв'язі і таке інше. Але Північні Штати, з президентом Авраамом Лінкольном в головах, не спинились тоді перед сим ламанням волі Полудневих Штатів, звели з ними криваву боротьбу і після нечувано тяжкої усобиці змусили «южан» зброєю відступити від того, що ті уважали своїм «святим правом».

Ну, а тепер? Тепер здається вже такою ясною справою недопустимість володіння людьми, чи рабами, чи кріпаками, що про се навіть і говорити ніхто не буде! Таке володіння признається неморальним, суперечним всякому розумові і т. д. І так воно буде з часом, мабуть, і з володінням землею!

Були часи, коли найбільш передові, геніальні люди, скажім, який-небудь Арістотель, уважали володіння людьми зовсім нормальною і неминучою річчю. Пройдуть часи, і так само наші потемки будуть виправдувати тих людей, що тепер боронять володіння землею, як ми боронимо Арістотеля: «такі, мовляв, були економічні обставини, що з їх погляду володіння землею було неминуче, хоч воно, об'єктивно беручи, так само має мало в собі оправдання, як і володіння людьми». І будуть тоді, коли се одійде в минувшину, уважати власність на землю, торгування землею явищем ненормальним і навіть

неморальним, як ми уважаємо ненормальним і неморальним власність на людину-раба.

Немало було таких поглядів і в попереднім. Лев Толстой, сей прославлений на весь світ мораліст, гаряче доказував неморальність власності на землю. А наш Шевченко – хто не знає його огненних віршів – з доби розцвіту його творчості:

Ви – розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуйте? Стережіться,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!

Отже, для Шевченка торгування землею «всім даною», значить право власності на неї, було таким же беззаконним ділом, як і торгування людьми. Він грозив за нього «тяжким лихом». Селянські розрухи 1904 – 1905 рр. були останньою пересторогою по сім пророчім остереженні поета. Пересторогою даремною!

Гірко, що реформа не була проведена скорше, більш планово і розважно. Жалко, що на неї навалився большевизм. Але кінець кінцем святість і незайманість мають тут дуже мало до діла!

Мораль, як і право, не існують незмінно, а творяться і перетворюються неустанно, під впливом обставин життя політичного, соціального, а головно – економічного. Виникаючи з них, вони потім тверднуть, і ті верстви, що устроюються особливо вигідно під охороною того права і моралі, мають нахил перебільшувати непорушність і святість

тих установ, котрі вони використовують в своїх інтересах. Але до сих криків і лементів треба ставитись розважно і критично.

Ніяка скільки-небудь значна реформа не обходиться без криків, острого і погроз. Мудрість наказує переводити реформи можливо безболісно. Але вона ж наказує дивитись в корінь речей і не відступати перед галасом людей, яких очі обернені назад, а не вперед.

Грушевський М. С. «Святі права» // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 127–129.

№ 73

ГРУШЕВСЬКИЙ М. НА СЕЛО! (ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ)

I

Кілька день тому закінчилась робота заграничної групи Української партії соціал[істів]-революціонерів по виробленню проекту нової програми партії, в котрій мав честь брати участь і я. Ініціативна група поставила своїм завданням подати можливо повний образ того, як партія уявляє собі устрій і життя соціалістичної України. На основах загальних [е]с[е]рівських принципів, використовуючи принесений революцією досвід, вона подала в ній суцільну систему господарства, соціальних і культурних відносин в розкріпощеній, визволеній від панування капіталу і буржуазної держави хліборобській, мужицькій країні, як наша Україна. На сім стала ся група – бажанні вказати, в що вірувати, чого сподіватись і до чого стреміти належить українському соціалістові. Або й ще ширше – чого триматись взагалі українцеві, відданому інтересам людського колективу: сього малого національного, і ширшого – загальнолюдського. Бо вся програма в дусі провід-

них ідей [е]с[е]рівства, перейнята сим почуттям гармонії індивідуального і соціального, національного і вселюдського.

Але – вона не дає відповіді на питання: що треба робити зараз, в найближчій хвилі, не чекаючи, аж соціальна революція запанує на Україні і наоколо її. До чого прикладати свою працю до того часу, аж державна організація зможе взяти на себе всі ті великі завдання, які складаються на неї, і українські соціалістичні партії сміливо і без вагань зможуть прийняти на себе обов'язок – здійснювання начеркненого ними грандіозного господарського і культурного плану, щоб дати громадянству з рук державно-громадської організації, в кращій і достатнішій формі, все те, що давніше сяк чи так подавалось приватною ініціативою.

В програмі справедливо підчеркнено, що повне здійснення сього плану можливе тільки тоді, коли соціалістична революція обхопить світ, а принаймні – коли вона міцно опанує не тільки Україну, але й комплекс країв і держав, які її оточують – Росію, Білорусь, Польщу, Угорщину, Румунію і Балкани, Малу Азію і Кавказ, і соціалістичний лад стане тут твердою ногою, не боячись ніякої атаки ззовні, ані контрреволюції зсередини. Се дійсно дуже важно для України, і все свідоме українське громадянство повинно в сім напрямі орієнтувати свою роботу. Виходячи з сих мотивів, в інтересах світової революції, УПСР виключила для своїх членів боротьбу против російських комуністів, маючи на увазі їх ролю провідників світової революції, і признала потрібною якнайбільш енергійну участь в сій останній. Але се теж на далекі перспективи. А що зробити, поки соціалістична революція не забезпечена ні на Україні, ні в Росії, коли кожного дня з тривогою розкриваємо часопись: чи не сповнились пророцтва буржуазії про перевороти в Росії, – не кажучи вже про інших сусідів України, на котру з одного боку наступає реакційна Польща, з другого – добровольці Врангеля, з третього куються різні інтернаціональні реакційні інтриги? Що робити зараз для тої економічної централізації,

для об'єднання в державній монополії всього великого промислу, всього економічного і культурного розподілу, коли велика продукція і транспорт так безнадійно розбиті, коли порти в чужих руках, Донецьким басейном розпоряджається Москва, і взагалі Україна фактично позбавлена всякої економічної самодіяльності, а правиться розпорядженнями з Росії? А хоч би навіть російські комуністи послухали розумної ради й якогось гарного дня передали правління Української Радянської Республіки в руки українських радянських партій, – що гарантує господарське й культурне життя України від нових тяжких пертурбацій, завдяки різним наймитам світового капіталу, будуть вони називатись Врангелями, Пілсудськими чи якимось інакше?

Ініціативна група стала на тім становищі, що партійна програма повинна вказувати для загальної орієнтації більш постійні й основні перспективи, витягати ж з їх становища чергові завдання праці й організації повинні окремі члени, за свій страх і відповідальність, так би сказати, і для вияснення цих завдань відкрила сторінки свого видавництва. Я користаю з цього і подаю до ширшого відома ті гадки, які я розвивав в тіснішій кружку ініціативної групи і які знаходили в ній прихильників.

Буду рад, коли люди, які стоять в самій гущі нинішнього українського життя, обміркують їх і виберуть з них те, що може послужити на користь хвилі – незалежно від тих дальших соціалістичних перспектив, котрі розвиває проект нової партійної програми.

Їх, цих людей, що виходять не з теоретичних формулок, а з реальних обставин нинішньої України, я певен, не збентежать сі проби підійти до розв'язання проблеми економічного і культурного відбудування України, минаючи розбиті великоміські центри, зруйновану велику промисловість, розпорошену і знищену індустріально-робітничу верству, і не ждучи нової індустріалізації й урбанізації України, іншою, так би сказати, – сільською стежкою наблизити її до

кінцевого завдання – організації світової федерації праці. Те, що на поверховний погляд марксиста може здатись тільки «дрібнобуржуазною утопією», в дійсності зовсім реальною дорогою може вести нас до здійснення цього ідеалу, не ждучи, поки на Україні виросте могутня пролетарська верства, здібна творити її економічне і культурне життя. Я думаю, що які б не були помилки в деталях цього плану, він стоїть на реальнім ґрунті, і в кождім разі у вказанім ним напрямі треба шукати виходу з нинішнього неможливого стану, не топчучись на місці в очікуванні якоїсь чудодійної зміни, яка б вивела Україну на проторені стежки соціалістичного мислення.

II

Слідячи за розвитком подій європейського і ближче нам – східноєвропейського життя за останні роки, за тими явними і скритними пружинами, які виявляли себе або давали себе в них відчувати, я думаю, що кождий, хто буде щось на Україні, велике чи мале, на широку чи навіть дуже скромну міру, мусить рахуватися з можливістю ще довгої доби замішанини та всякого роду пертурбацій і переворотів. Географічні умови, не пережита ще спадщина старої Росії й «історичної Польщі», економічна заінтересованість в наших засобах ближніх і дальніх пінкозбирателів дають для них занадто пригожий ґрунт, аби можна було сі пертурбації скоро і радикально ліквідувати. Хаотичність українського життя, вічні зміни (і то ґрунтовні – обороти на 180 степенів, як-то кажуть) української політики за останні роки скріпили в чужинцях переконання, що Україна не здатна до самостійного державного життя, і все питання тільки в тім, хто, коли і як нею заволодіє.

З того виходить, що різні сили, з різних боків, ще довго силкуватимуться підбити собі Україну. Триматиметься в сусідстві комуністична революція – для неї український соціалізм все буде занадто правим: націоналістичним, дрібнобуржуазним, аграрним, і все зіставатиметься спокуса

для різних доктринерів взяти Україну в свої руки, щоб вивести її «на справжню дорогу» (або – використати її засоби «для справжнього комунізму»). З другого боку, всесвітній капітал все буде шукати способу (тим більше, що буржуазні недобитки України нагадуватимуть йому про се щоденно) як-небудь влізти до сеї «дрібнобуржуазної країни» і через неї дістатись до глибших огнищ комунізму. Візьме перевагу, чи просто стане наростати реакція – вона знову почне від України відбудування старої Росії і старого ладу.

В сих обставинах головніші культурні й економічні центри України – Київ, Харків, Одеса, Львів завсіди стоятимуть під ударом, житимуть під вічною загрозою нападу, захоплення, паралічу, так само й найважливіші наші економічні райони – Донецький, Катеринославський, Дрогобицько-Бориславський. Подача сировини, продукція фабрична кожної хвили може розстроїтись, і вся централізована економічна система, державний план продукції й постачання спаралізуватись – і зоставити людність безрадною й безпомічною. Чим більше вложиться національного багатства й праці в організацію такої централізованої системи й її продукційних центрів, тим більша небезпека буде нового обрабування нації якимсь ворожим наскоком і тим більша буде спокуса ще раз спробувати обезсилити і спаралізувати український рух, українське життя й його відпорну силу таким захопленням або загрожуванням його економічних центрів та їх засобів.

І так може бути не два-три роки, а може й десять-двадцять, поки урівноважиться розбурханий світ, і спеціально – розбурхана Східна Європа, з одного боку, а з другого, – виросте економічно й культурно український нарід і виявить свою відпорну силу настільки ясно і недвозначно, що й найбільше обмеженим імперіалістам стане ясно, що тут не розживешся. Може се при якихось особливо сприятливих обставинах наступити скоро, а може й затягнутись. Ліквідація такого монструального утвору, як Росія, в котрій вбито стільки місцевого й закордонного

капіталу, замішано стільки різнорідних інтересів, – викликала б немало часу навіть в повній ізоляції. А що ж сказати про ту загальносвітову кризу, що раз у раз входить і ускладнює сю ліквідацію.

Обставини незвичайно несприятливі для скорого покінчення сього процесу, і особливо – для України: через ті зовнішні незвичайно тяжкі умовини і через те, що не сконсолідувалась сама українська нація яко така.

Через те використовувати моменти рівноваги й затишу, щоб організувати подачу і обмін сировини й продуктів державною машиною в всеукраїнських розмірах, – се добре, потрібно і повинно. Але треба все рахуватись з можливостями, що хтось сторонній вхопить корбу сеї машини, що якийсь камінь з чиєїсь запазухи влетить і розіб'є якусь передачу, або чиясь рука одкрутить шрубку, – треба думати, щоб і в такі часи економічне й культурне життя не спинялось, не приходило до такого розвалу й руїни, яку бачимо зараз. Щоб воно таки обслуговувалося – коли не продукцією фабричною, то хоч кустарною, щоб воно мало свої апарати «на чорний день» – так, як обережні хазяї держать дома нафтяні лампи на випадок капризів електрики і ставлять грубку в домі з центральним ogrіванням. В часах, коли страйки і забастовки стали явищем битовим, така обережність дуже похвалялась. І її треба в широких, крайових розмірах виявити в організації українського життя. Україна стільки разів погорала, що й нову її будову треба ставити, рахуючися з можливостями нового пожару.

Бо ставити таки треба, і відкладати до того часу, коли всяка пожарна небезпека минеться, ніяк не можна.

III

Один з товаришів мої гадки на сю тему назвав «революційним песимізмом». Не прийняв я і не прийму такої характеристики. Як усе життя в моїй роботі я був, навпаки,

повний віри в кращу будучність людства, і українського народу спеціально, так і тепер зовсім не песимістично дивлюсь на вислід нашої революції, і ще менше підстав для песимізму знаходжу щодо нашої будучини.

Жаль, розуміється, що наші плани безкровної революції і мирної будови українського національного життя, можливо без конфліктів і різких пертурбацій, з котрими ми вступили до революції, і вся та кропотлива, муравельна праця, котрою Центральна Рада збирала українську землю, розбилась о вміщання сторонніх сил, і революція, вирвавшись з нашого проводу, пішла своїм стихійним, істо революційним розвитком.

Але, на мій погляд, в сій стихійній революції гине тільки те, що не зв'язане органічно з краєм і з його трудовим народом. Край і його трудова людність, так би сказати, «чистяться» від усього паразитарного, їм чужого; самі ж мають всі шанси вийти з сього процесу ще більше скріпленими, оздоровленими, оновленими в своїй творчій силі й енергії.

Отже, процес хоч і тяжкий, прикрий, особливо для сього органічно з землею незв'язаного елемента таки навіть до розпуки не переносний (ще б таки – іде просто відмирання сього елемента, оскільки він не знайде в собі якоїсь здібності акомодатії, приспособлення – вростання в землю й її трудову людність) – але головному він не загрожує. За український трудовий нарід, сього основного представника, основну підвалину життя краю і нації, боятись нема причин.

Жаль, що українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній часті відскочила від народу, вдарилась в контрреволюцію і антисоціалізм. Се велика шкода, і трудовим масам прийдеться з себе творити нові її кадри.

Жаль, що неукраїнські елементи України не зварились в огні революції в одну масу з українським народом, а навпаки – ще більше поглибилась межа, що їх ділила, і українському народові прийдеться самому будувати нову Україну.

Але, кінець кінцем, – *Ucraina fara da se*, Україна обійдеться своїми силами, як ми се говорили чверть століття тому, коли український рух вважався видумкою групки фантастів, – і скажемо ще з більшою впевненістю тепер.

Бере нетерплячка, що процесу її будови не можна прискорити якими-небудь скородійними реактивами. Але що ж робити! Треба терпеливості, видержки, холодної розваги. Я дозволив би собі порівняти – п[анове] лікарі нехай вибачать за можливі недокладності (кожде порівняння не вповні точне!) – теперішню Україну з тифозним хорим. Лікарства на хворобу нема, є тільки деякі загальні гігієнічні засоби. По всім даним організм повинен вийти з хвороби ціло. Здорові клітини мають всі шанси відродитися з новою силою коштом тих слабших, які згинуть в сій гарячці. І всім рідним і близьким, що окружують хорого, зостається тільки пильнувати, чим можна улегшити організмові процес боротьби з розкладовими силами і відновлення його життєвих засобів.

Революційний процес виявив життєздатність, відпорність і енергію відродження нашої народної стихії – українського селянства. Основна тканина його життя – сільські громади не розпались, не ослабли, навпаки, виявили підвишену енергію своєї інтеграції, свого скріплення, своєї організованості. В сих клітинах лежить запорука нового розвитку і зміцнення всього крайового і національного організму. Тому все, що хоче пройти ціло крізь огонь революції, крізь всі можливі пертурбації переходової доби, мусить з сими громадами зв'язати своє існування і свою будучність. Все, що бажається будувати певно, міцно і огнетривало, без небезпеки від знищення сими пертурбаціями, – треба будувати на сих атомах трудового життя. Тільки те буде певне, що зможемо оперти безпосередньо на них.

Тому в інтересах сеї будови треба можливо розширяти й скріпляти сі підвалини, сі бетонні подушки. Чим більше зможуть вмістити в себе економічного і культурного змісту,

національного і соціалістичного елементу й підстави – тим краще, бо тим більше можна досягнути в сій переходовій добі для будучої України. І очевидно, що в данім моменті се й стає черговим завданням усіх, хто хоче ділом послужити сій будові нової України: приложити свої сили, своє знання, свій хист, свою енергію, щоб скріпити сі кубики, з котрих зложиться нова будова, наповнити їх відповідним організаційним змістом, економічними і культурними засобами.

Чергове гасло – на село, до громади всі, хто хоче потрудитись для будучини свого краю й народу!

Се звучить, як відгомін старих кличів: «В нарід!» Дійсно, коли б тридцять, сорок, шістдесят, сімдесят літ тому (в часи Кирило-мефодіївщини, коли вперше свідомо залунало се гасло), українська інтелігенція змогла б піти за сим кличем, коли б вона тоді могла заложити сі підстави в українськім селі, нинішня Українська революція пройшла б інакше! Але українська інтелігенція була тоді слабша, була боязкіша, перепони і страхи були більші. Тепер – «голий розбою не боїться», і кадри людей, які можуть піти за сим гаслом, незмірно більші. Вони можуть зробити діло тривке й велике!

IV

Автономна сільська громада, так як вона зложила ся в огні революції, – мала республіка, яка в своїх межах законодавствує, судить і править всіма справами через свої виборні органи – се та основна, тверда, огнетривка клітина соціальної й економічної організації, котру дала нам українська революція і на котрій треба оснувати все інше будівництво.

Я думаю, що при невеличкій інструкторській роботі можна б було ввести в життя також волосні об'єднання сих громад, по типу, проєктованому в нашому начерку програми: Ради громад цілої волості періодично збираються на спільні збори, на котрих полагаджують спільні справи, які виходять за межі можності громади, полагаджують непорозуміння громад

і т. д. Нормальним об'єднанням мислю собі волость велику, в котрій об'єднується тисяч до 30 людності і котра може через се розпоряджати і більшими засобами, і братися до більших справ, непосильних для громади; малі волості через се було б краще з'єднувати разом.

Об'єднання ширші – повіту чи землі, се справа значно складніша, їх функції можливі при деяких спокійніших, сприятливіших умовах. Коли будуть організовані об'єднання волосні і будуть функціонувати, кожної хвили, протягом кількох днів можна буде скликати депутатські ради повіту чи губернії (поки не ввійшла в життя земля як територіальна одиниця) – депутатів від волосних і міських рад. Але сі ради повітові й губерніальні так само, як і Всеукраїнська Центральна Рада, могли б узяти на себе якусь постійну економічну чи культурну роботу тільки в відносинах спокійних, як-небудь наладжених. Тим часом громади і їх волосні об'єднання становлять організації настільки прості й тверді, що, без сумніву, функціонуватимуть завсіди, при всяких, навіть найбільш заворушених і тривожних обставинах, і на них треба оперти програму-*minimum* нашої роботи.

Громади вже дані життям. Річчю партії соціалістів-революціонерів і всіх, хто прийняв би сю програму праці для біжучого моменту, було б постаратись тільки допомогти переведенню об'єднань волосних по одному приблизно планові. Волость відбуває періодичні збори раз чи два рази на місяць. В сесії беруть участь всі ради приналежних громад *in corpore* [у повному складі], але для справедливості рішаючі голоси рахуються відповідно скількості трудової людності, котру громади представляють, – скажім, два, чи три, чотири від тисячі; інші члени сільських громад беруть участь в сесії з голосом дорадчим, але не голосують. Сесія вибирає комітети – як земельний, культурно-освітній, уповажнених до ведення ріжних підприємств волосного об'єднання. Вона укладає свій бюджет, має свою касу.

Поza тим регламентувати устрій і організацію роботи на один взірець ледве чи потрібно, в кождім разі, се діло не найближчого моменту. Коли на місцях буде відчута в сім потреба, Центральна Рада дасть такий взірцевий регулямін, але не думаю, щоб се мало зараз практичне значіння. Зараз треба пильнувати реального, тої продуктивної, творчої роботи – господарської й культурної, котра може бути переведена в громадах і в волосних об'єднаннях, як тільки вони зорганізуються.

V

В статті т. Чечеля, в котрій він має розвинути свої гадки, виложені в дебатах над програмою, читачі знайдуть міркування на тему, що, може, і повинна взяти на себе громада в економічнім будівництві найближчого дня.

Не входячи в деталі, я виймаю з його доводів, як він їх розвиває на конференції, тільки дві головні тези:

В нинішній руїні реконструкція господарства в тих сферах, в котрих вона може бути виконана тільки державою (коли виключити ініціативу приватну) – як залізниці, телеграфи, телефони, пошта, експлуатація копалень вуглю, заліза, нафти, солі, – вимагає такої величезної праці, засобів і часу, що всі сили загальнодержавних органів на довгий час будуть забрані нею, і в інтересах успішності роботи держава мусить передати на місця все, що може бути зроблено місцевими силами і засобами.

Силами і засобами громади може бути вповні добре наладжена промисловість не тільки в формах зовсім дрібних, кустарних, але і в виді середньої великості фабрик і заводів – цукроварень, броварів, цегелень, гарбарень, швалень і ткалень, скляних і порцелянних гут, металічних заводів, і т. ін., при мінімальній технічній допомозі.

Коли б тільки розстаратись відповідної скількості моторів і всякої іншої машинерії, щоб використати енергію водну, силу вітру, торфовиська і місцеві поклади вуглю –

рахуючися з малою видатністю вугляного району в найближчі часи і з труднощами його довозу (а дерево принципіально зовсім виключити, як фабричне паливо), то можна було б не тільки передати в адміністрацію громад цукроварні, винокурні, цегельні тощо, які не можна зараз вести державною енергією, але й допомогти – не якимись субсидіями, а головно технічною поміччю, поставити нові по селах. Тоді у нас з'явився б сільський фабричний промисел, котрий міг би взяти на себе значну частину запотрібовання людності. Особливо коли б організовані були ті волосні об'єднання, і сю сільську промисловість можна було б організувати не в межах самої тільки громади, а в економічній плані цілої такої волості, такого малого кантону, – хоча б поодинокі фабрики та заводи в печатках творились би силами і засобами поодиноких громад.

Яке б се мало величезне значіння, коли б українська людність могла б, не журячись довозом, транспортом і т. д., убиратись в полотно і сукно свого повіту, носити черевики з механічної швальні своєї волості, мати залізну і всяку іншу посуду місцевого виробу, струмент, плуг і косу з місцевої фабрички, читати свою волосну чи повітову газету, видрукувану на місцевім папері, в місцевій друкарні й обслужену своїм повітовим, або навіть волосним радіо?

Все се було б дорожше, ніж подане з великих фабрик в нормальних обставинах, вироблене грубше і старомодніше. Але в часах, коли антантській блокаді не видно кінця, наше велике виробництво паралізоване, а транспорт не існує, важно, щоб хоч в невеликих розмірах, без великих вимог людність була задоволена в своїх найелементарніших потребах сим малим, карликовим фабричним промислом. Щоб був цвяшок, був сірник, був чобіт, була книжка, хоч би й надрукована на дуже непоказнім папері!

Однаково життя йде в сей бік. Селяни беруться обробляти на місці шкіру, тчуть полотно і сукно, заводять кузні, женуть самогонку, роблять самими примітивними, варварськими

способами, марнуючи сировину, щоб задоволити свої потреби, не маючи ніякої подачі з міста. Треба сій натуральній економічній самодіяльності прийти в поміч, поки реальні умови життя не перестануть гнати в сей бік інтереси людності.

Наладиться велика продукція, товарообмін, транспорт, – тоді, може, сей дрібний промисел відіме, може, еволюціонує. А доти він буде самотнім спасінням – і як довго доти? Хто скаже?

І се не тільки в обслузі потреб матеріальної культури, як бачимо.

Весною минулого року, пробуваючи в Кам'янці й працюючи в видавничім відділі місцевої народної управи, був я свідком і учасником заходів коло приспособлення маленької фабрички, чи, краще сказати, паперового млина, що доти виробляв паковочний папір, до виробу трохи кращого сорту, який би можна було вжити на друк. Коли зроблено було перші проби друку на сім папері, люди, при звичаєні до кращих видань, сумно і скептично кивали головами над сим першим випуском (був то шевченківський номер місцевої газети). Але мене навпаки тишив сей грубий, але місцевий папір, а коли я потім за кордоном побачив, на яким папері стали друкуватись і як друкуватись класичні твори літератури в Франції, в Німеччині, – я не раз згадував собі з повним вдоволенням сі кам'янецькі друки. Поставити такі маленькі папірці коли не в кожній волості, то в кількохстах з тисячі великих волостей України, щоб кожна принаймні сезоново виробляла 5 – 10 вагонів паперу, поставити в кожній волості друкареньку, виробляти друкарську фарбу кустарним способом, як виробляють ваксу – отеє значить розрішити страшну проблему кризи паперової, друкарської, видавничої, котра нависла не тільки над Україною, а, сливе, над усім культурним світом.

Почитайте французьку пресу, що там робиться, – який застій в видавничій справі, просто безвихідний, розпучливий в нинішній господарській системі.

Що діється в самій Німеччині, на котру почали були з надією поглядати французькі переможці, що вона вивезе з сеї кризи побідну французьку культуру? У Франції брак і здоров'я паперу доходить до того, що видавничим фірмам приходить випускати книги нижче собівартості або зовсім не випускати. В Німеччині 3/4 наукової літератури стало бібліографічною рідкістю, зникло з ринку трохи не так, як у нас на Україні, і теж не видно скорого поліпшення в сій справі.

Якими методами там сподіваються розв'язати кризу, я в се не буду входити. Але на Україні в нинішніх обставинах поруч великих централізаційних планів про ясні дні таке розсівання культурної продукції – так само, як матеріальної по волостях і громадах про можливі чорні дні, мені вважається дуже доцільним.

Поруч культурних великих центрів – сотні папірень і друкарень по селах, обмін книжною продукцією на підводах – і сіть радіо для комунікації. Се програма огнетривалої української сільської культури, котрій би не загрозив ніякий політичний переворот, ніякий наступ чужого війська.

Щоб пустити її в рух, треба паралельного розселення по селах і культурних сил. Та се, очевидно, справа далеко легша, ніж наладження тих моторів і млинів. До неї дійду слідом, наперед спинюсь на тих змінах, які обіцяє сільському життю такий процес розсіяння продукції.

VI

Уявім тепер собі таку волость, в котрій громадська цегельня і кілька тартаків (лісопилень) та дереводілень (коли се лісовий район), бровар, винокурня, одна або й дві цукроварні (коли се буряковий район), одна або й більше механічних прядильень, ткалень, швалень обув'я, фабрика металічних виробів, сірників, фабричка мила, свічок та інших простіших хімічних продуктів, папірня, друкарня, і, може, ще що – не повний такий сортимент якраз у одній волості, розуміється,

а дещо з того в сій волості, дещо в другій. Працюють в них місцеві такі селяни під проводом місцевих механіків та інструкторів. В гарячі моменти сільськогосподарських робіт праця в них, сливе, завмирає і спускається до minimum-у, іде малим ходом в період, коли робота на полі не вимагає всеї енергії, і пускається повним ходом в тих місяцях, коли завмирає праця на полі.

Викопавши й звізши буряки, ячмінь і бараболу, селяни зварили собі за шість місяців цукор на цукроварні, накурили пива, горілки, скільки треба для спожитку, виткали полотно з льону і коноплі, нашили обув'я і всякого іншого реміння з шкіри. Робочий день при сім був невеликий, шестигодинний щонайбільше, працювано по дві, три, чотири переміни. Було доволі часу і для спочинку, і для того, щоб піти в свій сільський кінематограф, поспівати в хорі, піти до читальні чи на виклад народного університету, – тимчасом яку масу всякого фабрикату виробилося з місцевого сирівцю! Як зросла – майже вдвоє – продуктивність громади, її трудовий заробіток, її трудовий капітал! Як збільшилась поємність праці, трудойомкість сього простору української землі, на котрім раніше вироблялось тільки зерно та городина! Тоді він прогодовував, доволі мізерно, яких-небудь 25 тисяч душ, висилаючи масу приросту на заробіток до міста, на заводи, до шахт, на еміграцію. Тепер він не тільки прогодовує дуже достатньо всіх своїх, не потрібуючи посилати нікого за заробітком, – він в інтересах збільшення продукції охоче прийме чимало всякої сторонньої людності, передусім кваліфікованих привичних робітників з фабрик і заводів, всякого роду техніків, а також і культурних робітників. Вони йому потрібні, він може їх обставити зовсім прилично з матеріальної сторони, і навіть не тільки з матеріальної. В селі, де є електричне освітлення, де ставляться цегляні будинки, де можна одягтись і взутись і по-людськи прогодуватись, де є книга, гурток освічених людей з місцевих громадян і прихожої інтелігенції, ріжні культурні розривки, – стає жити краще,

людяніше, приємніше, ніж у голодному, вічно тремтячому за своє існування місті. Потяг з міста на село піде назустріч запотрібуванню села-громади в технічних і культурних силах, в усякого роду спеціалістах-професіоналах.

Сей приплив робочої сили ззовні (і затримання приросту місцевого також) поруч із зростом трудового заробітку і способу життя (standard of life) улегшить селянинові тягар праці в сільськогосподарським сезоні. Коли на оранку, косовицю, жнива і т. д. вийде вся трудова людність громади, коли являться до помочі ще й машини, – 16-годинна робота на полі спаде, може, теж до 8 – 10 годин в середнім рахунку і дасть більш людські умови праці й життя навіть в сільськогосподарських місяцях, більше часу для культурних і громадських інтересів. Поруч і з підвищенням економічного рівня незмірно підійметься й рівень культурний, духовний всієї громади, завдяки більшому дозвіллу, вільному часові. Зросте запотрібування в культурній розривці, в духовім зайнятті, освіті і всяких культурних засобах. Буде попит не тільки на кіно, але й на театр, не тільки на техніків, але й на лекторів, на книжку, газету, на красну і наукову літературу. І в сім лежить забезпечення нашої будучності, як нації і як учасників світового, вселюдського соціалістичного руху. Сею дорогою закінчимо процес нашої консолідації, як нації, і введемо нашу Україну в передову лаву борців за добро і щастя людства.

Тому я думаю, що не тільки наша партія, але й усі українці, свідомі справи і не перелякані жупелом соціалізму і соціалізації, повинні піти за сим гаслом – на село, до громади, щоб сповнити, з піввіковим спізненням заповіт колишніх «громадян», що писали (в переднім слові до «Громади»): «Українські соціалісти (котрими, по їх гадці, мусять бути всі українці, які «додумались до кінця») – мусять одтепер же змагатись, щоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житті громадському, і там, в громадах, з тими

службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі забутки й нові парослі тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими. Нічого, здається, прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусили б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагатись до того, щоб зчіплятись в спілки з своїми товаришами по всіх громадах, од ближчих до дальших, і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої чи іншої, більше чи менше потрібної для України в її теперішньому стані праці, – так, щоб Україна якскорше покрилась цілою сіткою зчіплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадянства, з котрих якнайбільше людей були б і товаришами в мужицьких «громадах» (1878, ст. 81).

Тепер, коли ми маємо вже готову велику соціалістичну українську партію, вишколену в організаційній роботі між селянством, з виробленою репутацією у нього, – таку програму виконати безмірно легше, ніж в 1870-х рр., і під проводом УПСР, як співробітники партії, і просто як «примыкающие», повинні піти на сю роботу на село всі трудовоінтелігентські елементи, які не мають якоїсь конкретної, цінної роботи по містах, щоб виконать чергове завдання, котре піддає нам сучасний момент.

VII

З сказаного, я думаю, стає вже ясним, що таке розсіяння промислу по громадах дає не тільки тимчасові користі, як запасний промисловий апарат про чорні дні східноєвропейської розрухи, але являється річчю самостійною, що несе такі користі, як добре було б з певними змінами затримати й на пізніше. В «нормальних умовах» розвитку промислу думати про таке економічне і культурне розсіяння, чи розселення по громадах здавалось би утопією (хоч є краї, де промисел дуже розселюється між селянством, – напр., хоч би в деяких районах Швейцарії). Але в теперішніх обставинах східноєвропейського економічного життя: паралічу великої

промисловості транспорту, подачі сировини і палива, – сі плани зовсім перестають бути утопічними і набирають прикмет зверхконкретності й реальності. Тому зовсім серйозно можна спинитись над корисними сторонами, які принесло б се розселення не тільки про пожарний нинішній час, а й про обставини більш урівноважені, і над тими побоюваннями, котрі воно, може, викликає у декого – про пізніші часи.

Отже, повторюю, крім забезпечення, бодай частинного, потреб людності місцевими джерелами в моменти паралічу, коли переривається транспорт і подача з джерел центральних – розвій сільського промислу варт певного піклування, з огляду, що він збільшив би «трудойомкість» села, сільськогосподарської території, зменшує середній наділ селянського господарства. Він ослабив би тим самим способом гостроту земельного голоду, трудності земельного питання, особливо для переходових часів – до нового розвитку великого промислу, котрий зможе потягнути до себе лишок селянських рук, а зараз в своїм упадку жене назад на село велику масу безробітних, жадних праці коло землі. Розвиток промислу на селі розвантажив би тягар сільськогосподарського сезону, давав би селянській сім'ї змогу працювати більш рівномірно, не перетворюючись в робочу худобу на час сього сезону, щоб потім дармувати безцільно в зимові місяці. Він не тільки підіймав би продуктивність селянського хазяйства й його економічний рівень, але й давав би умови праці, більш сприятливі для культурного життя 9/10 нашої людності.

Він творив би посередні групи між селянством і індустріальним пролетаріатом, які заповняли б ту пропасть, яку розвій великої індустрії в капіталістичних умовах утворив між селянством і робітництвом: суперечність інтересів, брак обопільного розуміння і наслідком того навіть – часами – гострий антагонізм.

Освободження селянина з гніту праці, підвищення його достатку і вільного часу, з одного боку, з другого, – прилив

на село культурніших елементів до нових точок приложення праці інтелігентської, полуінтелігентської і кваліфікованої робочої, безсумнівно, підняли б дуже значно культурний рівень села, його матеріальне й духове запотрібування. Попит на освіту й культуру в усіх її формах, і тепер уже дуже помітний, піднявся б іще сильніше.

Розпоршення міського елементу, інтелігентського і робітничого, для котрого таке розсіяння промислу й культури по сільських громадах дало б і роботу, і більш сприятливі життєві умови, йдучи назустріч теперішньому потягові з зруйнованого, голодного й холодного міста на село, – не тільки дало б вихід сотням тисяч цінного трудового населення в його труднім положенні, але й засипало б історично утворене провалля між селом і містом: коли б не знищило, то ослабило б те відчуження, яке виробилось між українським селянством і сими чужорідними або денационалізованими міськими колоніями. Перейшовши через трудове життя на селі, ці міські елементи вже потім хоч би й вернулися до міста, не відчували б давнішого відчуження: і вони б інакшими очима дивилися б на українське селянство, і те б інакше ставилося до міста. Зникло б, аби принаймні сильно ослабло б, се обопільне нерозуміння, се підозріливе й зневажливе відношення міських меншостей до сільського трудового українського народу, його національних домагань, сі претензії міста на гегемонію, на ролю держави в державі, і зв'язані з ними побоювання або й активні заходи до нейтралізування всяких національних домагань українського трудового народу.

Я вважаю сей антагонізм, сю неустанну, коли не явну, то скриту ворожнечу і боротьбу села і міста одною з дуже серйозних перешкод в наладженні нормального економічного, культурного й політичного життя України, і тому вважаю обопільну інфільтрацію – наплив міських елементів на село і навпаки – нового селянства, вже свідомого своїх потреб і завдань, до міста, одним з дуже важних і бажаних явищ.

Розселення промислу й культури здається мені з цього погляду незвичайно важним і цінним. Воно може ще раз вимішати людність України – дуже цінно для дальшого розвою нашого життя.

VIII

З боку прихильників соціалістичного централізму я передчуваю закиди, що се розселення економічне й культурне може загальмувати процес збирання «розсипаної храмини» України, що воно буде розбивати одність господарського плану продукції й розподілу, що воно скріплятиме партикуляризм. Бо, мовлять, як при теперішнім партикуляризмі сільських громад ще їм дати змогу обслуговувати власного продукцією свої потреби в ріжного роду товарах, то вже до них не буде ніякого приступу – не потягнеш їх до ніякої ширшої організації.

Я думаю, що все се марні страхи. Перше те, що як тільки господарський апарат Української Республіки взагалі стане функціонувати: зможе щось давати дійсно, а не просто тільки робити жести в порожній простороні, так зараз до нього потягнуться всі ці «партикулярні» сільські та волосні громади, самі шукатимуть зв'язку з ним, щоб дістати від нього те, що бракуватиме їм, доходитимуть порозуміння і компромісу з ним, для того, щоб увести свою продукцію в загальній крайовий план, його розподіл і товарообмін. Коли держава буде спроможна подавати вугля, нафту, метали, сіль, хімічні продукти, галантерейний крам, бакалію – все те, що ніяким чином в громадських робітнях не випродуєш; коли вона наладить залізниці, пошту, телеграф, телефон, закордонні зносини; коли в її руках буде загранична торгівля і розподіл закордонного довозу – так зараз се державне господарство об'єднає само собою, силою факту, без помочі всяких декретів, наказів чи примусів, всю ту розсіяну промисловість в загальнодержавнім розмірі. Нікому не буде інтересно від неї сепаруватись, відокремлятись, навпаки – кожному буде бажано

якнайтісніше з нею зв'язатись. І монополія товарообміну, котру держава введе в життя зараз, як тільки зможе добре наладити свій розподільчий апарат, забираючи від сільських громад чи волостей все, що виходитиме за межі задоволення місцевих споживчих потреб, однаково – чи продукти сільськогосподарські, чи кустарно і фабрично промислові, уведе сільську продукцію без якогось особливого перевороту в рамці загальнодержавної господарської організації.

В тім же напрямі загальнокрайового об'єднання вестимуть і культурні та політичні зв'язки. Розвій культурного життя в громаді і його піднесення за поміччю «громадської політики» вимагатимуть якомога ширшої кооперації, в інтересах утворення культурних органів вищого порядку, можливості більших культурних досягань, як тільки будуть здобуті нижчі.

Так само політична організація, в котрій зараз же, при першій можливості, очевидно, об'єднуюватимуться громади й їх волосні об'єднання, вестиме їх в тім же напрямі якнайтіснішої кооперації й об'єднання в ширших територіях. Всі елементи його будуть готові, коли будуть організовані у вказанім напрямі, в господарській і культурній сфері сі громадські атоми. Кождої хвилі, як обставини дадуть їм можливість об'єднатись – хоч би простим скликанням рад депутатів земель (чи повітів) і Всеукраїнської Центральної Ради, сі органи, безсумнівно, з усею силою поведуть сю роботу об'єднання.

А поки центр буде порожнім місцем, поки фактична анархія і хаос буде паралізувати всякі господарські плани в загальнодержавних розмірах, нічого боятися, що сі громадські атоми будуть занадто сильні, занадто здібні задовольняти свої потреби (в часті, розуміється). Без таких сильних і організованих, наповнених і економічними, і культурними, і організаційними засобами, громадських атомів взагалі всяка конструкційна робота буде трудна, тоді коли обставини дадуть,

чи даватимуть їй змогу. А в часи розрухи й хаосу без них людське життя буде таки зовсім страшне.

Далі я звертаю увагу читача на те, що я скрізь говорю про організацію всякого роду громадських промислових чи культурних підприємств. Не індивідуальних чи приватноспілкових, а, власне, свідомо підчеркую се, що вони бажані й потрібні, як підприємства цілої сільської громади, або волосного об'єднання. На се повинна бути звернена вся увага, бо тільки в такій формі ці підприємства дадуть всю свою організуючу, виховуючу вартість. Навпаки – розвій підприємств приватних, індивідуальних чи спілкових, вноситиме дух конкуренції, приватного зиску, дивіденди, який справді гальмуватиме потім плани соціалістичного господарства. Як підприємства громадські, навпаки, вони служитимуть могутнім фактором соціалізації.

Громадська фабрика чи механічна робітня, де ні один учасник, працюючи громадськими знарядями, не може вказати реального предмету, ним виробленого, де він має тільки певне ідеальне право в спільнім продукті, і весь сей громадський процес виробництва могутньо зрівноважуватимуть і нейтралізуватимуть індивідуалістичні впливи рільничого господарства, веденого на своїм ґрунті, своїм інвентарем, і доведеного до певних своїх цілком конкретних сільськогосподарських продуктів. Розвій громадського сільського промислу служитиме незвичайно сильною школою соціалістичного мислення і соціального інстинкту. Основне завдання наше: перетворити сільську громаду, як публічне об'єднання індивідуальних трудових господарств, в об'єднання економічне – трудову громаду, як виробницьку спілку, матиме величезну поміч в розвії сільської громадської фабрики, в тих ріжнорідних, хоч би й невеликих, карликових формах.

Ну, а перетворити за їх поміччю сільську громаду, а далі й ціле волосне об'єднання в трудову виробницьку спілку в усіх сферах господарства – се, очевидно, був би такий величезний

поступ в соціалізації життя, що тут усякі коментарії зайві. Сі соціалістичні кубики – громадські чи волосні, послужили б твердою, гранітною підставою соціалістичної будови в ширших – не тільки крайових, але і в світових розмірах.

Я вище се зазначив, що сею «сільською стежкою», минаючи розбиті фабричні райони і знищені міста, ми можемо скорше наблизитися до нашої кінцевої мети – організації федерації праці в міжнародних і міждержавних формах. Можемо не тільки самі йти в сім напрямі, а вказувати дорогу й іншим агрокультурним краям, у котрих теж не стає такої абсолютної перемоги індустріального пролетаріату, щоб він сам один і на собі одним міг виводити соціалістичну будову.

Само собою ясно, що такі невеличкі, твердо організовані і соціалізовані сільські громади чи волості – такі твердо обточені гранітові соціалістичні кубики легше буде зложити в планову соціалістичну організацію міжнародного масштабу, ніж великі, але аморфні, безформенні загальнодержавні апарати, зв'язані твердим загальнодержавним економічним каркасом, остовом, але заповнені сипучим піском приватного хазяйства. Соціалізовані громадські атоми без всякого труда і опору вложаться в ширшу міждержавну організацію – тимчасом, як державну, міцно сцентралізовану машину прийшлося би для сього ламати, утинати, калічити. Тому я вважаю за собою право сказати, що з становища останніх завдань соціалізму сей план розселення економічного життя являється не якимсь ретроградним, назадницьким, а, навпаки, дуже прогресивним, а принаймні – вповні приспособленим для переходу до найдальших соціалістичних завдань в сфері господарства.

Розуміється, в тім же напрямі вело б і культурне, духове виховання громади, аби тільки воно велося під соціалістичним кермуванням. Для того наші товариші мусять взяти на себе і сю роботу. У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] не повинна ухилятися від сього, вона мусить стати провідником

сільської громади не тільки в політичній сфері – котрою вона займалася досі майже виключно, але і в господарській сфері, котрою вона займалася мало, і в культурно-просвітній роботі, котру здавала досі несоціалістичним елементам, майже безконтрольно.

ІХ

Піднесення рівня селянського побуту і притягнення культурних сил на село між іншим важне також для нашої популяційної політики, про котру ми мало думаємо за множеством ріжних «гостріших» питань, а котра тим часом теж вимагає пильної уваги. Се справа охорони суспільного здоров'я, з одної сторони, справа можливого примноження нації, з другої. Після страшних кровопусків, заданих нашому народові Світовою війною і всякими місцевими війнами й усьобицями, після безмірних утрат і вироджень людності в евакуаціях, переселеннях, епідеміях, концентраційних таборах і т. ін. се стає важним завданням: нагородити нації понесені нею утрати, ослаблення і виродження цілих генерацій, поправити їх фізично і зберегти можливо цілим дальший прибуток людності.

Найвищий, найпевніший скарб кожного народу і краю – се все-таки буде завсіди їх людність. Її приріст, сильний, здоровий, життєздатний – се її баланс, який запевнює їй будучність і вплив в кругу інших народів: матеріальний і духовий зріст, перемогу над природними обставинами, розв'язання на її користь всяких суперечок і конфліктів з іншими націями – поки вони існують, сі всі суперечки й конкуренції, і вкладка в загальнолюдський капітал. Коли приріст спиняється, нація йде на убуток – се не тільки зменшає її індивідуальну вагу («удельный вес»), але депресійно впливає на її самопочуття, наповнює її тривогою за свою будучність, позбавляє певності і віри в свої сили, і в саму можливість відродження.

Бо се характеристичне: коли приріст раз спиниться й популяційна енергія вигасне – її справді майже неможливо відродити чи розбудити наново. Справедливо помічено, що французьку робітницю вже ніякими преміями не прихилиш до того, щоб вона мала дітей: в її поглядах – се тягар, прикрість, гірша від усякої іншої, котра нічим не може бути нагороджена. В таким положенні нація переходить на становище бездітного дядька, обложеного з усіх боків претендентами на спадщину, який скрізь підозріває зазіхання на його скорий кінець і багату шкатулу і тратить всяку енергію й ініціативу праці.

На Україні популяційна енергія ще не вигасла, і треба пильнувати, використати і зберегти все, що вона дає і може ще дати. На місто з сього погляду надія невелика, але село дотепер давало сильний ріст, і сей приріст міг би бути ще більший, коли б недостатки і несприятливі гігієнічні умови не стримували і не зменшували його великою смертельністю дітей і байдужістю до неї батьків. Коли збільшиться продуктивність селянського господарства і забезпечиться прожиток великому приростові, се зробить кожде збільшення сім'ї більш бажаним, заховання кожної народженої дитини більш пожаданим. З другого боку, приплив на село культурнішого елемента дасть змогу заховати для життя більший процент народжених. Ясла, захоронки, дитячі садки, краща страва, лікарський і акушерський догляд, амбулаторії й шпиталі, покої для породіль – все се може безмірно зменшити дитячу смертельність.

Нехай тільки більше суне на село лікарів, фельдшерів, милосердних сестер і просто жінок і дівчат, готових присвятити себе доглядові за чужими дітьми, збереженню сих молодих, крихких існувань, їх вихованню і культурі. Збільшення поємності села і піднесення його економічного і культурного рівня піде тоді в парі з сильним зростом людності. А сей зріст скрізь і всюди був могутнім фактором культурного розвитку.

Коли ми потрапимо повести наш нарід по начеркненій тут дорозі, його чисельний зріст дасть людству щось дійсно показне і цінне!

Х

Так, се мусимо сказати щиро і твердо: Україна – се селянська країна, і вона може стати чимсь серйозним, дати щось поважне – не тільки місцевого, але й загальнішого значіння, тільки розвинувши якповніше, культурніше і доцільніше сей свій мужицький, селянський характер. Се повинно бути усвідомлене всіма, хто хоче працювати для неї, і через неї – для людства.

Тільки селянство на Україні має в собі якийсь своєрідний зміст. Воно виробило в собі і твердий моральний світогляд, і естетичні прикмети, цілу оригінальну культуру, з котрою справедливо відчувало себе не нижчою верствою якоїсь нації, але народом-нацією вповні, єдиною репрезентанткою її – не тільки тому, що вищі верстви покинули її, але й тому також, що в своїй сфері воно розвинуло – хоч і в тісних межах, і з деякими дефектами (в національній свідомості в тім числі) велике багатство національного життя. Отже, тільки спираючись на селянстві, можливо поширюючи його культурну поємність, розвиваючи його культурні потреби і культурну активність, українці зможуть утворити щось цінне й оригінальне – чи то в сфері культурній, чи соціальній (соціалістичній).

Без того Україна зійде на лихеньке, безвартісне повторення Франції або Німеччини, властиво – на стертий брактеат «західної культури», на котрім і не розбереш, «під кого» його роблено.

Те, що робили, напр., – чи хотіли робити – з Україною несоціалістичні (та й деякі «соціалістичні») партії, вело її до вигляду, скажім, Румунії, з її «інтелігенцією», яка старалась перейняти французьку культуру чисто зверхнім способом, широко розкривала двері заграничній промисловій ініціативі

і капіталові, а пильнувала «нейтралізувати» свого «хама», селянську верству.

Що така мета не може мати в собі нічого приємного, що се не може бути двох думок. Ми повинні усвідомити собі, що процес далеко довший, трудніший, менш ефективний – творення України по мірі її селянської бази – дасть результати в кінцевім рахунку далеко цінніші, і тільки сею дорогою можемо їх досягнути: Україну, як взірець селянської, глибоко соціалістичної й глибоко культурної країни.

Може, се буде єдиний в своїм роді тип такого краю. Може, сею ж дорогою підуть ще й інші сільськогосподарські країни, – тим краще для людства. Але Україна мусить бути такою, коли хоче бути чимсь.

Се не значить, що розвій промисловості взагалі мусить бути в ній занедбаний. Ні, хліборобською колонією, доставницею сировини для індустріальних країв Україна не має бути: вона повинна йти до того, щоб самій по змозі переробляти свою сировину: в сім напрямі державний апарат, в міру того, як буде наладжуватись, повинен розвинути всю свою енергію. Але як вище показано – якомога більш сеї переробницької роботи мусить бути полишено селу, рукам селянина, щоб поширити й економічно скріпити нашу селянську базу.

Се не значить також, що культурне життя мало б бути обмежене і все, чого не може в дану хвилину прийняти селянське життя, відкидалось або занедбувалось. Ні, культурне, духовне життя повинно бути розвиване в усій своїй повноті, бо культура, яка ставить собі взагалі які-небудь рамці й межі, взагалі перестає бути культурою. Почуття необмеженості – її невіддільна прикмета. Культурна робота мусить тільки поставити собі завдання: бути приступною селянським, взагалі трудовим масам, і для того всякого підіймати їх рівень культурних інтересів – дорогою школи і всяких позашкільних освітніх і культурних засобів.

В сім принципіальна різниця культури буржуазної і культури соціалістичної. Та мислила себе культурою вибранців («для немногих», як надписував колись свої твори один з російських «високопоставлених» поетів). Культура соціалістична ставить своїм завданням зробити свої здобутки в усій повноті добром усього трудящого люду. Єдина школа, обов'язкова для всіх, повинна заложити твердий культурний фундамент, на котрім позашкільна освітня й культурна робота мусить будувати далі. Вона, ся післяшкільна освітня праця, повинна також набрати характеру обов'язкового, не формально, а морально: витворити певний декорум («годиться») культурного самовдосконалення кожного громадянина далі, весь свій вік. В сім завдання культурного виховання громадянства. Сею дорогою буде осягнена ся формула соціалістичної культури, котру я зазначив вище.

Пережиті події дуже підняли самопочуття селянина, особливо на тих територіях, де вони розгравалися найбільш інтенсивно. Він почуває себе хазяїном на своїй землі; він переконаний, що ніхто не зможе ним заволодіти, і з кожним він дасть собі раду. Багато говорять про поглиблення в нім і національного почуття, і навіть націоналізму – неохоти до яких-небудь чужинців, їх панування на Україні. Се декого тішить, декого лякає. Розвинути добрі сторони сього процесу і нейтралізувати негативні – се завдання соціалістичної і національної культури села.

Нехай селянин почує себе відповідальним хазяїном не тільки в своїй громаді чи волості, а в цілій Україні.

Нехай не буде того, що тепер бувало: ми, мовляв, вигнали чужинців з своєї волості, наша справа скінчена, а вже сусідня волость нехай чиститься від них своїми засобами.

Повинне бути розвинене почуття національної, крайової солідарності, оберігання інтересів трудового люду цілої України, – і виключені елементи шовінізму і нетолеранції до трудової людини іншої раси чи мови. Співробітництво з

трудовами елементами робітничими й інтелігентськими, в широких розмірах витворене тим проєктованим розселенням, я певен, ослабило, або й зовсім викорінило б у селянства односторонність в оцінці сільськогосподарської, рільничої праці, як єдино продуктивної й справжньої, і дало б правдиву міру всякої продуктивної роботи, ким і в якій би формі вона не творилась. З другого боку, я сподіваюсь, воно зв'язало б міцними моральними зв'язками сі інші трудові верстви з селом і селянством, дало б їм відчутти природність і неминучість в умовах нашого життя «власності землі» в її новій, соціалістичній редакції, і провідної ролі селянської, чи тепер уже б я сказав – «сільської» верстви в житті України.

Те соціалістичне, економічне і культурне виховання, план котрого я в загальних рисах начеркнув, повинно визволити село від тих прикмет відсталості, несоціальності, «куркулівства», котрі з ним зв'язуються звичайно. Нове село буде дійсно новим селом.

XI

Які ж мали б бути перші, вступні кроки для переведення сеї програми?

Мені вони представляються так:

Ряд митингів, уряджених членами Української п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] для вияснення сеї роботи на селі, її відносин до плану соціалістичного будівництва і до біжучих соціальних, економічних, культурних і національних завдань. Вони мають підготувати мобілізацію елементів трудових або охочих перетворитися в трудові, досі відірваних від землі й села, – до походу на село, до громади.

Члени і співробітники партії переводять агітацію по громадах, щоб там викликати ініціативу до тих промислових і культурних підприємств, про які я говорив, приготувати для них ґрунт в громадах і волосних об'єднаннях, які мають організуватись якомога скорше.

Не приймаючи ніяких відповідальних постів в правительстві, доки не буде переведена ся нова організація на місцях, – У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] повинна вжити всього свого впливу, щоб понудити тих, хто в своїх руках держатимуть ключі до сього, аби вони зробили все можливе для переведення в життя сеї економічної й культурної програми: помогли здобути, за кордоном, очевидно, потрібну машинерію й усяке технічне знаряддя, щоб пустити в рух сі сільські фабрики і майстерні, знайшли кадри інструкторів, помогли всій організаційній роботі.

Мають бути організовані курси для техніків і інструкторів, які мусять взяти потім на себе ролю керманічів тих сільських громадських підприємств. Коли б не ставало для ведення сих курсів сил місцевих, їх також треба взяти з-за кордону. Вкажу, напр., на Відень, де можна законтрактувати цілу армію спеціалістів, організувавши наперед для них на місці курси української мови (се не буде тяжко, бо дуже багато знатимуть одну з слов'янських мов, – таких можна б вибрати в першу чергу), і заразом познайомити їх з планом тої технічної роботи в умовах сільського українського життя, для котрої вони мусять приготувати своїх українських слухачів – познайомити їх з методами і способами технічної праці малої сільської фабрики чи майстерні, до котрої будучі інструктори і керманічі мусять приспособити свою будучу роботу.

По волостях повинні якомога скорше бути заведені нижчі технічні школи, з дволітнім, приблизно, курсом, обов'язковим для всіх, по скінченні так само обов'язкової вищої початкової школи. Обов'язкова наука до 16 літ, прийнята нашим проектом програми, мусить розумітись як обов'язкове укінчення вищої початкової школи (не пізніше 14 року життя) і потім дворічної технічної школи, котра могла б мати своїм взірцем, напр., старі «школи ремісничих учеників» (ті мали трилітній курс – але перший рік, загальноосвітній, відпаде, коли до сеї школи приходитимуть учні по скінченні вищої

початкової школи). Відповідно до того мусять бути в потрібній кількості організовані середні реально-технічні і вищі – політехнічні школи, щоб вони могли в найкоротшій часі дати потрібний контингент учителів для таких шкіл. Інтереси й симпатії шкільної молодіжі мусять бути звернені в сей бік, щоб гуманітарна школа не відтягала непропорціонально багато молодіжі в порівнянні з пекучими потребами в силах технічних.

Суспільне виховання повинно планово вестися в тім напрямі, щоб вигладити розділ між роботою «чорною» і «чистою», між «білоручками» і «чорно-робочими», між працею фізичною й інтелігентською. Трудова повинність мусить стати дійсною нероздільною умовою суспільного життя і з якогось страшила соціалізації перетворитися в вповні нормальну, самозрозумілу й природну його категорію. Для того, з одного боку, мусить підійматись усіма способами рівень освіти й культури фізично працюючих верств, з другого боку – пильна увага повинна звертатись на те, щоб освіта не відчужувала і не відривала від фізичної праці своїх вихованців. Почавши від певного віку (12 літ?) шкільна молодіж всіх категорій повинна відбувати сезон сільськогосподарських робіт, дво- чи тримісячний, розуміється, в таких умовах, які б не шкодили їм фізично. Технічна наука в розмірі дволітньої нижчої технічної школи повинна проходитись і тою молодіжкою, яка по укінченні початкової школи переходила б до школи середньої – тільки тут, щоб не розривати науки, ся технічна наука проходила б паралельно з загальною – введена в курс середньої школи. Подібно, як загальнообразуюча школа старається дати кожному учневі основні елементи з різних сфер знання – з наук гуманітарних, математичних і природничних, так ся технічна наука мала б познайомити його з основними формами техніки в різних сферах праці: роботи по дереву і металу, обробленні глини, шкіри чи інших органічних продуктів, електротехніці і технології. Новий громадянин не повинен себе

чути тут повним невігласом, так само, як у фізиці чи історії, і zarazом – він мусить твердо присвоїти технічні прийоми роботи в якімсь роді техніки. Односторонність гуманітарного виховання мусить бути тим способом нарешті переможена. Сю свою програму я предкладаю увазі українських с[оціалістів]-р[еволюціонерів] з просьбою уважно роздумати над виложеним у ній, і на найближчій партійній з'їзді – котрий являється передумовою всеї дальшої планової роботи Української п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], і тому мусить бути зібраний якнайскорше, – я прошу тих, які погодяться з провідними гадками сеї програми, аби вони взяли на себе їх оборону і проведення в життя. Особливо, коли б я по незалежним від мене обставинам не міг на тім з'їзді бути особисто.

В Празі, 15. IX. 1920 р.

Р. С. Відомості, привезені товаришами з України в місяці жовтні, потверджують ще більше раніші звістки про те, що життя само йде, власне, в сім напрямі, який висвітлюється в сій статті. Інтелігенція українська в значній часті вже розселилася по селах, де з'явилися не тільки учителі, школи й гімназії, а й техніки, інженери, робітні, мотори; не тільки гонять самогонку, але й ставлять електричні станції, заводять електричне освітлення. І стихійному рухові треба дати тільки план, свідомість завдань, котрі можуть бути ним осягнені, щоб він з сліпого шукання хвиливої полегші в незносному становищі перетворився в знаряд великого соціального будівництва.

Грушевський М. С. На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції) // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 150–169.

№ 13

ГРУШЕВСЬКИЙ М. УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ С[ОЦІАЛІСТІВ]-Р[ЕВОЛЮЦІОНЕРІВ] ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ. ЗАМІТКИ З ПРИВОДУ ДЕБАТ НА КОНФЕРЕНЦІЯХ ЗАКОРДОННИХ ЧЛЕНІВ ПАРТІЇ (фрагменти)

V

По сих виясненнях вертаюсь до постановленого спочатку питання. Чи вважати тепер сю роботу Партії укр[аїнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] за скінчену, а саму партію за пережиту, так що вона може бути зліквідована без шкоди для справи, або навіть повинна завмерти в інтересах дальшої фази соціалістичної революції, а її члени можуть розійтись, куди ближче, або в цілості влитись в якусь іншу партію, хоч би в Комуністичну партію (большевиків) України?

Я зазначив на початку свій погляд, котрий являється поглядом конференцій, що така ліквідація чи вливання не буде корисним. В дальшій викладі я вияснив, в чім лежала рація існування партії в попередніх стадіях революції, і, я думаю, з сказаного ясно, що ся рація не пережила і в нинішнім моменті. Але я ще виспеціалізую кілька аргументів за сю гадку.

Почну з того, що небезпечно лишати без власника саму партійну фірму «У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів]», з котрою зв'язана така визначна роля в Українській революції, популярність і довір'я народу. Коли її покине нинішня партія укр[аїнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], наслідок буде, мабуть, тільки той, що якийсь фрагмент партії або яка-небудь стороння група підійме й присвоїть собі се популярне ім'я й дасть йому новий зміст. Що воно декому одгонить пам'яттю про залежність від рос[ійських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] та їх ідеології, се не має значіння. Важним є зміст, фактично влитий на українським ґрунті, а походження партійних назв взагалі річ

дуже випадкова. Хто пам'ятає, звідки пішли назви гугенотів, вігів, торів, так само, як наших козаків і гайдамаків, і яке се має значіння? Важні ті представлення, ті ідеї, які зв'язуються з ними!..

Ще важніше, що українському народові, по його соціально-економічній структурі, таки треба такої партії, як У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], так що зліквідувавши теперішню, будемо свідками утворення нової з більше-менше подібною платформою. Країна хліборобська, котра дуже довго матиме сей переважно хліборобський характер, завдяки своїй фізичній структурі (а тепер переживає навіть дуже характеристичний процес «дезурбанізації» і «дезіндустріалізації» – повороту на село, до сільського господарства навіть тих елементів, які відірались були від нього, так що в найближчій будучині сільська фізіономія України виступить ще сильніше), Україна мусить мати соціалістичну партію, котра в основу своєї програми положить охорону інтересів сільського трудового люду й соціалізування сільського господарства. Соціалістичні партії, які в основу кладуть розвиток індустріального пролетаріату, досі ні в теорії, ні в практиці не опанували селянського питання. В тім числі й большевики – про се говоритиму зараз нижче. Скрізь в соціалістичній практиці, яка виходить від організації промислу, село застається інородним, гетерогенним елементом, котрий стараються більш або менш зручно «нейтралізувати», але в план соціалістичного будівництва органічно, як творчий елемент, воно не входить ніде. Тому соціалістична організація селянства в нинішніх умовах не може успішно вестись простою секцією організації чи партії, яка своїм головним завданням ставить організацію індустріального пролетаріату, тим менше – просто всуміш із нею.

Се ж ясно, що індустріальний пролетаріат і селянська трудова верства по своїй економічній структурі, наслідком відмінних умов своєї продукції, конкуренції інтересів (в теперішніх умовах ще не пережитого старого ладу), нарешті –

через свій духовий, психологічний склад, вимагає окремої й рівнорядної організації поруч пролетаріату індустріального. Завданням соціалістичних партій являється поглиблення в сих двох основних трудових верствах спільних соціалістичних принципів, координування їх інтересів, утворення зв'язків і дружніх відносин між ними, політична кооперація, можливо тісна і солідарна, але все це не може бути досягнене мішанням до купи одного й другого, а тільки плановим координуванням соціалізації селянської й індустріально-робітничої верстви.

Тим більше на Україні, де справа ускладнюється також і тим, що селянство має тут і окрему національну фізіономію, являється підставою української національності й тяжким історичним процесом призвичаєне дивитись на себе, як на єдиного правдивого представника нації, сторожа її традицій та ідеології, як на «людей» против «панів», що зрадили й закинули або калічать уп'яте через десяте свою мову й національні традиції.

Українське селянство мусить мати партію, до котрої могло б мати довір'я не тільки в соціально-економічних питаннях, але і в політичних та національних. Український селянин, в міру того, як у нім розвивається свідомість класова, дуже добре тямить і се також, що революція повинна дати йому й політичні та національні гарантії, забезпечити від національного пониження й політичного гніту. Події нашої революції з сього боку полишили в його свідомості слід глибокий і нескороминучий.

Отже, мусить він мати представництво, котре міг би вважати своїм й тільки своїм, про котре міг би бути певним, що воно передусім орієнтується його інтересами, а не дивиться на нього тільки, як на дешевий людський матеріал для соціальних чи політичних експериментів.

Тому соціалісти, коли не схочуть пустити з своїх впливів українське село й полишити його поза соціалістичним рухом, будуть однаково змушені організувати на місце Укр[аїнської]

п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], якби вона перестала існувати, нову спеціально українську соціалістичну партію, котра б спеціально займалась селянством і заступала його інтереси, як Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів]. Інакше національні почуття українського села стануть предметом спекуляції партій буржуазних, реакційних.

Очевидно, в інтересах соціалізму ніяк не можна допустити, щоб задоволення реально суцільних національних потреб і домагань трудового народу стало монополією буржуазії чи буржуазного ладу. Національність, як реальна форма буття, мусить в соціальному будівництві знайти теж повне своє задоволення, і з цих мотивів діяльність Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] мусить продовжуватись.

Нарешті, існування Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] потрібне і цінне і з становища загальних інтересів соціалістичного руху. Я се вже сказав вище, але мушу сю гадку розвинути.

Хоч би як не тільки об'єктивно, а навіть прихильно не оцінювати політику совітської Росії і Комуністичної партії (большевиків) на Україні в останнім році, все-таки треба признати, що й досі (нагадую, що відомості наші йдуть з останніх часів перед польським наступом – пізніші звістки вносять деякі більш сприятливі деталі, але не дають чогось такого, що зовсім би міняло попередній образ) большевики таки не опанували України, і вона являється не етапом, а скорше перепорою, бар'єром в поширенні соціалізму, соціалістичної революції. Як сказано було, під большевицьким режимом Українська революція в масах пішла назад в порівнянні з часами Центральної Ради. Село замкнулось, селянин ставиться до большевицького режиму ворожо. Антисемітські балачки про те, що всім у комуністів кермують «жиди», знаходять в масах прихильний послух. Централістичні тенденції большевиків, їх бажання якомога тісніше зв'язати Україну з московсь-

ким центром, викликають реакцію в душі гасла «Україна для українців». Все се, розуміється, дуже шкідливе з становища інтересів соціалістичної революції, загрожує будучині даремною витратою засобів і енергії на поборювання перешкод, не реально даних, а витворених тактичними помилками. Всьому сьому треба запобігати в самім корені.

Політика большевиків на Україні, спочатку цілком ворожа українству, потім підозрілива, тепер, може, тільки насторожена і стримана, їх тенденція – правити Україною по можності без українців, не допускати до власті, до впливів навіть соціалістичні, радянські українські партії, не давати Україні ніякої самостійності й самодіяльності, тримати її зв'язаною по руках і по ногах разом з Московщиною, – на Україні і поза Україною навіть оцінюється, як пережиток старого московського централізму, як власть великоруського імперіалізму і націоналізму над большевицьким соціалізмом. Як авторитетне свідоцтво, останніми часами цитуються докори Леніна за сей націоналізм і імперіалізм його сопартійниками на VII совітськiм конгресі. Але сей нахил трактувати Україну не як самостійну країну з повними правами самоозначення, а як російську колонію, крім закорінених навичок минулого, має, майбуть, і се джерело: свідомість або почуття великої трудності для большевизму опанувати Україну з її селянством, сильним, активним і національно відмінним від Московщини, з її соціально-економічною структурою, яка не вкладається в большевицьку концепцію соціалістичної програми.

Навіть у себе на Московщині большевики властиво не опанували, не завоювали для комунізму села. Вони тільки «знейтралізували» селянство, як влучно схарактеризував се один комуніст, який поділився зі мною своїми поміченнями з тільки що відбутої подорожі до Московщини. Почасти поставили селянство в залежність від совітського уряду перспективами ліквідації поміщицьких земель, почасти поробили різні уступки заможному селянству і взагалі стараються менше

рушати село. Уступки, пороблені в сільськогосподарській організації села, дуже великі, розминаються не тільки з комуністичними, але й з трудовими принципами, отже мають вповні опортуністичний характер. На Україні большевики готові йти ще на дальші уступки, з огляду на те, що се більш хліборобська країна, селянство тут ще сильніше, ще більш індивідуалістичне і заможніше від селянства великоруського: таким воно уявляється їм*. Тактика дуже небезпечна: замість втягати селянство в соціалістичну течію, вона відсуває його від соціалістичного будівництва, ізолює й «нейтралізує», як чуже, стороннє тіло, що попало в соціалістичний організм, і в результаті могло б зробити Україну дійсною загрозою соціалістичній революції в російсько-большевицькій концепції.

Країна, де таке ізолюване від соціалістичної революції селянство являється хазяїном єдиним і неподільним, де міський пролетаріат сидить в блокаді по містах під загрозою селянського повстання і голодної смерті і не має ніякого доступу, ніякої зв'язі з селом, бо відділений від нього і національністю, і історичними традиціями, дійсно не може бути ніяк «благополучною по комуністичній революції». Ясно, що російські большевики, з одного боку, роблячи всякі зусилля, щоб показати свою прихильність до української стихії, стати протекторами української культури, відмежуватись на сім полі, якомога рішучо, від об'єдинительної політики царизму, разом з тим мусять, коли хочуть бути послідовними, вести на Україні політику експлуатації, трактуючи її як колонію. Раз ся країна така неужиточна для соціалістичної революції, навіть небезпечна для неї, нічого більше не зостається, як використовувати її засоби і багатства для більш надійних огнищ соціалізму, та всяко ослаблювати її несоціалістичні

* Згаданий мій інформатор оповідав, що большевицькі лідери, вважаючи у себе, в Росії, можливим допустити в селянськім господарстві наємну працю в невеликих розмірах (одного наймита і одну наймичку на господарство — з тим тільки, щоб вони були організовані в професійні спілки), українському селянству, більш заможному взагалі, готові попустити ще більше, ставлячи тільки умову, щоб його хазяйство не мало завдань спекуляційних.

верстви, з огляду на можливу погрозу від них соціалістичному будівництву.

Се цілком логічно виходить з зайнятої більшовиками позиції, але приводить до результатів, які грозять хронічним напруженням і конфліктами між Україною і Росією. Тим часом, як з заходів більшовиків на полі українського культурно-національного розвитку мало що виходить, наслідком тої тенденції – все, навіть і українську культуру, робити в своїм безпосереднім заряді, московський централізм і колоніальна політика викликають роздраження, скріплюють націоналістичні гасла, кидають людність направо й виводять з соціалістичної революції. Україна справді може стати контрреволюційним огнищем, а «знейтралізоване» і взяте за скобки заможне селянство – активною контрреволюційною силою.

Більшевицька політика мусить бути піддана основній ревізії і поправкам. Одною з таких поправок являється заміна системи «нейтралізації» селянства його соціалізацією, і як комуністичній партії більшовиків се не вдається, а видно, що їй таки трудно, опираючись на індустріальний пролетаріат, успівати в соціалізації селянської верстви, то сим мусять зайнятись інші партії. У нас на Україні вела сю роботу У [країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], вела успішно, поки ся робота не була спаралізована й розбита ріжними несприятливими обставинами. Вона повинна вести її й далі, як окрема і самостійна партія, а не як крайова фракція большевицької партії, залежна від ухвал і директив московського центру. Ся самостійність – одна з передумов довір'я українських трудових мас до Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] й її впливу на них. Український трудовий нарід мусить мати свою соціалістичну партію, котра б орієнтувалась на його інтереси і в процесі соціалістичної революції. Се я вже сказав і тепер тільки підчеркую, що се лежить в інтересах загальної революції, щоб український нарід,

зокрема його селянство, стояло під впливами й директивами соціалістичної партії, до котрої мало би повне довір'я, а не загрожувало б соціалістичному тилові.

З сих мотивів здається помилковою позиція, зайнята III Інтернаціоналом (з приводу внесеної боротьбистами заяви про приступлення), що на Україні може бути тільки одна комуністична партія – большевиків, і всяке роздроблення по національному чи територіальному принципу недопустиме, з огляду на можливість боротьби чи конкуренції радянських партій.

Українські радянські партії повинні існувати, бо тільки вони можуть забезпечити активну участь українського трудового народу в соціалістичній революції. Через те більш раціональним, ніж їх вливання до єдиної партії комуністів-большевиків, здається блок радянських партій України, українських і неукраїнських, об'єднаних спільним фронтом проти контрреволюції й реакції.

VI

Обстоюючи се, що в інтересах українського життя і успіхів соціалістичної революції У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] повинна заховати своє існування, я не роблю собі ілюзій щодо її дальшої дороги. Не буде вона стелитись ні рожами, ні лаврами! Не буде її роля «вдячна». Та що робити! Така вже доля випала українському народові, і хто не хоче бути дезертиром, мусить її з ним ділити.

Затриманий в своїм історичнім розвитку неприязними географічними й політичними обставинами, він не обстояв в час свого національного й політичного існування, не витворив і не використав сих форм для свого економічного й культурного життя. Тепер, коли світова революція кличе народи на розв'язання великих соціальних проблем, на творення соціалістичного господарства, безкласової держави, наш нарід мусить прихапцем, принагідно, не відтягаючи в сей бік занадто

багато енергії й уваги своєї й чужої, старатись забезпечити собі політичну незалежність, розв'язати національне питання.

Без того не може рушити наперед, бо через ті переходові стадії державного, громадського і економічного життя, котрі стоять на черзі (не кажучи про можливі моменти реакції), він не може переходити, не виставляючи себе на небезпеку тяжкої, колоніальної експлуатації, економічного, культурного і національного занепаду, коли не забезпечить собі повного права на продукційні сили свого краю, на розпорядження розділом і спожиткуванню продуктів його. А се неможливе без забезпечення в тій чи іншій, аби тільки реальній формі його суверенності на всі переходові часи, поки дійсно не відомре держава з усіма своїми політичними і національними конфліктами, котрим тепер іще кінця не видно. Без сих форм забезпеченої самостійності й суверенності живий організм народу – позволю собі се порівняння – зостанеться з своїми м'язами й нервами, непокритими шкірою; він не зможе жити в тім світі, що його окружує.

Доки сі форми не будуть вироблені й забезпечені, У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] буде змушена далі шукати таких комбінацій, котрі наближали б українське життя до соціалістичного ладу без порушення прав українського народу на суверенність і повноту національного життя, на розвій економічного добробуту, культури, освіти до розмірів, потрібних для задоволення вимог нації.

Се – ясно, розуміється. Але виносити національні домагання тепер, коли в широкім світі з національними гаслами носяться і на них спекулюють головні елементи реакційні, контрреволюційні, се робитиме кепську репутацію. Нікому або дуже мало кому інтересно заглиблюватись в трагедію народу, запізненого в своїм розвитку «з причин, від нього незалежних». Для широкої публіки в нинішнім хаосі життя «всі коті сірі», і всі, хто журиться національною справою, таки націоналісти. Укр[аїнські] с[оціалісти]-р[еволюціонери], хоч будуть стара-

тись усіма силами бути бездоганними соціалістами і будуть не в однім більш послідовними й принципіальними соціалістами, ніж комуністи самих високих марок, все-таки зіставатимуться під підозріннями націоналізму, соціал-патріотизму й інших тяжких гріхів. Тим більше, що таки й не бракуватиме партій, груп і людей, які матимуть охоту далі дискредитувати перед світом українські змагання і У[країнську] п[артію] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] спеціально, коли вона буде мати авторитет і вплив в українських масах.

Будуть укр[аїнські] с[оціалісти]-р[еволюціонери] соціалістами другого сорту в очах лівих і правих також і тому, що будуть базуватись на селянстві й його інтересах, тимчасом як європейський соціалізм далі базуватиметься на індустріальнім пролетаріаті, а селянство й його інтереси для широкого світу ще довго будуть синонімом консерватизму й реакції. Я підкреслив уже се, що за сі роки соціалістичний рух ніде не встиг опанувати сільське господарство, привести його, як органічну частину, до будови соціалістичної держави, а селянство в рамці соціалістичного руху. Єсть плани, побажання, надії, що сільське господарство, сконцентроване, удержавлене, перебудоване на колективну форму, знайде там своє місце, і сільськогосподарські робітники, ставши учасниками сих колективів, стануть в рядах соціалістичної армії разом з індустріальним пролетаріатом. Але в діло се не перетворюється і селянин-власник, що становить таку серйозну силу в цілім ряді держав, зостається для робітника фабричного не товаришем, а силою чужою, необчислимою або й просто ворожою, від котрої соціаліст не сподівається для своїх планів нинішнього дня нічого доброго.

По аналогії, українське селянське господарство, поскільки воно зостанеться індивідуальним, неважаючи на всі соціалістичні прикмети, які туди вдасться ввести, для соціалістичної публіки зіставатиметься господарством дрібнобуржуазним. Те, що у нас так пишно називалось

«соціалізацією землі» (і, очевидно, буде далі називатись, бо стало вже утертим терміном, соціально-економічним гаслом, на місце котрого таки й трудно підшукати інший вираз), воно в самій речі так далеке від дійсної соціалізації, що, коли сторонній соціаліст слухає про нашу соціалізацію, у нього являється не тільки розчарування, а навіть підозріння, чи нема тут якогось термінологічного лукавства. А вже У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], що переводить таку соціалізацію, представляється йому не інакше, як дрібнобуржуазною партією, що тільки пошивається в соціалістичне пір'я.

На все се укр[аїнські] с[оціалісти]-р[еволюціонери] мусять бути приготованими, особливо в найближчій часі. Треба, розуміється, пояснити при кожній нагоді й можливості, що У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], працюючи над реформою дрібнобуржуазного господарства, ставить собі завдання чисто соціалістичні. Що, працюючи над розбудженням, усвідомленням і поглибленням давніх соціалістичних потягів українського селянина, нераз маніфестованих ним в моменти своєї активності, але приглушених і задавлених буржуазним ладом, укр[аїнські] с[оціалісти]-р[еволюціонери] робили й робитимуть роботу незвичайно цінну й багату наслідками для соціалістичної будучини. Може бути, що й самі ті дороги й форми, яких вони шукають для українського сільського господарства, придадуться для світового соціалістичного будівництва і матимуть для нього велике значіння, з огляду на ту величезну вагу, яку знову набирає хліборобське хазяйство з упадком промислу.

Є в соціалістичнім світі і тепер течії й групи, які серйозно ставляться до сеї проблеми і зможуть відповідно оцінити вагу роботи Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів]. Але багато на се нема чого покласти. Для широкої соціалістичної публіки укр[аїнські]

с[оціалісти]-р[еволюціонери] зоставатимуться соціалістами «приготовительного класу», і робота їх партії буде оправдана тільки її реальними результатами. Коли український народ обстоїть своє національне й політичне існування і, опираючись на своє сильне, усвідомлене, політично і соціалістично розвинене селянство, на міцних підставах свого господарства, зреформованого, згідно з соціалістичними завданнями партії, займе відповідне місце в економічній і політичній житті Європи, партія оправдає свою роботу.

Може, сей момент не так далекий від нас, як може здаватись. Але чи далекий він, чи близький – передовсім у свідомості своєї корисної ролі в розвитку українського селянства і ваги своєї роботи, з погляду завдань соціалізму, укр[аїнські] с[оціалісти]-р[еволюціонери] повинні знайти для себе задоволення.

VII

В центрі платформи Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] стояла і далі повинна затримати се своє місце реалізація одвічних гасел українського трудового народу: права на землю і права на повний продукт праці.

Боротьба за «землю і волю», себто (в економічній сфері) за незайманість продукту його праці для яких-небудь сторонніх претензій, була головним нервом активності українських мас, їх повстань проти чужого панування і свого домашнього поневолення верствою експлуататорів. Ся гадка гнала сі маси з краю в край, з одної частини теперішньої української території до другої, вимішувала протягом віків в процесі шукання «вільної землі» ріжні місцеві групи в більш одностайну етнографічну масу, уодностайнювала мову, фольклор, психіку, приготворюючи матеріал для нації. Вона наповнила життя трудового українського народу сею вічною метою, сим невмирущим імпульсом, котрий не переставав будити його мисль, його уяву, його почуття, його енергію; зводила до

одності його право, мораль, весь світогляд; давала йому свого роду релігію праці. Від нього українське народництво від самих початків своїх прийняло сі гасла теж, як одно з перших і головних завдань своєї програми – служити, по мірі можності, здійсненню сих домагань. Але тільки нинішня революція дала змогу розгорнути сю програму в повнім обсягу, і реалізацією сих старих гасел зайнялась У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів].

Ту лінію, котру У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] взяла в першій стадії революції і котру вона з невеликими змінами повинна вести далі, я сформулюю так:

Спираючись передовсім на безземельне і бідне селянство, а також і на середняка, можливо щадячи інтереси трудових хазяйств і зберігаючи, в управі громадській або колективній, вищі форми сільськогосподарської культури, на сій базі передусім, з огляду на хліборобський характер країни, оперти соціальну й політичну будову Української Соціалістичної Радянської Республіки трудового народу.

Термін «середняка» вживається в ріжних значіннях. Я пропоную вживати його на означення селянства, яке займає посереднє місце між селянством бідним і селянством заможним – трудовим (за котрим уже йде селянство багате, нетрудове, яке вживає в хазяйстві найману працю). По обчисленням сільськогосподарської статистики весь запас землі сільськогосподарського значіння в середнім для цілої України дає на господарство коло 6 десятин доброї землі. Селянське господарство, яке наближається до сеї середньої, ідеальної пайки, на котру має право селянське господарство в земельнім запасі України, я от і пропоную називати «середняком».

Завданням земельної політики Української Республіки і Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] в ній я вважаю:

вести бідне селянство, якомога скорше, в ряди середняка,

піднести інтенсивність і продуктивність середняцього хазяйства з рівня прожиточного на рівень трудовий, заможний, в сім процесі віджити й розвинути в селянстві признання і свідомість певних соціалістичних принципів землеволодіння, колись йому властивих (в більш елементарних формах). Сі принципи такі:

виключення всієї сільськогосподарської землі з товарообміну, себто скасування куплі-продажі землі, і

заміна права власності правом уживання, доживотного і наслідного, але умовного і обмеженого. Обмеженого певним максимумом площі, трудовим принципом хазяйства і підпорядкуванням регулятивним розпорядженням публічних органів сільськогосподарського контролю.

Се підпорядкування селянського хазяйства публічному сільськогосподарському контролю, в дальший розвиток ідеї умовності землеволодіння, має дати змогу переводити інтенсифікацію селянського господарства в вищезазначених цілях, повищувати продуктивність сільського господарства й організувати його в загальнокрайовій, а може, й ще ширшій, міждержавній програмі. З другого боку, помагає регулювати землеволодіння забиранням земельних лишків, які виходитимуть поза силу трудового господарства, з підвищенням інтенсифікації, заміною культури збіжжя культурою рослин технічних, більш цінних полатних, але й більш вибагливих щодо праці. Коли поруч жита, ячменю і т. п. сільськогосподарський контроль положить в обов'язок в певних розмірах, в відповідних фізичних умовах, виділити певну частину ґрунту під буряки, хміль, тютюн або виноград, бавовну, інші рослини текстильні або олійні, – се не тільки підійме прибуток господарства, але й зробить частину землі зайвою, тому що для неї вже не стане сили у індивідуального трудового господарства.

Регуляція землеволодіння й сільськогосподарський контроль на ґрунті умовного ужиткування стануть, таким чином, дуже сильним і розмірно легким знарядом дійсної

соціалізації сільського господарства. Він дасть змогу вести селянство поволі, крок за кроком, по певному плану, без тяжкої принуки й насилування, від чисто індивідуального господарства до колективу, від урівняного землежиткування до урівняння долі в продукції, себто до комунізму.

І тут, як у всім, кажучи словами французького прислів'я, тільки перший крок коштує багато, і я вважаю, що сей перший крок був уже зроблений працею Укр[аїнської] п[артії] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] в першій році революції і доказав здійснимість сеї програми.

Репутація українського селянина, як неблаганного індивідуаліста, що непохитно стоїть на принципі священної власності, нічим абсолютно не дасть себе звести з сеї позиції й тому не приступен ніяким соціалізаціям, ніяким соціалізмам, безповоротно загинула в сій революції. Ся репутація, яка так пильно підчеркувалася в правих українських кругах, що сій глибокій різниці між українським селянином-індивідуалістом і великоросійським общинником-комуністом, здається, повірили в значній мірі навіть большевики, в дійсності являється, коли не винаходом, то знярядом української буржуазії, яка таким чином хоче поставити свої інтереси під охорону «народної психології» українця.

Незалежно від того, що на значній частині української території громадське володіння землею дожило до недавніх часів в досить виразних формах, в інших частях володіння індивідуальне, «подвірне», все-таки не затратило ідеї колективного права на землю громади. Традиції громадського володіння взагалі в українськїм селянстві дуже живучі, й інстинкти власності, протеговані обов'язуючим правом, не переставали входити в конфлікт, – з одного боку, з комуністичним поглядом на землю, як на «божу», «всім даную», кажучи словами Шевченка, не підлегли закріпощенню ужиточність, з другого боку, – з принципом трудовим, що тільки в праці бачить джерело права і в нічїм більше. Коли селяни XVI в. заявляють, що

вони в землі «свого нічого не мають, одно божіє та господарєво», то нам тільки треба заступити накинєну феодальним режимом ідею прав «господаря» (вел[икого] князя) ідеєю більш абстрактною, а заразом ближчою моральному світоглядові їх – ідеєю трудового народу, суспільності, і ми знайдемо ту формулу, яка з того часу не вмирала ніколи і яка вимагає тільки свого відсвіження, усвідомлення й поглиблення.

Захватним тенденціям пана селянин був змушений протиставляти свої права окупації, давності, неперерваного уживання, приладжуючись до принципів обов'язуючого права, котре не приймало його аргументів про рівне право на «божу» землю, на трудове право продовжувати раз приложєну до землі працю. Кінець кінцем, він прийняв аргумент власності, тому що він міг боронити його право праці від панських претензій. Але певне моральне роздвоєння в свідомості селянина далі зостається. Власність на землю для нього лишається річчю сумнівної моральності супроти сих далеко твердших і святіших понять права всіх на землю і права праці на землю, до котрої вона приложена. Почуття, що своє право він боронить аргументом неправильним, неморальним, живе в нім. Тому перехід від власності до забезпеченого доживотного і навіть наслідного володіння, як скоро тільки єсть якась довір'я до сеї забезпеченості, для селянина трудового не тільки не представляється чимсь трагічним і страшним, навпаки – він приносить його етичному почуттю помирєння його економічних інтересів з отими одвічними, вищими догматами його «релігії праці».

З другого боку, трудовий селянин предобре розуміє, що принцип «священної власності» на землю завсїди більше служить «панові», взагалі буржуазії на поборювання інтересів трудових елементів, ніж на охорону сих інтересів праці, тому трудовому людові далеко корисніше відкинути його й перейти під безпосередню охорону трудового принципу, себто на принцип соціалістичний, який в останнім результаті навіть

в праві на землю трудовому людові більше послужить, ніж пошкодить.

Сим пояснюється сей незрозумілий для буржуазії факт, котрому вона так-таки й по нинішній день не хоче вірити і не приймає його («сей факт не повинен існувати», як висловлюється один персонаж Чехова), а саме – що український трудовий селянин, сей твердокамінний індивідуаліст, по її переконанням, прийняв скасування права власності на землю під час Української революції і ті принципи соціалізації, які були поставлені Укр[аїнською] пар[тією] с[оціалістів]-р[еволюціонерів]. Тим часом, коли не дивитись на діло через отсю легенду про надприродний індивідуалізм українського селянина, а взяти його в обстанові історичної еволюції і в цілості його етичного світогляду, факт сей представляється зовсім зрозумілим і натуральним. У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів], може, навіть несвідомо для своєї більшості, мала в сім за собою традицію українського народництва, дорогою котрого пішла, його досвід в народній психології, його спостереження над еволюцією трудового українського господарства, мала, отже, за собою саму сю еволюцію.

Надаючи велике значіння етичному елементові в історичнім процесі і в революційній практиці, У[країнська] п[артія] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] в сім, як і в інших питаннях, має велику силу етичного аргументу, який являється могутньою зброєю. Нарід (трудоий, розуміється) реформи незмірно цінить, перехід економічних відносин на той етичний ґрунт, котрий, кінець кінцем, його свідомості, не викривленій софізмами автоматичності економічного процесу, історичної необхідності і т. д., представляється єдиною певною й нормальною підставою відносин. Щоб доступити справедливості, бути в згоді з своїм етичним переконанням, він готов помиритись з тяжкими недогодами, понести великі жертви, бо вважає всякий лад, позбавлений сеї етичної

підстави, непевним і нетривким. На сім ґрунті можна зробити багато.

В кождім разі, яка б не була будучність партії, в минулому вона має вже сю заслугу, що в сім основнім питанні соціалістичного будівництва України – земельнім – вона вивела українське трудове селянство з глухого кута власності, куди його загнала класова держава, і повернула на початкові, вихідні соціалістичні позиції, відповідно поглибивши і усвідомивши їх соціалістичний характер.

Гарасів-Седмигорки в Чехії,
червень–липень 1920 р.

Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 57–94.

№ 14

ГРУШЕВСЬКИЙ М. ПАНСЬКОЇ УКРАЇНИ НЕ ЗБУДУВАТИ!

Перед двома тижнями зі шпальт «Громадського голосу» (ч. 37) залунав сей значущий оклик: «Панської України будувати не будемо!». Гасло повне значіння під нинішню пору і варте глибшої розваги. Тому було б жаль, коли б наслідком побіжного характеру сеї статті, в котрій його проголошено, люди, до котрих воно проголосилось, пройшли б повз нього без ближчої уваги або збули звичайними фразами: «Ми хочемо України, тільки України, не розбивайте нам єдиного фронту ніякими соціальними чи партійними гаслами!».

Автор згаданої статті справедливо нагадав ще раз, на що вказувалось уже не раз (і мною в тім числі) – яке значіння мають в дійсності ці популярні тепер кличі: «Ми хочемо України і тільки України! Не треба ніяких соціальних ні політичних програм – відложім се все на потім! Наразі всі повинні об'єднатись коло одної мети – Самостійної Української Держави! Геть з партійними ріжницями – партії загубили нам державу!»

Сі кличі не звертаються в бік консервативних, правих, панських течій – тільки переходять звичайно в обвинувачення, чи в хоробливі вигуки на адресу соціалістичних партій і всіх, хто в обмірковуванні державних перспектив хоче виходити з інтересів українського робучого народу, селянства і робітництва. Дарма, що, власне, не соціалістичні, панські, старшинські об'єднання чи гурти розбили національну українську акцію в революційній добі 1917 – 1918 р. і їх то треба би покликати, щоби свої класові чи гуртові інтереси підпорядкували вже раз, твердо і безповоротно, інтересам українського робучого народу, коли їм справді лежить на серці добро української нації чи українська державність! Згадані кличі мають, навпаки, таке значіння, що українські робучі верстви і всі соціалістичні та радикальні українські течії (чи партії) мають безоглядно піддатись тим консервативним, панським чи інтелігентським гурткам, які хваляться своїм політичним розумом, а хочуть бачити Україну не таку, якою вона мусить бути зі своєї природи, селянсько-робітничою, а Україну панську. Вони хочуть України не якої-небудь, а такої України панської, в котрій проводила б і панувала верства старшинсько-панська або буржуазно-інтелігентська (до котрої вони належать), а селяни та робітники були тільки робучою масою, покликаною до податку й рекрутчини, а не до голосу і участі в самоврядуванні, в політичній управі і в національнім житті. Маючи в своїх впливах пресу, школу, просвітні та політичні організації, вони проводять такі гадки – покликаючись на приклади інших буржуазно-панських держав, а

їх кличі знаходять послух в ширших інтелігентських верствах і в молодіжі, знеохоченій до теоретичних дискусій, а жадній діяльності – особливо молодіжі галицькій, як бачу. Вона без глибшої розваги повторяє сю анафему на суспільні і політичні програми, на партії. Кличе всіх під один стяг – а той стяг, наравду, виказується стягом панської України, бо помахують ним люди, які не мислять собі інакшої України, як тільки пансько-буржуазну.

В тім лежить загроза для політичної, національної роботи, бо в дійсності **панської України ніяк не збудувати!**

Отже, всі зусилля, всі засоби, вся праця, весь героїзм, вся кров, яка буде положена на таку акцію, піде марно – через нездійснимість завдання. Більше того! Чим більше енергії буде вкладатись в тім хибнім напрямі, тим більше вона викликатиме опозицію і протиділання з боку тих частин українського громадянства, котрим нездійснимість і шкідливість таких зусиль буде ясна. В почутті свого обов'язку перед народом вони будуть протиділати сим шкідливим зусиллям. Та й сам робучий народ нині вже настільки свідомий, що не дасть себе задурити і зараз же обернеться против панських забаганок інтелігенції, як тільки матиме свободу діяльності. Ті, що готують якусь панську акцію та збирають якісь сили під такими гаслами, приготовляють розкол і внутрішню боротьбу, котра неминучо вибухне і загальмує національну акцію, в той момент, коли національні сили зможуть себе проявити.

Дійсне національне будівництво, широке і свобідне, можливе у нас тільки в тіснім союзі з робучим народом, нерозривно зв'язане з обороною його соціальних та економічних інтересів. Се порозуміли давно ті провідники українського національного руху, які тверезо, одвертими очима приглядались нинішнім обставинам українського життя та його минувшині, а особливо ті, що студіювали його – студіювали справді серйозно, «не минаючи титли, ані тії коми»,

як казав Шевченко, а не так щоб перебігати тільки по верхах, висмикуючи то те, то се, на підпертя своїх фантазій, – як-то, на жаль, часто тепер робиться. Ті провідники стали народниками і соціалістами, оборонцями і речниками інтересів робучого народу, хоч самі виходили з панських або інтелігентських кругів. Стали не тому, що хотіли йти за якимись модними сучасними кличами, а тому, що бачили неможливість збудувати що-небудь українське на якій-небудь основі, як тільки на більшості нашого народу – на селянстві, і то селянстві біднім.

Не менше як три четвертини українського народу складається з селян настільки малоземельних і бідних, що вони щонайбільше – можуть тільки прогодувати свою сім'ю або й сього не можуть. Українських же поміщиків, промисловців і капіталістів так мало, що в капіталістичній устрої і буржуазній ладі вони будуть становити зовсім незначну величину. Українська інтелігенція може грати якусь поважну і почесну політичну ролю тільки в такому разі, коли буде вірною і щирою виразницею бажань і інтересів української більшості, себто бідного робучого українського народу. При пануванні буржуазної панської, поміщицько-капіталістичної верстви така роля нашої інтелігенції може бути поважна, але маловпливова. В устрої дійсно демократичній і соціалістичній вона може бути рішальною, але остільки, оскільки ця інтелігенція творитиме одну душу й тіло з трудовим народом, будучи дійсно його мозком, а не старатиметься зробити з його знаряддя своїх класових інтересів – бо се вдатись надовго не зможе. А коли спроневіряться і посваряться зі своєю національною більшістю, зі своїм робучим народом, – мусить піти в службу чужій буржуазії проти свого народу. А щоб здійснити такий устрій, про який мріють проповідники панської України, на се треба чуда: чогось такого, що в дійсності ніяк не може трапитись. Мала б то бути така буржуазно-демократична, чи воєнно-монархічна, чи аристократично-поміщицька держава, в котрій би дрібка

українських панів разом з інтелігенцією панського духу могла б правити разом і проти бажань та інтересів свого робучого народу, і против чужорідної неукраїнської буржуазії, далеко сильнішої від української своїми економічними силами. Як се можливо?

Десять літ тому про се ледве чи хто-небудь думав. Тоді се можна було назвати догматом українського національного руху: що національне будівництво можливе тільки в тіснім і нерозривнім союзі з робучим народом, з охороною його інтересів, з економічним піднесенням, з усестороннім освідомленням і культурою його, так, щоб він сам, наш робучий нарід, міг брати якнайширшу участь в суспільнім і політичнім житті та рішати про сю долю. Самозрозумілим здавалось тоді всім, що тільки в міру піднесення і поступу свого робучого народу можливий твердий і певний національний поступ: що національні здобутки можуть бути закріплені і запевнені настільки, поскільки їх вага пройде в свідомість народу і нарід буде обстоювати їх, як своє добро.

Пок[іийний] Драгоманов був найбільш рішучим і голосним речником сих поглядів, але вони приймались всім свідомішим і активнішим громадянством, яке вело національну працю. Вони лежали основою нашої політики, нашого письменства, двигались науковим дослідом, давали напрям життю України. А проби деяких людей щось осягнути дорогою закулісових торгів і договорів, звичайно, тільки потверджували, що безплідне буде все, що не будується на твердій підставі народного руху.

Але той розрух громадського життя, до котрого привела Світова війна, особливо на сході Європи, де розклад величезного, багатомільйонного фронту зійшовся в часі з революцією й завалив її своїми руїнами, затемнив всю свідомість. Величезні мобілізації викинули десятки тисяч інтелігентних і півінтелігентних людей з нормальних умов

життя, а безоглядна політична агітація, котра велась на Україні з ініціативи російського Временного правительства (властиво, російських соціалістів-революціонерів) і Петербурзької ради робочих і салдацьких депутатів (де боролись соціал-демократи большевики і меншевики), витворили серед сеї старшинської верстви перебільшені поняття про політичну роллю і можливості мілітарного елементу. Те, що тепер дістало назву «фашизму», вже тоді зародилось в українських старшинських кругах. Були се люди здебільшого далекі від українського життя, від громадської роботи взагалі; тим легше находили серед них прихильників фантастичні плани організувати Українську державу і правити нею воєнною силою. Українська державність, котру організувала, обережніше і оглядніше Українська Центральна Рада, рахуючися з соціально-економічними вимогами селянства і робітництва та національними потребами меншостей, ушла під загрозою військового українського перевороту, котрий мав на меті передати владу в руки військових елементів, настроєних безоглядно і супроти соціальних домагань, і ще більше – супроти вимогів меншостей. Сю безпеку удалось обминути; але після німецької окупації, під охороною німецьких багнетів підняли голову поміщики, капіталісти, промисловці; і з участю деяких військових українських елементів зроблено там переворот, що назверх нібито відновляв українську «гетьманщину», а в дійсності віддавав владу так званому «Протофісові», то значить об'єднанню представників промисловців, торгівлі, фінансів і сільського господарства.

Нині націоналісти-монархісти і всякі праві панські елементи розписують якнайкращими фарбами сю відроджену «гетьманщину», награвуючи на націоналістичних настроях несвідомої публіки. В дійсності була то негідна карикатура української державності, котра повинна була дати найширший доказ якраз той, що панської, «протофіської» України не можна

збудувати. «Гетьманщина» висіла на німецьких багнетах, поливала українську землю селянською кров'ю, залюднила в'язниці українськими в'язнями – найпершим найсвідомішим елементом революції, та крок за кроком ліквідувала українське право, видвигане в правнодержавному житті революцією. Вона яскраво справджувала стару світову правду, що все можна зробити багнетом, тільки сидіти на багнетах не можна, і другу домашню аксіому – що організація панської державності на Україні неминучо віддасть владу чужорідному панству та буржуазії. «Гетьман» скінчив тим, що приєднав Україну назад до Росії, і українські міністри з правих українських партій, котрі по довгих ваганнях, перед самим кінцем «гетьманщини» ввійшли до гетьманського кабінету, мусили уступитись перед щирими прихильниками єдиної Росії.

Недовгий сей епізод поучував саме тому, що я вище сказав: що прихильникам панської України не досить мати чужі багнети на приборкання свого робучого народу, а ще треба, щоб ті багнети і усяку іншу буржуазію, крім української, позамикали по в'язницях. Тільки тоді зникаюча купочка українських панів-капіталістів могла бодай якийсь час рядити в такому безповітрянім просторі по своїй мислі. Інакше ж Україна без робучого народу (з подавленням українським народом) неминучо стане Україною без українців.

Але нині, як кажу, нині публіцисти панської організації, спекулюючи на несвідомість та легковірність людську, сю негідну комедію з нашими козацькими продукціями (що виставила їх на найгіршу компрометацію), розхвалюють, немов якусь ідеальну, добу української державності. А поруч того й наша стара, історична Гетьманщина, з натяганнями історичної правди, представляється як вітрець українського державного життя, гідна й відродження, і наслідування.

Смію думати, що для висвітлення дійсного змісту нашої старої козаччини та її гідних прикмет мало хто більше

зробив понад мене. Але тим рішучіше мушу я протестувати проти однобічного представлювання та ідеалізування нашої старої Гетьманщини, котру ми нібито могли відродити з користю для свого народу, – тимчасом як в дійсності се була дуже несовершенна державна форма, прикра і шкідлива для трудової більшості народу. А zarazом мушу і се також вказати, що звеличання Гетьманщини йде поруч із другим шкідливим викривленням нашої історичної перспективи: недоціненням дійсних, тривких, не мальованих здобутків нашої народної революції. Наш нарід з тяжким сумом відчуває се, що найвища мета, видвижена революцією, – Самостійна Україна, зосталась не здійснена. Удари, задані йому під час сеї боротьби за своє національне право, ще болять і рани кривавіють ще незакриті. Галичина більш розвинена національно перед війною, найгостріше відчуває тяжке погіршення умов свого національного життя. Се мусить відчуватися і буде відчуватися; але нарід не може зіставатись під виключним вражінням таких сумних переживань. Він мусить здавати собі рахунок, об'єктивно і тверезо з цілого свого положення, щоб начеркнути плани дальшої роботи.

Беручи ж річ об'єктивно, зі становища всеукраїнського, треба признати, що революція точно посунула нашу націю наперед в напрямі її усамостійнення. Українська Республіка таки існує – хто б в ній не правив і як би не правив. Політичне існування нашого народу в цілості і його національне право таки признане світом. Право на національні форми культури і публічного життя його признається – хоч здійснюється се право дуже лихо. Навіть найбільш рішучі противники нинішнього режиму на Україні накликають громадянство до «наповнення українським змістом форми сучасної влади на Україні». Які б застереження до сього не додавались, зістається факт існування таких форм, які можуть і повинні бути наповнені українським змістом. Все се в порівнянні зі становищем української нації

не тільки в момент проголошення Світової війни, але навіть і з часами Першої російської революції 1906 – 1907 рр. – великий крок наперед, великий здобуток українського народу, виборений ним в тягу революції.

Є старий вислів, що від революції застається тривко тільки те, що відповідало дійсно відчутим вимогам і засобам народу чи громадянства в тім моменті. Східноєвропейська революція не закінчилась, і останніх результатів її догадуватися не хочу. Але те, що стоїть нині, в сьомім році сеї революції, стоїть остільки і завдяки тому, що воно оперлось о свідомість і волю українського народу, то значить, передусім – його селянства, в переважній масі селянства бідного. Коли б се селянство виявило байдужість до національних інтересів – котру йому закидають прихильники панської України, – не було б і тих форм української державності, незаповнених українським змістом, про котрі говориться нині. Що тої байдужості не виявилось у робучої більшості нашого народу, се був результат праці між народом соціалістичних українських партій: передусім українських соціалістів-революціонерів різних течій, на котрих так безоглядно тепер вішають собак різні трубадури панської державності. Ся праця була недовга, доривочна – а які дала великі наслідки!

Зовсім очевидно, що й дальше заповнення українським змістом форм державного життя України й їх розширення до повної суверенності українського народу буде залежати передусім від зросту свідомості і культури українського робучого народу. Свідоме селянство дасть і значущу верству українського робітництва, котрому, з природи соціального життя, належить провідна роля в соціально-економічному процесові, а ми такої верстви досі не маємо – і не дістанемо інакше, як тільки через зріст селянства! З ними і через них українська трудова інтелігенція, оскільки вірно і щиро йтиме з ними, зможе здійснити ті форми культурного життя

і політичного ладу, які відповідатимуть її національній мислі. Се повинні раз зрозуміти всі тямущі люди, які стремлять дійсно до завдань національних, а не своїх особистих, гурткових і класових.

Тільки з ним, з робучим народом і через нього українська інтелігенція може здійснити свій національний ідеал.

25. X. 1923.

*Грушевський М. С. Панської України не збудувати!
// Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. /
М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич
та ін. Львів: Світ. 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 338–343.*

№ 15

А. СТАМБОЛІЙСЬКИЙ. ПРИНЦИПИ БОЛГАРСЬКОГО ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО НАРОДНОГО СОЮЗУ, 1919 (УРИВКИ)

Перший принцип

Землеробський союз за своєю внутрішньою структурою, за своїм складом, за своїми ідеями, розуміннями та прагненнями є цілком демократичною політичною та економічною громадською організацією. Він є представником великого землеробського класу і не має нічого спільного з політичними партіями, монархізмом чи анархізмом. Вона прагне пробудити свідомість фермерів до всебічної самопомоги, самостійної аграрної боротьби, об'єднати їх і зробити першочерговою соціальною силою...

Третій принцип

Землеробський союз – це політична і соціальна організація, яка бореться, приймає безпосередню, незалежну

і активну участь у всіх проявах економічної та політичної боротьби.

Землеробський союз є прихильником легальної боротьби, тобто боротьби у межах закону. Але коли на шляху цієї боротьби опиняються свавілля і насильство, тоді і він не добирає засобів у своїй боротьбі, керуючись інстинктом самозбереження.

Четвертий принцип

Землеробський союз виступає за уряд в Болгарії, який повинен точно керуватися законами, виданими у законний парламентський спосіб... Землеробський союз із його боротьбою завжди на боці демократії, але він ніколи не може бути на боці тих, хто несе явну анархію і керується розкольницькими мотивами.

Сьомий принцип

Землеробський союз має на меті тривалі мирні сусідські відносини Болгарії з навколишніми країнами... Його зусилля спрямовані на зміцнення цих добрих відносин шляхом об'єднання Болгарії з іншими балканськими країнами на федеративній основі...

Восьмий принцип

Землеробський союз за народну легкодоступну, швидку і справедливу судову систему...

Десятий принцип

Землеробський союз проти всіх привілеїв у державі та суспільстві, які мають на меті поділити болгарський народ на касти...

Одинадцятий принцип

Землеробський союз усіма можливими засобами виступає для зміцнення здоров'я населення.

...відкрити в університеті медичний факультет; відкрити фельдшерсько-акушерську школу; збільшити лікарні та санаторії; боротися із проституцією та алкоголізмом...

Тринадцятий принцип

Землеробський союз виступає за якнайширшу освіту населення. Він прагне повністю запровадити обов'язкову освіту для дітей обох статей; прагне, щоб це зобов'язання було також для початкової та молодшої середньої освіти; прагне відкрити громадські центри, вечірні школи, недільні курси...

Сімнадцятий принцип

Землеробський союз виступає за можливість рівномірного розподілу матеріальних, культурних та всіх інших благ між різними верствами болгарського народу загалом і між окремими особами зокрема.

Вісімнадцятий принцип

Землеробський союз виступає за дрібну та середню власність на землю...

Двадцять перший принцип

Землеробський союз – за визначення максимальної суми багатства, яким можуть володіти окремі особи... бідність кидає людину у відчай і порочне життя... так само велике багатство вироджує і розбещує людину...

Двадцять третій принцип

Землеробський союз проти будь-якого утиску різних національностей у Болгарії... Він проти позбавлення політичних прав циган, проти спроб позбавити євреїв, турків,

греків, вірмен та представників усіх інших національностей здобувати освіту рідною мовою.

Двадцять четвертий принцип

Землеробський союз виступає за повну релігійну свободу болгарського народу... Різні форми релігій мають повну свободу та однакові умови для розвитку...

Стамболийски А. Принципите на Българският земеделски народен союз. София, 1919. 227 с.

№ 16

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ П. ВРАНГЕЛЯ

«ПРИКАЗ О ЗЕМЛЕ И ВОЛОСТНОМ ЗЕМСТВЕ»

Комиссия сенатора Глинки, бывшего товарища министра земледелия и начальника переселенческого управления, которому я поручил сперва образовать в Ялте совещание по земельному вопросу из лиц мною указанных, а затем уже особую комиссию в Симферополе, работала весьма интенсивно. В состав комиссии, заседавшей в Симферополе, вошли в качестве ее членов: представители от ялтинского совещания общественных деятелей, в количестве четырех человек, управляющий отделом земледелия и землеустройства, начальник общей части этого отдела, начальник таврического управления земледелия и государственных имуществ, таврические: губернский землемер, начальник межевого отделения, заведующий государственным земельным фондом; управляющие государственным земельным банком и таврическим его отделением, старший нотариус симферопольского окружного суда, начальник симферопольского уезда, товарищ председателя съезда сельских хозяев, председатель таврической губернской

земской управы, явившиеся из числа всех приглашенных земских деятелей, председатели перекопской, евпаторийской и член феодосийской уездных земских управ, три представителя волостей симферопольского и феодосийского уезда и шесть особо приглашенных лиц, общим количеством тридцать членов комиссии.

С первых же дней работы комиссии, вокруг нее поднялась буря страстей. И печать, и представители «демократической общественности» и «консервативные» представители крупной земельной собственности горячо отстаивали свои точки зрения. Одни требовали «признания завоеваний революции и безвозмездного предоставления малоземельному и безземельному крестьянству всей казенной и частновладельческой земли», другие, не допуская возможности принудительного отчуждения, хотя бы и за плату, утверждали, что «собственность священна», что всякое стеснение крупного хозяйства помешает экономическому возрождению страны. Трудно было вести комиссии эту работу в этой атмосфере, насыщенной борьбой, так как среди членов комиссии не было единодушия. Разрешать земельный вопрос во всем его общем всероссийском масштабе, комиссия не считала себя вправе, учесть же все психологическое значение известных аграрных мероприятий для успеха борьбы с большевиками, в условиях настоящего революционного времени комиссия не могла. Ища средней линии, стремясь найти выход из положения, комиссия ограничила свои работы, наметив некоторые земельные мероприятия и лишь в пределах многоземельного Крыма, применительно к этим особым его местным условиям.

Комиссия составила проект правил, согласно которым передавались земледельческому населению лишь те пахотные и сенокосные земли частновладельческих имений, которые сдавались в аренду или оставлялись владельцем без обработки за последние шесть лет. При этом каждому землевладельцу предоставлялось сохранить за собой до 200 десятин, а в

хозяйствах, имеющих государственное или краевое значение – до 400 десятин. Совершенно неприкосновенными сохранились у их владельцев – все усадебные земли и постройки, площади ценных культур, а у крестьян их наделные участки и земли, купленные при содействии крестьянского банка.

Все обреченные на отчуждение земли должны были немедленно быть приведены в ясность, но при этом допускалась еще в течение года добровольная их продажа владельцами покупателям. Относительно выбора последних, как и о размере продаваемых участков, – установлены были особые правила. И только не распроданные к указанному сроку земли должны были поступать в распоряжение правительства для дальнейшего их использования по назначению. Преимущественное право покупки предоставлялось постоянным арендаторам и в особенности тем из них, которые имели на арендуемой земле усадебную оседлость о хозяйственное обзаведение.

Для приведения в исполнение постановлений законопроекта предполагалось учредить особые посреднические комиссии.

Вместе с тем, симферопольская особая комиссия разработала правила о немедленной разбивке на участки и продажи землепашцам всех пригодных для сельскохозяйственного пользования земель казенных и государственного земельного банка и о возвращении немецким колонистам земель, отобранных у них на основании особых узаконений 1915 года, а равно и ряд других практических мероприятий.

Однако, этот проект комиссии не является результатом единогласного решения. Даже некоторые из подписавших его членов комиссии подали затем особые мнения о несогласии своем с наиболее существенными пунктами проекта, а часть членов вообще отрицала необходимость издания какого-либо имеющего законодательный характер акта по земельному вопросу и признавала возможным ограничиться

пока отдельными приказами, охватывающими частные случаи, с расширением лишь деятельности государственного земельного банка по добровольной покупке земель у частных владельцев и наилучшим использованием незасеянных и вообще пустующих земель.

Из представителей земств и крестьянского населения, председатель таврической губернской земской управы подал особое мнение о немедленной передаче земледельческому населению не только обычно сдаваемой в аренду земли частновладельческих имений, но и всей неиспользованной за последние три года площади, с предоставлением владельцам сохранить за собой участки лишь не более 100 десятин.

Таким образом, комиссия в сущности не указала общего решения земельного вопроса, недостаточно широко пошла навстречу сложившимся в крестьянской среде представлениям о действительных потребностях земельного устройства. Она только дала обширный материал, ценный для дальнейших работ.

Между тем как крестьянству, главному оплоту русской государственности, так и армии, для опоры ее на широкие крестьянские массы нужно было ясное и твердое слово о земле и слово отвечающее желаниям крестьянства, его чаяниям, мечтам. Слово закрепляемое и делом.

Газеты с известиями о работах земельной комиссии в это время проникли за фронт красных. В Севастополе пробирались через фронт отдельные крестьяне из южных уездов Северной Таврии, они осведомляли нас о положении и ожиданиях зафронтowego крестьянства и сами справлялись о том, как новый Главнокомандующий предполагает разрешить вопрос о земле и местном управлении.

Я вызвал некоторых из них, именовавших себя представителями крестьянских союзов, к себе. Долго и подробно говорил с ними сам, поручив сенатору Глинке записать и формулировать их соображения и желания и

поскольку они не противоречат моим взглядам, – принять все это во внимание при последующей работе.

Крестьяне говорили, что население тех местностей, откуда они прибыли, за исключением лишь голытьбы и отбросов, крайне тяготеет советской властью и коммуной. Крестьяне желают водворения в деревне мира, порядка и государственности, они ждут закона о земле и земском управлении, но хотят сами взять в свои руки заведывание земским хозяйством и распоряжение землей; они уверяли, что поведут дело разумно, хозяйственно и справедливо, без всякой обиды и разрушения сохранившихся хозяйств частных владельцев. Только при таких условиях крестьянство, по их заявлению, поймет и признает, что дело Русской армии – их собственное и государственное, народное дело.

Эти беседы окончательно укрепили меня в моем решении идти навстречу настроениям армии и населения. Я тут же поручил сенатору Г. В. Глинке приготовить в самый кратчайший срок земельный законопроект, определенно указав ему те главные основания, на которых этот законопроект должен быть составлен.

Чтобы оценить необходимость и правильность этого решения, надо уяснить себе общую обстановку в областях, занимавшихся около года Добровольческой армией, так как и в тех, которые оставались вне действия законов правительства генерала Деникина. Условия сельского хозяйства, в связи с полной необеспеченностью его и с отсутствием правового порядка в землепользовании, привели к полной хозяйственной разрухе.

Захваченная крестьянами в Северной Таврии помещицья и хуторская земля, равно и часть крестьянской надельной, не признаваемая советским правительством собственностью ее давних хозяев – состоятельных крестьян–земледельцев и в значительной мере предоставленная, так называемой «деревенской бедноте», обрабатывалась далеко не полностью. Так

называемые «совхозы», бывшие крупные имения, оставленные советской властью за собой и долженствовавшие служить для насаждения коммунальных хозяйств, дали столь жалкие результаты, что с начала 1920 года советская власть сама начала издавать спешно законы об уничтожении коммунальных хозяйств и создании, с ведома самих крестьян, из небольших участков этих имений, опытных станций. Впоследствии, по проведении в Крыму земельного приказа, в распоряжение правительства юга России было принято свыше пятнадцати крупных имений, бывших «совхозов». Имения эти были приведены советской властью в полное разорение. Живой и мертвый инвентарь сохранился в очень ограниченном количестве; постройки, частью сожжены, частью растасканы. (Например, в имении Фальц–Фейна «Аскания–Нова», из 400 лошадей осталась 1, из 120 верблюдов – 72, из 1000 волов – 60, из 300 коров – 3, из 200 свиней – 67, из 45 000 овец – 5000. Посевная площадь повсюду сократилась чрезвычайно, так в указанном имении из 4370 десятин экономической сельскохозяйственной земли было засеяно 415 десятин, в имении Кудрявцева из 980 десятин – 40 десятин, в имении Карабона из 2550 десятин – 180 десятин, в имении Желябина из 1945 десятин – 120 и т. д., т. е. в общем засеяно менее 8 процентов.)

В южных уездах Таврической губернии, которые около года полностью находились в пределах управления Вооруженных сил на Юге России, утвержденное генералом Деникиным положение о волостных земских учреждениях все еще введено в действие не было. Старая губернская и уездная земская управы, полномочия которых, за невозможностью созыва земских собраний, потеряли свою силу, не отвечали современным условиям и не пользовались авторитетом среди широких слоев крестьянского населения. Землепользование и землевладение были везде непрочны. При этом повсеместно имелось большое количество совершенно неиспользованных земель.

Таким образом, революционная волна, разрушившая дворянское землевладение, уничтожила прежние основы, составлявшие дореволюционный фундамент земельной России.

Но вместе с помещиками, эта волна смыла с их родной земли и мелких крестьянских собственников, хуторян, расшатала арендаторские хозяйства и вынесла на своем гребне те темные силы, которые, под названием деревенской бедноты, осели в деревнях, терроризируя все хозяйственное трудовое население и служа главным оплотом советской власти.

Восстановить прежние условия жизни, помимо отвлеченных соображений, было конечно нельзя и практически: имения были расстроены, инвентарь уничтожен, условия найма рабочих другие; арендные ставки не могли быть нормированы; наконец, личное пребывание владельцев в пределах своих имений – небезопасно.

Нужно было прежде всего поднять, поставить на ноги трудовое, но крепкое на земле крестьянство, организовать, сплотить и привлечь его к охране порядка и государственности.

А главное, – необходимо было использовать возможность психологического воздействия на крестьянские массы, вырвать из рук наших врагов главное орудие пропаганды против белой армии и белого движения: всякое подозрение в том, будто бы цель нашей борьбы с красными – восстановление помещичьих прав на землю и месть за их нарушение.

И я остановился на мысли издать «приказ о земле» положив в основу земельного порядка прежде всего требования жизни, указанные мною еще 8-го апреля, а именно:

1. Использовать все земли, годные к обработке, в каких бы условиях они не находились, для владения ими возможно большего количества действительно трудящихся на земле хозяев.

2. Все наделяемые землей землепашцы должны получить ее в собственность, за выкуп и в законном порядке.

3. Создать для осуществления реформы на местах органы земского самоуправления и привлечь к участию в них самих крестьян.

Но чтобы крестьянство знало, что несет ему, освобождающая его от большевистского бесправия, Русская армия, приказ о земле и земских учреждениях должен был быть не только разработан и объявлен немедленно, но и введен в силу на деле. Необходимо было наглядно показать отношение к земельному вопросу белого движения и твердые намерения национальной власти.

Позднее эти основные положения выразились в следующих кратких словах, последующих моих приказов: «Народу земля и воля в устройении государства», (Приказ от 20-го мая № 3226) – и «Кому земля, тому и распоряжение земским делом, на том и ответ за это дело и за порядок его ведения» (Приказ от 15-го июня № 94).

Имея теперь мои решительные требования и указания, сенатор Глинка исполнил быстро возложенную на него задачу. К середине мая проекты закона о земле и о новом волостном земстве были им изготовлены и мною были одобрены. Они позднее были рассмотрены под личным моим председательством в состоявшем при мне совете, 18-го мая Г. В. Глинка ознакомил участвовавших с обоими проектами, после чего я предложил членам совета высказаться по существу. Мнения и здесь разделились, большинство страшилось огромности поставленной задачи, опасалось того противодействия, которое оно встретит при своем осуществлении. Лишь военные члены совета, наиболее близко стоявшие к армии, опираясь на мнение командиров частей на фронте, учитывали в полной мере психологическое значение, как для самой армии, так и для населения, немедленного разрешения этого вопроса.

За оба проекта высказались кроме их составителя лишь я, генерал Шатилов и и.д. начальника военного управления

генерал Никольский. К постатейному обсуждению, которым я лично внимательно занялся ранее, не переходили и по закрытии заседания совета, я утвердил оба проекта по существу.

Прибывший через два дня А. В. Кривошеин понял все психологическое значение принятого мною решения, проявив свойственную ему, удивительную политическую чуткость и исключительную гибкость ума.

– Проект этот не совершенен, – говорил Александр Васильевич, – но раз он может облегчить армии ее успехи, привлечь к ней доверие крестьянства, раз сама армия ждет слова о земле, то времени терять нельзя, сама жизнь позднее внесет необходимые в дело поправки.

Он настоял только на придаче закону особой формы «Приказа о земле», а посреднические земельные комиссии посоветовал назвать земельными советами.

– Пусть слово о земле будет сказано в приказе вождя армии. Приказ отданный в суровой обстановке военного лагеря, не может быть столь совершенен по форме, как нормально изданный закон.

25-го мая 1920 г. были объявлены (См. приложение):

1. «Приказ о земле».

2. «Правила о передаче распоряжением правительства казенных государственных, земельного банка и частновладельческих земель сельскохозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев» и

3. «Временное положение о земельных учреждениях».

Одновременно с изданием приказа о земле и приложенных к нему правил и временного положения было опубликовано «Правительственное сообщение по земельному вопросу», подробно разъясняющее условия и причины издания земельного закона, его содержание и значение.

«Приказ о земле» и приложенные к нему «правила» и «временное положение» были затем обнародованы указом

Правительствующего Сената, действовавшего в то время в составе департаментов, восстановленных на Дону, и перенесшего свое местопребывание в Ялту. Сенат счел необходимым высказать в своем указе нижеследующее:

«Приказ Правителя, облеченного всей полнотой власти, передает землю трудящимся хозяевам в вечную наследственную собственность, но не даром, а за выплату Государству стоимости ее для расчетов с собственниками отчуждаемых земель.

Такой путь перехода, распределения и укрепления земельных угодий отвечает правовым понятиям народа и соответствует историческому развитию земельного законодательства Верховной властью.

Отныне в деревне должен установиться твердый земельный порядок и хозяйственная обеспеченность жизни трудящихся на земле, а сам закон будет осуществляться при ближайшем участии сельских хозяев, под высшим контролем Правителя и Главнокомандующего.

Закон земельный направлен к общему благу государства и на нем будет строиться экономическая мощь России.

Споры, неудовольствия, раздоры вокруг земельного вопроса должны смолкнуть. Каждый верный сын нашей многострадальной Родины, не из-за страха, а по долгу совести, обязан отдать свои силы и знания и поступиться своими личными интересами, всемерно помогая Правителю и Главнокомандующему в скорейшем и наилучшем осуществлении закона о земле».

Следует заметить, что при спешности, с которой издавался земельный закон и желательности изложить его в самой краткой форме, невозможно было ввести в него разрешение некоторых частных вопросов, какие должны были возникнуть при его применении. К числу таких вопросов относятся: о размерах и порядке взимания аренды и скопщины за урожай 1920 года на мелких, подлежащих отчуждению, участках, об усадебной

оседлости и постройках, находящихся на подлежащих отчуждению землях и состоящих в пользовании арендаторов или живущих на этой земле хозяев, о применении закона к землям: городским, годным для устройства курортов и т. д. Вопросы эти были разрешены дополнительными приказами.

* * *

Согласно приказу о земле, пахотные, сенокосные и выпасные угодья имений казенных и государственного земельного банка, и все излишки частновладельческих имений, превосходящих установленные размеры неприкосновенно сохраняемого за каждым хозяином владения, передаются трудящимися на земле хозяевам. Размер участков, сохраняемых за собственниками, намечается для каждой волости местными земельными советами, но утверждается высшей правительственной властью (Приказ о земле, ст. 2, п. п. 8 и 3 и ст. 14, п. 1).

Очень существенное исключение делается для имений (совхозы), в которых распорядились и вели хозяйство поставленные советскими властями управляющие или комиссары, а также для особо культурных или промышленных хозяйств, имеющих по признанию местного населения государственное или краевое значение. Именными этими временно распоряжается правительство и они могут передаваться в заведывание либо казенным управлениям, либо местному волостному земству, с обязательством сохранения в них правильного хозяйства и обзаведения. Однако и в этих имениях подлежат передаче трудящимся на земле хозяевам в первую очередь арендный фонд, а затем и все те угодья, которые будут признаны излишними для сохранения представляемой имением хозяйственной единицы (Приказ о земле, ст. 7).

В имениях, которые советской властью обращены в коммуны, эти достижения революции немедленно уничтожаются, а их земли следуют общей участи частновладельческих имений и за выделом из них участков

собственникам, они поступают в распоряжение волостных земельных советов. Последние либо учреждают для них особые управления, либо устраивают в них трудящихся на земле хозяев (Приказ о земле, ст. 6).

За хозяевами и арендаторами, имеющими на обрабатываемых ими участках, подлежащих отчуждению, усадьбную оседлость, укрепляется усадьбная земля, которая вообще у всех владельцев считается неприкосновенной и не подлежащей отчуждению.

Казенные леса сохраняются в распоряжении казны, а частновладельческие принимаются под наблюдение лесных правительственных управлений. Но местному населению обеспечивается право получать из частновладельческих лесов топливо и строительные материалы в мере действительной потребности в них, принимать участие в разработке леса и увеличивать в необходимых случаях за счет лесных площадей сельскохозяйственное пользование (Приказ о земле, ст. 5).

Целый ряд земельных угодий, таким образом, изъёмлется из правил об отчуждении и сохраняется в полной неприкосновенности за их собственниками. Таковы:

1) надельная, 2) купленная с содействием крестьянского банка по установленным для сего нормам, 3) выделенная на хутора и отруба по законам землеустроительным, 4) отведенная в надел церквям и причтам, а также монастырская и вакуфная, 5) принадлежащая сельскохозяйственным опытным, учебным и ученым учреждениям и училищам, 6) входящая в черту городских поселений, а также признаваемая необходимыми для расширения этих поселений, 7) принадлежащая городским поселениям, хотя бы и не входящая в их черту, если они обслуживают нужды городских общественных управлений, для каких бы то ни было надобностей, 8) предназначенная для культурно-просветительных поселков или для поселения на них воинов армии, 9) усадьбная, огородная, равно как занятая искусственными насаждениями, поливными посевами и

особо ценными культурами или садами, кому бы и в каком бы размере таковые не принадлежали, за исключением указанных выше усадебных мест, состоящих в пользовании хозяев и арендаторов и подлежащих укреплению за ними вместе с полевой землей, 10) под мельницами, фабриками, заводами и другими постройками промышленного характера в размере, необходимом для правильной их работы, а также занятыми подсобными к ним сооружениями и устройствами и 11) не входящая в состав волостей, кому бы они не принадлежали, если эти земли относятся к неподлежащим отчуждению угодьям, указанным выше, а в части угодий сельскохозяйственного пользования не превышают размера участка, оставляемого всякому собственнику при отчуждении от него таких угодий (Приказ о земле, ст. 2, п. 2, п. 8 и ст. 14, п. 1) либо местной нормы приобретения земли при содействии крестьянского банка (Приказ от 2-го и приказ от 3-го октября, № 162, отд. II).

Вся земельная реформа имеет таким образом в основе одну идею – укрепление права бессословной частно–земельной собственности. Правда, допускаются перемены в личностях собственников. Разделяется по–новому земельная собственность. И, наконец, право частной собственности уступает всегда интересам общегосударственным. Но все же преобразуемый земельный строй зиждется всецело на крепкой связи землевладельца–хозяина с его землей, на полном праве его не только владеть и пользоваться, но и распоряжаться своим участком, а впредь до выдела его в натуре – иметь право на выдел такого участка.

Все земли, подлежащие передаче трудящимся на земле хозяевам, укрепляются за ними в полную собственность, но не безвозмездно, а при условии выплаты за них государству их стоимости по оценке достаточно льготной и способами, облегчающими эту выплату. Право собственности на недра земли впредь до разрешения этого вопроса общероссийской

государственной властью сохраняется однако за прежними владельцами (Приказ о земле, ст. 3 и примечание к ст. 13).

Выбор хозяев, за коими укрепляется земля, а также определение высшего размера укрепляемых участков, предоставлено всецело местным представителям «Земли» – уездным земельным советам. Состав последних таков, что голосу местных крестьян – хозяев, но именно этому хозяйственному элементу крестьянства дается широкое участие в решении местного земельного вопроса сообразно местным же потребностям хозяйственной жизни.

Приказ о земле дает им лишь руководящие общие указания, подлежащие обязательному исполнению, а именно: 1) при определении условий, которым должны удовлетворять хозяева при укреплении за ними обрабатываемых ими земель, местные учреждения, решающие окончательно этот вопрос, могут брать в основание целый ряд условий: подданство, несудимость, личный труд на земле, технические познания в земледелии, аренда земли, проживание в имении и т. п.; 2) запрещается безусловно (дополнительным приказом) укреплять землю за дезертирами и уклоняющимися от воинской повинности; 3) во всяком случае преимущественное право на укрепление обрабатываемых участков предоставляется хозяевам, имеющим уже на них свою усадебную оседлость и хозяйство и обычно снимавшим эти земли в аренду или исполную обработку; 4) земли каждой волости должны служить в первую очередь обеспечением устройства на них постоянных жителей волости (по признаку постоянного проживания и ведения на этих землях хозяйства, а не приписки к волости) из числа фактических хозяев–землевладельцев. Лишь за удовлетворением этой категории землепашцев, свободные остатки могут быть обращаемы на устройство пришлого земледельческого населения ; 5) волостные земельные советы обязаны с особым вниманием выяснить права на землю воинов, борющихся за восстановление государственности,

всячески охранять их интересы и предоставлять им и их семьям преимущественное перед прочими, в равных с ними условиях находящимися хозяевами, право на укрепление земли. По весьма понятным причинам этому правилу придавалось особое значение, оно не только неоднократно было повторено, но включено и в приказ о земле, как имеющее декларативный характер; б) установление предельного размера до которого фактическое землевладение может быть закрепляемо за отдельными обрабатывающими землю хозяевами, также предоставлено на волю местных земельных учреждений. Они обязываются не только исходить из соображений о возможности вести на земле прочное хозяйство. Другое весьма важное ограничение беспредельности усмотрения местных органов заключается в том, что, во всяком случае действительное владение хозяев, превышающее в общей сложности размер установленных для данной местности норм для покупки земли с содействием бывшего крестьянского банка, не может быть уменьшено (Приказ о земле, ст. 14, п. п. 2 и 3, ст. 15, ст. 16, п. п. 1 и 2, приказ о земле, отдел III и приказ от 21-го августа № 123).

Таким образом, приказ о земле отказывается прежде всего от идеи общего наделения. Нет и мысли о даровой раздаче земли. И нет обещаний обеспечить землей всех желающих и сделать земельными собственниками и сельскими хозяевами весь пролетариат, хотя бы деревенский, не говоря уже о давно отслоившемся от него городском пролетариате, совершенно чуждом земле и хозяйству. Далее устраняется мысль всероссийского земельного передела для уравнивания землепользования распоряжением закона и власти всех губерний и уездов по каким-либо общим нормам земельного устройства. Все приурочивается к упорядочению землепользования каждой волостью в пределах своей волости. И этот местный характер всего землеустройства резкой чертой проводится в приказ, со всеми выгодами его практического осуществления и со всеми его недостатками по сравнению

с широкими планами не осуществимого общего передела земель всего государства между всеми, для чего потребовалось бы принудительное расселение и переселение широких масс земледельческого населения с севера на юг и с запада на восток на пространстве «шестой части вселенной».

Наконец, отказ от «норм» хозяйства, открывает полную возможность сохранения на месте всяких размеров хозяйств, если по местным условиям и по убеждению местных людей такое распределение земель отвечает интересам земского мира и жизненности земельного хозяйственного строя.

Вовсе не требуется при этом, чтобы каждому хозяину, за которым укрепляется земля, был отграничиваем тотчас отдельный отрубной участок, так как это потребовало бы очень большого количества землемеров и слишком замедлило бы проведение реформы в жизнь. Поэтому имеется в виду, как общее правило, отвод земли группам хозяев, откладывая окончательное землеустройство на последующее время. Однако, по точному смыслу и духу закона и в таких случаях земля должна отводиться непременно в личную, а не общую или общинную собственность, то есть хотя и в одном общем куске для целой группы хозяев, но с указанием, сколько земли принадлежит в нем каждому хозяину (доля) и с правом производить выдел и общее развертывание не по общему согласию всех соучастников владения, а по приговорам сходов совладельцев, постановляемых большинством голосов. Отграничение отдельным хозяевам отрубных участков должно иметь место в тех случаях, когда это возможно по техническим условиям, а по каким-либо причинам особенно необходимо. Во всяком случае участки должны быть отводимы с соблюдением основных общих правил землеустройства: владельцу – к его усадьбе, а отдельным группам хозяев так, чтобы их участки не были чрезполосны с другими уже отведенными участками и не препятствовали бы правильному землеустройству на остальных землях имения, подлежащих отчуждению, но еще

не распределенных между хозяевами (Приказ о земле ст. ст. 3, 10 и 12, ст. 14, п. 1 и 4 и Правительственное сообщение по земельному вопросу).

Нелишне еще раз отметить существенное отличие проектируемого отчуждения земель от всяких программ советского землеустройства: новые собственники обязаны вносить в казну выкуп на установленных в земельном приказе основаниях: 1) полной оплатой государству стоимости каждой десятины удобной земли, без различия – пахотной, сенокосной или выпасной – признается сдача в государственный запас хлеба в зерне преобладающего в местности посева (ржи или пшеницы), в количестве пятикратного среднего за последние десять лет урожая этого хлеба с казенной десятины; 2) размеры среднего за последние 10 лет урожая с десятины для каждого уезда, части уезда или волости, без различия размеров владений посевищиков, выясняются уездными земельными советами и представляются на утверждение совета при Главнокомандующем; 3) причитающееся в оплату отчуждаемых участков количества хлеба вносится новыми собственниками в течение 25 лет ежегодно равными частями, составляющими на каждую десятину одну пятую часть среднего урожая; 4) плательщику предоставляется во всякое время досрочно произвести полную оплату стоимости всего или части укрепленного за ним участка земли взносом хлеба или его денежной стоимости по рыночным местным ценам времени уплаты, и 5) правительству в случае государственной надобности, а также плательщикам по их о том ходатайствам, предоставляется заменять годовые хлебные платежи деньгами по рыночной стоимости хлеба к сроку платежа (Приказ о земле, ст. 9, п. п. 1–3, 5 и 6).

Хозяева, в пользовании которых находится земля, подлежащая отчуждению, облагаются выкупными за нее сборами хлебом или деньгами в казну еще до ее укрепления, а именно со времени распространения на данную местность

приказа о земле и затем продолжают вносить эти сборы в установленном при укреплении размере впредь до уплаты государству полной стоимости укрепленных участков. В случае не внесения сборов в срок, состоящие в пользовании неисправных плательщиков участки, как не укрепленные в собственность, так и укрепленные, передаются распоряжением волостных земельных советов другим лицам, с правом укрепления за ними этих участков (Приказ о земле, ст. ст. 8 и 10).

Порядок сбора хлеба, места и сроки ссыпки, определение количества ссыпанного зерна и разрешение вопросов об условиях замены зерна денежными сборами предполагалось установить особой инструкцией (Приказ о земле, ст. 9 п. 7) и последующими приказами установлены были значительно более льготные условия платежа за землю: приказом от 26 июля 1920 года за № 3367, разъяснено о взносе денежных и хлебных платежей за землю на 1920 г.: 1) взносы должны производиться лишь с посевной десятины (предполагалось ранее – с круговой), в размере не свыше одной пятой действительного в текущем году урожая (по тексту приказа, вместо среднего за последние десять лет) и при том зерном того хлеба, который был засеян и собран (Приказ требовал – ржи или пшеницы); 2) взносы эти поступают: по письменным и словесным договорам – владельцам имений, если они или их доверенные имеются налицо, а во всех остальных случаях – непосредственно в казну, и 3) все взносы скопщины и денежные платежи, поступающие от поставщиков как собственникам, так и в казну тотчас зачитываются плательщикам в качестве первого платежа государству в счет выкупной стоимости отчуждаемой земли, окончательный расчет за которую с бывшими собственниками принимает на себя государство.

Сбор, устройство помещения для ссыпки хлеба и хранения пятой части урожая, вносимой в казну натурой, возложены были, до открытия земельных советов и волостных

земских управ, на волостные сельские правления под наблюдение начальников уездов и уездных по земельным делам посредников (Приказ 26 июня 1920 г. № 3367; распоряжение управл. землед. и землеустр. 10 июля).

* * *

Отделом IV приказа о земле на начальника управления финансов возложено было в срочном порядке разработать и представить на утверждение Главнокомандующего «предложения об основаниях о порядке и сроках окончательного расчета государства с собственниками отчуждаемых земель и о возмещении государственному казначейству расходов по этим расчетам». Предложения эти были составлены и назначены к рассмотрению в особой комиссии с участием представителей от заинтересованных ведомств, но рассмотрение не состоялось ввиду эвакуации из Крыма. Предложения же управления финансов внесенные на обсуждение особой комиссии, сводились к выдаче собственникам отчуждаемых земель свидетельств на право получения через 25 лет стоимости трех урожаев, с уплатой в виде процентов ежегодно $1/25$ от трех урожаев или 4 % годовых. Остальные два урожая, взимаемые с новых владельцев земли, предполагалось считать процентом роста за рассроченные на 25 лет взносы зерна. При этом три урожая предположено было уже исчислять не со всей площади удобной земли, как это установлено «приказом» для новых владельцев отчуждаемых земель, а лишь с пахотной земли с соответствующим понижением платы за сенокосы и запасы.

Вопрос о выкупе был, как кажется, единственным вопросом, возбудившим некоторые сомнения на местах. Крестьяне впрочем, не возражали против мысли о выкупе; но не учитывая выгод для плательщиков и убыточности для казны платежа за землю хлебом – они указывали, что выкупные платежи исчислены слишком высоко и что их нужно уменьшить.

Вопрос этот несомненно пришлось бы вновь пересмотреть при разработке правил об основаниях, порядке и сроках окончательного расчета государства с собственниками отчуждаемых земель и о возмещении государственному казначейству расходов по этим расчетам.

По мысли приказа право собственности новых владельцев создается в два момента, как это было с положением 19 февраля 1861 года. Сначала и немедленно: хозяевам, за коими укрепляются земли на указанных выше основаниях, выдаются выписки из постановлений уездных земельных советов об утверждении представленных волостными земельными советами проектов укрепления. Документы эти подобно уставным грамотам 1861 года служат бесспорными актами «владения» земель для новых собственников впредь до уплаты государству полной стоимости отчуждаемых земель. Когда же выплата состоялась, наступает второй момент создания собственности и выданные ранее выписки заменяются основанными на этих актах крепостными данными.

Последние и должны были быть тою крепкою «бумагою», которую жаждет крестьянство на имеющиеся у него земли.

Самый порядок проведения в жизнь приказа о земле установлен с таким расчетом, чтобы с одной стороны прежде всего немедленно прекратить всякую самовольную расправу с захватчиками и вместе предотвратить всякие новые земельные захваты, без постановлений проходящих в законном порядке, и осуществить реформу с наименьшим разрушением уцелевшего еще местами сельскохозяйственного строя, без разорения существующих хозяйств и уменьшения сельскохозяйственной производительности. В соответствии с этим первой статьей приказа о земле установлено правило, в силу коего в каждой местности, немедленно по занятии ее русской армией «всякое владение землею сельскохозяйственного пользования, независимо от того, на каком праве оно основано и в чьих руках оно находится, подлежит охране правительственной властью

от всякого захвата и насилия. Все земельные угодья остаются во владении обрабатывающих их или пользующихся ими хозяев». Таким образом в каждой вновь занимаемой Русской армией местности земельный закон вводится в действие автоматически, без особого о том постановления, со времени подчинения ее власти Главнокомандующего. Создавшееся к тому времени фактическое владение землею признается ненарушимым. Оно является исходным пунктом для дальнейшего применения приказа и, как сказано в той же ст. 1, с этого времени может быть изменяемо единственно и только в том порядке, какой установлен этим приказом. Изменения эти приказ предусматривает в следующих случаях: 1) возвращение законным собственникам захваченных у них земель из состава не подлежащих отчуждению и передач земледельцам; 2) удаление с участков лиц, признанных не имеющими прав на укрепление за ними этих участков, и 3) другие изменения владения отдельных хозяев, какие признают необходимыми земельные советы, в связи с предельными размерами укрепляемых участков, землеустроительными соображениями и т. п. Словом во всех случаях какое-либо изменение владения допускается только по постановлениям земельных учреждений и по их распоряжениям. Но в дальнейшем после укрепления, в собственность участков из состава земель, подлежащих отчуждению для передачи земледельцам или для восстановления прав законных собственников, все полномочия земельных учреждений по отчуждениям оканчиваются и все последующие споры о праве собственности на эти земли и о нарушении владения ими подлежат уже на общем основании ведению только судебных установлений.

Меры к возможному сохранению при проведении в жизнь закона существующих хозяйств и их нормальной производительности выражаются в том: 1) что при укреплении в отдельных имениях земли, подлежащей отчуждению, в первую очередь передаются трудящимся на земле хозяевам

пахотные, сенокосные и выпасные угодья, «не обрабатываемая самими собственниками или оставленная ими без надлежащего использования, либо сдаваемая обычно в аренду за деньги или из части урожая», а затем уже земли, на которых ведет хозяйство сам собственник что волостные земельные советы обязаны «принимать меры к тому, чтобы каждому хозяину, засеявшему или обработавшему под посев землю, при всех перемещениях или изменениях землепользования было бы обеспечено получение урожая его посева и вознаграждение за вложенный в землю труд по ее обработке.

Наряду с этим, на волостные земельные советы возлагается вообще забота и ответственное попечение о производстве на землях волости своевременной и надлежащей обработки, засева и сбора урожая, для чего советы могут принимать все соответствующие меры и в необходимых случаях брать в свое распоряжение и заведывание необрабатываемые участки и сдавать их в аренду, привлекая к содействию по делам этого рода должностных лиц сельского управления.

Устанавливая порядок отчуждения и передачи трудящимся на земле хозяйствам угодий сельскохозяйственного пользования, земельный приказ допускает также возможность перехода таких угодий к мелким земледельцам путем покупки их от прежних собственников по добровольным сделкам. Стеснительное условие, которое при этом ставится, – это одобрение таких сделок волостными земельными советами, что необходимо для устранения обхода правил закона путем подобных сделок. Земли, перешедшие земледельцам по подобным сделкам о купле–продаже, не облагаются выкупными платежами.

С той же целью предупреждения обхода закона и все вообще добровольные сделки о купле–продаже земель сельскохозяйственного пользования в пределах волости могут быть совершаемы не иначе как по одобрении их волостным земельным советом. Правило это, однако, как пришлось

разъяснить позднее, не распространяется, конечно, на земли, не подлежащие отчуждению, продажа и купля которых может совершаться свободно на общих основаниях.

Проведение в жизнь земельного закона, согласно одобренному мною первоначальному проекту, предполагалось возложить на волостные земства, проект введения которого сенатором Глинкой мне был представлен одновременно с правилами земельного приказа. но, решив приурочить к началу наступления войск издание последнего, я признал желательным по приезде Кривошеина земский проект обсудить еще раз поэтому, чтобы не задерживать проведение в жизнь осуществление земельных мероприятий, временно, впредь до выведения волостного земства и прочного установления и упорядочения земской жизни на местах и решил возложить на волостные и уездные земельные советы учрежденные временно на один год, для этого было издано приложенное к приказу о земле «Временное положение о земельных учреждениях».

Это нисколько не нарушало моего решения – передать земельное дело самому земледельческому населению, так как по положению о земельных учреждениях члены волостных земельных советов должны были избираться особыми волостными земельными сходами, составляемыми из того же круга лиц и избирающими членов из той же среды, как и в волостных земствах, а именно из мелких земельных собственников крестьянского типа, с участием старших представителей от владеющих землею в пределах волости церковных причтов и училищ и всех прочих землевладельцев. Равным образом и в уездных земельных советах преобладают члены, избираемые теми же волостными земельными сходами.

С утверждением же и изданием 15 июля 1920 года «Положения о волостном земстве» окончательно установлен намеченный ранее порядок и право избрания земельных советов перешло к волостным земским собраниям.

Согласно Временному положению о земельных учреждениях каждый «волостной земельный совет» должен был состоять не менее чем из 5-ти и не более чем из 10-ти избираемых волостными земельными сходами членов, которые избирают из своей среды председателя. Правительственные служащие, главным образом, землемеры и землеустроители, командированы лишь в помощь волостным земельным советам, по их о том ходатайствам, и решающего голоса на советах даже не имеют.

«Уездные земельные советы» состоят под председательством уездного посредника по земельным делам, из председателя уездной земской управы, мирового судьи, представителя от ведомства финансов и избираемых волостными земельными сходами представителей от волостей в числе не менее четырех.

Этим-то двум учреждениям, из коих первое состоит исключительно из выборных от местного населения лиц, а второе из них не более чем на половину, я и решил предоставить самые широкие полномочия.

Все земельные дела, как-то – производство обследований, установление норм, определение прав земледельцев на укрепление за ними земли, распределение земли, отвод участков, возвращение неправильно захваченных земель законным их собственникам и другие – разрешаются этими учреждениями окончательно и только в двух случаях требуется утверждение высшей правительственной власти, а именно – при установлении предельного размера владения сельскохозяйственными угодьями, менее которого не может быть оставлено у всякого земельного собственника при отчуждении его земли, и всех оснований оценки отчуждаемой земли.

В целях сохранения должного влияния правительственной власти на ход дела, постановления уездных земельных советов могли быть отменяемы высшею губернской властью, но лишь

в случае нарушения общих узаконений и постановлений правительственной власти, либо законных прав частных лиц и интересов общественных и государственных.

Таким образом, приказ о земле 25 мая 1920 года действительно передавал все земельное дело в руки самого земледельческого населения. Что касается правительственных должностей по земельным делам, каковыми являлись губернский и уездные посредники, то их обязанности сводились лишь к объединению деятельности уездных и волостных земельных учреждений и оказанию всяческого содействия к успешному выполнению ими лежащих на них обязанностей в полном соответствии с требованиями закона.

* * *

15-го июля появился приказ мой о волостном земстве.

ПРИКАЗ

Правителя и Главнокомандующего Вооруженными силами на юге России.

№ 94.

Севастополь. 15(28) июля 1920 года.

(По гражданскому управлению).

Переход земли в собственность обрабатывающих ее хозяев и раздробление крупных имений на мелкие участки предreshают изменение прежнего строя земского самоуправления.

К трудной и ответственной работе по восстановлению разрушенной земской жизни необходимо привлечь новый многочисленный класс мелких земельных собственников из числа трудящегося на земле населения.

Кому земля, тому и распоряжение земским делом, на том и ответ за это дело и за порядок его ведения.

Только на этом начале построенное земское самоуправление я считаю в настоящее время прочной опорой дальнейшего государственного строительства.

В уверенности, что широкие круги хозяйственного крестьянства самой жизнью призываемые ныне к преобладающему участию в устройстве земского дела на местах, дружно откликнутся на этот призыв, выдвинут из своей среды наиболее способных работников и тем посильно послужат общей нашей задаче спасения Родины, приказываю:

впредь до установления общегосударственной властью окончательного порядка земского самоуправления, вводить в действие в местностях занимаемых войсками Главнокомандующего вооруженными силами на Юге России, утвержденное мною 15-го сего июля временное положение о волостных земствах.

Генерал Врангель.

Разработка правил о восстановлении земского самоуправления производилась при участии представителей от земских учреждений и ряда приглашенных сведущих лиц. Первоначальный проект волостных земств, представленный сенатором Глинкой, потребовал дальнейшего развития правил об уездном земстве. И обнародование временного положения о земском самоуправлении сильно отстало от земельного приказа, что несколько затруднило даже и проведение его в жизнь. Мысли мои, легшие в основание предположенного порядка земской жизни – «по-новому», весьма ярко изложены были моим сотрудником в этом деле, бывшим министром земледелия А. В. Кривошеиным, в данном им интервью газете «Великая Россия». Интервью это появилось в виде передовицы, под названием «Ставка на деревню».

«К интенсивному и свободному строительству призваны Главнокомандующим», – говорит Кривошеин, – «новые силы, широко поставлен вопрос о децентрализации земского управления в связи с созданием и укреплением целого класса мелких собственников, – по земельному приказу 25 мая 1920 года.

Я имею сведения, что наряду с другими обстоятельствами, принятые меры имели влияние на постановку правительством Франции вопроса о нашем признании, чего не удавалось добиться ни генералу Деникину, войска которого доходили до Орла, ни владевшему всей Сибирью адмиралу Колчаку.

Земельный приказ обязывал сделать и второй шаг.

На очереди встал вопрос об организации управления и самоуправления на местах.

Главнокомандующий решает его также смело в направлении привлечения мелкого земельного собственника к участию в местном самоуправлении.

Под скромным названием нашего закона ускользает все значение этого шага на пути намеченного нами общего плана преобразования земской жизни.

Революция передвинула все устои, изменила все условия жизни.

Нам ясно, что должны быть изменены и формы управления на местах.

По нашему закону вся деятельность уездного земства перенесена на волость.

При пространствах русской жизни это одно уже само по себе колоссальное благо. Мы отдали мелким крестьянским собственникам не только власть земскую, но и власть административную.

В этом отношении наш закон идет дальше любого из западных.

Будущее же уездное земство получает права губернского.

Мы готовы идти и дальше.

Но будущее зависит от того, как покажет себя, с точки зрения государственности и национальной культуры, класс мелких собственников и привлекаемое к деятельному участию в земстве крестьянство.

Справятся ли эти элементы с тяжелой задачей.

Как обеспечена будет церковь, какова будет новая школа, больница, суд. От этого будет зависеть весь дальнейший ход намеченных реформ...

Вместе с покойным П. А. Столыпиным, добавляет А. В. Кривошеин, я работал над поднятием экономического благополучия русской деревни.

Я глубоко верил в ее здравый государственный смысл.
Верю и теперь.

Сейчас мы делаем необходимую смелую попытку устройства будущего земского и государственного порядка.

Верим, что она приведет к оживлению национального культурного строительства».

Главные основания временного положения о волостном земстве, развитого впоследствии положением и об уездном земстве (Приказ от 12 октября 1920 года), состояли в следующем:

Гласные «волостных» земских собраний избираются из своей среды сельскими избирательными сходами, составляемыми из следующих, достигших 25-летнего возраста, лиц: во-первых: на сходе этом участвуют все домохозяева-крестьяне, имеющие собственную наделную или иную землю и ведущие самостоятельное полевое или хоть приусадебное хозяйство, и во-вторых: все приписавшиеся по собственному выбору к ближайшему сельскому сходу: а) землевладельцы всякого звания, по одному на каждое владение, независимо от его размера; б) настоятели православных церквей, представители религиозных обществ всех исповеданий, если только церкви и общества владеют землей в пределах волости; в) арендаторы имений, имеющие в пределах волости оседлость не менее трех лет, если ведут самостоятельно сельское хозяйство или имеют торгово-промышленное, либо фабрично-заводское предприятие и г) представители казенных и общественных учреждений,

торговых и промышленных обществ и товариществ по одному от каждого, если эти учреждения, общества и товарищества владеют в пределах волости недвижимую собственностью (Временное положение о волостных земских учреждениях, ст. 10).

Число гласных на каждую волость определяется особым расписанием: оно составляется начальником уезда и утверждается губернатором с тем, чтобы на каждый избирательный сельский сход, имеющий не менее 200 избирателей, по возможности, приходился хотя бы один гласный, но чтобы общее число гласных в волости составляло не менее 20 и не более 40 человек. Избирательные сходы, содержащие менее 200 избирателей, самостоятельных выборов не производят, а присоединяются к соседнему избирательному сходу (Временное положение о волостных земских учреждениях, ст. 9).

Таким образом, к участию в сельских избирательных сходах допускаются только лица, имеющие прямое отношение к земле, работающие на ней. Состав этих сходов, по сравнению с составом волостных земельных сходов, созывающихся для избрания волостных земельных советов гораздо шире, так как в эти избирательные собрания входят все крестьяне – домохозяева поголовно, с правом самостоятельного голоса, а не в качестве десятидворных выборных.

Избранные волостные гласные на первом же своей собрании избирают из своей среды председателя, а затем волостную земскую управу в составе председателя и не менее трех членов. По желанию собрания, должности председателя волостного земского собрания и волостной земской управы могут быть совмещаемы (Временное положение о волостных земских учреждениях, ст. 21 и 22).

Уездные земские собрания состояются из гласных, избираемых волостными земскими собраниями «по два

от каждого собрания – в уездах с числом волостей не выше 15, и по одному – в прочих уездах» и несколько гласных от входящих в состав уезда городов, по выбору городских дум, в количестве по особому расписанию. Кроме того, в состав уездного земского собрания на правах его членов входят: весь состав уездной земской управы и по одному представителю от каждой волостной земской управы уезда, городские головы городов не выделенных в особые земские единицы и по одному представителю от православной церкви, от одного из неправославных исповеданий, преобладающего в уезде, и от управления земледелия и землеустройства, в случаях когда у означенных учреждений имеется в пределах уезда недвижимость (Временное положение о волостных земских учреждениях, ст. 9).

Уездные земские собрания избирают из своей среды председателя и из лиц имеющих право быть избираемыми уездными земскими гласными – председателя и членов уездной земской управы, в количестве по определению самого земского собрания.

Волостные земские собрания, кроме управы, избирают еще из числа лиц, пользующихся правом участия на сельских избирательных сходах и волостные земельные советы, состав и порядок действия коих определяется врем. полож. о земельных учреждениях 25 мая 1920 года, а также по одному от волости представителю в уездный земельный совет. Таким образом дело землеустройства в волости всецело переходит в ведение местного земства, причем и уездное земство принимает участие в земельных делах, но только через председателя уездной земской управы; последний включается в состав уездного земельного совета (Временное положение о волостных земских учреждениях, прил. ст. 25).

Так все земское дело ведаться должно волостными и уездными земскими собраниями, которым принадлежит

общая распорядительная власть и надзор за исполнительными органами. Волостные же и уездные земские управы являются исполнительными земскими органами, на обязанности которых лежит подготовка к слушанию земскими собраниями, подлежащих их рассмотрению дел и финансовых смет, непосредственное заведывание всем земским хозяйством и ответственное исполнение всех распоряжений и постановлений земских собраний.

С введением волостных земских управ, к ним переходят все обязанности прежнего волостного правления; председатели волостных земских управ пользуются правами волостных старшин. Поэтому сословные волостные правления действительно по общ. пол. о крестьянах 1861 года упраздняются по мере образования новых учреждений по закону 15-го июля 1920 года (Врем. пол. вол. земск. учр. ст. 4 и врем. пол. уездн. земск. учр., ст. 1, 14 и 20).

Все дела, отнесенные в ведение уездного земства, по земскому положению 1892 года, распределены так, что волостные земства ведают только делами волостного масштаба, дела же и вопросы, затрагивающие интересы не одной, а двух и более волостей или целого уезда по-прежнему сохраняются в компетенции уездных земств (Врем. пол. вол. земск. учр., ст. 3 и врем. пол. уездн. земск. учр., ст. 1).

Затем между волостным и уездным земством главнейшие дела распределяются так:

1. Волостному земству принадлежит: заведывание всеми земскими сборами и повинностями денежными и натуральными, следовательно раскладка и надзор за выполнением повинностей: а) по снабжению войск и населения продовольствием и фуражом, по требованию военных и гражданских властей; б) всякого рода натуральных повинностей хлебных и денежных и сборов за землю, по приказу 25 мая 1920 года. На том же земстве лежит разрешение через

волостные земельные советы вопросов землепользования и организация содержания государственной стражи (Врем. пол. вол. земск. учр. , ст. 3, п. п. 2, 5 и 12).

2. Уездному земству принадлежит: а) наблюдение за выполнением земских повинностей волостными земствами; б) распределение по уездам и волостям пользования и содержания земских зданий и сооружений; в) определение обязанностей доли участия отдельных волостей в содержании уездных земских установлений и предприятий, а также в образовании и использовании капиталов, имеющих общественное значение; г) раскладка между волостями тех общегосударственных сборов, разверстка коих возлагается на земские учреждения; д) распределение между волостями всех вообще поступающих, через уездные земства на волостные земские потребности ассигнований, сборов и сумм; е) преподание указаний и инструкций волостным земствам по тем делам, кои имея общеуездное значение, требуют по свойству своему единообразного или согласованного применения; ж) рассмотрение и утверждение волостных земских оценок и з) переложение натуральных повинностей в денежные (Врем. пол. уезд. земск. учр., ст. 1, п. 1 и ст. 15, п. п. 1, 3 и 16).

Все земства ведут свое дело самостоятельно, но постановления волостных и уездных собраний требуют утверждения их высшей правительственной властью (губернской), лишь в трех случаях, точно определенных в законе; а) об отчуждении и залоге недвижимых имуществ, б) о займах, поручительствах и гарантиях со стороны земства и в) о заключении договоров с частными лицами – предпринимателями относительно устройства и эксплуатации ими земских сооружений или предприятий общего пользования.

Все прочие постановления земских собраний могут быть только приостановлены; по волости – начальником уезда, а по уезду – губернатором, но лишь в том случае, когда ими будет

усмотрено: что данное постановление 1) не согласно с законом или постановлено с нарушением круга ведомства пределов власти, либо порядка действий земских учреждений или 2) не отвечает общим задачам борьбы за восстановление государственности. В зависимости от причины приостановления постановления, вопрос окончательно разрешается: в первом случае – председателем съезда мировых судей (по волостным земствам) или окружным судом по административному его отделению (по уездным земствам) и во втором случае – общим присутствием уездного управления (по волостным земствам), в случае же несогласия губернатора с постановлением совета – высшей центральной правительственной властью (Врем. пол. вол. земск. учр., ст. 31 и 34–36 и вр. пол. уездн. земск. учр. ст. 33 и 35–39).

Вопрос о губернском земстве, его роли и деятельности в будущем строе земельных учреждений, в виду коренных изменений всего строя земской жизни, я решил оставить открытым, считая его разрешение делом будущего.

* * *

Как приказ о земле, так и временные положения о земстве, армией и крестьянством встречены были, по всем собранным сведениям, благожелательно. До самых последних дней пребывания нашего на родине, наши войска пользовались со стороны крестьян всегда благоприятным отношением. Население должно было убедиться, что власть искренно желает идти навстречу чаяниям народа и прилагает все усилия к проведению в жизнь намеченных мер. Ко времени оставления Крыма новый порядок землеустройства и земской жизни, задуманный, разработанный, объявленный и проводимый в жизнь с исключительной быстротой в течение полугода, начал понемногу осуществляться и применяться на практике уже в девяносто волостях из ста семи, входивших в занятую нами территорию.

Надо думать, будь эти условия сближения дела армии с желаниями крестьянства налицо в те дни, когда Русская армия победоносно шла к Москве и освобождена была уже от красного ига половина русской земли, общий ход белого движения был бы иной... И, как знать, может быть дни советской власти были бы сочтены!

* * *

Необходимая подготовительная работа по проведению в жизнь земельного приказа 25 мая 1920 года была закончена к половине июня.

В занятых армией прифронтовых уездах: мелитопольском, днепровском и части перекопского – имелся значительный земельный фонд, подлежащий отчуждению и так как проведение в жизнь приказа о земле именно здесь в ближайшем противнику районе имело особо показательное значение, то решено было в первую очередь открыть действия уездных по земельным делам советов и посредников в этих уездах, а затем постепенно вводить эти должности в южных уездах. В Ялтинском вовсе не предполагалось открывать земельных учреждений, в виду отсутствия крупных казенных и частных сельскохозяйственного характера владений и курортного значения всей приморской полосы. И здесь волостной земельный совет был учрежден впоследствии лишь для одной байдарской волости, присоединенной к симферопольскому уездному земельному совету. По занятии части бердянского уезда должность уездного посредника была учреждена и в этом уезде.

В начале июня уездные посредники с необходимым для них штатом помощников, землеустроителей и землемеров уже были на местах и приступили к работе. И к концу июля в целом ряде волостей не без больших затруднений, вызываемых военной обстановкой, закончены были выборы в волостные земельные советы. Несмотря на страдное рабочее

время, крестьяне все же довольно охотно принимали участие в выборах. В советы прошли в большинстве, казалось бы лучшие, вполне отвечающие своему назначению, представители. В числе их оказалось немало и местной интеллигенции (учителей, мировых судей, агрономов), а иногда и местных землевладельцев, не исключая даже и крупных.

Немедленно по избрании земельные советы приступили к дальнейшей работе: обследованию земельного фонда волости, подлежащего передаче земледельцам; установлению предельного размера участков укрепляемых за хозяевами и составлению предположений о размерах участков сельскохозяйственных угодий, сохраняемых за прежними владельцами; сбору сведений о средней за последние десять лет урожайности и т. п.

Высшие размеры для земель сельскохозяйственных участков, при раздроблении крупных единиц, хотя и оказались впоследствии крайне разнообразными по отдельным волостям, в зависимости от местных хозяйственных условий и размера волостного земельного фонда, но их нельзя было не признать достаточно жизненными. Они колебались от тридцати до семидесяти и ста, а кое-где и даже ста пятидесяти десятин на хозяйство; только в некоторых волостях бердянского уезда были понижены до двадцати десятин, а в местностях с преобладающей садовой культурой симферопольского уезда – до десяти.

При составлении предположений о размере участков, неприкосновенно оставляемых их владельцам, волостные земельные советы в большинстве случаев также остановились на цифре сто – сто пятьдесят десятин; но при этом некоторые признавали необходимым учитывать многосемейность владельцев, участие их и членов их семейств в гражданской войне, а в особенности личное ведение хозяйств на месте хозяйства и его культурное значение и т. п. В соответствии с этим доходило до четырехсот, пяти сот и даже шестисот

(по симферопольскому уезду) десятин. Были впрочем отдельные случаи, когда владельцам предполагалось оставить крестьянскую норму. Все это доказывает с достаточной убедительностью, какою полнейшей свободой в ведении дела пользовались новые земельные учреждения для проведения в жизнь своих представлений о местных пользах и нуждах землеустроительного дела, и как далеки были от всякого давления на ход этого дела командированные на места, в помощь населению, представители землеустроительного ведомства.

Передавая земельное дело местным учреждениям, разъясняя населению все значение моего начинания и призыва к работе с армией, я высказывал уверенность, что учреждение эти отнесутся, при выполнении возложенных на них обязанностей с полным вниманием к интересам хозяйственной жизни и пользе государственной (правительственное сообщение по земельному вопросу). И могу сказать, что моя уверенность вполне оправдалась. Земельные советы действительно сочувственно откликнулись на мой призыв и отнеслись к своему делу чрезвычайно внимательно, внося в него горячее желание разрешить поставленную им нелегкую задачу справедливо и, главное, хозяйственно.

* * *

В целом ряде волостей управление земледелия и землеустройства уже открыло ссыпные пункты, куда поступал хлеб, вносившийся крестьянами в счет выкупа за землю.

В середине июля эти пункты были переданы в ведение управления торговли и промышленности.

Объединение деятельности по закупке зерновых продуктов всех правительственных учреждений и лиц северных уездов Таврии возложено было на уполномоченного управления торговли и промышленности Я. Т. Харченко, бывшего председателя таврической губернской земской

управы. Им установлены были определенные цены и условия покупки, по которым зерно приобреталось у населения. При совершении этих закупок 75 % уплачивалось деньгами, на 25 % продавец имел право получить из лавок управления торговли и промышленности мануфактуру, сельскохозяйственные изделия и т. п. Вместе с тем, к управлению торговли и промышленности был привлечен к хлебному делу и частный капитал.

Управлением выработан был нормальный договор, по которому всякий обязавшийся доставить в один из портов не менее 200 000 пудов зерновых продуктов, получал от правительства аванс соответственно стоимости 80 % зерна, обусловленного к поставке.

Контрагент обязан был доставить все зерно, которое вывозилось правительством за границу и продавалось там, причем 80 % из вырученной при реализации суммы в валюте поступали в казну, а 20 % в валюте же уплачивались контрагенту.

Торговый аппарат охотно откликнулся на предложение управления. Имелся уже ряд предложений, было подписано несколько договоров.

Приказом моим от 27 апреля управление юстиции, входившее в состав гражданского управления, выделено было в самостоятельное ведомство. Во главе управления юстиции поставлен был сенатор Н. Н. Таганцев, оставшийся на этом посту во все время нашей борьбы в Крыму. Разумный, тактичный человек, он оказался на высоте положения.

Постепенно лицо новой власти открывалось, и население убеждалось, что это лицо страшно лишь для преступников и изменников. Доверие к власти росло. Ярким показателем этого явилось значительное увеличение, несмотря на постоянное вздорожание жизни, притоков вкладов в ссудо-сберегательные кассы.

20-го мая опубликовано было воззвание к русским людям.

«ВОЗЗВАНИЕ.»

Слушайте, русские люди, за что мы боремся:

За поруганную веру и оскорбленные ее святыни.

За освобождение русского народа от ига коммунистов, бродяг и каторжников, в конец разоривших Святую Русь.

За прекращение междоусобной брани.

За то, чтобы крестьянин, приобретая в собственность обрабатываемую им землю, занялся бы мирным трудом.

За то, чтобы истинная свобода и право царили на Руси.

За то, чтобы русский народ сам выбрал бы себе Хозяина.

Помогите мне, русские люди спасти Родину.

Генерал Врангель».

* * *

15-го июля одновременно с приказом о волостном земстве был объявлен приказ о комитете государственного призрения (15(28) июля, 95). Положением о комитете на последний возлагалось:

1. Разработка и проведение в жизнь мероприятий, преследующих общие цели призрения и, в частности, оказание помощи пострадавшим на войне воинам и их семьям;

2. Объединение деятельности всех существующих на территории, состоящей под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России, благотворительных обществ, союзов, учреждений и заведений, как правительственных, так и частных, а также наблюдение и контроль над их деятельностью.

Председателем комитета был назначен бывший могилевский губернатор и иркутский генерал-губернатор А. И. Пильц.

Врангель П. Н. Воспоминания. В 2 т. М., 1992.

№ 17
ПИСЬМО НАЧАЛЬНИКУ ГРАЖДАНСКОГО
УПРАВЛЕНИЯ СОВЕТА ПРИ
ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМ ВООРУЖЕННЫМИ
СИЛАМИ ЮГА РОССИИ Г. В. ГЛИНКЕ
ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО ВООРУЖЕННЫМИ
СИЛАМИ ЮГА РОССИИ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА
П. Н. ВРАНГЕЛЯ ПО ЗЕМЕЛЬНОМУ ВОПРОСУ.

20/22 марта 1920 г.

Милостивый Государь!

Обеспечение трудящемуся населению возможности спокойно заниматься всякого рода производительным трудом - является одною из важнейших задач гражданского управления. Наибольшее значение принадлежит основному роду занятий населения - сельскохозяйственному.

События последних лет внесли в земельный вопрос огромные осложнения и затруднения. Вследствие ряда разных причин перемешались понятия о праве собственности и о праве фактического владения. Происходит разрушение крупных хозяйств, затрудняется создание прочных мелких хозяйств, вследствие отсутствия права собственности.

Полное и окончательное разрешение этих вопросов невозможно в короткий срок, в виду огромной сложности связанных с ними правовых последствий.

Между тем жизнь требует немедленного выхода из создавшегося тупика на более правильную и верную дорогу. Возможно прочное положение сельскохозяйственного труда и земельного вопроса необходимо, дабы ни одна пядь годной земли не осталась бы необработанною за отсутствием хозяина.

На основании сего признаю необходимым в срочном порядке приступить к упорядочению вопроса о землепользовании на территории Вооруженных Сил Юга

России, для чего поручаю Вам как Начальнику Гражданского Управления немедленно образовать Центральную Земельную Комиссию, из представителей земских управлений, выбранных от земледельческого населения волостей и сведущих лиц, последних по Вашему выбору. Комиссии этой в месячный срок разработать план земельной реформы и порядок осуществления ее на местах через посредство уездных земельных комиссий, образуемых на тех же основаниях как и Центральная, в каждом уезде.

При разработке положения о земельном вопросе комиссии руководствоваться нижеследующими основными началами:

1. Земля должна принадлежать на праве частной собственности по крепостному акту только тому, кто ее обрабатывает, поэтому она не может быть предметом торговли или эксплуатации посредством аренды.

2. Государство обязано охранять народное достояние и блюсти, чтобы земля использовалась правильно, не истощалась и не лежала необработанной.

3. В зависимости от запаса земли, густоты населения и рода хозяйства величины наделов должны быть определяемы особо для каждой данной местности /уезда, губернии/.

4. Все земли: удельные, государственные, монастырские, церковные и частновладельческие, превышающие установленный для данной местности /уезда, губернии/ надел, подлежат отчуждению в земельный фонд для распределения за особо устанавливаемую плату между малоземельным и безземельным земледельческим населением.

5. Высококультурные и показательные хозяйства должны быть сохранены, с установлением для них особых, высших размеров наделов, в соответствии с особенностями каждой местности /уезда, губернии/.

6. Право владения наделами должно быть закрепляемо крепостными актами и составлением закладных на общем основании.

7. Получающий надел обязуется уплатить стоимость надела государству по особо составляемой для каждой данной местности /уезда, губернии/ расценке.

8. Кроме того каждый, получающий надел, обязуется вносить ежегодно в пользу государства /земельный налог/ часть своего урожая, в размере, определяемом Земельными Комиссиями.

9. Из вносимых за наделы денег образуется государственный фонд, из которого государство производит расчет с владельцами отчуждаемых земель.

10. Величины наделов, стоимость их, количество ежегодно отчисляемого в пользу государства урожая определяется Уездными Земельными Комиссиями и по рассмотрении и одобрении Главной Земельной Комиссии представляется как утверждение.

11. Утвержденные правила передаются Уездным Земельным Комиссиям для проведения в жизнь на местах под общим руководством Главной Земельной Комиссии и по общим Вашим указаниям.

Документы Личного Архива ген. П. Н. Врангеля.

*Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт на Майне,
1982. С. 142–145.*

№ 18

ВОЗЗВАНИЕ П. ВРАНГЕЛЯ К НАСЕЛЕНИЮ

2 июня 1920 г.

Слушайте, русские люди, за что мы боремся:
За поруганную веру и оскорбленные святыни.

За освобождение русского народа от ига коммунистов,
бродяг и ...аторожников, в конец разоривших Святую РУСЬ.

За прекращение междуусобной брани.

За то, чтобы крестьянин, приобретая в собственность
обрабатываемую им землю, занялся бы мирным трудом.

За то, чтобы истинная свобода и право царили на Руси,

За то, чтобы Русский народ сам выбрал себе ХОЗЯИНА.

Помогите мне, русские люди, спасти Родину.

Генерал Врангель.

Врангель П. Н. Воспоминания. Южный фронт.

Москва. 1999. Т. 2. С. 132.

№ 19

ЛИПИНСЬКИЙ В. УНІВЕРСАЛІЗМ У ХЛІБОРОБСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ (ЛИСТ ДО ПРОФ. ЯВОРСЬКОГО).

В ч. 99 і 100 за рік 1926 в краківській газеті «Час», органі польських консерватистів – «станчиків», один з представників цих консерватистів проф. Яворський, помістив од себе листа, писаного до нього одним українським політиком. Редакція «Часу» до цього листа дала такий вступ:

«Проф. Яворський одержав від одного зі своїх бувших учнів нині консервативного українського політика, листа з усіх сторін гідного уваги. Поміщуємо його, підкреслюючи, що в цілій дискусії залишаємо авторам цілковиту свободу, собі ж застерігаємо лише право при кінці висловити свій погляд».

Організація «Український Стяг», що має своїм завданням ширити хліборобсько-державницьку ідеологію вважає потрібним подати дословний переклад цього листа тому, що він розвиває засади ідеї, якій служить «Український Стяг».

«Український Стяг».

ВИСОКОШАНОВНИЙ ПАНЕ ПРОФЕСОРЕ!

В цінній Вашій статті «Дискусія про ідею» було порушене незмірно важне питання хліборобської ідеології. Гадаю, що це питання має значіння не лише внутрішньо-національне. Від перемоги чи поразки хліборобської ідеології в данному народі залежить його відношення до народів сусідніх і навпаки. Крім того думаю, що це питання з огляду на могутність сил, які хліборобську ідеологію намагаються знищити, не може бути розв'язане лише в одній країні, без співділання зусиль, роблених в цім самім напрямку в інших країнах. Це спонукало мене написати кілька слів з метою представити Вам, Високошановний Пане Професоре, погляди на це питання так, як вони уложилися серед українських хліборобських сфер.

На вступі зазначаю, що погляди ці формулюю лише в найзагальніших рисах. Докладніше вони трактовані в Видавництві – «Хліборобська Україна», що виходить у Відні, як неперіодичний орган емігрантів хліборобів з України.

Яке місце в сучасній повоєнній Європі займає хліборобська ідеологія? Чим різниться вона засадничо від інших ідеологій? Хто ідеологію хліборобську і інші ідеології в сучасній Європі репрезентує? Яке є відношення репрезентантів хліборобської ідеології до репрезентантів інших ідеологій? врешті – які потрібні внутрішні й зовнішні умови для перемоги хліборобської ідеології в даній країні? – Ось, на мій погляд, основні частини, що складають цілість, порушеного Вами, Високошановний Пане Професоре, питання?

Чи є комунізм хліборобською ідеологією? Чи є хліборобською ідеологією протиставляемий комунізмові «буржуазний» міщанський лібералізм, або інтелігенський так само як комунізм, лише не соціалістичний, а націоналістичний фашизм? Очевидно – ні. Сили, правлячі сьогодні Європою – одна на Сході, друга на Заході – з хліборобською ідеологією

не мають нічого спільного. Хліборобська ідеологія займає сьогодні в Європі положення ідеології переможеної, позбавленої впливу й значіння. А позбавлена впливу й значіння хліборобська ідеологія тому, що й змістом своїм і формами політичними, в яких той зміст вираз свій знаходить, різниться вона засадничо від пануючих сьогодні ідеологій не хліборобських.

Передусім, як то Ви, Високошановний Пане Професоре, слушно в своїй статті підкреслили, засадничою рисою хліборобської ідеології єсть ірраціоналізм. Націоналізм же цілковито чужий способів думання в рівній мірі як сучасного Західно-Європейського ліберала міщанина, так і борючогося з ним за владу інтелігента або півінтелігента комуніста чи фашиста. Хлібороб, співпрацюючи й співживучи з природою, має виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту та присутності у всесвіті невідомих сил, які людина своїм розумом може відчувати, але керувати якими не в стані. Для сучасного «змашинованого», коли так можна висловитися – міщанина, й для породженого цією міщанською машиною комуніста чи фашиста, ієрархія й ріжність річей та вартостей не існує. Весь світ, а передусім людина, уявляється їхньому думанню в образі однакових, що до свого змісту цифр, з яких розум людський може й повинен творити довільні комбінації. Звідціль ірраціональна, метафізична релігійність і віра в Бога у хлібороба; звідціль раціоналістична вільнодумність і безрелігійність сучасного міщанина; звідціль фанатична в переконанню про свою раціоналістичну, діалектичну «правду», матеріялістична теорія комунізму, й така сама, тільки на націоналізм перелицьована теорія фашизму. Звідціль врешті заміна релігії й церкви, так в сферах «буржуазних», як в «пролетарських» і «фашиських» новітньою магією: вірою в божеську всемогутність людського розуму й його чудотворців, що засідають чи то в масонських ложах і Лізі Народів, чи в третім Інтернаціоналі й комуністичних «ячейках», чи врешті в фашизмі.

Далі хлібороб зв'язаний з землею; він найвидатніший представник типу людини осілої. Сучасна культура міщанська, машинова, всі пута осілости нищить. Європейська людність, що раз швидче переходить в стан кочовничий, в стан вічного перекочовування з одного міста до другого, з села до фабрики, з одної фабрики до другої і т. д. В ідеології комунізму й фашизму це кочовництво знаходить своє освячення й найвищий вираз. Звідціль зникаючі сьогодні, поняття Землі–Батьківщини й патріотизму хлібороба. Звідціль пануючий сьогодні міщанський, на ліберальній формулі «самоозначення» опертий, націоналізм, який поняття нації ототожнює з поняттям екстериторіяльної акційної спілки, що має свої філії, свої «меншости» в ріж них землях. Звідціль врешті, загортаючі що раз ширші круги, комунізм і фашизм, що організують в войовничі орди, одірвані од землі маси, споюють їх залізною дисципліною терору, побуджують фанатизмом класової чи національної зненависти й кидають на збурення або підбій останків культури хліборобської осілої.

Міщанин для своїх, від природи одірваних, спекуляцій гандльових, промислових, фінансових чи врешті розумових, вимагає як найширшої політичної свободи. Інтелігент комуніст чи фашист для опановання й проведу сучасних орд мусить душити всяку політичну свободу. Хлібороб і культура хліборобська, займають середину між цими двома протилежними бігунами. Тяжка боротьба хлібороба з природою вимагає поступу, дисципліни, організації; але при цім не може обійтись вона без індивідуальної свободи. Звідціль сучасні «буржуазні» республіки, що являються виразом вибуявшого лібералізму міщанства. Звідціль комуністичні чи фашиські диктатури революційної інтелігенції, що являються виразом фанатичної нетолеранції людей, живучих з демагогії й гіпнотизування юрби. Звідціль врешті сучасні хитання хлібороба між анархією перших і деспотизмом других, коло втраченого власного пункту рівноваги, яким була для

хліборобської ідеології правова, обмежуюча надмірну свободу й сама правом обмежена, оперта на лицарському, але продукуючому осілому хліборобському елементі – монархія.

Ідеологію лібералізму, ідеологію остаточно перемігшою сьогодні по великій війні, демократії репрезентує міщанство, що керує сучасною капіталістичною машиною культурою. Протиставляються йому комунізм і фашизм, що керуються нічого непродукуючою, занятою виключно політикою й реформуванням світа, революційною інтелігенцією і півінтелігенцією.

Елементи непродукуючі, не осілі, що знаходяться в кожному суспільстві, абсорбувалися давніше в суспільствах осілих посідаючих хліборобську ідеологію, або організацією державною, чи то як постійне наємне військо, чи як державні урядовці, або ж організацією церковною, як духовенство й залежні від духовенства вільні професії. В карбах удержувалися ці елементи сильним консерватизмом хліборобських суспільств і універсалістичними все зобов'язуючими догматами тогочасної монархичної й тогочасної могутньої організації церковної. Сучасні суспільства, зреволюціонізовані від гори до низу вільнодумною ідеологією міщанства, одірвані від землі, позбавлені всеобов'язуючих догматів а рівно ж і інституцій консервативних: суспільних і політичних, а тому позбавлені гальм і внутрішньої дисципліни, являються найсприятливішим ґрунтом для революційних змагань елементів непродукуючих, не осілих, кочовничих. Тип, що був давнійше фанатичним ченцем, якого в карбах удержувала церква, сьогодні став комуністичним агітатором, позбавленим всяких стримуючих засад. Давній клерк і скрибент, залежний давніше від влади світської чи духовної, сьогодні, як «незалежний» редактор вуличних часописів, марить про свою власну диктатуру «з волі народу», за представника якого він себе уважає. Давній кондот'єр і урядовець слухняні слуги монарха, сьогодні самі хочуть самовладно правити державою. І всі вони, під

гаслом комунізму чи фашизму, звертаються сьогодні проти правлячих парламентів боязкої й спекулянтської «буржуазії», яка ці елементи неосілі, бурхливі, сама своєю ліберальною ідеологією і своєю республікансько-демократичною системою правління визволила зі всяких моральних і політичних пут.

Хто ж супроти оцих двох сил, що змагаються сьогодні між собою за владу, репрезентує хліборобську ідеологію? Адже ж хлібороби, яко верства, зайнята органічною продукцією, творять більшість у всіх майже європейських країнах. Чому ж ідеологія цієї верстви відограє в життю сучасної Європи чим раз меншу роль? Чому в республіках «буржуазних» репрезентують хліборобів різні міщанські, менш чи більш демократичні партії, а в комуністичних або фашиських диктатурах хліборобам залишена виключно роль кормителів самовладно правлячих державою, інтелігентів в мундурах, або без мундурів. Значить не відсоток хліборобської людности, а щось інше – рішає про таке чи інше відношення представників хліборобської ідеології до представників ідеологій інших. Україна, наприклад, є країною найбільш хліборобською в Європі, а править сьогодні її більшою частиною не хліборобська комуністична охлократія, подібно як хліборобською рівнож Польщею править не хліборобська міщанська демократія.

Перемогу маси хліборобської, як і всякої іншої маси, вирішує присутність серед неї провідників: людей, що посідають спільні риси й спільні і раціональні хотіння з масою, але відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою влади, та що за цим іде – більшою здібністю до боротьби, ризику і самопосвяти. Чи ідеологія комунізму одіграла б сьогодні яку небудь роль, коли б існував тільки сам т. зв. «пролетаріат», позбавлений своїх інтелігентських провідників? Посідаючи з цим пролетаріатом спільні риси й хотіння, одірвана, як і він, від землі, дому й власности, революційна мійська інтелігенція усвідомила ці спільні риси й

хотіння в формі комуністичної ідеології, й дала цю ідеологію та відповідну організацію масам. Допіру якісна сила провідників, сполучена з кількісною силою мас, запевнила перемогу комуністичній ідеології на Сході й зробила з цієї ідеології силу активну на Заході. Хто потрафить усвідомити сьогодні в формі хліборобської ідеології риси і іраціональні хотіння хліборобської маси? Хто, посідаючи спільні з цією масою риси й хотіння, потрафить дати провід і організацію її кількісній силі: поведе її з собою до перемоги своєю силою якісною, своєю відвагою й самопосвятою?

Давніше провідниками хліборобської маси була шляхта. Зв'язана з цією масою однаковими рисами й хотіннями осілого хлібороба, відрізнялася шляхта своїм войовничим характером лицарства. І доки була вона хліборобами й лицарством, доки сповнювала вона свій обов'язок оборони й організації хліборобських мас, і доки ці маси її авторитет, її провід, завдяки її якійсній вартості, визнавали, доти панувала серед народів ідеологія хліборобська, принята й міщанством і інтелігенцією-тогочасними.

Упадок лицарськості й упадок хліборобського духа серед шляхти позбавили її характеру провідників. Перевернувшись з лицарів на верству багатих селян «обшарників», і засвоївши собі цілковиту чужу хліборобам ідеологію переможного від часу французької революції міщанства, верства шляхецька утратила рацію існування. «Аграрні реформи», переведені сьогодні в різних Європейських країнах правлючим ліберальним міщанством або революційною інтелігенцією, – це останній етап усування дотогочасних провідників хліборобських мас – провідників, які втратили свою здатність до проводу. І, як це звичайно в таких випадках буває, фермент, що повстав серед хліборобських мас, позбавлених свого власного, органічного проводу, потрапили для своїх власних цілей, використати провідники верств інших, не хліборобських. Селянин став сьогодні пасивним «виборчим зряддям» в руках міщанства

або сліпою, руйнуючою силою, що служить «гарматним м'ясом», в революційних підприємствах комунізму й фашизму.

Вимірання провідників давніх і брак нових – це сумна фаза розвитку, яку ми, хлібороби, в усіх європейських країнах тепер переживаємо. І майбутнє наше залежить від того, чи відродяться й стануть знову до проводу здатні, ідеологічно не здегенеровані, останки давньої шляхти й чи прилучаться до цих останків провідники нові: з землею й хліборобством органічно зв'язані, але посідаючи, крім виключно хліборобських рис самолюбного Феллаха, необхідні для провідників риси лицарські, передусім же здібність до дисципліни витривалості й самопосвяти в боротьбі.

Першою умовою, необхідною для народження такої верстви провідників хліборобських мас, є усвідомлення духа й завдань хліборобства; є – як то Ви, Високошановний Пане Професоре слушно зауважили – витворювання хліборобської ідеології, тими очевидно, що зберегли органічний зв'язок з хліборобством і його духом. Бо доля окремих груп і народів передусім вирішується в царині духа. Хлібороби, які приймають ідеологію міщанства або фашиської чи комуністичної інтелігенції, вчиняють, як хлібороби, самогубство. В першому й другому випадках же їх доля офірних козлів в руках різних «народових демократій», або націоналістичних чи комуністичних орд. Тільки усвідомлення собі своєї духової окремішності і своїх власних цілей, і тільки належний вибір засобів, що ведуть до реалізації цих цілей, може спричинитися до витворення в даній країні верстви, яка буде в стані зорганізувати хліборобську масу й таким чином запевнити хліборобській ідеології перемогу серед даного народу.

При виборі засобів ділання представники хліборобської ідеології повинні мати завше на увазі меншу політичну здібність хліборобських мас, в порівнянні з міщанством, що посідає більшу здібність до політичної організації завдяки

своєму скупченню, способів життя й продукції, і в порівнянні з т. зв. «пролетаріатом», який з натури є успособлений до сполучення в жадобі влади й здобичі громади. Ця політична нездібність, цей вроджений анархизм селянських мас, дасться опанувати й вирівняти на їх користь лише надзвичайно сильною організацією й політичною дисципліною їхніх провідників.

Приклад давньої Польської Річи Посполитої магнатсько-шляхецької – і приклад давньої Річи Посполитої Української шляхетсько-козацької вчать, що країни хліборобські з недоброю анархичною організацією провідної верстви, як окремі державні організми не можуть вдержатися. Отже неминучу політичну катастрофу викликали б для хліборобської Польщі й хліборобської України ті провідники хліборобських мас, які організацію свою захотіли б оперти на республіканських основах. Бо кожна республіка, оперта завше на необмеженій свободі правлячих, хліборобську верству, по природі своїй нахилена до політичної анархії, розкладає й деморалізує. Множество селянських «партій» або як у нас на Україні «отаманів» без жалю взаємно себе поборюючих і своєю анархією руйнуючих державу – це в наш час єдиний наслідок республіканського способу організації хліборобських мас.

Так само не надається для політичної організації хліборобських мас і диктатура, чи то дідична в формі абсолютної монархії чи то довічна, в формі того чи іншого цезаризму. Бо всяка диктатура, мусить спиратися на верстві непродукуючій, а тому не хліборобській, яка віддана виключно цілям підбою й правління. При диктатурі хлібороби раніше чи пізніше мусять обернутись в невільничий «стан податних» що виплачують данину провідній верстві. Тільки монархія, що спирається на пошануванні релігії й права – монархія з обмеженим самодовольством касты урядницької й військової, і з обмеженою свободою провідників хліборобських мас – є єдиною політичною організаційною формою, що своєю дисципліною і своїм гальмом може запобігти вродженому

індивідуалістичному анархізмові хлібороба. А рівночасно єдиним політичним устроєм при яким родина, стан і ідеологія хліборобська можуть відігравати провідну роль в життю свого народу. Нарешті взаємовідносини міжнародні. Хлібороб по своїй природі не може творити інтернаціоналів. Утопією є всілякі «зелені інтернаціонали» – прояв зараження хліборобів ідеологіями інших верств. Категорії думання хлібороба про міжнародні взаємовідносини мусять по природі річей бути відмінні від думання купця чи неосілого кочовника.

Хлібороб – це земля. Отчиною, Батьківщиною хлібороба є його земля, а його нацією – народ, що ту землю заселяє. «Націоналізм» хлібороба зветься патріотизмом. Це «націоналізм» того колишнього «Римського Поля», що не має нічого спільного ані з націоналізмом «егоїзму» й «інтересу» екстериторіяльних націоналістичних міщанських спілок, ані з націоналізмом кочовничої орди, для якої «народом» є кочуюча з місця на місце, або роспорошена серед чужих громада. Нація й земля в поняттю хлібороба, це синоніми. Тому то наприклад, Німець – хлібороб, що осідає на землі, заселеній народом польським, тим самим мусить стати Поляком. Поляк хлібороб, що осідає на землі заселеній народом українським, тим самим мусить стати Українцем і навпаки: Українець, що осідає на землі, заселеній народом польським, мусить стати Поляком. Таким був спокон віку спосіб міжнароднього думання хлібороба. Так повстали всі держави й нації хліборобські, у яких провідна – завше наносна – верства зливалася з місцевим народом в одну державну, а потім і національну цілість під впливом власне такого, а не іншого способу думання. І всіляке відступлення від цього способу думання мстилося й мститися буде упадком верстви й ідеології хліборобської.

Колоніальний, купецький спосіб думання у взаємовідносинах міжнародніх вбиває хліборобську ідеологію і усуває владу хліборобської верстви в даній країні. Хлібороб, котрого Батьківщиною є метрополія, а не та земля в якій він осів,

вийшовши з метрополії; хлібороб, котрого нацією не є народ, серед якого він працює, а народ з якого вийшли його батьки – перестає бути хліборобом з ідеологією хліборобською; він стає володіючим тільки землею представником купецької факторії. З тої хвилини падає хліборобська ідеологія і в його батьківській країні, й там приходять до влади інші верстви без ідеології хліборобської – верстви, які по природі своїй здатніші до правління колоніями. І хлібороб стає у них покірливим знаряддям, яке нерідко приноситься в жертву для цілей колоніальної політики.

Крім того, щоби правити колонією з метрополії, треба здеморалізувати підбиту хліборобську верству в колонії: треба її денационалізувати, треба знищити в ній патріотизм хлібороба. І треба цю верству здеморалізовану, позбавлену вже хліборобської ідеології, в себе всмоктати. Хліборобський Рим колись штуку деморалізування й денационалізування підбитих «варварів» довів до досконалости. І що ж сталося? Ті ж самі варвари, як імператори, почали правити Римом. Римляне кресові, позбавлені. Римом хліборобської ідеології, цю ідеологію знищили в Римі й викликали упадок хліборобського Риму.

Джерела трагічної боротьби польсько-української, яка й Польщу й Україну завше вела до руїни, лежать власне в упадку хліборобської ідеології в тих двох хліборобських країнах, з хвилиною коли Україна стає колонією Польщі. Щоб правити українською колонією, хліборобська Польща мусить позбавити провідну хліборобську верству на Україні хліборобської ідеології, патріотизму своєї української землі, а потім мусить цю, ідеологічно здеморалізовану, верству в себе всмоктати. Хліборобська, Україна, позбавлена таким чином своєї провідної верстви, гине. Польща ж, замість того, щоби мати в сусідстві спокійну державу хліборобської ідеології, знаходить за своїми границями заборчі орди тих чи інших кочовників, які перемогли на Україні, завдяки її колоніальній

суспільній структурі й які кожної хвилини готові кинутися на Польщу. Дати опір їм хліборобська Польща не єсть в силі, бо її власна провідна верства, заражена колоніальними токсинами, затрачує під їхнім впливом свою хліборобську ідеологію, а разом з нею й свій гарт, свою внутрішню спайку, свою здібність до війни й оборони. Лише відродження хліборобської ідеології в цих двох сусідніх країнах, і відродження думання про взаємовідносини польсько-українські категоріями хліборобськими – з точки зору земель, а не екстериторіяльних націй – може покласти кінець віковій польсько-українській трагедії.

Отже хліборобська ідеологія для виконання свого великого міжнародного завдання повинна посідати найважливішу рису: універсалізм. Цей універсалізм, про значіння якого для сучасного життя Ви, Високошановний Пане Професоре, так прекрасно й переконуюче писали в «Часі». Бо лише така ідеологія може перемогти, яка взаємовідносини між людьми й між народами регулює одним універсальним правом. Не можна у себе дома бути хліборобом, а сусідові від усього серця бажати большевізму. Не можна бути для себе християнином, а рівночасно тішитися, коли сусіда-християнина перемогли поганці. Упадок серед хліборобської верстви універсалістичного способу думання, – думання однаковими, як для себе, так і для інших, ідеями – є бодай що найголовнішою причиною упадку хліборобської влади й хліборобської ідеології на всьому світі. Хлібороб німецький, накидаючи в 1871 р. французькому хліборобові не милу собі самому республіку, отримав її для себе в 1918 р. з рук французьких. Ті хлібороби, що потирали руки від радості, коли впав на Україні наш хліборобський уряд гетьманський, мають сьогодні анархію й «аграрні реформи» в своїх країнах. Бо занепад універсалістичного способу думання веде передовсім до згуби тих, які це думання – а разом з ним почуття свого

власного місця, своїх власних прав і своїх власних обов'язків у всесвіті – втратили.

Занімів у летаргії, опертий на підставах християнських, середньовічний, універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів. Не народився – бо на підставах лібералізму й необмеженої, від часів реформації й французької революції, свободи думки – не міг народитися універсалістичний спосіб думання міщанської демократії. І на цю духову руїну європейську, на сучасну вежу Вавилонську, позбавлену понять і ідеї, для всіх однаково зрозумілих, напірає руйнуючий універсалізм комунізму: універсалістичне думання кочовників.

З огляду на ідеологічне розбиття й розпорошування Європи, універсалістичне думання комуністів, являється найгіршою небезпекою, бо воно їм дає сильну внутрішню спайку, однаковий спосіб діяння й реагування на всілякі життєві з'явища в усіх країнах. І нема іншого порятунку для європейської цивілізації, як ідеологічній єдності кочовників, во ім'я нищення, протиставити ідеологічну єдність людей осілих, во ім'я творчості: матеріалістичному універсалізмові комуністів протиставити ідеалістичний універсалізм хліборобів.

Без універсалізму й його всеобов'язуючих основ в хліборобській ідеології, представники цієї ідеології в кожній країні не переможуть. Згинуть вони разом з ліберальним міщанством, даремно шукаючим сьогодні свого ідеологічного «Льокарна», або згинуть разом з поганським фашизмом, який забув, що насилля тільки тоді може мати моральну слушність і вигляди на перемогу, коли підпорядкується якомусь загально-людському, всеобов'язуючому, універсалістичному праву.

Від того залежить творче міжнародне значіння хліборобської ідеології. І це накладає на хліборобів у всіх країнах обов'язок співпраці по витворенні спільних універсалістичних рис цієї ідеології й обов'язок прийняття її

основ у взаємовідносинах між собою. Як спробу власне такої співпраці, і як бажання, щоб відносини польсько-українські почали укладатися на всеобов'язуючих основах ідеології хліборобської, зволіть, Високошановний Пане Професоре, прийняти, разом з виразами найглибшої пошани, ці мої скромні уваги.

Литинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського). Переклав Євген Томашівський. Прага: Український Стяг, 1926. 16 с.

№ 20

ФІДЛЕР Ю. «ШЛЯХИ ЧЕСЬКОГО АГРАРИЗМУ», 1923

Чешский народ, судьбами истории вклиненный на запад как оплот славянства против прибоа германского моря, всегда, был верен своей, славянской традиции народа, земледельческого. Как землепашцы, поселились чехи в своей нынешней родине, в котловине Судет и под Татрами, и это занятие наложило отпечаток на всю чешскую историю. Оставаясь земледельцами, они сумели сохранить для нынешнего поколения, несмотря на долге века порабощения и угнетения иноземцами, свой язык, свою народную душу.

Привязанность к земле глубоко внедрена, в чехах, переходя от отца, к сыну; за землю боролись они, проливая кровь.

Привязанность эта, перешла, в горячую любовь ко всему, что давала земля, ко всему своему, родному, чешскому. Славные бои гусситов, крестьянские восстания и мятежи против чужеземного дворянства, – все это было отражением этой упорной, безграничной любви чешского народа к унаследованной от отцов земле. Чешский народ инстинктивно понял, что владеть землей – значит обладать властью. Несмотря на потерю политической самостоятельности во

времена противреформатского движения, когда, у чехов была отнята народная и государственная самостоятельность, отнята народная религия, сожжена литература, онемечены города, перебито или изгнано чешское дворянство, – крестьянам все же была, оставлена земля, и этим народу была, обеспечена возможность возрождения.

Через времена, аристократического, феодализма, господского кнута, личного и политического бесправия, прошел чешский крестьянин со своим здоровым консерватизмом из политической и умственной тьмы к свету личной и народной свободы. Никто ему не помогал: чужеземная аристократия, немецкая династия и церковь, во являлись его недругами; чешской интеллигенции не было, не было вождей, не было образованных людей, будивших его сознание. В это тяжелое время сила родной земли дала народу апостолов новой эры. Отзвук свободы французской революции отразился на сынах чешской деревни, дал ей людей, пробудивших народное сознание: Колар, Палацкий, Юнгман и целая плеяда светлых людей обновленной Чехии – все это сыны чешской деревни, из крестьянских халуп и хаток. Как когда-то крестьяне-табориты очистили для Жижки чешские города и их обывателей от немецкой окраски, так сыновья чешских крестьян, в начале прошлого столетия, положили начало новой чешской культуры.

Освобождение чешского крестьянского сословия от личной подчиненности во время просвещенного абсолютизма, Иосифа II, с целью укрепления физиократической системы, дало впервые чешским земледельцам возможность поднять голову; с уничтожением же крепостничества в 1848 г. права, крестьянства были уравнены с правами остальных сословий.

При своем врожденном стремлении к образованию чешский крестьянин, по мере развития народной жизни, становится носителем и источником молодой народной силы. Чешская деревня превращает Прагу и другие города в города, чисто чешские, отдавая этому всю свою жизненную

энергию и непреклонную волю. Обсуждение социальных течений и экономических проблем крестьянин предоставляет лицам, ставшим во главе народного движения, и заботится исключительно, об укреплении своей внутренней силы, из которой черпают свою энергию и остальная масса, возрождённого народа.

В отличии политики Бисмарка, в Германии, где государство берет на, себя и заботы о немецком земледелии, – политика, Австрии не принимала, во внимание того, что только высокий уровень земледельческой продуктивности и удовлетворенная деревня составляют главную основу государственной мощи.

Вследствие этого, трудные времена настанут для чешского земледелия в восьмидесятых и девяностых годах прошлого столетия. Земледелец, никем не охраняемый, теряет все более и более свою материальную, экономическую независимость, земля его обременяется долгами местным кредитным учреждениям или частным ростовщикам, продукты его не охраняются, сам же он тщетно просит защиты у депутатов, им же избранных в законодательное собрание.

Развитие промышленности не идет наравне с охраной земледелия. Начинается уход от земли в города, и вместе с тем и заметное уклонение линии политического поведения от настоящей общественной базы. Политическое значение земледельческой массы сводится к тому, что она, своими голосами подкрепляет борьбу консерваторов с либералами и не является решающей в удовлетворении сословных желаний и потребностей. Предоставив трибуну другим политическим партиям и не имя своей программы, землепашцы лишаются возможности положить в основу чешской политики принципы, «из которых бы вытек ряд законов и государственных учреждений для охраны земледелия и для материального и морального поднятия земледельческого сословия.

Чешское крестьянство вскоре начинает понимать это зло и становится на путь самопомощи. Рядом с заботой о специальном образовании своего молодого поколения и о земледельческих школах, крестьянство заботится об улучшении своего финансового и экономического положения как путем кооперации (сберегательные общества по системе Райффайзена); так и учреждением специальных сельскохозяйственных обществ, культурно-просветительных и др. При этом крестьянство никогда, не отделяется от других сословий, как каста, но всегда в вопросах, касающихся народной жизни, идет рука об руку с остальной массой (членство и участие крестьян в Соколе, защитных союзах, общенародных культурных учреждениях и т. д.). Уже в 90-х годах в Чехии и Моравии этот внутренний процесс обновления достиг известной высоты.

Как реакция против притеснения земледельцев и пренебрежения их интересами политическими партиями, звучит в конце минувшего столетия по всей стране призыв земледельцев к самоорганизации.

Позиция либеральной младочешской партии (в которой было несколько депутатов-крестьян), а также рост политического движения в рядах промышленного пролетариата (социал-демократия) отчасти ускорили процесс организации чешских и моравских земледельцев. В 1896 г. была, организована в Чехии «Сельская Еднота», полем деятельности которой были, главным образом, южная Чехия (Юн, Ратай, Альфонс Штястный; группа земледельческих радикалов, почти без участия крупных помещиков), затем Подржинск (Янда), восточная Чехия (Маркалоус, Удржал) и Моравия.

Через некоторое время пражское правление соединило эти организации (И. А. Прокупек, Ант. Швегла, ст. Прашек) в «Сдружение чешских земледельцев», которое стало основой новой политической партии (чешская аграрная партия). Как уже было сказано, движение шло одновременно весьма

дружно как в Чехии, так и в Моравии. Депутаты новой партии выступали в венском парламенте еще во времена неравного избирательного права, или в качестве бывших членов, партии младочехов (Удржад) или как избранные на дополнительных выборах в венский парламент голосами новой партии (Карл Прашек). В земском чешском и моравском областном собрании (снем) депутаты чешской аграрной партии составляли уже 50% всего числа земских делегатов; таким образом партия достигла в автономных учреждениях и земских установлениях значения, соответствующего ее силе.

Опираясь на прочную организацию специальных обществ и объединяя чешское крестьянство в партийные корпорации, аграрная партия смогла, в 1907 г. при первых выборах в венский парламент, на основании прямого, всеобщего избирательного права, добыть себе 35 мандатов; в 1911 г. мандатов у нее от Чехии и Моравии было уже 42 (35% общего числа делегатов). Группа аграрных депутатов, кроме защиты своих партийных интересов в венском парламенте, по, всем остальным вопросам действовала, заодно со всеми народными чешскими партиями, сообща борясь за расширение прав чешского народа.

За, все это время аграрная партия заботилась об укреплении своей организации в чешской деревне и о создании надлежащей организационной системы в партии. Основными организациями являются местные организации, которых в настоящее время аграрная партия насчитывает 7.531, не включая сюда Словакии и Подкарпатской Руси. Местные организации каждого судебного округа соединяются в окрестные организации, установленные во всех чешских округах в Чехии, Моравии и Силезии. Окрестные организации будут – после принятия устава жупы – соединены в несколько жупных организаций. Центр аграрной партии находится в Праге, где заседает исполнительный комитет, действует секретариат и президиум. Исполнительный комитет аграрной партии состоит из избран-

ных на 3 года отдельными округами депутатов, затем из представителей клубов и наконец из представителей специальных сельскохозяйственных организаций и из представителей печати. Президиум аграрной партии (Ан. Швегла, д-р. Вишковски, Ф. Станек, д-р. Годжа, и 25 членов) направляет всю деятельность партии. При исполнительном комитете образовано несколько комиссий (финансовая, хозяйственная, техническая, просветительная, программная, комиссия по аграрной реформе, социальная, податная). Они разрабатывают проекты президиума для представления их в парламент, управляют своими отделами и являются постоянными посредниками между избирателями, партией и государственными учреждениями. На идейной платформе партии сгруппировались в отдельные организации сельскохозяйственная молодежь и женщины. В настоящее время сельскохозяйственные организации молодежи насчитывают 100 тысяч членов, состоящих в 5000 местных организациях в Чехии в Моравии. Состав нынешней республиканской партии земледельцев таков: 70% земледельцев, владеющих менее пяти гект. земли, 20% средних земледельцев – до 50 гект., 5% земледельцев – более 50 гект. и 5 % интеллигенции, деревенских ремесленников, учителей и чиновников.

Чешско-словацкий аграризм представленный ныне республиканской партией, не искусственно созданная идея, а – как указано выше – является частью общего процесса, возрождения целого народа. Естественной основой аграрного движения является любовь народа к земле, унаследованной от отцов, и горячее желание сохранить эту землю во что бы то ни стало в своих руках и в случае надобности освободить ее из рук чужих захватчиков – аристократии, решить естественным путем аграрную проблему, являющуюся не только, проблемой пропитания, но и проблемой всего государственного бытия, и тем докончить дело народного освобождения. В силу этого, принцип владения землей на правах частной собственности являлся самым главным принципом у основателей партии,

которая. до 1920 г. носила название «Чешской Аграрной партии», наряду с принципами демократии, партийной терпимости и равномерного распределения обязанностей и прав во всех слоях народа.

Лозунгом аграрного движения никогда не была месть угнетателям земледельца или желание диктатуры одного из сословий. Чешский земледелец, со своим здоровым консерватизмом, всегда, был элементом реалистическим, и его было трудно увлечь утопиями. Поэтому и ныне, хотя он и несет на своих плечах главную долю обязанностей по отношению к своему государству, он это делает с полным сознанием того, что от него зависит жизнь или смерть государства.

Из области чистого профессионализма, аграризм, как содержанием своим, так и формой, вводит нас, в область общенародную, даже общечеловеческую, ибо человеческое общество опирается на здоровый фундамент, – землю; только обеспеченное ею, оно может спокойно стремиться к достижению общечеловеческих идеалов. Только народ, чье земледельческое сословие материально и морально обеспечено, может конкурировать с остальными народами и может спокойно рассчитывать на народную энергию. Поэтому то и идея аграризма понимается ныне не только, как узкая программа, крестьянского сословия, но и как программа общенародная, общегосударственная; без нее немыслима, самая идея государства, и народа.

От лозунга «деревня – одна семья» чешский аграризм поднимается до высоты общенародного, общечеловеческого евангелия. Чешская аграрная партия ставит себе целью вдохновить этой идеей народную жизнь, запечатлеть ею все народные начинания. Результаты этого сказались на работе аграрных представителей, на, народном образовании, земской автономии, университете, чешских финансах и вообще на строительстве чешского государства, где вожди аграрной идеологии в большой мере помогли делу консолидации молодого

государства, в котором и ныне представляют главный цемент политической машины.

Аграрный вопрос (земельная реформа, вопросы о землед. рабочих и землед. кооперативе) ныне являются первостепенными вопросами, самой важной проблемой, которую, в интересах своего укрепления, должно решить молодое государство.

Во всех государственных проблемах аграрная партия, объединённая после съезда 1921 г. с крестьянской словацкой партией и с мелкокрестьянскими организациями («Домовина»), принимает деятельное участие. Она также является главной поборницей республики, как защитницы демократии и мира.

Инж. Ю. Фидлер.

Фидлер Ю. Пути чешского аграризма // Крестьянская Россия : сборник статей по вопросам общественно-политическим и экономическим / ред. А. А. Аргунова; А. Л. Бема; С. С. Маслова и др. Прага, 1923. Т. 4. С. 121-124.

№ 21

СОРОКИН П. ИДЕОЛОГИЯ АГРАРИЗМУ, 1924 (УРИВКИ)

Интерес человечества к земле так же стар как и само человечество. Поэтому и история человечества так проникнута вопросами отношения к земле, ее обработке и использованию.

Земледелие в основе своей национально, потому что нацию, как таковую создают земледельцы, работающие над землей, составляющей важнейший элемент понятия государства – территорию. Без территории негде было бы жить народу, и он не смог бы организовать власть.

Но при всей своей глубокой национальности земледельческий класс чувствует связи, спаивающие земледельцев одной страны с земледельцами другой. Из связывает общность работы над землей, общность отношения

к земле, общие вопросы владения землей. Это чувство присуще земледельцам искони, но разбросанность земледельческого населения, трудность его организации, не давали ему возможности выявить свои пожелания в такой степени, в таких размерах, как это гораздо раньше сделали другие классы...

Город и деревня! Это два мира, то враждебных, то солидарных, но всегда резко отличных друг от друга! Коренные жители деревни и города далеко не все равноценны с биологической точки зрения. Как общее правило, не город, а деревня является национальным резервуаром здоровья. Несмотря на то, что в городах тратится гораздо больше средств на гигиенические, санитарные и медицинские мероприятия, чем в деревнях, ряд поколения, живших в городах, уступает в жизнеспособности коренным жителям деревни. Огромная плотность населения в городах, множество фабрик и заводов, работа и пребывание их жителей в закрытых помещениях, преобладание умственной работы над мускульной, исключительная сложность городской жизни и т. д. – все это быстро «изнашивает» городского человека и на протяжении ряда поколений вырождает его биологически.

Не претендуя на свою диктатуру (иначе он сделал бы ту же ошибку, что и другие страны), разумно учитывая общие интересы всей страны, починяя им, где нужно, свои классовые интересы, объединённый класс земледельцев, и только он один, может положить конец внутренней и международной борьбе, грозящей величайшими бедствиями человечеству. Только авторитетный голос земледельческого класса может отрезвить зарвавшихся борцов и поставить вновь историю внутреннего и внешнего прогресса человечества на рельсы здорового, мирного и творческого развития. Отсюда необходимость

наряду с объединением земледельцев внутри одной страны объединение их международное. Классы пролетариата и капитала выступают интернациональным фронтом. То же должен делать и класс земледельцев.

Наряду с лозунгом «Земледельцы России, объединяйтесь!» должен быть другой лозунг: «Земледельцы всех стран, и в первую очередь славянских, объединяйтесь!». Такова задача времени. Ее выполнение начинает брать на себя ряд организаций. В ряду их на первом месте приходится ставить «Международное Аграрное Бюро», организованное чешской земледельческой партией.

В добрый час!

*Сорокин П. А. Идеология аграризма. Прага : Хутор,
1924. С. 3–35.*

№ 22

ЛАНДЕ А. (псевд. ОЛЕКСАНДР ІЗГОЇВ) «СЛОВ'ЯНСЬКИЙ “АГРАРИЗМ”», 2 БЕРЕЗНЯ 1926 Р.

«Аграризм» – слово достаточно нелепое и в всяком случае не славянское. Но оно кое-что уже обозначает. Чувствуется какое-то движение, смутное, хаотическое, но привлекшее молодежь, пытающуюся создать идеологию, быть может теперь входящее в чьи-то политические расчеты. Не одни только студенты, учителя, агрономы и профессора принимают в нем участие. Выступают и видные парламентарии, настоящие и бывшие министры.

С 1924 года существует Славянский Союз Аграрной молодежи, основанный на конгрессе в Люблянах (Югославия) 5 – 8 сентября. Председателем Союза состоит словак Ян Урсиний (из Чехословакии), секретарем – поляк Зигмунт Заленский. В состав других органов входят – чехи, болгары,

хорваты, сербы из Старой Сербии, сербы-лужичане, поляки. Нет русских. Причина в том, что в России не существует свободных земледельческих политических союзов. Но это не значит, что русские не принимают участия в делах Союза. Напротив, их голос часто слышится в его работах, а если он не играет никакой роли в его организации, то исключительно по вине порабощения России коммунистами.

Союз издает из Варшавы еженедельную газету, выпустил несколько других изданий и, наконец, в 1926 году решил сделать первый крупный шаг в своей публичной деятельности. Решено было создать Славянский Аграрный Семинарий – курс лекций для славянской молодежи, участвующей и желающей участвовать в социально-политической работе крестьянских партий разных стран. Кроме этой практической задачи, семинарий ставит себе и другую, более широкую и отвлеченную, помочь выработке идеологии «аграризма». «Аграризм», по мнению многих участников движения, – целое мировоззрение, призванное играть в деревне такую же роль, какую играл в городе находящийся ныне в ущербе социализм.

С 3 по 13 февраля в Кракове в помещении Малопольского Сельского Товарищества открылась первая часть Семинария. Читался круг лекций, объединённых под общим названием: философия деревни. Тут говорилось об историческом и культурном развитии деревни, о характере сельского жителя по его песням, музыке, по обычаям и нравам, по сельскому театру, по литературе, по союзам молодежи. Читали лекции профессора и видные деятели науки, искусства и литературы. По вечерам происходили прения, в которых старались предоставить слово самим слушателям.

С 16 по 24 февраля Славянский Семинарий перекочевал в Прагу, при чем эта вторая, его половина посвящена была экономике и политике. В Праге семинарий взят был по своему покровительству аграрной партией, приютившей его в своем недавно открытом «Колледже Швеглы». Это – огромное

шестиэтажное здание, стоившее партии с оборудованием 12 млн. крон и предоставленное под дешевое общежитие студентам, детям членов аграрной партии. Дом снабжен библиотекой, читальней, чертежными, театральной и гимнастической залами, ваннами с бассейном, столовой и проч. Помещения имеются одиночные и на двоих. Жильцы, сообразно своим средствам и успехам в занятиях, платят за комнату и белье 70, 120 или 200 крон в месяц. Общежитие предназначено на 280 человек. Я привел эти данные между прочим для того, чтобы показать какой мощью обладает чехословацкая аграрная партия, идейными задачами которой и должен был служить семинарий. На последних выборах в Чехословакии аграрная партия собрала свыше миллиона голосов. Но подлинную свою силу она почерпывает из той густой сети всевозможных кооперативов, которой охватила чехословацких земледельцев, от самых мелких до относительно крупных.

В Кракове я не был. В Праге имел возможность наблюдать изо дня в день любопытную жизнь Славянского Семинария...

Прежде всего любопытно, как устроители Славянского Семинария решили столь острый вопрос о языках. Каждый говорит на своем языке. Никакого столпотворения не случилось. Участники собрания очень недурно понимали и лекторов и друг друга... Научная терминология в большинстве всеми заимствована у немцев – почти одинакова. Корни огромного большинства остальных слов одни и те же...

По именам и по темам пражская часть Славянского Семинария стояла очень высоко. Вступительную, содержательную речь об аграризме и общих экономических и политических задачах славянских народов произнес... чехословацкий министр земледелия Милан Ходжа. Другой нынешний министр юстиции, д-р Вишковский, проводивший земельную реформу в Чехословакии, делал доклад о положении этой реформы во всех европейских странах. Целый ряд известных чешских, польских, сербских, болгарских,

русских ученых, кооперативов, политиков приняли самое оживленное участие в работах Семинария. Обсуждались вопросы экономического развития деревни, кооперативной её организации, сельскохозяйственного образования, земельной реформы, строительства земледельческих партий...

А. С. Изгоев

*Изгоев А. С. Славянский «аграризм». Рувль. 2 марта 1926.
№ 1595. С. 1-2.*

№ 23

ЛАНДЕ А. (псевд. ОЛЕКСАНДР ИЗГОЄВ) «СЛОВ'ЯНСЬКИЙ «АГРАРИЗМ»», 4 БЕРЕЗНЯ 1926 Р.

Славянский Союз Аграрной молодежи и созданный им Славянский Семинарий горячо восстают против мысли, будто «аграризм», современное политическое сельское движение преследует мелкие и узкокорыстные интересы. Оно вовсе не ставит своей высшей целью введение аграрных пошлин и одно лишь повышение цен на сельскохозяйственные продукты.

«Аграризм» – движение демократическое и идейное. Это общее утверждение развивали буквально представители всех съехавшихся славянских течений. Правые устремления, если они и были у кого из молодежи и ее руководителей (что весьма вероятно), публично не выражались. Их старательно прятали. Как будто всеми признавалось начало, что земля должна принадлежать только тому, кто ее обрабатывает. Конечно, это не понималось в грубой форме полного недопущения наемного руда. Но настойчиво подчеркивалось, что владеющий землей должен быть сельским хозяином, а не предпринимателем, торгующим землей и сдающим ее в аренду. Наибольшею симпатией пользовалось среднее крепкое крестьянское

семейное хозяйство. С особым сочувствием ссылались на тех социалистов-ревизионистов, которые отстаивали жизнённость мелкого крестьянского хозяйства. Конечно, старых русских общинных фантазий и стремления к постоянным переделам никто не разделял. Крупные имения должны быть раздроблены, не отступая и перед принудительным отчуждением. но земля не отводится хозяевам в надел, а передаётся им за вознаграждение за твердое владение, в собственность. Затем уже все хозяйничанье на ней свободное в своем истоке, должно строится и укрепляться на свободном кооперативном начале.

В этом – суть «аграризма» и, как таковой, он противопоставлялся и отживающему «буржуазному либерализму» и господствующему еще в городах «пролетарскому социализму». Многие из руководителей и слушателей при этом особенно подчеркивали национальную, «славянскую» природу «аграризма». Славянские народы по преимуществу земледельческие. Они более других народов любят землю, сельское хозяйство предпочитают всякому другому, вносят в него глубокие нравственные и эстетические начала.

Но стоило только людям ближе подойти к выяснению понятия «аграризм» и разногласия становились все глубже и глубже. Чехи, поляки и хорваты – т. е. представители стран с наиболее сильным аграрным движением – утверждали, что в основе «аграризма» не земля, а «человек», его моральное отношение к земле и хозяйству. Сербы из Старой Сербии и болгары старой школы Стамболийского ставили во главу всего не «землю», не «человека», а его «труд» и защиту его от «эксплуатации».

Хорватский инж. Кошутич (депутат партии Радича) нарисовал яркую идеалистическую картину деревенской демократии. У них – уверял Кошутич – сельская партия – это не класс, а весь народ, 90% населения. Имущественные различия

существуют, но на взаимные отношения людей влияния не оказывают. Решения принимаются всем организованным по деревням народом, а выполнение их поручено интеллигенции. Депутаты – не правители, а только слуги. Весь хорватский народ религиозен, но клерикализма нет и духовенству мешаться в политическую борьбу не позволяют. Другой крестьянский делегат из Югославии серб Данчич поспешил, однако, внести поправки. Доклад Кошутича говорил только о партии Радича, которая националистична. Кроме ее, в Югославии существует и другая крестьянская партия, имеющая в скупщине 4 депутата на стоит на почве борьбы классов и против национализма.

«Борьба классов» – вообще один из самых острых камней преткновения. Более или менее, скрытно или явно, все признавали необходимость этого начала в политической борьбе. Но партии сильные, участвующие во власти, стараются поставить над классовыми начало общегосударственное. Чешский профессор Матула, произнесший во время прений в Семинарии одну из самых ярких речей, предостерегал «аграризм» от серьезнейшей опасности, крестьянского недоверия и нелюбви к вождям...

В середине 1924 года, когда клали начало Славянскому Союзу Аграрной Молодежи, обаяние болгарской земледельческой партии, несмотря на падение Стамболийского, было еще велико. «Аграризм» характеризовался тогда именами вождей трех сильнейших аграрных партий: Швеглы (Чехословакия), Стамболийского (Болгария) и Витоса (Польша)...

*Изгоев А. С. Славянский «аграризм». Руль. 4 марта 1926.
№ 1597. С. 1-2*

**ДОПОВІДЬ Г. СІМАНЦІВА «НОВІТНІЙ АГРАРИЗМ»,
ПРОЧИТАНА В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЧНІЙ
ГРОМАДІ В ПОДЕБРАДАХ ТА В РЕСПУБЛІКАНСЬКО-
ДЕМОКРАТИЧНОМУ КЛУБІ В ПРАЗІ. 1929 Р.**

Д-р. Г. Сіманців
Новітній аграризм

I.

Соціологічні основи

Питання аграризма, як теоретичного вислову селянських рухів, є в наш час питанням наскрізь актуальним і цікавим. І не лише для нас українців, і не лише тому, що українська творча політична думка енергійно пошукує способів і форм організації тої багатомільйонної маси селянства, яка творить понад 80% нашої нації.

Актуальність аграризма має своє коріння далеко глибше і ширше. Це можна бачити хоч би з того, що деякі політико-економі та соціологи йдуть так далеко, що навіть протиставляють аграризм – цю модерну рушійну силу – соціалізму. І внутрішній зміст сучасної сучасної історичної доби вбачають в боротьбі цих двох ідеологічних напрямів, за якими стоять: по один бік робітництво, по другий – селянство. Так, наприклад, «не безизвестний» Петро Струве так таки прямо й каже: «в сучасному світі реально відбувається боротьба пролетарського соціалізму з селянським аграризмом». Так воно, безперечно, не є. Ледве чи можна говорити про якусь боротьбу, принаймні говорити про це передчасно, оскільки соціалізм після невдалої практики російського більшовизму вступає знову в свої еволюційно-розвоєві береги і шукає в селянстві скорше спільника для себе, ніж активно з ним воює. Рівно ж і для селянства робітничий соціалізм є найбільш природним спільником на шляху до поступу. Але одну річ,

одначе, треба сконстатувати, а саме: поруч з соціалізмом в останніх часах виросла нова соціологічна сила: аграризм. Із цією силою соціалізм безперечно змушений числитися, як рівно ж і аграризм не може не числитися з соціалізмом.

Є річчю загально знаною, що соціалізм довгі часи не брав під увагу селянства, як суспільного чинника. Вірно з приводу цього зауважує один із теоретиків чеського аграризму М. Годжа, що «марксизм, коли пустився в світ, як сильна логічна конструкція, щоб опанувати цей світ, числився лише з двома чинниками людського суспільства: працедавцем і працеємцем. Але до боротьби двох логічних норм – ліберальної на одному боці та історично-матеріалістичної на другому всунулося емпіричне пізнання нової великої складової частини: не лише працедавець і не лише працеємець існують на світі, але є тут ще одна жива істота, яка в своїй особі об'єднує і працедавця і працеємця». Це хлібороб. «Правда, хлібороб не був досі свідомий своєї сили, хоч ця сила така ж стара, як старий світ, як стара земля. Що й но допіру усвідомлює він свою силу... Але у всякому разі не два чинники є, між котрими має рішатися боротьба колективізму, бій з досьогочасною цивілізацією, бій й з досьогочасними способами виробництва, а три чинники. Приходить хлібороб, не як буржуй і не як пролетарій, приходить як новий тип суспільного виробництва; приходить як носій індивідуалізму, бо він є і підприємцем і виробником, а рівно ж приходить і як спільчанин, в якому обидва чинники – працедавець і підприємець – в одній особі. Приходить цей новий чинник широкою середньою дорогою між індивідуалізмом і колективізмом; приходить, щоб розсудити, як арбітр... Спільчанські сили не без підстав вбачають в ньому союзника, демократія – свого центрального рішачого чинника, культура підставно бачить в ньому реформатора і зовсім правильно відчуває большевизм, що як і буде мати хтось стільки певної і могутньої сили, щоб зломити його напор, то цим

«хтось» буде хлібороб зі своєю виробничою психологією та зі своєю філософією».

Цю психологію і цю селянську філософію і відбиває в собі новітній аграризм, як по сторінці теоретичній, так і по сторінці практичній. Аграризм і аграрна демократія стають в центрі того фронту, який зі старої цивілізації має і мусить врятувати все те, що врятовання заслуговує, щоб на так зреформованій основі можна було вибудувати світ новий і ліпший. Але особливо інтенсивно стремить аграризм врятувати людство від одної небезпеки, а саме: від зневіри, бо «зневіра є найбільшим бунтівником, зневіра революціонує, зневіра веде до ненависти, зневіра нищить довіря і можливість співпраці і ті маси, які зневірилися в соціалізмі, піддалися б нігілізмові, коли б ніхто не врятував їх від зневіри». Аджеж діалектика цих мас надзвичайно проста: капіталізм – зло, на соціалізм довго чекати, та чи й варто, особливо в більшовицькій редакції. Так в чому ж порятунк?!

Спасіння в землі, в її законах, в тих масах селянства, що працюють на землі і відображають в собі ці закони землі, закони природи, її розвою та проявлень. Відповідно до цього гасла і буде аграризм свою соціологічну і політико-економічну систему.

В цьому власне і полягає основна актуальність аграризма взагалі і для української суспільно-конструктивної думки зокрема.

Що ж таке новітній аграризм і яка його соціологічна база?

Поняття аграризма по ріжному дефініюють різні автори. Аграризм – аграрна програма. Аграризм – ідеологія аграрних рухів. Аграризм – хліборобська суспільно-політична система. Аграризм – все, що зв'язане з землею, це вияв влади землі над людиною. Довгі століття – несвідомий, чуттєвий ірраціоналізм. Нині науково систематизований, в певні гасла та ідеї

сформульований, аграризм науковий в протигагу науковому соціалізму, лібералізму, та консерватизму.

Маю одначе, вражіння, що поняття аграризма, як поняття, напр., права, соціалізма тощо, дефініції не піддаються. Аграризм можна описувати з'ясовувати та розуміти, але не дефініювати, навіть поширено. Це ціла система понять, ціле світорозуміння. Аграризм має свій фонд ідеалів, свою соціальну філософію і свою політику: господарську, соціальну, правову, культурну і т. д. З розпадом і переходом великого латифундіарного землеволодіння до рук селянства і зі зміною поміщицьких способів сільськогосподарської продукції – феодально-капіталістичних на селянсько-трудові – аграризм значно поширився та поглибився, змодифікувався зрештою в струнку та закінчену логічну систему суспільної поведінки села. Новітній аграризм – селянський аграризм.

Цікаво, що в умовах виникнення і в методиці загально-ідейної конструкції між аграризмом і соціалізмом, зокрема марксівським, є чмало подібного. Не дивлячись на їх внутрішню різницю і взаємне заперечення, обидві ці системи виникли як реакція проти існуючого господарсько-соціального ладу. Це перша схожість. Друга: оті загальні розпливчасті ідеали – свободи, авторитета і релігійності, що їх на чільне місце висунули старші суспільні ідеології – індивідуалізм, консерватизм, евентуально клерикалізм, кожна відповідно до своєї натури, – обидві ці системи і соціалізм і новітній аграризм відкинули та замість абстрактних ідеалів висунули ідеали конкретні та життєво-реальні. Пірвавши з засадою всенародности та відмовившись відтак від оборони інтересів усього народу, вони прибрали виразно класовий характер: соціалізм взяв під свою опіку клясу робітничу, аграризм – стан селянський. І нарешті третя схожість: як соціалізм не є рухом виключно матеріалістичним, так і аграризм не є лише системою оборони шлункових інтересів. Так само і аграризм має свої

ідеологічно оправдані підстави та науковосоціологічне обґрунтування.

Будучи, однак, молодшим за соціалізм, новітній аграризм не досягає ще того ступеня опрацьованості, що соціалізм. Йому ще бракує наукового висвітлення і аналізу багатьох сторін з галузі соціального життя. Цілих генерацій ще чекає праця в цьому напрямі, аж поки аграризм нальється фарбами, заповнить всі свої прогалини та стане повним і всеохоплюючим. Дотепер можна говорити лише про певні контури аграризма та про ті дороговкази, що виставив він їх на шлях свого поступу та розвитку.

Як відомо, в селянських масах вже від давна відбуваються процеси активної соціальної самооборони. Проте, цим процесам, майже завжди, се особливо за старих часів, бракувало ясності та виразності так в цілях, як і в середниках. Прості селянські маси не знають, звичайно, кваліфікованих способів соціальної боротьби – вони або терплять і в своєму терпінню доходять що найбільше до саботажу, або роблять революції, бунтують та повстають. Тому селянські рухи та війни в основі своїй ніколи не були цілево виразними та ідеологічно усвідомленими. Властиві селянській психології емоціоналізм та ірраціоналізм більш керували селом, ніж раціональна розміркованість, пляновість та доцільність. Історично селянство не раз проявило себе досить могутньою силою, але сила ця стихійна, неорганізована, примітивна. Внаслідок цього довгі часи селянство не могло ані класово саморозчинитися, ані зайняти в суспільстві, ані в державі належного собі місця. Стремління села, його потреби і домагання, як рівно ж і цілий селянський світогляд тоді ще не мали свого яскравого теоретичного окреслення. Хоч і чи мало бути завжди інтересантів та спроб вивчити село та висвітлити головніші процеси його життя, однак зрозуміти селянство, без застережень стати в оборону його людських інтересів, підвести під селянські чутьові рухи розумову базу – не було кому. Це завдання й перебрав

на себе той політико-соціальної напрям, що нині відомий під назвою аграризма. Його заслугою є те, що він перший почав синтезувати селянський стихійний ірраціоналізм з науковим раціоналізмом. Аграризм перший спромігся річезово обґрунтувати і сформулювати селянські народні народні устремління та на основі дійсних потреб виробити головні засади селянської політики. У відродження від інших селянофільських ідеологій, він нічого нового не вигадує; жодних абстрактних схем, від життя відірваних, не будує та далекойдучих ідеалістичних тенденцій і завдань засадничо уникає. Теоретично новітній аграризм лише опрацює та систематизує духовні скарби селянства, як трудової верстви сільсько-господарської продукції, а практично стремить бути безпосереднім по можливості виразником селянських інтересів, одноразово беручи при цьому на себе ще й завдання організатора селянської суспільної чинності. Новітній аграризм, отже, тісно і нерозривно зв'язаний з процесами селянського класового самоусвідомлення. В цих процесах він зродився, ними живе і дихає, їх супроводить і дає їм певний напрям. Але одночасно з цим він і сам залежить від них і підпадає їх впливам, особливо в своїй практиці, набуваючи відтак того чи іншого забарвлення. Тому аграризм у різних народів має різні форми виразності та ідеологічної ясності. А також різні стадії розвитку переживає він в різних країнах. В залежності від історичних та політико-економічних і зокрема культурних та національних обставин, новітній аграризм, в цьому відношенні має особливо гнучку здібність пристосування до умов часу і місця. Проте, всюди він ставить перед собою одну ціль і слідує одне завдання: зорганізувати селянство, науково опрацювати його ідеологію і, рішуче ставши в обороні селянських інтересів та витворивши з селянства свідому своїх інтересів, функцій та історичного покликання суспільну цілісність, вивести село на шлях споживання всіх сучасних придбань культури та творення вселюдських цінностей.

Основною передумовою новітнього аграризму є те, що соціологічно він трактує селянство, як окрему соціальну класу сучасного суспільства. Статика і динаміка цієї класи є відмінні від інших суспільних верств, ба... в багатьох випадках навіть протилежні. Соціальна природа селянства по аграризму не є тотожною з природою інших клас, зокрема класи пролетаріату та буржуазії. Як економічна категорія, селянство не вкладається а ні в поняття робітника, бо володіє, хоч і мізерними, але все ж таки власними середняками продукції, а ні в поняття капіталіста, бо живе з експлуатації своєї власної, а не чужої сили. Форма сільсько-господарського виробництва за сучасних суспільних відносин витворили з селянина якусь середню постать між двома крайніми, між собою воюючими силами – класою пролетарів та класою буржуазії. Через це закони еволюції якоїсь з цих клас не можна прикладати до селянства. Останнє має свої шляхи розвитку, свою номологію. Навіть найбільш зовнішньо подібна до селянства верства дрібного ремісництва, зокрема майського, не покривається цілком з класою селянства. Зовнішня природа, що з нею стало співпрацює селянин і її закони настільки індивідуалізують селянства класово, що його історична доля має тенденцію пропливати іншим річищем, ніж історична доля представників власної праці і дрібного капіталу поза хліборобством.

А що торкається внутрішнього слоєння (верствування) селянства на поодинокі маєткові груп згідно заможності і розмірів сільсько-господарської продукції, то аграризм вважає це явище цілком нормальним і природним, так само як і у інших суспільних верств. Проте, ступінь господарської заможності не дає підстав ані самому селянству ворогувати поміж собою, а ні з боку вбачати в селянстві якусь диференційованість його на декілька класів з протилежними інтересами. Відомо бо, що не різниці маєткові творять класи, а спільність інтересів, що до розподілення суспільного доходу, його природи і джерел. Ця спільність інтересів наймогутніше проявляється в боротьбі

за справедливу долю цього доходу і в самообороні від визиску з боку поодиноких верств суспільства. А в цьому відношенні селянство одностайне і все живе з сільсько-господарської продукції, її реалізації та побічних промислів і умови цієї продукції, її реалізації та побічних промислів для всіх однаково близькі, бо від цього залежить розмір та висота селянського доходу, а відтак, значить, і матеріальна та культурна екзистенція селянства.

В сільському господарстві суспільний поділ праці і поле для конкуренції сил взагалі незначні. А чим цей суспільний поділ менший, тим потенціально більшою є спільність інтересів, а ця спільність інтересів власне і є головною підвалиною селянської класовості супроти зовнішнього людського оточення. «Село – одна родина», так коротко, але виразно формулює аграризм однокласовість селянства, включаючи сюди навіть і ті шари села, які хоч і не працюють безпосередньо на землі, але прожиток яких в значній мірі обумовлюється господарською міццю селянства – це дрібні сільські ремісники, крамарі, духівництво, громадське урядництво і тп.

З цього всього аграризм логічно робить висновок, що оскільки селянство є окремою суспільною класою, остільки, значить, його інтереси не криються з інтересами якоїсь іншої класи. Внаслідок цього селянські інтереси мусять бути вивчені і зформульовані на яко інтереси групи в межах других клас, а яко свої власні, самобутні, яко інтереси самостійної класи, що реально існує і веде боротьбу за своє буття. Інтереси ці та їх перспективи незвичайно багатоманітні – економічні, культурні, політичні, духовні, соціальні і т/д. Можна з певністю твердити, що не існує питання суспільного порядку, до якого селянство могло б бути байдужим. В круг інтересів селянства входить суспільне життя в цілому і до всіх сторін і проявів цього життя селянство, яко клас, мусить займати те чи інше становисько і мати свій критерій – свої соціально-філософичні та практично-політичні позиції, засади і тактику.

При конструюванні соціально-філософичної бази новітній аграризм насамперед відкидає усі т/зв. прокляті та зовсім не практичні для модерної людини питання – про зміст людського життя, як і для чого людина прийшла на землю і яка її доля до смерті, чи є борг чи немає його і т/д. Цими питаннями науковий аграризм просто нехтує, полишаючи їх філософичній спекуляції та релігії. Аграризм засадничо не є ані ворогом, ані приятелем цих питань і не вважає за своє покликання вести боротьбу з тим чи іншим напрямом людської філософичної чи метафізичної думки. Зокрема, він не кличе до бою, а ні за релігію, а ні проти неї, полишаючи кожному вільну руку займати до неї своє становище. Рівно ж і над питанням етичного порядку аграризм не зупиняє своєї уваги. Він не намагається витворювати своєї власної хліборобської етики, чи чесности, бо не переоцінює моральних якостей селянства, але ж не приймає і моральних кодексів інших клас. В кожній людині він вбачає насамперед людину і ціль саму в ній. Ні масткове положення, ні становище в продукції, ні походження та родовитість не роблять людину більш чи менш етично цінною, етично вищою або нижчою. Етичні засади та моральний уклад села аграризм приймає як факт, та як воно в дійсності є і вдовольняється цим остільки, що створювати якусь нову мораль просто не знаходить практичної потреби. Тому вихідними точками в соціально-економічній концепції аграризма є питання виключно характеру соціологічного. Яка роль і завдання людини серед людського суспільства, яке відношення людини до суспільства, суспільства до людини і поодиноких суспільних груп навзаєм, як має бути організовано суспільство взагалі і спеціально що інтересів сільського люду. За відповідями на ці питання аграризм звертається до наук соціальних та селянського духовного світу. Відціля він черпає матеріали з області суцього та вже на підставі їх науково конструює свою область повинного. Але робить він це з погляду селянина, його світогляду і суспільних інтересів.

Потреби сільського життя, його імперативи – головний критерій для цього. Клясовість і клясові інтереси селянства в системі інтересів усього суспільства провідною рисою проходять через усю будову соціологічну аграрізму, а від так означають і його будову політичну.

Варто принагідно тут зазначити, що при цьому аграрізм не боїться закидів в ненауковості внаслідок клясового підходу до проблеми соціології. Навпаки, він вважає не соціологічним, а відтак і не науковим твердження, що суспільну організацію і суспільні зв'язки можна пізнавати і проблеми суспільні розв'язувати зі становища надклясового, чи мимо клясового. Суспільство не є щось інше, ніж організація клясів та станів. І щоб ця організація була найдосконалішою, щоб вона відповідала потребам усіх класів та станів, евентуально, щоби кляси взагалі зникли, до цієї мети треба іти лише через поодинокі кляси. Щойно дорогою формулювання останніми своїх інтересів та цілей, як спеціальної природи, так і історичної долі та ролі, можна належно пізнати і форми найліпшої організації суспільства взагалі.

Не вважає потрібним оборонятись і не боїться докорів у клясовій однобічності новітній аграрізм ще й тому, що і він разом зо всіма прямує до загально-людського ідеалу: досконалої людини в досконало організованому суспільстві. Конечна мета його, отже, спільна зо всіма клясами, з цілим суспільством. Лише дорога та методи до осягнення цієї мети у аграрізма свої власні, від других відмінні. Про це буде мова далі. На разі лише слід відмітити, що на цю свою дорогу аграрізм станув емпірично пересвідчившись по-перше в тому, що без заспокоєння оправданих інтересів селянства не можна дійти до цієї конечної цілі, а по-друге в тому, що лише за активною поміччю селянства можна наблизитися до такої цілі та поступово витворювати окремій людині всі необхідні умовини для гармонійного розвитку її інтелектуальних, фізичних і моральних здібностей. Зокрема велике культурне

і соціальне значіння селянства для нації і держави аграризм вбачає в тому, що власне воно зберігло і зберігає аж до нині найзначніші цінності національні: чистоту раси, мови, народнього колориту. Отже за всяких умов є воно чинником надійним і державотворчим. Тим більше почувається аграризм вправі опиратися на селянство на шляхах до свого ідеалу, що лише у селянства поняття і відчування батьківщини не є абстракцією і має свій реальний підклад, а власне, в тій землі, що воно її посідає. Нинішнє суспільство, як відомо, наскрізь просякнуто занадто рухливими тенденціями з великим нахилом до міжнародности. Новітній аграризм не відкидає культурного значіння і ролі цих тенденцій, одначе він і не вбачає в них досить певности для національних інтересів народу і в першу чергу для інтересів держави. Що й но в селянстві, яке всією своєю істотою тісно зв'язане з певною територією і психично жие почуттям стихійної національної єдности, є надійні підвалини для стабільности і витривалости національної волі в обороні своєї території, своєї землі. Натурально, що земля, а відтак і територія, як один із основних елементів держави, й є для аграризма одним з рішаючих факторів. і само свою назву ця соціально-політична концепція зв'язує фільологічно з цим феноменом, що, як мені здається, і дає між иншим декому привід занадто вузько розуміти аграризм, як рух грубо-матеріялістичний, замкнений оферою земельних інтересів та позбвалений ідеалістичного змісту.

Одним з перших питань, що до нього має так чи инакше застосуватися новітній аграризм, як суспільно-політична течія, є: чи має суспільство взагалі право втручатися в господарське, культурне політичне, соціальне життя поодиноких осіб та суспільних верств, чи ні? Має лише право, чи може і повинність. А коли має то як далеко і в якій мірі?

Індивідуалізм, знаний в політичній економії під назвою лібералізма, що є душею сучасного капіталістичного ладу, як відомо, відмовляє суспільству в праві – про повинність не

може бути й речі – втручатися у відносини поодиноких осіб та їх добровільних асоціацій. Останнім він лишає вільну руку ділання та ініціативи.

Натомісць соціалізм, в народо-господарчій науці відомий під назвою колективізму різних гатунків і варіацій, як антіпод індивідуалізму не лише визнає за суспільством таке право, але вміняє йому в повинність організувати і управляти суспільні відносини не залежно від інтересів поодиноких осіб, чи навіть цілих груп. Лише суспільство в цілому має вільну руку ділання та ініціативи, бо його інтереси вищі від інтересів індивідів. Останні безперечно мають підлягати організованій волі суспільства і робити лише те і так, що і як суспільство жадає і дозволяє.

Третій логично можливий напрям, якому досі бракувало свого «ізма» і до репрезентації якого зголовсився аграризм, синтезує обидва ці становища. Він каже: суспільство має право і повинність управляти і регулювати суспільні взаємовідносини, але так, що ініціатива індивідів могла вільно проявлятися. Суспільство не сміє розвиватися на шкоду і ціною вбиття індивіда та його свободи, але рівно ж і індивід, не сміє бути цілком необмеженими в своїй чинности на шкоду суспільству. «Золота середина» між вище згаданими двома скрайніми напрямками єдино вірна путь до гармонійної співпраці індивідів з суспільством і забезпечення нормального розвитку та життя.

Таким чином, новітній аграризм ставиться критично і до колективізму і до лібералізму. Він визнає ті великі досягнення – і матеріальні і культурні – до здобуття яких спричинився капіталізм, що опирається на свобідно-діючого індивіда, але ж не закриває очей і на ненормальності та ці соціальні дефекти капіталістичного ладу. В зв'язку з цим аграризм не є сторонником необмеженої конкуренції сил і не лишає вільного поля для взаємної боротьби як цілих клас так і поодиноких груп ба й навіть осіб. Він засадничо вважає, що свобода боротьби до-

пустима лишень поміж однаково сильними. Инакше бо повна свобода означає перемогу сильного і поневолення слабшого. Оту то власне суспільство і повинно сягти до цієї боротьби нерівних сил в спосіб їх вирівнання, себ-т обмеження свободи сильного і підпертя слабшого. Поза цим аграризм зберіга привату ініціативу, підприємчивість і свободу ділання. Але цим аграризм вступає в конфлікт з колективізмом, евент, з соціалізмом, який все суспільне життя стремить підпорядкувати волі суспільства, вбиваючи цим самим приватний інтерес і заповзятість. Опіраючись на висліди науки, аграризм вбачає в колективізмі, особливо в його найделекойдучішій формі – комунізмові вже пережиту людством форму співжиття. Ця форма була ще задовго перед індивідуалізмом. Соціологічно, отже, новітній аграризм визнає колективизм за реакційний, бо він прямує до такого суспільного ладу, який є уже перейденим в розвитку людства етапом. Але і сучасний індивідуалістичний лад аграризм визнає за переходову стадію суспільного розвитку, яку в будучині змінить нова, більш досконала. Тому аграризм не бачить причини за всяку ціну обстоювати цей лад. Через це він не відмовляється від співпраці зо всіма тими течіями, що прямують до зреформування та удосконалення сучасности. Не відмовляється він на разі від співпраці і з тими соціалістичними напрямками, які фактично прямують до цього в своїй конструктивній чинности, хоч конешні цілі мають інші і які справді репрезентують собою реальні інтереси праці трудящии: це ж бо соціально споріднює їх з аграризмом. І навпаки вімовля в співпраці і стає рішуче в обороні сучасности, оскільки деякі напрями соціалізма в своїй конкретній роботі стремлять до насильного скасування нинішнього ладу і проголошення волі суспільства за «suprema lex».

Таким своєманітним застосованням до проблеми: суспільство і особа та витриманим і послідовним трактування селянства окремою суспільною клясою, новітній аграризм

предозначає своє становисько і до другої в наш час особливо актуальної проблеми: села і міста.

Носіями індивідуалістичних принципів були і будуть т/зв. буржуазні верстви суспільства. Авангардом ідей соціалістичних, а також клясової боротьби є пролетарські робітничі маси. Між цими двома клясами і відбувається, головню, ота жорстока боротьба, що на ній, здається, зосереджена уся суспільна енергія і яка особливо підкреслено характеризує собою найновішу добу. Обидві ці кляси міські. Вони головню і творять сучасне місто, як соціально-економічний агрегат.

Між тим носіями новітнього аграризму є селяне, як сукупність сільсько-господарських продуцентів en masse одностайне, суцільне, трудове. Природня річ, що й село має свої буржуазні вершки і свій пролетаріят, що витворюються в процесі класових відверствувань. Але це остільки нечисленні групи, що вони мало впливають на соціяльне обличча села.

Ще до недавна (а в багатьох країнах і досі) селянство було в поноженню ілотів супроти пана-міста. Останне у всьому вело перед, диктувало свою волю, а село мусіло лише коритися і слухатися його. Внутрішню диференційоване, клясовою боротьбою самопожираюче, на кілька політичних і соціяльних таборів розбите – на зовні, супроти села місто завжди виступало одностайно, в мовчазній згоді, як певна цілість. Гегемонія його була настільки твердою, що селу нічого иншого не лишалося, як, кажучи словами, К. Каутського, платити, служити, терпіти... і мовчати. Навіть про свої людські права, потреби та болячки село не відважувалося голосно заявляти, хіба що уривався терпець і тоді воно бунтувало, але зновже таки без ширшої програми та далекої дучих домагань. Все у нього локалізувалося довкола своїх вузьких станових інтересів, навколо всього того, що йому безпосередню та найпекучіше боліло. Що село – то свої злидні, своя бунтарська програма. Відповідно до цього заховувалося і місто супроти села, дивлячись на нього, як на звичайнісенький об'єкт економічної експлоатації та всякого

роду політичних комбінацій і експериментів. На мові міста не існувало села, як рівноправного з містом суспільного чинника. В ньому місто бачило лише доставця дешевого хліба, праці та свіжої крові. Всі болячки села зводило до аграрної проблеми, від способу програмового розв'язання якої симпатії поодиноких шарів села зискувала та або інша міська класа. А село й справді політично вагалось весь час, будучи засліплене своїми місцевими інтересами, та не бачучи перспектив для себе. Мовчазне, затуркане і до життя новітнього міста нейтральне воно смиренно продовжувало йти далі своєю дорогою історичною – дорогою смутку.

Новітній аграризм стремить покласти кінець такому станові речей. Він насамперед абстрагує від льокальних та вузько станових інтересів села і висовує селянську проблему у всій її ширині та глибині. Для нього це вже не земельне питання, а сукупність цілого ряду питань, які торкаються господарської і культурної екзистенції села взагалі та його долі зокрема. При чому, ці питання мають розв'язуватися не инакше, як згідно з бажанням та стремліннями сільського люду. І далі, що є найважливішим, новітній аграризм, причини селянських злиднів, не приписує лиш самому селянству, його відсталости та неорганізованости. Вони, на думку представників аграризму, лежать значно глибше: в цілому суспільному ладові, що й приводить селянство до стану ілотства супроти міста і взагалі верств пануючих. І даремні були б зусилля реально допомогти селянству та забезпечити йому найсприятливіші умови для життя і поступу лише тим або іншим напрямом аграрної політики. За існуючих умов – це тільки паліативи. Треба сягати далі, до первопричин дефективности селянського життя. А що самі первопричини лежать по за селянством, то це значить, що й коло заходів, щодо положення селянства мусить бути значно ширшим. Ці заходи мусять скеровуватися в напрямі зліпшення та зреформовання усіх сторін суспільних взаємовідносин. Суспільне життя є остільки складним і переплетеним, що кож-

ний удар його тіпавки (пульса) так чи инакше відбивається і на селянстві, чи принаймні доторкується його. Тому зі становища селянських класових інтересів не можна бути байдужим глядачем на ті внутрішні процеси, що відбуваються в суспільстві. Отже, не можна індеферентно ставитися і до життя поодиноких кляс, їх чинів і тактики. Цим самим селянство не мусить бути осторонь від всього цього і ліниво плентатися в хвості тої чи иншої кляси. Воно, як повноправний і свого історичного покликання свідомий складник суспільства, мусить брати безпосередню участь в загальному житті, стреміти активно впливати на це життя і творити для нього нові форми, вкладаючи в них свій зміст, своє селянське світорозуміння.

Якою ж методою треба до цього простувати? Клясовою боротьбою? Диктатурою? Революціями?

Ні, всі ці та їм подібні екстрими новітній аграризм засадничо відкидає. Єдино метода мирного конструктивизму на взаємній співпраці всіх верств суспільства спочиваюча, є для нього до прийняття. Ця метода диктується самою логикою річей. Бо й справді: сучасний суспільний лад не є добрий. Він мусить бути позмінений відповідно конечній меті суспільства. Мета ж суспільства і його поступу є і може бути лише одна – людина і її добро. Ця мета є спільною, евент., має бути спільною для всіх суспільних верств. Отже тому, лише кооперацією усіх суспільних верств і одиниць та їх асоціацій можна досягти цієї загальної всім мети.

Природньо, що з цього свого становища новітній аграризм вважає політику клясової боротьби і загострення клясових протиріччя засадничо невірною і суспільно-шкідливою. Замість клясової боротьби – клясова співпраця. Замість соціяльних боїв – взаємні компроміси і уступки ради загального блага. Щойно таким шляхом, на думку, ідеологів аграризма, можна вибудувати такий суспільний лад, який максимально відповідав би інтересам усіх кляс. Щойно так вважає аграризм за можливу досягти найліпших умов для гармонійного розвитку усіх

складових частин суспільства, а відтак і окремого індивіда. З цих предпосилок випливає натуральне стремління аграрізму в межах можливості паралізувати, евент., попереджувати гостроту соціальних боїв і, вирівнюючи взаємні класові антагонізми, творити кооперацію всіх живих сил народу. Класові антагонізми що інсують поміж поодинокими верствами – зокрема поміж пролетаріатом і капіталістами, а також поміж селянством і власниками латифундій – аграрізм не вважає за невідстранимі навіть на ґрунті капіталістичного ладу і то без крайнього ламання сучасних відносин, але в межах права і легіслятиви. Виступаючи принципово проти визиску і експлуатації одної класи другою, аграрізм, таким чином, прямує до мирного вирішення взаємних противенств, керуючись засадою доцільності та можливої справедливості. Тому аграрізм є сторонником працеляції великих латифундіарних маєтків поміж селянством, бо це, по-перше акт справедливості, як повернення народу землі, що йому раніш належала і яка історично була йому відчужена, а по друге – це акт доцільності: це є його природньою і неминучою передумовою збереження соціального мира і удержання народньої культури. Складніше стоїть справа з промисловістю, але так само й тут аграрізм вважає за моливе злагоджувати сучасні ненормальності відповідною політикою, що вела б до зведення капітала до природньої йому функції – організатора суспільної праці, поки само суспільство не досягне такого стану розвитку та досконалості свого устрою, при якому зможе перебрати на себе організацію цієї праці і дальшого ведення фабричної продукції. Тим більше вважає аграрізм таку свою політику супроти капітала за конечну, що в цьому зацікавлено і селянство, а не тільки робітництво, бо капіталізм, побудований на безоглядній експлуатації найманої праці, експлуатує також і селянську працю – ріжниця лише у формах та далекосягlosti.

Селянство, таким чином, з багатьох мотивів не сміє бути нейтральним супроти міста. Внутрішні процеси останнього так

само близькі для селянства, як і для інших суспільних верств. В життя міста аграризм стремить вклинити село – соціально і політично. Але само собою розуміється, що це село в першу чергу мусить бути класово свідомим та доцільно організованим. Щойно за умов всебічної організованости воно може взяти на себе велику і відповідальну місію творення життя на нових основах і лише таким чином воно забезпечить собі нормальний розвій та оборониться від усіх тих форм визиску, яким воно підпадає за теперішніх соціальних відносин.

Яку ж форму організації рекомендує аграризм селянству в дусі своїх ідей та принципів.

Туж саму, що з неї користають і інші суспільні класи, себ-то організацію селянства і близьких до нього ідейно і господарськи груп в окрему політичну партію, бо за нинішніх відносин єдино партія є в стані бути практично не лише оборонцем і провідником класових інтересів, але і носієм ідеалів та борцем за ліпшу будучину суспільства і організатором суспільно-політичної думки. Наколи б аграризм репрезентував собою тільки одні матеріяльні інтереси села і не був би цілотною системою науково опрацьованого селянського світорозуміння й його політичного поступовання, а захист його політичних інтересів і провід в боротьбі за культурні цінности полишити якійсь іншій партії, по своїй ідеології близькій до села. Але за незначними винятками з досі існуючих політичних напрямів мало які відповідають бодай загальному світосприйманню села, його психології та стремлінням. Майже всі вони збудовані або на засадах колективізма, або на засадах індивідуалізма чи перспектив консерватизма, себ-то на засадах, які всебічно не відповідають, а ні духовній природі, а ні соціальній структурі селянства. З цих міркувань, новітній аграризм кличе село до організації своєї власної політичної партії зі своєю політичною ідеологією та принципами тактики і методи, а головне зі своєю власною суспільно-політичною програмою, яка льогично впливає з ідеології аграризма.

Розглянення основ цієї програми є змістом дальшого розділу цього нарису.

II Суспільно-політична система

Основним питанням всякої суспільно-політичної системи, еwent., її програми є питання держави, її форм та компетенції. До цього питання новітній аграризм підходить з погляду одної зі своїх засадничих позицій, а саме: селянство, як суспільна кляса, має право і мусить займати в державі рівноцінне зо всіма іншими клясами місце. А це значить, що для селянства мусить бути відведене певне місце і в органах державної влади, щоби селянство за поміччю держави мало можливість не лише обороняти свої клясові інтереси, але й переводити в життя відповідно до своєї ідеології потрібні для себе політичні міри і заходи. Ця предпосилка є для аграризма самозрозумілою і незаперечною. Він таким чином, не заперечує держави, як форми організації суспільства за сучасного стану людської культури і цивілізації. Рівнож не хоче він вбачати в ній і середника панування одних суспільних верств над другими. Держава для суспільства, отже і для селянства, а не навпаки. Державі аграризм полишає службову роллю. Держава засіб, а не ціль. Тому і форма державної організації не є питанням принципу, лише доцільности. Відповідно до цього найліпшою є та форма держави, яка найпевніше забезпечує умови, за яких кожний громадянин зміг би найповніше і всебічно виявити свої сили і матеріально забезпечити свою екзистенцію. Клясова держава цій цілі не відповідає, бо віддає державну владу до рук лише одної кляси на шкоду іншим. З ідеями аграризма гармонують тільки така держава, яка забезпечує всім дорослим громадянам не залежно від стану, роду та маєтку співучасть у творенні державної волі. Безперечно, що найліпшим середником до цього є демократична форма державного устрою. В цьому відношенні

новітній аграризм без застережень ототожнює себе з політичним демократизмом, бо щойно останній гарантує максимальне респектування державою прав та інтересів громадян, а відтак, значить, і селянства.

Демократичний принцип знаменито кореспондує і з основною метою держави, якою по думці аграристів, є добро усіх громадян. Без цієї засадничої мети держава тратить всякий зміст, які б далекосяглі та ідейно висок інші цілі на неї не покладали. Цією ж основною метою визначається і компетенція держави. Функції останньої є прямим вислідом співвідношення сил і матеріяльних спроможностей в напрямі зліпшення загальних умов суспільного життя і добробуту поодиноких громадян.

В конструкції економічної програми керуючим критерієм для аграризма є його погляд на суспільні відносини. Принагідно вже зазначалося, що аграризм не погоджується з трактування ролі індивіда, яке подає економічний лібералізм, що перебільшує його значення і недооцінює ролі суспільних феноменів в народогосподарських процесах. Рівно ж не приступає він і на прерогативи суспільства в економічному житті за рахунок індивідуальної підприємливості, до чого стремить колективізм. З погляду аграризма, лібералізм переоцінює сили індивіда і не добачає значіння суспільства і держави, а колективізм грішит в протилежному напрямі. Для аграризма є річчю самозрозумілою, що предоставлення вільного поля для ділання індивідуалізові з погляду народогосподарчого конечно веде до капіталізму і тоді капіталізм дістає незаслужені переваги перед працею. Так саме очевидним є і те, що у випадковій перемоги соціалізму була б знищена особа, настала б повна сваволя держави і індивід зробився б її безправним рабом, до чого також не можна допуститись, адже ж людська особистість є ціллю всього суспільного розвою. Через це аграризм вважає, що ані лібералізм, ані колективізм не можуть бути взяті за основу народогосподарської організації і

політики: і той і другий є однобічними. Тому аграризм висуває свій народогосподарський організаційний принцип. Останній він виводить зі завдань народного господарства.

Верховним ідеалом усього є ідеал людини і народа, народа здорового, морально сильного і освіченого, а одноразово з цим народа демократичного, усі складники якого рівновартні і де всяка надвлада тої або іншої верстви була б виключена. Основною передумовою цього ідеалу є матеріальна забезпеченість людини, її прожитку. Значить забезпечення суспільства і всіх його членів належним прожитком мусить бути народогосподарським завданням і провідною ідеєю економічної політики.

Наука політичної економіки і зокрема економічна політика і законодавство все ще перебувають під рішачим впливом ліберальної школи. Будуються вони з погляду інтересів споживачів. Тільки ці інтереси вони вважають інтересами загальними, себ-то інтересами консументів. Найбільша продуктивність економічних дібр, а відтак, найголовніше і найдешевше постачання споживачів – оце має бути завданням народного господарства згідно ліберальної школи. З погляду ж аграризма річ не в тому, щоб випродувати як мога найбільше господарчих дібр, а в тому, щоб у споживачів було за що купувати ці добра. Капіталізм якраз довів продукцію до надзвичайної висоти, але що ж з того, коли мільонам людей бракує самих необхідних річей для прожиття. Значить не в розмірах продукції лежить вага і не в бракові господарських благ, а в тому, щоби ці блага справедливо розподілялися поміж поодинокими господарюючими суб'єктами, а не так як нині, що одні не працюють і мають багато всього, а другі працюють і мають мало і не всього. Отже, робить висновок аграризм, не продуктивність має бути ціллю народного господарства, а рентабельність господарської чинності індивіда, все рівно самостійно, на власне ризико, працюючого чи працюючого по

найму. Центр ваги народогосподарського життя, таким чином, аграризм переносить з продукції на розподіл.

Рентабельність господарської чинності або дохід у трудових верств суспільства логічно мав би визначатися вислідами їх праці. Проте, фактично так воно не є, бо за сучасних народогосподарських відносин праця, як титул доходу потребує рішучої охорони і кожний, чия праця є загроженою, має право домагатися її охорони. Праця найманого робітництва є стало загроженою і воно оправнено веде боротьбу через свої професійні та політичні організації проти визиску працедавцями своєї праці. Праця селянства так само є загроженою. Отож, значить, і воно має право і мусить боротися проти визиску своєї праці і домагатися справедливої долі в національному доході. На охорону праці села від визиску, відкіля б і під якою машкарою останній не переводився, і направлено головне вістря аграризму. В народогосподарському відношенню новітній аграризм є насамперед системою охорони праці села.

Способи і форми визиску праці різних трудових верств не однакові: одні вони що до найманого робітництва, інші щодо самостійно господарюючого селянства. Забезпечити селянинові відповідними заходами аграрної політики цю рентабельність і постачальність значить реально охоронити його працю. Тим більше це конечно, що рентабельність сільського господарства є рішальною і для цілого народного господарства, особливо в напрямі забезпечення суспільства основним економічним благом «насуцним». Ніхто бо не є в стані заставити когось стало працювати на шкоду самому собі. Публична влада в спонуканні до праці має свої межі, за якими вона безсила щось зробити. Без приватної підприємничности, без успішних її вислідів і справдівої винагороди за працю і турботи – не можна примусити нікого суспільно корисно працювати, а значить не можна досягти і народнього добробуту. Тому аграризм і підпирає селянську психологію, що стремить

до хазяйновитости, до нагромадження економічних дібр для дальшого господарювання, бо тільки господарськи сильний селянин-хлібороб виужиткує всі свої здібности для успішної господарської і культурної чинности та буде максимально корисним суспільству та державі. А сильним селянин-хлібороб може стати за всіх інших сприятливих умов тоді, коли він не буде підпадати визиску, форми якого щодо селянства многоманітні і далекосяглі.

Як видно з вищенаведеного, свою економічну програму новітній аграризм буде на тлі сучасних народогосподарчих взаємовідносин, оцінюючи ці останні з свого власного, соціологічного, на його погляд вірного, становища. не руйнуванням з метою нового будування, як до цього стремить революційний соціалізм – і не дорогою педантичного оберігання сучасности, як цього хоче лібералізм, евент., консерватизм, але шляхом пляномірної, відповідно до законів еволюції, перебудови суспільного ладу в напрямі його зліпшення і удосконалення та на основі кооперації – господарчої і політичної – всіх суспільних шарів стремить аграризм забезпечити матеріальний добробут громадян. Відповідно до цього ціле народне господарство кінцево має бути зорганізовано так, щоби кожному працівникові, в залежності від бажання – були завжди приступні економічні добра, необхідні для його господарчої чинности. В дальшому най вже сам господарюючи суб'єкт дбає про те, щоб своєю особистою пильністю та умінням виробив на все необхідне для свого культурного існування. Повинністю держави та інших публічних чинників має бути: в співпраці з добровільними господарськими організаціями витворювати такі умови, за яких би господарюючому суб'єктові і справді було уможливлено досягти наслідків його особистої підприємничости та працюовитости, але без пошкодження та експлоатації інших осіб. Селянство, як вірно підмічає аграризм, є ворогом скупчення великих земельних дібр в руках

поодиноких дідичів, в той же час не оправдує скупчення в руках поодиноких осіб і інших господарчих дібр та капіталів. Тут аграризм таїть в собі ще не зовсім ясні і певне неокреслені тенденції до соціального демократизму, однак не в спосіб пролетаризування більшості населення і пізнішої передачі всіх капіталів до розпорядимости суспільства, як заповідає марксівська доктрина, а в спосіб затримування цих капіталів і майна у приватній власности і можливо рівномірного їх розподілування поміж господарюючими суб'єктами. Перехід суспільства до соціальної демократії у вищезазначеній формі новітній аграризм, правдоподібно, предствалє собі по шаблону з еволюцією політичною. Відповідно до цього, економічний режим еволюціонує і буде еволюціонувати по аналогії з трьома основними фазами політичного розвитку модерної держави – монархичного абсолютизму, конституційного монархизму і політично суверенного демократизму. Від сконцентровання багатств і капіталів в руках незначної меншости, як це було раніш (феодална аристократія і торговельна буржуазія), через співволодіння капіталами і національними багатствами ширших верств суспільства (чисельна дрібна буржуазія поруч із великою), як є нині в більшості країн, до володіння національними капіталами і майном всіма членами суспільства релятивно в рівних частках, як це станеться в будучині. Це і буде соціальна (господарська) демократія в розумінню аграризма. Сучасному політичному рівноправству кінець-кінцем кореспондуватиме і маєткова, так би мовити, рівнозаможність, а сучасний господарський режим з його кооперативами, дрібним рантиєрством і величезними заощадженнями широких працюючих верств, які дають ці свої заощадження до розпорядимости народнього господарства, відповідає, згідно цій схемі, вже пройденому стану політичного режиму – конституційній монархії. Політична демократія – демократії соціальної. Нині борються дві основні ідеї щодо господарських форм: ідея одноманітности та ідея багатоманітности. Першу

заступає да до неї стремить соціалізм. Подібні ж тенденції ховає в собі і динаміка капіталізму. Натомість дійсність уперто заховає многоманітність і цим підготовляє ґрунт для соціальної демократії в аграристському розумінню. Аграрізм в цьому відношенні ніби приймає формулу відомого економіста Зомбарта, по якій в майбутньому господарського життя не буде такого рішення: та чи інша система.

Зміст і тенденції економічної програми новітнього аграрізму визначають і його програму правову. Остання базується на принципі приватної власности. Цей принцип аграрізм заховає зі слідуєчих двох основних мотивів: по-перше тому, що лише приватна власність з погляду аграрізма, об'єктивно найбільше забезпечить людині її справедливі домагання на висліди власної праці; по-друге, тому що приватна власність є найсильнішим спонуканням людини до господарської чинности, працьовитости, творчости і підприємничости. Щодо інституту приватної власности на землю, то його новітній аграрізм крім того обстоює ще й з міркувань політичних, вважаючи на підставі виказів людської історії, що «лише той панує та має силу, хто володіє землею, цією основою життя». Проте приватна власність для аграрізма не лише право: з нею мусять бути зв'язані і певні повинности, себ-то, новітній аграрізм визнає лише т/зв. функціональну приватну власність. Володіти – це не значить лише мати право небмежено розпоряджатися цим об'єктом, евент., господарити ним так, щоб від цього була користь не тільки для власника, але також і для цілого суспільства. З правом приватного володіння конечно мусять бути зв'язані соціальні повинности, бо значіння поодиноких кляс для суспільства в цілому визначається функціями цих кляс, а ні в якому разі не кількістю бездушного капіталу, необмежене нагромадження якого в руках нечисленних вершків загрожує небезпекою господарському і культурному поступу.

Своєю правовою програмою аграризм виразно відмежовує себе від капіталізму, який він осуджує за його протикультурні і антисоціальні тенденції а разом з цим не йде і дорогою соціалізму, який стремить до скасування інституту приватної власности, в якому вбачає первопричину усіх злиднів людности.

Свідомість далекосяглої дефективности сучасних відносин і зловживань на ґрунті приватно-капіталістичної господарси спонукає новітній аграризм присвячувати належну увагу соціальній політиці. Зміст людського життя спочиває в можливості вдосконалення. Наймогутнішою перешкодою для цього є біда, голод-холод, матеріальна небезпеченість на випадок всякого роду нещасть – хороби, каліцтва, передчасового інвалідства тощо. Все це в свою чергу породжує фізичну та моральну розпусту і кримінальність, що часто межують із суспільним патальогізмом. Всьому цьому можна запобігти лише чинною та далекойдучою соціальною політикою. Природня річ, що аграризм, як ідеологія села, свою увагу в першу чергу звертає на село. На бачаючи бачити лиха на селі, аграризм не хоче мати його і в місті. Він свідомий того, що від бідности і злиднів терпить все суспільство, незалежно від того, де лихо знаходить свої жертви. Але рівно ж аграризм свідомий того, що відповідальність за соціальні злині і в біду спочиває на цілому суспільстві. Мільйони людей терплять горе і недолю не внаслідок особистої вини, але внаслідок соціальної несправедливости, що нею характеризуються сучасні суспільні відносини. За соціальні злидні винні усі кляси суспільства, усі його шари. Отже суспільними силами і повинно поборювати та усувати їх, насамперед принаймні найкрикливіші з них. Тому аграризм у відріжненні від інших політичних напрямів не намагається виужитковувати соціального зла для посилення та поглиблення клясових противенств, а навпаки, старається по можности вирівнювати їх та запобігти лихові. Рівно ж і нелишає аграризм кожного бідолаху власними силами виплутуватися з

біді і нещастю, мовляв, це його приватна справа, але стремить відповідними заходами на основі співпраці усіх суспільних шарів допомогти всім, хто такої допомоги потребує, проте не шляхом благодійності, а організацією відповідних соціальних інститутів. В цьому відношенні на державу припадають великі і складні завдання. Йдучи плече в плече з ріжного роду самопомічними організаціями, вона мусить, на думку аграрізма, розвивати що наймогутнішу соціальну чинність, поодинокі складники якої мусять бути об'єднані ідеєю соціально здорового села і міста.

Культурна програма аграрізма виходить з пересвідчення, що селянство тільки тоді найде доступ до здобутків сучасної матеріальної і духовної культури, коли вона упевнить свої позиції і впливи в державі і державній владі, посиляться господарськи і вилікується з численних недуг соціальних. Тому успішність селянської політики в галузі права і економіки та соціального забезпечення є передумовою здобутків селянства і на полі культурному. Без цієї передумови тзв. в українській термінології «просвітянство» мало спричиняється до культурного поступу села в цілому. Людині безправній фактично, що веде тяжку боротьбу за своє існування фізичне, суспільно відсталій і не організованій немає ані часу, ані спроможности користати з придбання сучасної людської цивілізації, культурно поступувати і удосконалюватися. А село в культурному відношенні зокрема подвійно занедбане і забуте. І аграрізм з усією рішучістю висовує на порядок денний питання культурности села. Новітня доба принесла селянинові політичне визволення. З кріпака селянин майже усюди став рівноправним членом суспільства. Але цим селянин не зробився вільним; йому ще далеко до справжньої свободи, над ним ще тяжить кормига духовної темряви, забобонів, приниження, безпідставного страху перед «власць імущими» і всіх інших лишків старих, феодално-кріпацьких часів. Внести проміння світла в цю пітьму, звільнити селянина від пу духовної відсталости, зробити для

нього доступними науку і мистецтво, прикрасити його життя культурними інтересами – таке загальне завдання культурної програми аграризму. Питання держави і церкви, шкіл і навчання, різних культурних установ на селі, ролі і значіння сільської жінки у вихованні молоді генерации – все це творить його зміст, конкретне заповнення якого аграризм ставить в залежність від даних історичних умов та культурного ступеня та культурного ступеня села в тій чи іншій країні. При цьому аграризм підкреслено тримається того погляду, що усякі зусилля, щодо піднесення політичного, господарського і соціального життя села траться всяке значіння, оскільки метою цього всього не є культурне піднесення села. Без виховання селянства в напрямі гармонійного розвитку всіх його розумових, фізичних і волевих здібностей не зможе і не зуміє село належно виконувати і свого суспільного покликання – класового, національного, державного та економічного. Особливу вагу для села приписує аграризм культурному факторові в галузі економічній. Як в промисловості культурність робітництва і його фахова підготовленість відіграє майже першорядну роль, так і для сільсько-господарської продукції не може бути байдужим чи живе селянин-хлібороб в умовах людини гідних чи ні, чи велика прірва між культурним станом села і міста чи ні, чи має за собою хлібороб школу чи ні?!... Від цих бо факторів у значній мірі залежить продуктивність його сільсько-господарської праці. Сучасний сільський господар мусить добре розумітися як в питаннях сільсько-господарської техніки, так і в питаннях економіки приватної та соціальної. Щойно за цих умов зможе він з максимальною користю упоратися з роллю власника свого сільсько-господарського верстату-підприємства, організатора праці в ньому головного виконавця її і торговця-реалізатора випродукованих ним дібр.

Наведеними основними точками державної, народогосподарчої, правової, соціальної та культурної програми вичерпується зміст суспільно-політичної системи

новітнього аграризму. Об'єктивно беручи, треба зконстатувати, що він є досить цілотною і викінченою системою, поодинокі складники якої цілком логічно, з внутрішньої необхідності впливають один на одного. В своєму комплексі новітній аграризм творить собою синтез вислідів поодиноких соціальних наук та селянського психологізму. Ця синтеза творить базу, на якій аграризм конструє свою суспільно-політичну програму, відповідно до основних сторін громадського життя. А ця остання, себ-то суспільно-політична програма, в свою чергу, творить основу для практики аграризма чи точніше його політики, як акта свідомого втручання в людські відносини і скеровання їх в бажаному для аграризма напрямкові.

Внаслідок такої конструкції аграризма, як цілосного і замкненого в собі світорозуміння і системи обійдено тут одне з головніших питань села, принаймні українського села – питання земельне. Не дивлячись на те, що аграризм є селянською ідеологією, виходить так, що начебто він не має своєї земельної програми. І справді це була б дивна річ – аграризм без аграрної програми, без аграрних проблем. Проте, так воно в дійсності є, особливо коли розуміти аграрну проблему насамперед як проблему землі. Для новітнього аграризму в такому вузькому розумінні аграрної проблеми, як проблеми, себ-то чогось складного і до розв'язання важкого й справді не існує. Земельне питання є лише одним із підрядних самозрозумілих питань, відповідь на яке сама собою впливає з народогосподарської і правової програми аграризма. Це не тяжко бачити, пригадавши, що аграризм взагалі стоїть на принципі приватної функціональної власності з тенденцією до власності трудової. Цей самий принцип він застосовує і до селянського землеволодіння. Земля мусить належати селянинові правно і фактично. Без землі і поза землею немає селянства. І тому ту ніяких проблем бути не може. Зрозуміло, що в такому випадкові, коли земля не належить селянству, то аграризм стремить шляхом аграрної реформи передати її до рук селянських. До латифундіарного

землеволодіння селянський аграризм рішуче ворожий. В цьому відношенні він зокрема різко протиставляє себе старшому за себе аграризму – поміщицькому що найвиразніших форм набрав в практиці пруського юнкерства. Аграризм новітній, селянський є негацією аграризма старшого, поміщицького.

Питанню землі лише по сторінці її посідання новітній аграризм не має підстав присвячувати видатної уваги ще й тому, що за сучасних інтенсивних форм сільсько-господарської техніки земля, як фактор продукції і джерело існування людини, втратила ту першорядну роль, що мала раніш. Раніш сільське господарювання зводилося до звичайної окупації дарів природи при незначній затраті праці. Не те за нинішніх відносин.

Нині, щоби опанувати землю і прожити з неї, необхідно до неї прикласти капітал. Посідання цих капіталів є не в меншій мірі важливими для селянства питанням, як і земля. «Чорними переділами» тепер вже не розв'язується питання селянської екзистенції. Земля без капітала, без середників до її зпрацювання та підтримання і зінтенсифікування її плідності сама по собі чинник не великої вартости. Одначе і питанням капітала не вичерпується складність усього того, чим обумовлюється селянський добробут. Посідання землі і капітала ще не означає того, що селянин одержить належну йому винагороду за свою працю – ця винагорода залежить від рентабільности сільського господарювання взагалі. От чому аграризм і переносить центр ваги з питання землі на питання капітала та рентабільности сільськогосподарського підприємства. Справедлива оплата селянської праці визначається власне цими чинниками, а не розмірами землепосідання. А ці чинники в свою чергу визначаються: безпосередньо цінами на сільсько-господарські продукти, що їх селянин відчужує та цінами на капітали, що їх селянин набуває, а в кінечному розрахункові це значить, що селянська доля залежить від занальної кон'юнктури – політичної і господарської, себ-то від цілого суспільного

режиму. І на це аграризм якраз і скеровує всю свою енергію. Видобути і забезпечити селянству що найсприятливіші умови для його екзистенції – це і буде означати розв’язання аграрної проблеми в цілому, в тому числі і земельного питання, і політичного, і культурно, і соціального і т/д.

Через це власне аграризм і не формулює своєї окремої аграрної програми. Він просто не потребує цього робити, бо він сам, цілою своєю природою, в першу чергу є нічим іншим, як аграрною програмою, що найбільш вичерпує та всебічно відповідає на всі болючі селянські питання.

Для більшої ясности варто провести тут аналогію поміж селянським аграризмом та робітничим соціалізмом. Представимо собі, яку б внутрішню цінність уявляв з себе соціалізм, наколи б весь свій обсяг він заповнював лише шлунковими інтересами робітництва і всю свою енергію вичерпував турботами про заробітню платню, інститути соціального забезпечення та взагалі клопотам про біжучий добробут робітництва. Міг би він тішитися такою популярністю та чи могли би ним захоплюватися мільйони людських істот, що часто не мають нічого спільного з робітництвом, наколи б усе зло він вбачав і низьких прожиткових індексах робітництва, а не сягав би своєю думкою до первопричини робітничих злиднів, на стремів би усунути ці первопричини і не малював би перед людським зором прекрасні картини майбутнього за умов відсутности експлоатації людської праці. Соціалізм і є могутий власне своїм ідеалом, тим, що він пробиває шлях до нового життя, побудованого на зовсім інших засадах, ніж сучасний устрій. Щойно в цій перебудові він вбачає дійсне порятування пролетарської класи, а з ним і всього суспільства, щойно так можна було би, на його думку, повністю і до кінця розв’язати робітниче питання. Всю ренту соціалізм вважає лише паліативом, тимчасовим досягненням та перемогою в боротьбі за сьогодняшню буденщину.

В такому ж самому масштабі, хоч і іншими шляхами, стремить розв'язати новітній аграризм і селянську проблему та вичерпати аграрну програму. Яснобо, що не лише в недостатку землі коріняться селянські злидні і не лише культурна відсталість робить селянство бідолашним та часто штовхає його на голодну смерть і не лише від добрих врожаїв чи неврожаїв залежить селянський добробут. Причини тут значно глибші і головніші з них лежать поза селянством. Спочивають вони в цілому суспільному режимові, в його аномальностях і дефективності. Внаслідок цього і аграрна програма не може обмежуватися лише поодинокими заходами в напрямі зліпшення селянського життя – вона мусить сягати значно далі, ніж все те, що торкається селянства безпосередньо. Вона мусить бути цілосною і охоплювати все людське життя, його умови і напрями і щойно в такій системі можуть найти своє повне усунення і селянські злидні і селянська недоля. З цього виходить, що будування окремої аграрної програми в тому розумінню, як звичайно ми звикли думати, по східньо-європейському зразку, для аграризма є зайвим, бо сам він повторюємо, всім своїм змістом і всією своєю конструкцією є насамперед аграрною програмою, але аграрною програмою не для селян, як в інших політичних концепціях, а аграрною програмою самих селя, селянською аграрною програмою.

На закінчення кілька підсумків та оціночних уваг.

I. Як видно з наведеного вище, новітній аграризм приголосився до життя, як нова суспільно-політична система, як цілісний світогляд. Перше, що кидається у вічі, це його далекойдучий реалізм, який червоною смугою проходить через всю його систему від початку і до кінця. Тут немає місця жадному мрійництву і фантазуванню. Покликаний до життя реальними об'єктивними обставинами і це життя він розуміє і намагається на нього впливати лише себ-то на ґрунті сучасних суспільних відносин і засобами вічевих спроможностей. Реалізм і ідеях, реалізм в чинах. Його не захоплюють по

суті гарні ідеї і уяви колективізму, що мають в будучині ошчасливити людність. Аграрізм живе сучасність, змагаючись і поза колективізмом здобути для селянства найсприятливіші умови для його екзистенції і розвитку. Не схилиє покірливо він голови і перед індивідуалізмом та його дитиною – капіталізмом. Буйний розквіт господарського життя, небувале ніколи нагромадження господарських дібр шалений поступ техника – все це не засліплює йому очей, щоби не бачити всіх соціальних дефектів капіталізму, старцювання і бідунства мільйонів людських істот та їх культурної примітивності. Не бідканням та зітханням над нещастям трудящих і не соціальними революціями можна цьому запобігти, а тільки упертою працею по створенню умов по забезпеченню кожному чесному працівникові справедливої частини національного доходу. Кожна людина, щоб жити і розвиватись, мусить насамперед цим доходом забезпечена, бо життя і культура коштують грошей.

II. Другою характерною рисою новітнього аграрізму є його історизм у формі так/зв. еластичности. Аграрізм не знає догматичности та рїгорозальности. Він здібний, заховуючи свої основи, пристосуватися до до всякої історичної обстановки в залежности від стану культурного, господарського та національного тої суспільної кляси, в оборону якої він в першу чергу стає, себ-то кляси селянської. Аграрізм – це селянська політична релїгія. Він набірає того змісту, який йому надає само селянство. Одначе, це не порушую цілости і природи самого аграрізму, бо селянське світосприймання і психологія в основному спільна у всіх народів і у всі часи. Тут діють закони природи, що під ними працює селянство та власні землі над людиною, які завжди в кожній країні однакові і незмінні.

III. Аграрізм і демократізм – синоніми. Новітній аграрізм не бачить потреби шукати інших принципів організації суспільства, ніж демократичний. Цей принцип впливає з самої природи селянства. Останнє майже всюди творить більшість

населення, а там, де воно нею не є, можна завжди забезпечити цю більшість через спілкування з созгучними соціальними верствами суспільства. Крім того, єдино демократизм дає найсприятливіше поле для вільного розуміння (зговору) клясів поміж собою, а відтак і для їх органічної співпраці та кооперування, що в свою чергу є, по думці аграризму, єдино надійною запорукою соціального миру.

IV. В своїй системі аграризм виразно і послідовно трактує селянство, як окрему суспільні клясу. Цим він говорить усе і насамперед те, що по своїй соціальній природі селянин, а ні пролетарій, а ні буржуй. Це новий соціальний тип – аграрник. Отже немає підстав силою втокмачувати селянство в різного роду моціялістичні системи, схеми. Так само безпідставно направляти проти селянства і ту зброю, яка призначається проти буржуазії. В наслідок цього для новітнього аграризму не існує питання, над яким мало ламано голову – індивідуалістичне чи колективістичне селянство в своїй масі. А ні те, а ні друге. Воно синтетичне, бо носить в собі початки колективізму і індивідуалізму. Рівнож і поділ селянства на трудове та нетрудове з погляду новітнього аграризму є безпредметний. Селянство все трудове. Не трудового селянства реально не існує. Існують дідичі, сільсько-господарські капіталістичні підприємці, як нетрудова хліборобська верства, але ж це не селяни і не про них мова мовиться.

V. Згідно з аграризмом суспільної охорони сміє домагатися кожний, чий висліди праці є zagrożеними. За нинішнього капіталістичного ладу висліди праці майже усіх трудящих є zagrożені, у тому числі і селянства. Одначе не можна всіх трудящих змішувати до купи, бо способи zagrożи і визиску чужої праці ріжні. Ріжнями мусять бути і способи охорони цієї праці. Категорія зарібної плати робітництва, соціально відмінна від категорії доходу селянства, як дрібного підприємця. Отже, аграризм жадає для селянства нового кодексу принципів соціального самозахисту і боротьби за існуванням,

своїх політичних, професійних та культурних організацій і своїх соціальних інститутів.

VI. Модерному містові новітній аграризм протиставить модерно організоване село. Останнє не мусить бути байдужим до внутрішніх процесів міста. Село так само зацікавлено в місті, як місто в селі. Воно не могло нейтрально дивитися на ту міжкласову боротьбу, що відбувається в місті і мусить активно засягати до неї, керуючись вищими інтересами – інтересами всього суспільства. Досі село відроджувало місто біологічно, аграризм кличе селянство відсвіжувати місто ще й ідеологічно. Зі зруйнуванням старих основ, на яких психологічно трималася ранішня суспільна організація – релігії та побожності, авторитета та моралі – сучасний світ ніби втратив рівновагу і захитався, кохиючись від одної скрайности до другої і часами навіть загрожуючи цілковитим падінням, щоб в руїнах своїх поховати всі здобутки людського духа. Завданням селянства, під цю пору, на думку аграризму, є – відновити цю рівновагу та збалансувати екстремности сучасного суспільства. До модерного міста має селянство принести втрачені цим містом первісні людські блага – природу і мир. Здоровий бо дух не лише в здоровому тілі, але і в здоровій обстановці.

VII. І нарешті ще одну характеристичну рису аграризма варто сугубо підкреслити, а саме: його обережне ставлення до всякого роду нововведень та раптових змін в суспільному житті. Два роди причин змушують аграризм в такий спосіб застосовуватися до новотворів людської думки. Причини ці по перше – психологічного порядку, а по друге – порядку матеріального.

На думку аграризма, не є поступом вишукувати чи вигадувати всякого роду нові ідеї і одразу ж намагатися зреалізувати їх в законодавстві чи державній політиці, не оглядаючися на психологію середовища. Нові ідеї мусять насамперед добре визріти в умах і душі народа. І як тільки визріють, то негайно ж мають бути переведені в життя, бо коли

одразу цього не зробити, то це означало б реакційність. Але за те, коли раніш їх здійснювати, ніж вони дозріють, то це був би радикалізм, яки заховує в собі велику смертельну небезпеку для всякого поступу, а власне тим, що радикалізм не прямо, цілком рефлексиво мобілізує проти поступу і провокує до відпору всі психологічно не готові чинники суспільства, часто дуже сильні і завзяті своїм фанатизмом та звичками.

І далі. Всякого роду соціяльні реформи, культурні установи та заклади, ріжного роду далекосяглі пляни до реорганізації суспільного режиму, які хороші по своїй ідеї вони не були б, як не вабили б до себе глибиною своєї думки та красою конструкції – не можуть бути здійснені тому, що занадто дорого коштують. Обмеженість матеріяльних спроможностей проти людської волі зхолоджує всякий ідеалізм та романтизм із залізною льюгикою змушує завжди числитися з собою. Часто треба відмовлятися від цілої низки прекрасних реформ лише тому, що ці реформи матеріяльно не під силу господарству держави, хоч і мають за собою усі переваги. Отже виходить, що маєткова заможність населення, його матеріяльний добробут є передумовою всякого поступу і базою для культури та цивілізації і їхнього розвою.

Народогосподарська наука вчить, що чим більші є національні багатства того чи іншого народу, тим більший є його національний дохід, а чим більший є національний дохід, тим більшою є заробітня платня робітництва та прибутки селянства, тим, значить, в ліпших матеріяльних умовинах можуть жити обидві ці основні кляси всякого суспільства, а це в свою чергу означає, що культура і цивілізація стають доступнішими для працюючої людини. Отже в першу чергу, треба направляти зусилля на нагромадження національних багатств, відповідне їх обгосподарення та справедливе розподілення вислідів національної господарки поміж членами нації. Без цієї передумови гріш ціна усякого рода прекрасним ідеям та хорощим гаслам.

Отак міркує природній здоровий селянський розум, що знаходить свій теоретичний вислів в новітньому аграризмові. Може тут замало мудрости для тих, що звикли оперувати високими ідеалістичними категоріями та вселюдськими масштабами. Про те той факт, що в 15 країнах світу селянство вже витворило свої клясові організації в дусі ідей та принципів новітнього аграризму є безперечним доказом його вартости та ужитковости. Цей же факт таїть в собі і повчаючі елементи і для тих з нас українців, яким болить селянська справа та які бачать в селянстві найпевнішу основу українського національного організма та української національної державности. Мимоволі виникає питання, чи не пора б уже перестати баламутити селянську голову всякого роду революційними концепціями, кликати селянство до жертвенности во ім'я абстрактних ідеалів, обіцювати йому всілякі блага та раювання у своїй державі, а в той же самий час реально бути далеким від потреб селянства і часто без злої волі спекулювати на його темноті. Не маю на думці уразити цим якийсь з політичних напрямів. Вихожу з факта занедбання нами селянської справи і відсутности клясової репрезентації нашого селянства. Сучасний стан політичних угруповань української суспільности достатньо в цьому мене пересвідчує.

Але не хочу цим сказати й того, що новітній аграризм є для нашого селянства найбільш сприятливою політично-суспільною формулою.

Ця справа потребувала б спеціального дослідження і розбору. Одначе та природність, простота і щирість, з якими теоретичний аграризм підходить до селянства, заслуговують на те, щоби на них зупинила свою увагу та частина нашого суспільства, яка клясово або ідейно чується селянською.

ЦДАВО. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 747. Арк. 1–37.

**ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО АГРАРНОГО
ТОВАРИСТВА У ПОДЕБРАДАХ (ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА),
1930**

НАШІ ЗАВАДАННЯ

Селянство є тією соціальною групою, яка, чим ближче до наших часів, тим важливішого набирає значення в політичному та соціально-економічному житті сучасного суспільства.

Колишній раб, недавній кріпак, вчорашній обмежений в своїх громадянських правах підданий, але завжди ХЛІБОРОБ, що продуктами своєї праці годує цілий світ – упоминається сьогодні за своїми правами людини і громадянина. Почуття історичної кривди, заподіяної йому на протязі віків іншими соціальними групами людського суспільства, часто поривало селянство на очайдушні виступи проти овоїх гнобителів. Але розпорошений, прикутий до свого гооподарства, обмежений в різних оуспільних концепціях масштабом свого села або хутора селянин завжди в своїх виступах вважався бунтарем, з яким немилосердно розправлялися як з небезпечним елементом для соціально-політичного устрою тої доби. Без волі хлібороба, захопивши у свої руки владу, інші суспільні групи завжди визначали для нього ролю безправного й сліпого ЗНАРЯДДЯ ВИРОБНИЦТВА...

Так було по цілім овіті. На жаль, не минула ця доля й українського хлібороба, хоч історія його знає і доби вільного господарювання українського онянотва.

Переможений у своїх змаганнях, малограмотний, «шттовхнутий у закутки життя» український селянин останніми часами з безпечністю й довірливістю малої дитини йшов за привабними обіцянками всіх і вся, щоб здійснити свої невисловлені мрії... Та обіцянки залишалися цяцянками, а суворе життя йшло своїм шляхом і жорстоко карало українського хлібороба за його нерозважність...

Відповідальність за це, однак, падає не лише на українського хлібороба, що вже гірко покутує свою провину, а й на тих, хто брався вести його за собою, ба й на тих, хто нічого не робив для нього.

Серед проводирів не було таких, які яскраво уявляли б собі реальні інтереси українського села, які сконкретизували б їх у короткі гасла, цілком приступні свідомості селянина і відповідаючі його реальним інтересам в їх перспективному розвитку.

Без цього, як без ліхтарів у ночі великого міста, заблудився неосвічений хлібороб український і всупереч реальним інтересам українського села побудованих програм безмежного числа політичних угруповань.

І сталося нещастя... Українська державність не була закріплена... Але стремління до відтворення її в нових обставинах не зникло, Навпаки, в горні страшних страждань загартувалася воля українського селянства до незалежного державного існування. Чужа окупаційна влада привела нашого селянина до глибокого переконання, що одного розв'язання земельного питання не вистачає для забезпечення йому можливості спокійно і вільно працювати, що на своїй, важкими зусиллями здобутій землі, мусить повстати своя незалежна держава.

Наш хлібороб переконався, що без своєї влади у власній державі ніколи не буде він повноправним і рівноцінним господарем-громадянином, а тому власник на своїй землі й господар у своїй державі мусить бути доповненням до змісту селянського розуміння держави.

Але в тяжких обставинах жорстокого терору, що під косу смерті кидає сотні тисяч членів української нації, а решту повертає у безвільних кріпаків, немає змоги спокійно подумати над тими шляхами, якими повинна буде іти УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА, що неминуче повстане на румовищах комуні для організації свого економічного, соціального і політичного життя. Ця важка робота падає на плечі української політичної

еміграції, що має змогу в сприятливіших обставинах задумуватися над майбутнім життям і чинністю української держави та вивчати сучасне життя на Україні.

Свідомі цього завдання, ми й беремо на себе обов'язок систематичного вивчення тої галузі життя на Україні, яка торкається українського селянства, Піднести українського селянина зі стану остаточної руйнації, в якому він опинився в умовах червоної окупації, до стану рівноправного і рівноцінного господаря-громадянина в своїй державі, забезпечити йому надійну охорону його реальних інтересів, задоволення яких забезпечить йому і піднесе його матеріальний добробут – ось основна проблема, яка стоїть перед кожним політичним діячем, якому дорогі інтереси українського селянства, а разом з тим і інтереси української державности.

В який же спосіб підходимо ми до розв'язання цієї проблеми, ми, що шикуються в ряди для походу в обороні інтересів українського села?

У відповідь на це говоримо: Царський режим, влада ліберальної інтелігенції, різні форми української влади, які створювались в процесі визвольної боротьби, нарешті режим червоної окупації переконали не тільки нас, а й найвідсталішого українського громадянина в правдивості гасла, проголошеного IV Універсалом, що оповіщав Україну «САМОСТІЙНОЮ, ВІЛЬНОЮ, СУВЕРЕННОЮ ДЕРЖАВОЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ».

Лише при цих умовах український народ стане справжнім господарем на своїй землі.

Ріжні суспільні верстви змагатимуть до сконструювання державного ладу на Україні так, щоб найкраще забезпечити свої клясові інтереси. Це цілком природня річ. І в цім змаганню найактивнішу участь прийме й українське селянство. Вплив соціальних груп на державний устрій виявляється участю представників цих груп в державній владі. Отже ми висовуємо гасло:

СЕЛЯНСТВО ДО ВЛАДИ.

Здійснення цього гасла можливе при політичній організованості селянства. Ця організованість виявляється назовні у формі політичної партії. Отже розробка ідеологічних і тактичних засад української селянської політичної партії буде ПЕРШИМ завданням нашого «СЕЛА».

Діяльність державної влади виявляється в першу чергу в забезпеченні та обороні інтересів населення даної держави. Сукупність цих інтересів є базою державної політики як внутрішньої, так і зовнішньої. З цього випливає друге гасло:

КОНКРЕТИЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ.

Праця над здійсненням цього гасла є ДРУГИМ завданням нашого «СЕЛА».

Народне господарство України складається з двох основних продукційних галузів: сільського господарства та індустріальної промисловости. Дотеперішні взаємовідносини між цими складовими частинами народного господарства випадали не на користь українського села. Залежало це в значній мірі також від того, що чуженаціональна влада провадила на Україні колоніальну економічну політику. В основі її лежав матеріальний визиск українського населення та хижацьке використання його природніх багатств. Цього не повинна допускати національна влада української держави. З цього випливає третє гасло:

ПРОМИСЛОВІСТЬ ДО КОНТАКТУ З СІЛЬСЬКИМ ТОСПОДАРСТВОМ.

Намічення конкретних форм цього контакту є ТРЕТИМ завданням нашого «СЕЛА».

Не мало терпить у своїй господарській діяльності українській хлібороб од дорого коштуючих послуг приватно-капіталістичного посередника. Не тільки приклади західно-європейського життя, айприкладинашого передбільшовицького життя наочно доводять, що проти цієї форми визиску трудової праці українського хлібороба є надійний спосіб оборони в кооперативному об'єднанню. Об'єднане в кооперативах населення глибше зацікавлюється загальним розвитком

народногосподарчого процесу. Кооперативні організації творять собою поважний народногосподарчий чинник, що врешті спричинює справедливіший розподіл народного доходу і таким чином веде до соціального замирення. З цього випливає четверте гасло:

ДОРОГУ КООПЕРАЦІЇ.

Науково вивчення тих галузів господарської діяльності українського хлібороба, які повинні стати у першу чергу для кооперативного гуртування українського хлібороба, буде ЧЕТВЕРТИМ завданням нашого «СЕЛА».

Зруйноване селянське господарство кволим і виснаженим зустрінеться на світовому ринкові зі своїми конкурентами що встигли вже пристосуватися до нової світової господарської кон'юнктури. Конкуренція не знає сентиментів. Конкуренти українського хлібороба не зважатимуть на ті нелюдські страждання, які терпить українське селянство в боротьбі за своє право розпоряджатися наслідками своєї праці. Отже треба заздалегідь подумати над характером і напрямком сільсько-господарської діяльності українського селянина і, таким чином, облегчити йому можливість найшвидше пристосуватись до кон'юнктуральних умов світового ринку. Саме селянство не в стані зробити цього з огляду на нормальні умови як загальної, так і фахової освіти для нього. Зробити це повинна українська, особливо селянська, інтелігенція. З цього випливає п'яте гасло:

УКРАЇНЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ – НА ПРАЦЮ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.

Вивчення агрикультурних і організаційних змін в системі господарства українського господаря в різних галузях його господарської діяльності буде П'ЯТИМ завданням нашого «СЕЛА».

В поодиноких виступах українського селянства на оборону своїх прав переважали часто місцеві інтереси. На допомогу борцям з сусідньої околиці не поспішали: мовляв, «до нас іще далеко»... Часами, об'єднані спільністю місцевих

інтересів, українські селяне певної околиці творили «власну республіку». Природа таких явищ не досліджена ще науково. Але такі явища дають підстави де-кому вважати українське селянство нездатним чи недозрівшим до розуміння потреби власної держави. Де-хто готов признати українську революцію органічною частиною революції московської більшовицької, а українського селянина таким же більшовиком як більшовик московський...

Об'єктивне дослідження цих явищ, вияснення правдивої природи їх та оборона українського селянства од несправедливих обвинувачень, як і взагалі дослідження селянських рухів на Україні та по цілім світі, буде ШОСТИМ завданням нашого «СЕЛА».

Всяка визвольна боротьба має своїм завданням не лише здобути й удержати державну незалежність, але й забезпечити своїй державі господарську і військову міць. Лише при таких умовах держава користуватиметься правдивою незалежністю та повагою близьких і далеких сусідів. Українське селянство, що складає 85% української нації, повинно бути підготовлено достойно виконати цей обов'язок свідомого громадянина своєї держави. Тому вартове

ЧАТУЙ!

є постим гаслом, яке зобов'язує в однаковій мірі як гуцульський топірець, так і кубанський спис стати плече-в-плече для здобуття й охорони Української держави.

Виховання селянських мас у свідомості конечности такої солідарности, як і намічення конкретних способів такого виховання, буде СЬОМИМ завданням нашого «СЕЛА».

Не багато завдань ставимо ми перед собою, але кожне з них глибоко сягає в гущу інтересів українського селянства і в сукупності своїй творить органічну суцільність. Оформлення цієї суцільности не може бути байдужим ні для українського селянства, ні для Української держави, в окладі якої воно складатиме подавляючу більшість.

До праці над оформленням цієї суцільности ми й закликаємо всіх, кому дорогі інтереси українського селянства й української державності, а в першу чергу українську селянську інтелігенцію, що поділяє наші думки.

Не в'яжучи себе поки-що певними політичними організаційними нормами, ми радо дамо місце на сторінках нашого «СЕЛА» думкам кожного громадянина, що цікавиться позитивним розрішенням селянської проблеми та охоче внесе і свою лепту праці в зазначеному нами напрямкові.

Така дружня співпраця, ми певні, приведе врешті до створення здорової і міцної політичної організації українського селянства, яке за прикладом селянства західно-європейського могутніми лавами спокійно й упевнено простуватиме до здійснення спільної всім нам мети:

здобуття удержання і зміцнення НЕЗАЛЕЖНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.

Наші завдання. Село: неперіодичний орган Українського аграрного товариства. 1930. № 1. С. 1–6.

№ 26

МІЛКОВСЬКИЙ С. АГРАРИЗМ ЯК ФОРМА ПЕРЕБУДОВИ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ, 1933 (УРИВКИ)

VIII. Аграризм

На арену боротьби за майбутній устрій світу поволи виходить селянин у всій своїй масі. Він не йде із криком і галасом, а із серйозністю і рішучістю. Все точніше і чіткіше окреслюється новий напрямок, нова програма соціально-економічної перебудови, нова філософія життя – **аграризм**. Свої права і принципи він черпає із землі, із співіснування людини з природою, із законів, що регулюють дрібне селянське господарство, вона цілком покладається на людину

і хоче зробити її суб'єктом, який створює нове життя. Він намагається не заманити його в пастку і зневолити, а звільнити з усіх пут і створити умови для повноцінного розвитку, творчо працювати на власне благо та на користь інших. За визначенням селянського мислителя в Чехословаччині доктора Мілана Годжі, аграризм є середнім напрямом між лібералізмом і соціалізмом або комунізмом; це, певним чином, є синтез позитивних сторін цих напрямків. Не все, що лежить в основі економічного лібералізму, є злом і заслуговує на те, щоб бути виключеним із суспільного життя. Лише те, що в ході розвитку форм господарювання виявилось неефективним або стало джерелом соціальної несправедливості, слід усувати. При соціально-економічних перетвореннях не йдеться про те аби все перевернути з ніг на голову, аби все змінити лише тому, що це існувало за капіталістичного устрою. Така поведінка означала б доктринерство і лише теоретичний підхід до практичних питань. Головна проблема полягає не в тому аби все змінити тільки заради того аби в майбутньому устрої зникли визиск та експлуатація в будь-якій формі, а в усуненні всіх перешкод для кращого використання продуктивних сил, властивих трудящим масам. В основі економічного лібералізму лежить необмежена і непорушна приватна власність. Власність на засоби виробництва в руках окремої особи веде у великій кількості випадків до соціального визиску. Так, наприклад, капіталістичний підприємець, який використовує найману працю, визискує своїх найманих працівників, так само, як власник оборотних коштів, виступаючи у переважній більшості посередником, визискує споживача і виробника. Натомість селянин, самостійний виробник, володіючи також приватними засобами виробництва, в основному нікого не експлуатує, а швидше підлягає експлуатації в капіталістичній системі. Тож чи можна в разі соціальної перебудови зрівняти селянина, який працює у власному господарстві, з підприємцем-капіталістом? Абсолютно ні. Один належить до світу праці, другий живе і товстіє за рахунок світу праці. Приватну власність слід

ліквідувати там, де вона стає експлуатаційною і де цього вимагають соціальні міркування. – Аграризм засадничо не проголошує гасла повної ліквідації приватної власності та пролетаризації всього суспільства. Основоположною ідеєю аграризму є створення системи, адаптованої до людської природи, і пов'язання людини з результатами її праці. Бо тільки така форма устрою може служити людині, і тільки тоді вона дозволить досягнути соціальної справедливості максимальною мірою. Там, де людина відірвана від результатів своєї праці, явище експлуатації, звісно, може проявлятися і в іншій формі. Може виникнути нова каста тих, хто експлуатує трудящих. Особливо ці можливості дають режими, засновані на диктатурі. Людина за своєю природою має глибоко вкорінений інстинкт володіння і зазвичай працює інакше, коли усвідомлює, що плоди цієї праці дістануться саме їй. Ми, аграристи, не віримо, що можна змінити ті чи інші риси людської природи, які в ній проявлялися століттями. Це було б марним зусиллям, і невідомо, чи досягло б воно взагалі якоесь результату. Ми не хочемо вбивати приватну ініціативу та особисту мотивацію, адже вони є двигуном людських дій і джерелом прогресу. Прагнучи до реалізації економічної демократії, ми хочемо створити належні умови для демократії політичної. Ми хочемо спиратися на вільного, свідомого та соціалізованого громадянина, залишаючи йому можливість індивідуального розвитку та приватної ініціативи. Комунізм, де все доводиться робити під тиском наказу зверху, вбиває людину, мотивовану особистими діями та приватною ініціативою, і таким чином не дає повноцінного використання енергії та творчих здібностей, властивих окремим індивідам і цілим соціальним класам. У капіталізмі приватна ініціатива і необмежена вільна конкуренція часто призводять до експлуатації та економічної анархії. Аграризм, зберігаючи мотиви індивідуальних дій і приватної ініціативи, прагне зробити їх двигуном прогресу і джерелом ефективнішої роботи на благо окремої людини і всього суспільства. Він визнає приватну власність скрізь,

де це необхідно через тип виробництва та залежність його ефективності від індивідуального ставлення господаря до свого двору. Отже, аграризм не усуває повністю економічний лібералізм, а намагається витягнути з нього і зберегти в ньому те, що є позитивним і творчим. Таке вирішення питання є необхідним через постулат зв'язку людини з результатами її праці та збереження мотивів індивідуальних дій.

ІХ. Аграризм та кооперативний рух

Зберігаючи до певних меж приватну власність, аграризм не забуває про значення організованих, колективних зусиль мас в економічному і соціальному житті. Невелика майстерня – селянська чи кустарна – що виникає окремо, має багато негативних сторін. По-перше, вона дуже слабка і, діючи індивідуально, не може використовувати всі свої економічні можливості, а досягнення технічного прогресу не може активно впроваджувати. У сучасній системі цим користується посередник. Проте всі ці недоліки дрібного індивідуального господарства можна усунути шляхом взаємодопомоги у вигляді кооперативної надбудови. Коли йдеться про сільське господарство, кооперативи тут відіграють величезну роль. Усі ці завдання, які перевищують можливості індивідуальних господарств і полегшують та покращують управління або закупівлю, можна вирішити шляхом організації кооперативних об'єднань. Вже сьогодні кооперативи та сільськогосподарська освіта є основними чинниками прогресу і процвітання села. Аграризм, який хоче втілити економічну демократію в реальність і забезпечити самостійний розвиток господарського життя, має знайти свою головну опору в кооперативах. Кооперативне об'єднання ґрунтується на демократичних засадах, воно є готовою і випробуваною формою організації економічного життя. У кооперативах гроші перестають бути метою і головним господарем, а зводяться до ролі засобу. Людина та її ставлення до організації тут на першому місці. Положення та права члена кооперативу не зале-

жать від кількості придбаних акцій, а також від того, чи є у когось одна чи десять часток. Однак у капіталістичних компаніях все інакше. Тут право учасника залежить лише від кількості придбаних акцій, і той, хто має 10 акцій, має також у 10 разів більше прав, ніж той, хто має лише одну. Людина відходить на другий план – панують гроші. Отже, хоча кооперативний рух є формою об'єднання людей з метою допомоги один одному, капіталістичні організації, такі як акціонерні товариства, є формою об'єднання капіталу для досягнення більшого прибутку. Отже, бачимо, що в організаціях капіталістичного характеру чітко підкреслюється своєрідний аристократизм грошей, їх перевага над людиною. З іншого боку, кооперативна форма зводить гроші до належної їм ролі, тобто до ролі засобу, який лише полегшує взаємні економічні відносини між людьми, а не контролює їх. Кооперативний рух має не тільки економічні цілі, а й робить великий акцент на піднесенні морального боку людини. Тому що добровільна співпраця між людьми, взаємодопомога стають можливими там, де певна група людей дотримується певних норм суспільної моралі. Таким чином, перетворюючи людські душі та характери, кооперативний рух готує людину до вищих форм усупільненого господарювання. Він не пригнічує людину своєю формою, а навпаки, посилює її роль, роблячи головною рушійною силою економічного життя. Тому, коли йдеться про роль кооперативів у трансформації системи, ця роль є величезною. Самі кооперативи не можуть претендувати на трансформацію політичної системи. Але, будучи вбудованим у межі єдиної політичної структури, вони можуть надавати неоціненні послуги як форма організації економічного життя.

Milkowski S. Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego. Krakow. 1934. S. 42-46.

ЗАЛЄСКИЙ А. АГРАРИЗМ. СПРОБА ВИОКРЕМЛЕННЯ ТА СИНТЕЗУ НАРОДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ, 1933 (УРИВКИ)

Новий шлях – шлях народних принципів йде в напрямку, протилежному до капіталізму і соціалізму, які викликали катастрофічну кризу [йдеться про Світову економічну кризу 1929 – 1933 рр.]. То чи не провидіння, що народна течія виникає саме в момент пошуку нових шляхів? Народна течія, як бачимо, має достатній фундамент, щоб зрівнятися за силою і піднятися до рівня капіталістичної та соціалістичної течій, набувши такого ж міжнародного значення. Оскільки капіталізм і соціалізм завели людство в кризу, можливо, це відверне катастрофу і виведе нас на рівний шлях... – аграрний...

СИСТЕМА АГРАРИЗМУ

Капіталістичний світогляд виглядає приблизно так: створюється капітал – людська праця при цьому відіграє лише допоміжну роль, як робота машин. Усі блага, а отже, і блага науки і культури належать власникам капіталу. Трудящі без капіталу мають стільки прав, скільки й машини – лише стільки, щоб мати можливість ефективно виконувати свою роботу. Особи, які не можуть знайти роботу, є непотрібним тягарем – вони можуть загинути.

Соціалістичний світогляд представляється нам приблизно так: усі люди рівні, тому всі мають однаково користуватися всіма благами. Всім без винятку все належить порівно. А оскільки сильніший і так може впоратися, то слабшому слід приділяти особливу турботу за рахунок сильнішого.

Обидва ці діаметрально протилежні й привабливі світогляди лежать в абсолютно різних площинах, але мають спільну рису: обидва вони судять людей не за їхніми духовними цінностями, не за характером, а як якусь промислову сировину.

Ці світогляди не виникли із спостережень над природою. Вони народилися серед випарів машин або серед затхлого повітря бібліотек. Вони штучні, тому що вони суперечать ходу речей у природі, і рано чи пізно вони повинні зламатися, тому що життя керується законами природи...

Розглянемо ідею аграризму щодо поділу доброї сільськогосподарської землі у зв'язку з проведенням аграрної реформи. Кожен фермер, який створює сім'ю і не має землі або не має достатньої кількості землі – має право отримати необхідну землю, достатню для створення самостійного господарства. Якщо він буде працювати чесно і розумно – він зможе примножити свій статок. Якщо в результаті лінощів або потрапляння в залежність він зменшує своє господарство або зовсім його втрачає – це його вина, це доказ того, що він є одиницею малоцінною в суспільстві, а то й шкідливою.

Аграризм, який прагне природності і простоти в суспільному ладі, покликаний протистояти індивідуалізації капіталістично-соціалістично-фашистської «механізації» – він покликаний зривати пелену з очей, навушники з вух і кайдани з ніг людини, щоб вивести її на широку дорогу, до сонця, до правди, щоб вона на власні очі бачила світ, на власні вуха чула гул життя і спрямовувала свої дії відповідно до своєї волі, зробивши з механізованої маріонетки справжню людину, вільну і свідому своїх вчинків – громадянина.

Селянські партії висунули у своїх програмах аграрну реформу. Проте зробили це якось сором'язливо, висунувши на перший план інші питання та трактуючи аграрну реформу як крок, призначений для полегшення становища дрібних

фермерів; як місцеву та одноразову реформу, що не має якогось постійного, універсального, основоположного принципу. Розглянемо, звідки взялася ідея земельної реформи. Вона ґрунтується на праві людини на землю, на цьому природному, вічному, інстинктивно відчутному праведному і здоровому законі.

Аграризм, взявши за основу системи самодостатнє сільськогосподарське виробництво, водночас повинен перетворити гасло права на землю на свій основний принцип, згідно з яким має регулюватися все економічне і соціальне життя. Принцип, який не є приписом філософської доктрини чи формулою юридичного кодексу, а є імперативом життя, продиктованим самою природою.

Отже, кожна людина без роботи, здатна до сільськогосподарської праці, має право отримати стільки землі, скільки їй потрібно для того, щоб прогодуватися та утримувати сім'ю. Щоб вижити на цій землі, людина повинна на ній працювати, поступово повертаючи суспільству вартість отриманої землі. Ключ до розв'язання проблеми безробіття – не в промисловості, а в сільському господарстві. Дрібне фермерство має стати регулятором економічного та соціального життя.

Питання безробіття у сільському господарстві також регулюється автоматично, без державного втручання, оскільки збільшення кількості самодостатніх дрібних фермерів та підвищення їх добробуту призводить до збільшення споживання промислової продукції та природного приросту, що, таким чином, запускає промислові майстерні та зменшує безробіття в промисловості. У таких аграрних країнах, як Польща, питання промислового безробіття можна вирішувати відповідно до права на землю, не вдаючись до міграції безробітних...

Сама природа хлібороба, характер його діяльності спонукає його уникати боротьби, бо боротьба відволікає його від улюбленої роботи – господарювання. У чому полягає основний зміст життя хлібороба, який ми помилково називаємо «протистояння з природою»? Це насправді не протистояння, а дружня боротьба, без усякої ненависті, з норовливою стихією, щоб зробити її найкращим супутником у роботі. Селянин, не розпещений ніякими розкошами і накопиченнями, скоріше схильний допомагати ближньому, а не руйнувати чуже майно. Бо селянин, поважаючи свою працю і знаючи, скількох зусиль вона варта, завжди буде поважати працю іншої людини. Це також аграризм, який замість гасел боротьби проголошує гасла співпраці та засади мирного співіснування народів.

Ідилія? На жаль, не так скоро. Хто зачепить селянську землю, той дізнається, що межі будуть працювати і селянин скоріше впаде мертвим, аніж віддасть хоча б півліктя [землі]. Отже, можлива оборонна боротьба, боротьба проти зазіхання на землю, на свободу, на закон... і в будь-якому випадку ніхто не може засуджувати таку боротьбу через необхідність оборони.

А боротьба за землю, щоб втамувати земельний голод? В принципі, цього можна було б уникнути, бо для власника перелогів вони мають незначну ціну, але для голодного варті значно більшого. Тому тут завжди можна домовитися. Але тільки в теорії. Часто створюється ситуація, схожа на приказку, коли собака, сидячи на непотрібному їй снігу, заважає голодному коню доторкнутися до неї. Тоді має відбутися боротьба, боротьба страшна, бо боротьба за існування, за життя – боротьба неминуха, бо вона диктована законами природи.

Таким чином причину майбутніх війн можна усунути. Це можна зробити, дотримуючись принципу недоторканності освоєних земель і недоторканності хліборобської праці, порушення яких кожен хлібороб і навіть не фермер вважав би злочином. Оскільки вільної землі на світі ще достатньо, у

рази більше, ніж потрібно в найближчому майбутньому, є ще багато малонаселених країн з умовами, кращими не тільки, ніж у знаменитому Перу, але навіть кращими за середні умови в Польщі.

Якщо право народів на землю буде головною статтею міжнародного кодексу – війни не буде. Право націй на землю, засноване на таких чітких і ідентифікованих засадах, як щільність населення, швидкість зростання населення, родючість землі, може суворо застосовуватися і має стати регулятором співіснування націй. Аграризм, запроваджуючи право людини на землю, мусить запровадити право націй на землю з найменшими наслідками, а отже покликаний змінити атмосферу боротьби на атмосферу співпраці між народами.

Отже, фактор, який може відновити рівновагу – це ЗЕМЛЯ. Вона знаходиться поза порочним колом кризової катастрофи, а тому як фактор, що безпосередньо не пов'язаний з цим порочним колом, може забезпечити вихід з нього.

Аграризм, однак, виникає не для того, щоб безжально боротися з капіталізмом і соціалізмом, щоб знищити все, що було, щоб захопити владу. Аграристи, впевнені у правильності своїх принципів, переконані, що сама логіка життя призведе їх до провідної ролі у відбудові світу. Тож аграризм не викликає [капіталізм і соціалізм] на боротьбу, а пропонує співпрацю, щоб привести людство у рівновагу.

Zaleski A., Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej, Warszawa 1933. S. 16, 18–19, 23, 29–31, 35–36, 40–41.

**ПАЛАЧЕК А. НОВЕ СЕЛЯНСТВО (ОСНОВИ
РУРАЛІЗМУ), 1933 (УРИВКИ)****III. АГРАРИЗМ**

Аграризм – це певний ступінь розвитку селянства, з нього [аграризму] воно [селянство] органічно виростає, визнає його засади, розширює і збагачує власними цінностями. Це, власне, перша спроба надати селянському господарству певний [теоретичний] сенс, програму і визначити його місію в цивілізованому суспільстві. Проте за цей зміст, програму та соціальну місію аграризму прибічникам нового руху доводиться часто вести наполегливу боротьбу з інтересами та ідеями інших держав і класів, з невіглаством та байдужістю самого селянства. Ця боротьба, яка тривала століттями і в різні часи виявлялася як боротьба за модерного землероба і економічний прогрес, за кооперативи, за сільськогосподарську освіту, за економічну і політичну організацію селян, за соціальну та культурну політику села, є далекою від завершення і є одним з найцікавіших соціальних явищ нової доби.

Моральною основою аграризму є селянство. З нього цей рух черпає не лише людський ресурс для своєї організації, а й моральну та ідеологічну основу своєї програми. З багатого емоційного й морального життя сільського господарства, однак, аграристи вибирають лише ті складові, принципи та ідеї, які вони визнають корисними в боротьбі за економічне, політичне й культурне визволення селянської маси. Тому нове селянство є особливим типом селянства, що різко контрастує із селянством феодальним. Його розвиток відбувався поступово й майже поза увагою міського населення, зайнятого власними економічними, національними, культурними та соціальними проблемами. Лише політична сила в особі Аграрної партії привертає увагу міських верств і освіченого суспільства

до різних важливих проблем життя села і до ускладнення суспільного ладу.

Найважливіші зміни, які аграризм вніс у життя селянства, стосуються ставлення до природничих наук, до системного мислення, до організації життя і праці, до суспільного ладу. Феодалне селянство не знало поняття прогресивного селянина. Але, навіть, феодалне селянське суспільство розрізняло добрих і поганих хліборобів і ставило перших за взірець, але не робило це моральним і майновим обов'язком кожної особи, на відміну від аграризму. Відсутність преси та незрілість науки призводили до того, що прогрес був повільним і лише локальним. Переломний момент припадає на першу половину XIX ст., коли науковий та економічний прогрес, технічні винаходи та нові погляди й організація виробництва перестали обмежуватися промисловістю, почали проникати в сільське господарство, викликавши тут революційні зміни. ... вони торкнулися традиційного трипільного землеробства, сівозміни, вирощування нових коренеплодів, методів внесення добрив, машин та інших сучасних методів ведення землеробства. За прикладом технічних, промислових і комерційних шкіл селянство також почало цікавитися професійною підготовкою молоді, тому до села почали поступово проникати нові погляди та звичаї, а в примітивне феодалне господарство – новий порядок і нова традиція. Всупереч застарілій думці, що найкраща і єдина хороша школа для селянина – це школа ґрунту, повільно набирає обертів думка про необхідність теоретичної підготовки та наукової основи ведення господарства на селі. Отже, сільськогосподарський прогрес стає проявом перелому у психології селянства і першим важливим переломом у традиціях феодалного селянства.

Другий етап розвитку аграризму є кооперативи, господарські та політичні організації. Землероб феодалної доби не знав ні професійних, ні культурних, а тим більше політичних організацій. Найважливішими її соціальними

інституціями для нього були сім'я, село і, певною мірою, церква. Навіть після скасування кріпацтва і панщини він тривалий час демонстрував опір кооперативним формам господарювання, з помилковою гордістю стверджуючи про себе, що, на відміну від буржуа, він індивідуаліст. Однак цей індивідуалізм був не питанням переконання, а скоріше браком обізнаності та довіри до інших господарів. ...тому після великих економічних криз минулого століття відбулися перші спроби економічної та політичної організації селянства спочатку на місцевому та регіональному, а потім на земельному та національному рівнях... Селянин, який виростає із села і виходить за його межі, таким чином, визнає, що у нього є спільні інтереси з іншими селянами та людьми, залежними від сільського господарства, і відчуває потребу в спільній організації та кооперації своїх дій. Це загалом важливі етапи в інтелектуальному розвитку фермера, що мають на увазі не тільки розширення його кругозору, а й зміну звичок, способу життя, світогляду і ставлення до суспільства. Досвід вчить його, що шлях від села до міста веде через інше село і що селянин жодним чином не здобуває поваги та уваги міста доти, поки він не покаже, що може домовлятися з іншими щодо спільних потреб, прогресу, цілей та створювати за межами села новий сільськогосподарський колектив, який представляв би його інтереси та реалізовував його ідеали.

Третім етапом еволюції аграризму є інтерес до соціокультурних проблем села. Зазвичай це відбувається найпізніше, коли сільськогосподарська освіта, кооперативи та політичні організації вже довели свою зрілість і коли під тиском більш розвиненої соціальної та культурної політики в місті аграризм відчуває потребу не відставати і рухатися в ногу з часом, охоплюючи своєю увагою робітників у сільській місцевості, жінок у сільському господарстві, дітей, хворих та людей похилого віку. З цією метою аграристи створюють

різноманітні організації, які опікуються здоров'ям села, соціально-культурним прогресом та освітою молоді.

У соціологічній площині варто розрізняти аграризм як цивілізаційний процес у селянському середовищі та аграризм як політичне явище. У західній цивілізації ідеологічний, моральний, соціальний, політичний та економічний розвиток села і сільського господарства відбувається в останню чергу. Цей процес не є однаковим для всіх держав і мав різний досвід, наприклад для французької та німецької буржуазії, для робітничого класу в різних країнах, і для селянства... Це впливає з того факту, що в той час як буржуазія бачила зразок для наслідування в англійському та французькому суспільстві, то робітниче середовище – частково в німецькому та російському суспільстві; для селянства ж найперспективніша модель для наслідування виникла у країнах Центрально-Східної Європи, що робили ставку на самодостатнє та освічене селянство.

Політичний аграризм, однак, є лише одним із етапів цивілізаційного поступу та процесу самовизначення селянства. Так, у селі поруч із селянином старого типу з'являються прогресивний хлібороб, кооператор, політичний господар і соціальний господар. Їхні організації зазвичай виникають на манер подібних об'єднань у містах... З типом «нового сільського господаря» ми зустрічаємося в другій половині минулого століття і в ХХ столітті в усіх державах Європи...

Існують певні відмінності між національними варіантами аграризму, залежно від того, чи мав рух свою політичну партію, чи пропагував селянство в інших партіях, переважав вплив заможніших чи бідніших верств сільського господарства, чи ставив він перед собою завдання соціокультурного характеру, чи розглядав можливість інтернаціоналізації тощо. Водночас спільними [для усіх національних варіантів аграризму] є інтерес до сільськогосподарського прогресу, кооперативна, економічна і політична організація хліборобів, акцент на матеріальних й

моральних інтересах. Це рух, який не переслідує великих ідей, яка не прагне трансформувати соціальний чи політичний лад у держави, натомість він відповідає специфічним потребам фермерів. Аграризм – це рух, який ставить перед собою реалістичні цілі, який вірить у повільний прогрес і силу дрібного селянського господарства...

Політичний аграризм – це захисний рух, що прагне кращих умов для селянства методами і засобами, які давно виявилися успішними в інших державах. Але водночас він залишається прогресивним рухом для села, який спонукає фермерів до реалізації власних інтересів та їх захисту в капіталістичному суспільстві. Проте в століття соціального радикалізму прогрес цього руху та його значення для економічного, соціального та морального життя села залишається непоміченими, але його заслуги в цьому відношенні жодним чином не ослабли...

Політичний аграризм знайшов багато критиків у політичному та культурному житті. Аграризм виникає в той час, коли соціальний радикалізм починає рішучу боротьбу з існуючим економічним, соціальним і моральним порядком, коли нові доктрини намагаються спростувати найосновніші ідеї, на яких побудована західна цивілізація, і коли всі дрібні щоденні турботи та інтереси дають шлях до великих ідеологічних суперечок, яких Європа не знала з часів Реформації. Політичний аграризм не вносить нічого нового в це ідеологічний кипіння, яким цілковито зайнята інтелігенція, але задовольняє старі, давно усталені в індустріальному суспільстві, зокрема в містах, принципи про необхідність професійної організації, політичного представництва всіх соціальних груп, вироблення їхньої єдиної програми... Це погляди та принципи, які індустріальне суспільство давно сприймає як належне, але які в сільському світі означали б ідеологічну та моральну революцію. У той час як індустріальне суспільство, до якого можна віднести міста та інтелігенцію, веде безплідну дискусію про значення моралі та релігії, сім'ї,

приватної власності, нації та держави для суспільного розвитку, аграризм на селі руйнує моральні основи феодального землеробства, розширює кругозір хлібороба, вчить його мислити, організовувати і пропагувати свої погляди в краї, регіоні, державі. Цей фермер не відчуває в своїй душі протиріч індустріально-капіталістичного, ліберального чи буржуазного суспільства, в якому він бачить лише боротьбу двох груп за політичну й економічну владу в державі, частиною якої є і він сам. Єдина відмінність між ними полягає в тому, що для вирішення конфліктів інтересів в індустріальному суспільстві обидві сторони діють з різних тактичних почуттів і міркувань, посилаючись на національні, культурні та моральні традиції, економічні принципи, соціальні настрої, науку та досвід минулого, тоді як селянин, завжди простіший, більш прямий і менш витончений, ніж міські верстви, описує свою боротьбу як боротьбу за справедливість і політичну владу і ніщо інше. Аграризм на початковій стадії не пов'язує ці речі з культурними традиціями нації, не шукає історичної спадкоємності з великими національними рухами, не претендує на рятівну соціальну доктрину. Подібні заяви відбуваються на пізніших етапах розвитку аграризму, але й в такому випадку вони [ідеї боротьби за справедливість і політичну владу] виступають доповненням, а не стрижневими компонентами програми. Таким чином аграризм позбавляється важливого засобу, який використовують сучасні демократії, не має можливості стати насильницьким рухом... Аграризм базується на спільних інтересах, однакових принципах, традиціях та освіті, на відміну від політичних партій, в основі яких лежать ідеологія, соціальна філософія та політичні догми.

У політичних партіях і політичному житті загалом остаточно не вирішене питання про те, чи має партія ґрунтуватися на певному, чітко визначеному та філософськи обґрунтованому світогляді. Французька революція і німецька філософія Гегеля – це дві основні сили, які сформували політичне життя

континентальної Європи в XIX ст., створивши ідею про те, що кожна політична програма має бути чітко філософськи та історично обґрунтована, що основою політичної влади є певна ідеологія та світогляд, звернена в бік політичних, економічних та соціальних реалій. Завдяки цим досі пануючим ідеям політичні партії в континентальній Європі стають своєрідною церквою, об'єднанням людей однакових політичних почуттів і переконань, однакового світогляду та соціальної філософії, яка не може йти на компроміси. Партія, яка не має такої бази, яка емпірично виростає з економічних чи політичних потреб, завжди знаходиться під загрозою протистояння політичних і культурних лідерів, визнання її реакційною чи [політичним] банкрутом.

На противагу такому типу політичних партій, членами якої є, як правило, інтелектуали із широким історичним та філософським кругозором, аграризм пропонує побудувати створення політичної партії, яка б репрезентувала членів із конкретними проблемами економічного, політичного чи повсякденного характеру. Ми зустрічаємо цей тип партій переважно в англосаксонському світі, який залишається прототипом політичної демократії донині. Так, велика англійська партія вігів виникає як рух проти правлячої династії Стюартів, ліберальна партія стає потужним рухом за ліквідацію зернових тарифів, лейбористська партія в Англії є логічним завершенням профспілкового руху англійських робітників. Їхні лідери зазвичай не пишуть філософських трактатів, а філософи та історики не відіграють головну роль у політичному житті Англії. Те, що було сказано про англійські партії, тим більше стосується двох великих американських партій, які не претендують на світоглядну систему, політичну філософію чи нові соціальні доктрини. Таким чином, з одного боку, ми маємо тип політичної партії, яка заснована на поглядах інтелектуалів, побудована на певних доктринах та ідеологіях, яка більш-менш протистоїть існуючим економічним, політичним

чи національним порядкам з тенденцією до формування переконань і політичних догм, а з іншого боку, – політичні партії, що виникають емпірично з політичних чи економічних потреб конкретного часу, вимагають конкретних змін, але не наполягають на просуванні певної ідеології, політичних догм чи світоглядних засад.

Навіть, у політичному житті держав континентальної Європи ми зустрічаємо політичні партії англосаксонського типу, але ці партії, які ставлять перед собою програму усунення різноманітних економічних і політичних проблем, зазвичай є другорядними і значно відстають від партій, що спираються на потужне історико-філософське підґрунтя. Ці партії не приваблюють інтелектуалів, їх часто описують як такі, що переслідують суто матеріалістичні цілі. Освічені кола часто вказують на існування у таких партій великої мети, навіть, якщо на практиці вони виявляються успішними.

Одним із типів таких партій є аграрні партії, створені емпірично й організовані за професійною ознакою. Біля їх витоків мініколи не знайдемо видатних особистостей і наукових трактатів минулих століть, які спиралися б на увесь комплекс культурних, економічних та політичних запитів суспільства, пропонували б цілісну картину нового суспільного устрою з його різноманітними взаємозв'язками. Аграрні програми і партії виникають емпірично, з безпосередніх потреб сільського господарства і без спеціальної теоретичної підготовки. Програма аграрних партій і їхні вимоги завжди диктувалися щоденними проблемами та загальноселянськими запитами, такими як сільськогосподарський кредит, кооперативи, боротьба за освіту чи ціни, економічні чи культурні вимоги. Так було на початку нашого [чехословацького] аграрного руху, коли в Південній Чехії за ініціативою Альфонса Штястного утворилася Ініціатива для Чеського королівства, а через кілька років у Празі – Середньочеська селянська спілка, Асоціація чеських фермерів та, нарешті, Чеська аграрна партія, і так

було в інших країнах з розвиненим аграрним началом, таких як Данія, Німеччина, Швейцарія чи країни Балтії.

Безперечно, що в суспільстві, яке вимагає від політичних партій ідеологічно обґрунтованої соціальної філософії, незалежно від їхньої практики, відсутність такої філософії є серйозною слабкістю. Водночас це викликає прагнення замінити багато статусних партій на партії з поміркованою та розважливою політикою, якої часто не вистачає ідеологічно забарвленим партіям, тобто партіями, які готові піти на компроміс, досягнувши часткового успіху...

Слабкість аграристського руху полягає не у відсутності широкої ідеологічної бази, яка ще не завадила жодному фермеру приєднатися до руху, а в його невеликому успіху серед дрібних селян. У всіх європейських країнах дрібне селянство є найчисельнішою складовою у структурі сільського господарства. Згідно з опитуванням, ініційованим А. Швєглою, [у Чехословаччині другої половини 1920-х рр.] зі 100 фермерських господарств 98 належать до дрібних (менше 10 га землі) та середніх (менше 10-30 га землі), а лише 2 належать до великого господарства (понад 30 га). Безперечно, подібну картину мають усі інші переважно аграрні країни Центральної та Східної Європи. Турбота про моральний і матеріальний добробут дрібного та середнього селянства є найважливішим завданням аграрних партій. Не можна сказати, що аграрна політика повністю виконала це завдання. У нас вона цього не досягла, але й у західних аграрних країнах свою місію в цьому плані не виконала.

На початках аграристський рух не виявляв особливого інтересу до дрібних селян. Це був рух середняків, які протистояли політичним та економічним наслідкам індустріалізації та урбанізації суспільства, розповсюдження найманої праці, техніки та кредиту. На цих знаннях будується аграрна політика, яка має діловий, виробничо-збутовий характер. Аграристський рух за своїм статусом є це рухом фермерів-підприємців.

Лише на пізнішому етапі, у Чехословаччині під впливом поглядів А. Швєгли, аграристський рух звернув увагу на дрібне селянство і став його організовувати...

*Paleček A. Nové selství (Základy ruralizmu).
Praha, 1933. S. 45–58.*

№ 29

ЗІ СПОГАДІВ В. Х. ПРОХОДИ – ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОГО АГРАРНОГО ТОВАРИСТВА У ПОДЕБРАДАХ, 1929 – 1934 (УРИВКИ)

* * *

...Також довелося мені пару разів розмовляти з Президентом УНР Андрієм Миколайовичем Лівичьким, якого для конспірації називали А. М. Останній раз довелося мені мати з ним довгу дискусію в Коліні над Лабою, куди по дорозі з Праги до Варшави запросив мене Андрій Миколайович...

В. Х. Прохода: ...Ми своє завдання обмежуємо до академічної мети: студій новітнього аграризму й можливостей застосування його ідеології до чинності хліборобів радянської України при кооперативних формах господарювання. Нам уже пропонували стати на шлях політичної партії, але ми не збираємося конкурувати з партією українських с.-р. та з партією українських хліборобів, що займаються на еміграції самопоборенням. Члени нашого товариства всі походять з хліборобських родин, а тому нам зрозуміла психологія дрібного хлібороба, для якого треба створити відповідну ідеологію, вивівши його зі примітивізму та запаморочення неприродними його вдачі вченнями...

А. М. Лівичький: І ви сподіваєтесь, що багато чогось зробіть?

В. Х. Прохода: Скільки зробимо, стільки й буде. Нам треба спочатку самим найти основи для витворення суспільної свідомости.

А. М. Ливицький: А чому б вам не прийняти матеріальну допомогу на видання часопису друком для більш успішної пропаганди аграрної ідеології?

В. Х. Прохода: Прийняти від когось допомогу означало б: «На чийому возі їдеш – того пісню співай!». А ми хочемо бути незалежними.

* * *

Аграрне Товариство виникло наслідком моєї чинности, хоч воно утворилося скорше з ініціативи доктора прав та інж. економіста Григорія Симанця, який спочатку прочитав для членів Т-ва Українських Старшин реферат про новітній аграризм. Це питання зацікавило мене, інж. Саву Білодуба, інж. Юрія Климача, інж. Костя Подоляка та ще кількох, і ми вирішили організувати товариство для студій теорії аграризму з його ідеологією та практикою чинности в різних європейських країнах, головне в Чехо-Словаччині. Нас чекали можливості застосування його у відповідних формах на українських землях серед наших хліборобів. Для ширшого обміну думками ми вирішили видавати літографським способом часопис «Село», якого неперіодично вийшло сім чисел на два-три аркуші (по 32-48 стор.) кожного по двісті примірників.

Невідомо, чи зберігся цей часопис десь в Америці, бо в Чехо-Словаччині та Польщі, власне на західних українських землях, сталінська інквізиція вишуквала всі еміграційні видання і знищила. Забрала вона й мою бібліотеку, в якій були всі видання УГА, мої видання «Села» й «Українського Сокола» та інших моїх творів.

Головними співробітниками «Села» були д-р Г. Симанц та Микола Богун. Обидва вони були добре ознайомлені з соціальними проблемами та розумілись у питаннях марксизму, яким були «запаморочені» наші люди в підсоветській Україні, Гр. Симанц у більшій статті зі становища українського хлібороба-селянина охарактеризував усі українські політичні партії та їхнє відношення до аграрного питання, з яких найбільше претенсій на душу незаможного хлібороба та

підпорядкування його праці диктатурі пролетаріату мали комуністи.

Микола Богун також у великій статті в кількох числах «Села» ознайомив читачів з історією хліборобського руху в Україні та спробами партій с-р. і хліборобів взяти провід в соціальної свідомості гречкосіїв та підпорядкувати їх своєму впливові. Відстоюючи основи приватної дрібної власності, при якій працюючий хлібороб якби був неподільно споріднений із своїми помічниками в господарській діяльності домашніми тваринами та варстатом своєї праці – землею в повній гармонії з природними явищами, він критично ставився до есерівської ідеології з громадським землекористуванням, що позбавляло власної ініціативи та індивідуальної творчості з однієї сторони, а з другої – великовласницької та куркульської зажерливості, при якій працююча на землі людина в ролі наймита прирівнювалася до домашньої тварини.

Писав дещо й я на теми національної свідомості та своєрідної вдачі українського хлібороба, який не лише потом, але й власною кров'ю окропив свою землю при чужих навалах. На його психіку мають вплив клімато-географічні чинники відкритого з усіх сторін степу, де доводилося не лише орати та сіяти, але й обороняти шаблею від наїзників здобутки своєї праці та власне життя, що останній раз виявилось у повстаннях хліборобів проти російських комуністів у 1919 – 22 роках.

Тому то різні зразки будь-яких соціальних теорій не надавалися до шабльонового застосування їх в Україні. Треба було знайти основи для суспільної спільноти працюючих хліборобів для колективної не лише мирної праці, але й оборони її від зажерливості, як своїх, так і чужих визискувачів, бо в індивідуальній боротьбі український хлібороб все програвав.

Найбільшим злом ми вважали національне поневолення, при якому чужинці навіть під маскою братерської допомоги мали певні привілеї в ограбуванні українського населення. Треба було створити власну незалежну державу спільними зусиллями як хліборобського, так і робітничого працюючого

люду. Тут потрібно уникати боротьби між цими групами, але взаємно підтримувати оборону здобутків своєї праці.

Політичними представниками робітничої групи ми вважали українських соціал-демократів. З молодших діячів останніх, крім тих, що виїхали після закінчення студій в УГА, в Подєбрадах залишився Олекса Козловський, з яким я часто говорив на тему нашої співпраці. Козловський був одним із чинних видавців літографованого часопису «Соціал-демократ» зі статтями корифеїв тогочасної української соціал-демократичної думки «азіятів» Ісаака Мазепи та Панаса Феденка й «європейця» д-р О. Бочковського.

Об'єднання хліборобів і робітників в одну групу зі спільним політичним однопартійним проводом, як то робила партія російських большевиків, підпорядкувавши хліборобів т. зв. авангардові пролетаріату, на нашу думку, без насильства було неможливим у наслідок великої різниці в психології робітника, працюючого в цілком штучних умовах, де все підпорядковане велетенській машині, і хлібороба, діючого в природних умовах під впливом стихійних явищ. Для більшої успішності вони мають у своїй чинності знаходити спільну основу для добровільної й сумлінної співпраці без будь-якого державного примусу. Взаємну боротьбу, суперечки та сварки з поглибленням групового антагонізму ми вважали національним злочином та безглуздою отаманією самоупевнених амбітників.

Ми вже тоді надавали значення впливу машин на характер господарської чинності з переходом від індивідуальних до колективних форм. Машина зробила революцію в феодальній системі господарювання, породивши капіталістичну, в якій на місце колишніх васалів прийшли великі підприємці-власники засобів виробництва та земельні магнати. Постали великі промислові підприємства, в яких проти індивідуальних власників витворилися великі колективи робітників-творців продукції, що при досягненні належної свідомости та добродружності з культурним розвитком при добрій організованості зможуть зробити ті підприємства спільною власністю. До цього поступово призводить машина

і в хліборобській чинності, де для успішного використання техніки, облекшення індивідуальної праці та досягнення більшої продуктивності потрібне об'єднання поодиноких хліборобів у більші колективи для спільного набуття відповідних машин та усуспільнення маєтків великих власників. Тому машина, породивши капіталізм, ставши суспільною власністю, робить революцію в капіталістичній системі господарювання з постанням, замість індивідуальної, суспільної та державної власності. Всі ці міркування примушували нас більш уважно студіювати питання аграризму, якому має бути ближчою соціалістична, ніж капіталістична система, та критично ставитися до ідеологій існуючих політичних партій. Отже ми не ставили собі якихось політичних практичних завдань. Ми, так би мовити, академічним методом мали знайти точки опертя для ідеології українських хліборобів, беручи під увагу й ті зміни, які принесла, чи вірніше викликала в Україні російська жовтнева революція з підпорядкуванням усіх проявів життя диктатурі пролетаріату.

Для мене особисто такі студії аграризму були побіжним зайняттям у вільний час від моєї безпосередньої академічної праці на лісовому відділі УГА. Коли ж більшість членів Товариства після закінчення студій роз'їхались і мене самого звільнили з Академії, чинність його припинилась. Пізніше, в 1933 році д-р Г. Симанц запропонував мені ніби від советського торговельного представництва в Празі матеріальні засоби на продовження видавання «Села» і то друкарським способом. Я цілком відкинув таку пропозицію, з чим Микола Богун також цілком погодився.

* * *

У нас тут, у Подєбрадах, засновано Українське Аграрне Товариство для студій аграризму з всебічним ознайомленням форм господарської чинності хліборобів. Нам добре відома чинність великого товариства «Сільський господар» у Львові на західніх українських землях під Польщею. Цей «Сільський господар» видає вісник для селян-хліборобів, у якому багато

цін- них порад, що сприяють культурному піднесенню галицьких хліборобів та побуджують їх до самоорганізації на кооперативних основах. Такий хліборобський часопис в українській мові могло б видавати наше Аграрне Т-во в Ужгороді в пристосованні до місцевих обставин та умов господарювання. Ми маємо для цього досить відповідних спеціалістів, які могли б бути співробітниками нашого часопису. Якби чеська аграрна партія могла допомогти нам одержати на початок видання такого сільськогосподарського органу, ми могли б розпочати його видання. Ми сподіваємось, що він буде мати успіх, а тому з часом шляхом поширення передплати за рік – два стане самоокупаємим.

* * *

На мою думку, ідея аграризму – це правдивий селянський демократизм, що має діяти на добро хлібороба, що працює власними руками, а до того ж і думати власним розумом. Торгувати цією ідеєю так, як торгують нею сучасні політики, є злочином проти працюючого хлібороба, який хоче бути вільною людиною в своїй праці, а не рабом, позбавленим власної ініціативи під примусом якоїсь економічної системи, хоч би вона називалась комуністичною. Я проти примусу як диктатури капіталу з однієї сторони, так і з другої – диктатури пролетаріату. Тому я не можу прийняти допомогу як від одних, так і від других.

Прохода В. Записки непокірливого. Т. 2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування і перебування «на дні життя». Новий Ульм, 1972. С. 79-84, 107-108, 121.

ГЛАВА 2
ПАРТІЙНИЙ АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС

№ 30

**ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ
(ВИКЛАД)**

1. Вільна спілка всіх народів - гарантія вічного миру.
2. Федеративна демократична республіка в Росії.
3. Широка національно-територіальна автономія України з забезпеченням прав національної меншості.
4. Негайне справжнє забезпечення волі для всіх без різниці напрямків і партій (воля слова, віри, збірок, організацій).
5. Негайне справжнє забезпечення недоторканості особи і житла.
6. Приватна (частная) власність є основа народного господарства.
7. Забезпечення безземельних і малоземельних хліборобів землею з земельного українського фонду на правах власності за викуп на льготних умовах по закону, який виробить український сейм.
8. Земельний національний фонд складається з земель казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних, тієї частини частновладільческих, які український сейм знайде потрібним викупити для земельного фонду, а також добровільною покупкою українським національним земельним банком, який потрібно негайно організувати.
9. Земельні питання, як і всі економічні питання, розв'язуються українським автономним сеймом.
10. Матеріальні страти, які будуть від земельної реформи, неповинні лягти всією вагою на одних власників землі, а рівномірно мусять бути розложені також і на власників капіталів і всякого іншого рухомого і нерухомого майна.

11. Широкий розвій фабричного і кустарного промислу на Україні і всяких кооперативних товариств.

12. Розвій законів про охорону праці в фабричному промислі та в сільському господарстві (8-ми годинний день на фабриках і заводах, установа мінімуму заробітної плати і т. ін.).

13. Обов'язкова безплатна початкова освіта, широко поставлена врівень західноєвропейських народів. Середня і вища освіта безплатна для дітей малозабезпечених батьків. Програму початкової, середньої і вищої освіти потрібно погоджувати так, аби одна школа безпосередньо підготовлювала до другої.

Звернути увагу на розвій технічних шкіл і учених ремісничих мастерень.

Можливе побільшення початкових і середніх шкіл по селах.

14. Негайна українізація усіх шкіл, від нижчих до вищих.

15. Негайна українізація всіх державних інституцій на Україні.

Нова Рада. 1917. 9 липня.

№ 31

УКРАЇНСЬКА

ДЕМОКРАТИЧНА-ХЛБОРОБСЬКА ПАРТІЯ.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРОГРАМИ

ПЕРЕДМОВА

За останні часи в різних місцях України почали організовуватись політичні групи, котрі мають між собою те спільне, що з одного боку вони не можуть ні свого світогляду, ні своєї тактики цілком укласти в рамки вже існуючих соціалістичних партій. З другого боку, бажаючи йти в політичній боротьбі з одверто зазначеними цілями, вони не можуть об'єднатися і з тими по суті діла несоціалістичними

партійними організаціями, які спокусилися й собі приліпити назву соціалістів.

Серед цих несполучених ще в велику партію політичних груп є такі, котрих єднає:

1. Ідея повної рівноправності українського народу зо всіма іншими народами, в тім числі з російським народом, цебто признання суверенітету українського народу.

2. Свідомість того, що сучасний момент дає щасливі обставини для забезпечення українському народові повної волі і рівноправності і що цей момент неодмінно мусить бути використаний.

3. Свідомість потреби в інтересах всіх демократичних верств українського народу усунути надмірне загострення класової боротьби, яке вже раз в історії привело нас до повної втрати всіх прав, добутих революцією Хмельницького.

4. Свідомість потреби найшвидше встановити соціальний мир, цебто привести людей різних достатків до земельного порозуміння і співробітництва.

В цілях об'єднати програми і діяльність груп, які більш-менш поділяють вищенаведені думки. Організаційний комітет Української Демократичної партії пропонував цим групам і окремим особам дати нариси програм і окремі статті на теми про головні партійні принципи і біжучі політичні та соціальні питання з метою надрукувати їх як матеріали для вивчення програми і характеру партії, яка б могла об'єднати велику частину людності на Україні в цілях: завоювання повної рівності для українського народу, найшвидшого утворення громадянственности на Україні, для найшвидшої організації творчо-культурної роботи і негайної організації найпродуктивнішої економічної творчості українського народу.

В першу чергу Організаційний комітет друкує «Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії», укладений В. К. Липинським.

Організаційний комітет
Укр-ої Демократичної Партії

М. Лубни, на Полтавщині 1917 р. 15 жовтня.

НАРИС ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ХЛБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ

Велика революція народів Російської Держави дала їм і оповістила всьому світові свяшене та непохитне право кожної нації на повне самовизначення. Це право стало законом революції. На підставі того закону заявляємо:

Український народ хоче і має право бути народом вільним. Він рівний всім іншим культурним народам світу і має повне право сам за себе своєю волею рішати свою долю. Він повний хазяїн Української землі і має право провести у себе такий лад, який найбільше відповідає його волі, виявленої ним самим, без огляду на чиї б то не було сторонні бажання та Інтереси. Так само в зносинах з іншими сусідніми і несусідніми народами народ Український має право керуватись тільки своєю волею і входити тільки в такі міжнародні союзи, котрих він сам бажає і котрі найбільше відповідають його інтересам.

Стоячи твердо і непохитно на ґрунті повної власності і суверенності Українського народу, ми спираємось на многовічній традиції невпинної боротьби України за свою волю, за своє право на вільне життя. Ми віримо глибоко, що не може загинути в багні безволі народ, який «при битій дорозі» диких кочовників сотворив був велику Київську Державу, який традиції цієї держави зберіг в часах найтяжчого лихоліття, щоб передати їх відродженій в Козацькій Україні новій силі народній. Ми віримо глибоко, що не пропала марно та неізмیرима маса енергії, яку добув з себе в боротьбі за своє визволення народ наш на Хмельниччині, сколихнувши тоді своїми потугами увесь схід Європи; не може не здійснитись ідея Вільної України, за котру клали голови найкращі сини народу, котра провідною зорею була всім велетням нашого невмирущого духа, од часів Великого Богдана і до сьогоднішнього дня. І ми віримо, що наближається час, коли

«взищеться кров народу нашого, пролитуя великими потоками за те тільки, що шукав він волі на власній землі і мав в тім замисли, всій людскости природні» (слова «Історії Руссов» з приводу повстання Мазепи). В тій нашій вічній, невмирущій волі до життя, а не вчасто змінливих, партійних та книжних теоріях, знаходимо ми силу і оправдання для своєї боротьби за кращу долю України.

Історія наша учить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Держава Київська), або ж після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидалися змагання до повернення цих утрачених прав (Козаччина). Всяке відречення од змагань до національно-політичної незалежності йшло все в парі з національною руїною, з занепадом національної культури і найстрашнішим для нас ренегатством найбільше активних політично верств українського народу. Спольщення нашої шляхти, духовенства і міщанства під впливом державності польської, обмосковлення зразу козацької старшини, духовенства, потім інтелігенції, а тепер врешті і частини нашої демократії під впливом державності російської – дають багато яскравих прикладів того процесу національного розвалу, який так щиро піддержували і піддержують наші гнобителі. Процес цей не можна об'яснити тільки мотивами суб'єктивними: отим «лакомством нещасним», про яке співається в наших думках, або «пристрастием к чинам и особенно к жалованию» різних «презренных малороссиян», яким керувались в своїх відносинах до України російські царі. Його об'єктивні причини лежать в тому, що українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави. Мляве українофільство, зі своєю

більше або менше розширеною теорією українства «для домашнього обіхода» в рамках чужих держав, показало свою повну неміч, як за часів різних лояльних оборонців українського «благочестія» в польській державі, так і у всьому тому довгому періоді національного занепаду, що ознаменувався діяльністю «малоросійських патріотів» в державі російській. Все живіше в Україні асимілювалось чужими державними ідеями, коли завмирала дежавна ідея своя. І тепер не спинити ренегатства всяких «малоросів» крім тільки одної – української. Без ясної, одвертої боротьби за здійснення свого суверенітету на своїй землі, народ наш стане народом ілотів, що будуть винищувати себе взаємно во ім'я чужих національно-державних організмів, і тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найвищою і висхідною точкою нашої політичної програми.

Власна державна організація важна для нас, як представників української хліборобської демократії, не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру. Коли хліборобська Україна служила предметом експлуатації для держави Російської та Австрійської перед війною, то по війні ця експлуатація безмірно зростає, під впливом викликаного світовою війною процесу поширення економічних функцій держави: демократизації державного життя. Коли для України був страшний той приватно-хозяйственный капіталізм, який прикривався імперіалізмом російським та австрійським, то ще небезпечнішою стане державна трестифікація народного хозяйства, з якою прийдуть на Україну по війні чужі державні народи, спираючись в своїй експансії не тільки, як досі, на своїх пануючих класах, а на силі своїх демократій. І якщо ми задихались під тягарем слабо розвиненої економічно, поліцейсько-самодержавної Росії, то чи не задавить нас зовсім - коли останемось і надалі нацією недержавною – Росія республікансько-демократична, Росія неминуче централістична, з налаженим по-європейськи (може, при допомозі Англії та Америки) хозяйствен-

но-державним апаратом. Як же держава народу російського до нових форм існування пристосуватись не зуміє, то чи не прийдеться нам зустрітись на нашій землі з іншим, сильнішим од Росії, національно-державним організмом і чи зуміємо дати йому одсіч, не наладивши у себе своєї міцної національно-хозяйственной державної організації. В цей переломовий час до невсипущої праці над підготовленням такої організації кличемо всіх на Україні, кому дороге її існування, всіх, кому ясно, що в новій Європі житимуть тільки такі народи, які в сфері вселюдського розвою та поступу зуміли проявити і оборонити своє національне «я».

Всі свідомі політично народи розуміють добре, наскільки могутнім чинником самовиховання нації з'являється активна участь її в європейській, світовій житті. Чи могли би без піддержки Європи існувати такі, наприклад, держави, як Бельгія, Швейцарія, Румунія, або Сербія і Болгарія? Чи справа польська стояла би так міцно, якби не її всеєвропейський характер, наданий їй ціною довгих і невпинних зусиль провідників польського народу? І про тісний зв'язок з міжнародною політикою все дбали провідники України в тих минулих епохах нашого життя, коли це життя не було паралізоване навиками рабства. Згадаймо хоча би кипучу діяльність в тім напрямі наших політиків часів Хмельницького: їх союз з Кримом, який так поміг Україні в перших хвилинах великого повстання 1648 р.; союз з Москвою, який для Хмельницького і козаків, «підданих» тоді польської держави, був перш за все актом політики міжнародної, а потім коли Москва за посередництвом Австрії помирилась 1656 р. з Польщею – союз України зі Швецією і Семигородом, котрий звертався проти Польщі та Москви і забезпечував Україні повну державну незалежність. Згадаймо виданий в 1658 р. правительством Виговського знаменитий маніфест до всіх європейських держав, в котрім перед Європою пояснюються причини розриву України з Москвою, – і корсунський трактат того ж гетьмана з Швецією, а

також його гадяцьку угоду з Польщею – все політичні акти, в котрих українська державність виступає вже виразно, як чинник європейської політики. Згадаймо ще з часів руїни – союз Дорошенка з Туреччиною, союз Мазепи і запорожського кошового Гордієнка з Карлом XII, і не всипусці заходи української еміграції, яка з Пилипом Орликом на чолі добивалась од європейських держав признання факту, що «Україна по обидві сторони Дніпра з Військом Запорозьким і всім Народом Українським має бути вічними часами свобідною од всякого чужого панування». До найтісніших, врешті, зносин з Європою закликав нас найвизначніший наш політик XIX в. Михайло Драгоманів, який стільки зробив сам для ознайомлення європейської громадської думки з українською справою і українським народом. Будем і ми старатись піддержувати міжнародний характер української справи, поборюючи одночасно всі заходи, які питання нашої будуччини ставлять в ряду внутрішніх, «домашніх», мовляв, питань російської держави, які наше право на повне національне самоозначення обмежують правом означення тільки степені нашої залежності од суверенного російського народу.

Ми визнаєм, що тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державної ідеї, тільки вона тепер в силі перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше – верства боярсько-дружинна, в часах Київської держави і верства козацька, в часах Гетьманщини. І процес економічного, політичного та культурного росту української демократії - це одночасно процес творення Вільної України. Як партія хліборобська, ми дбатимем, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її кількості (85% всієї людності) і силі. Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства і город не повинен диктувати свою волю українському селу.

Україна - край хліборобів, і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша буде використовувати всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства.

За горожанами України неукраїнської національності ми визнаємо всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути твердо забезпечені українськими державними законами. Але одночасно ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі і дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при допомозі чужесторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище в Україні - ми будемо поборювати всіма силами.

На оцих головних принципах спирається програма нашої партії.

I. МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ.

Метою нашою є об'єднання в однім українським державнім організмі всіх тих земель наших, де тепер, в межах російської і австрійської держав, живе суцільною масою народ український, тобто: Галичини, Буковини і українських повітів Угорщини в Австро-Угорщині та губерній - Холмської, Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської, Катеринославської, Харківської, частини Таврії, Бессарабії і повітів суміжних губерній з українською людністю - в Росії. Цей принцип будемо обстоювати на всесвітньому міжнародному конгресі, який один тільки, при участі українців з Росії та Австрії, може вирішати українську справу у всій її широті і на який представники наші підуть з гаслом: вільна спілка всіх народів - гарантія вічного миру.

При переведенні цього принципу в життя тепер партія наша, піддержуючи змагання до повної політично-національної

незалежності наших закордонних братів в Австрії, буде у відносинах до російської держави стояти на тому становищі, що справа цих відносин може бути вирішена тільки Українськими Установчими Зборами, які повинні бути скликані в обставинах, що забезпечують свобідне виявлення волі українського народу. На Українських Установчих Зборах ми будемо домагатись, щоб наші відносини до російського народу і його держави були наново розглянуті і наново установлені через те, що Переяславська Умова 1654 р. на якій досі спирався з юридичного боку наш союз з Росією, перестала мати законну силу з хвилиною відречення од російського престолу династії Романових. Гетьман Богдан Хмельницький і вся Україна (наводимо дословно текст царської жалуваної грамоти 27 марта 1654 р.) «веру нам великому государю и нашим государевым детям и наследникам на вечное подданство учинили... и мы великий государь... велели им быть под нашего царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилегиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских и тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели...». Про договір, не кажучи вже що союз, з народом російським у всіх актах, що відносяться до Переяславської Умови, немає ні слова. Це була, як вважають і найповажніші дослідники російського державного права (напр, проф. Сергієвич), унія персональна, в котрій одною стороною був цар московський і його потомство, а другою гетьман Хмельницький і Україна. Інша річ, що ця унія через те, що царі московські недодержали свого слова, перемінилась фактично в повну залежність народу українського од народу російського. Проти цієї політики царської народ український протестував безнастанно за увесь час існування династії Романових. І коли тепер, як перестала існувати ця династія, а з нею і юридична підстава злуки України з російською державою - народ російський хоче використати свою фактичну силу, котру він придбав на Україні, дякуючи віроломній політиці своїх царів, то ми рішуче проти цього

протестуємо і будемо з цим рішуче боротись. Це не значить, що ми одмовляємось од союзу з російським народом в хвили, коли він перебудує і оновлює свою державу, - ми тільки стоїмо непохитно на тому становищі, що новий союз народу українського з народом російським може бути союзом вільного з вільним і рівного з рівним, союзом двох рівноправних і равновартих державностей, союзом во ім'я спільних інтересів, двох суверенних народів. До часу, коли і російський народ не стане на такому самому становищі і не признає за нами фактичного права на повне національне самоозначення і повну національну волю, ми будемо боротись за зміцнення і розвиток українського суверенітету на українській землі.

II. ЛАД НА УКРАЇНІ.

Державно-політичний лад на Україні мають установити Українські Установчі Збори. Наша партія на цих Зборах буде домагатись проголошення Української Демократичної Республіки, в якій найвища державна власть у всіх справах внутрішніх і міжнародних належить: в сфері законодавчій – Українському Сеймові у Києві, вибраному на 4 роки горожанами од 20 літ на підставі рівного, вселюдного, безпосереднього виборчого права, з таємним голосуванням по пропорціональній системі, і в сфері виконавчій - Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів), одвічальному перед Сеймом. На чолі Української Республіки стоїть Президент, вибраний на 4 роки, якому належить право репрезентації, а також ті правнодержавні функції, котрі установлять Українські Установчі Збори. Для справ великої ваги заводиться референдум, допускається також законодавча ініціатива.

Державні закони України повинні забезпечувать загальні, всім відомі людські права всіх горожан [незайманість особи, волі друку, слова, спілок, страйків і т. д.) і національно-культурні права національних колективів. Ці останні забезпечуються пропорціональним представництвом у всіх державних

установах, широким місцевим самоврядуванням і автономією в справах культурно-національних, на які українська держава видає кошти з фондів, призначених взагалі на культурні потреби, в пропорції до числового відношення людності.

Громадянські права і обов'язки мусять бути рівні для всіх. Все державне законодавство, суд і вся державна адміністрація мусять спиратись на суто демократичних підставах і мати на меті добро всієї людності України, без ніяких привілеїв для поодиноких станів, класів, полу і віри.

Зокрема наша партія буде домагатись:

Утворення сильної армії і флоту, збудованих на демократичних підставах, во ім'я оборони волі і незалежності українського народу і своєю організацією наблизених, поскільки дозволять міжнародні відносини, до типу всенародної міліції.

Повного забезпечення свободи віри, причому поміж рівними по своїм правам всіма віросповіданнями України перше місце мусить належати церкві православної, яка повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальна, незалежна від всяких чужоземних політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу. Так само автономні в межах своїх канонічних прав мусять бути в Україні церков греко-католицька, причому ця остання повинна бути розділена на дві частини – українську і польську. На загальну освіту духовенства і підвищення його культурного рівня треба звернути пильну увагу. Матеріальний стан священників повинен бути забезпечений державою.

В справах освіти і культури партія наша, як партія хліборобська, окрім загальних демократичних домагань, ставить своєю метою якомога більше поширення освіти та культури на селі і боротьбу з хуліганством, цією страшною спадщиною, котру нам оставила російська освіта і російська власть на Україні. Для того будем домагатись закладання по селах всяких шкіл, як нижчих, середніх, сільськогосподарських, так і по прикладу скандинавських держав - спеціально призначених

для селян університетів. Праця сільського учителя у Вільній хліборобській Україні мусить бути оточена особливою пошаною і його матеріальний стан мусить бути забезпечений настільки добре, щоб притягнути до цієї великоважної і трудної роботи найкращі наші інтелігентні сили. Визнаючи врешті, що справи освіти і культури мусять розвиватись еволюційно, партія наша стоїть за повільну українізацію нашого культурно-національного життя по наших зденаціоналізованих городах і за частинне, в мірі потреби, вживання ще деякий час російської мови для вислову українських по духу і напрямку ідей.

ІІІ. СПРАВИ ЕКОНОМІЧНІ.

В справах економічних партія наша перш за все стоятиме за якнайширший державний контроль над національним хозяйством. Ми будемо домагатись, щоб держава давала всій народній продукції напрям, найбільше для всього українського народу корисний, і щоб вона виступала в ролі організатора тих сфер народного хозяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація. Для того в першу чергу повинні бути примусово викуплені і стати власністю української держави, такі природні багатства, як вугільні копальні, залізні рудні, нафтяні промисли, ліси і т. і., і концесії на добування цих багатств не повинні ні в якому разі даватись приватним капіталістичним підприємствам або чужим державам. Поволі і інші великі промисловості (як сахарна, винокурна і т. п.) повинні бути об'єднані в одне державне національне підприємство, в котрім власники-капіталісти з самостійних підприємців перетворюються в пайщиків держави. Шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хозяйства, в якому інтерес приватного підприємця (часто в формі банків та промислових синдикатів) диктує свою волю національній продукції та порядкує анархічно продукційними силами нації, мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним

хозяйством, а і знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас. Через те партія наша стоятиме за поширення професіональних союзів (об'єднуючих як робітників, так і техніків: інженерів, агрономів, лісоводів і т. д.) і за найбільший розвиток демократичного кооперативного руху, у всіх його формах та відмінах.

Права робітників мусять бути забезпечені державними законами і в сфері робітничого законодавства ми будемо піддержувати українські робітничі партії.

Партія наша стоятиме за демократичне законодавство в справах фінансових (напр, дешевий, всім доступний кредит), податкових (прогресивний податок на прибуток і спадщину), торговельних (монополія хліба і на речі першої потреби) та таможенних. Особлива увага повинна бути звернена на запущене російським хазяйнуванням в Україні дорожнє діло, причому всі залізниці і водяні шляхи повинні перейти у власність української держави.

В найважнійшій для нас справі земельній ми мислимо майбутню Вільну хліборобську Україну, як край високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хозяйства. Ми будемо йти до того, щоб зняли якнайшвидше пережитки нашої національної неволі: величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати при дешевих робочих руках, темноті народній та піддержці пануючих держав, і - витворені панщиною - великі, скупчені та бідні українські села. Місце одних і других повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати. Для здійснення цього ми будемо домагатись: утворення українського державного земельного фонду, в який увійдуть конфісковані казенні, кабінетські, удільні, монастирські і т. п. землі, а також землі приватних власників, котрі законодавчим порядком, в мірі

потреби переходитимуть за викупом по справедливій оцінці у власність держави, поверх певної, установленої законом (не нижче трудової) норми. Складений таким чином державний земельний фонд ріжеться на хутори такої величини, котра відповідає якості землі і котра для даної місцевості являється найбільше продуктивним типом трудового селянського хазяйства. Ці хутори здаються в довічну і наслідственну - але без права поділу (майорат або мінорат) - аренду, з правом фактичної переуступки в цілості, тим безземельним або малоземельним українським хліборобам, які самі, власними руками обробляють землю і яким на заведення хазяйства видається довгострочна державна позика, за порукою сільськогосподарських чи кооперативних товариств, до яких ці хлібороби належать. Державна арендна плата міняється в залежності од якості землі та її положення і повинна відповідати високості земельної ренти.

Вся решта приватно-власницьких земель, до часу їх викупу в державну власність, не виключається з товарообміну і тільки держава видає закони, котрі - з одної сторони сприяють побільшенню числа трудових хуторів (парцеляція та знищення черезполосиці), а з другої - обмежують право скуповувати землю водні руки поверх певної, установленої законом норми та забороняють торг землею для спекуляції. Щодо селянської надільної землі, то всякі пережитки панщини, в формі неповноправного володіння цією землею, повинні бути скасовані і селянин-землевласник, який не перейшов на хутір державного земельного фонду, повинен мати право розпоряджатись своєю землею так само, як і всі інші приватні власники. На всю землю, котра не увійшла ще до державного земельного фонду, накладається прогресивний податок в залежності од числа десятин.

Позаяк така земельна реформа лежить не тільки в економічнім, а і в національнім інтересі українського народу, бо вона нищить великі латифундії, які знаходяться в руках

ворожих до України її паразитів, але разом з тим, сприяючи інтенсифікації дрібного господарства, не понижає загальної продуктивності землі, - то партія наша всіма силами і засобами буде обстоювати переведення цієї реформи. Визнаючи одночасно, що Україна - по своїм, виробленим віками, формами землеволодіння (приватна власність на землю), по тенденції розвитку цих форм (парцеляція великих маєтків) і по зростаючій інтенсифікації сільського господарства (перехід до монопольної системи та вищих культур) - належить до країв західноєвропейської хліборобської культури, ми будемо поборювати всякі російські проекти аграрної реформи, основані на чужій для нас, примітивній психології «общини» (всякі переділи та наділи на «душу») і на екстенсивній системі хліборобства («прирізка» землі до трьохпольного селянського господарства). Ці проекти для сучасного розвитку аграрних відносин в Україні являються глибоко реакційними, бо ведуть назад, до нижчих ступенів цього розвитку, і загрожують великим упадком продуктивності та урожайності землі. Своїми ж демогагічними гаслами вони вносять страшний хаос в наше селянство, плодять масу противників всякої аграрної реформи і тим гальмують цю так важну і таку пекучу для нас справу.

Розуміється, справа земельна в Україні, як це видно ясно з цієї нашої програми, мусить бути розв'язана тільки в українських законодавчих установах (Українських Установчих Зборах та Українським Сеймі) і ні в якому разі не повинна вирішатися поза межами України (наприклад, в Російським Учредительнім Собранні).

ІV. ТАКТИКА ПАРТІЇ.

Здійснювати свою волю щодо будови власного життя на своїй землі, так і щодо зносин з іншими народами, український народ може таким способом і такими засобами, які найбільше для цього корисні. Тільки народи вільні та вольнолюбиві можуть розвиватись і оправдують своє право на існування.

Тому будем боротись зо всім тим, що робить український вільний народ племенем рабів. Будем боротись з пережитками нашої історичної неволі у інших народів, в якій би формі ці пережитки не проявлялись. Всякий українець, котрий бореться за Вільну Україну, і всякий чужинець, котре наше право до повної незалежності фактично визнає - наш союзник, хоч би його погляди в інших справах не відповідали поглядам нашої партії. Всякий українець раб, котрий зрікається ідеї Вільної України і тим самим служить чийсь чужим державним чи національним інтересам в Україні, - і всякий чужинець, котрий во ім'я цих чужих інтересів на нашій землі виступає проти визвольних змагань українського народу - наш ворог, хоч би по своїм поглядам в інших справах він стояв би дуже близько до поглядів нашої партії. Виходячи з цих основних принципів, партія наша на найближчі часи приймає таку тактику.

Визнаючи, що в Україні одинокою законною властю єсть власть українських правно-державних органів, ми будемо заховувати повну лояльність супроти Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які тепер виконують функції таких органів, і будем всіма силами та без застережень піддержувати їх в боротьбі за поширення суверенних прав українського народу. Для переведення в життя програми нашої партії в Центральній Раді, в Українських Установчих Зборах, в Українському Сеймі ми вживатимем тільки законних, парламентських засобів політичної боротьби. У відношенні до російської революції наше гасло на сьогодні: вся власть в цілій Україні (а не тільки в п'яти «губерніях») Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові - і до всяких органів російської революції ми будем ставитись прихильно або нейтрально доти, доки вони не заважатимуть нашим правно-державним установам розвиватись природним шляхом та розширювати легально свої права на українські землі. З хвилиєю, коли б в дальшій розвитку подій наступила контрреволюція, і стали б обмежуватись змагання українського народу до здобуття повноти своїх

суверенних прав, ми захуємо за собою право зайняти в боротьбі з російською контрреволюцією таке становище, яке відповідатиме тоді фактичним силам українського народу і загальній міжнародній ситуації.

Одкидаючи без застережень право інших народів чи держав панувати над нами, ми будемо найбільше рішучо поборювати всяке русофільство, австрофільство чи полонофільство і взагалі всяку політичну ідею, яка буде обмежувати наші суверенні права і затягувати наш народ в старе ярмо політичної немочі та національної неволі.

Кожна українська політична партія, об'єднуючи певні класи чи групи української нації, має повне право добиватись гегемонії та боротись з іншими партіями за перебудову по-своєму всього національного життя. Але одночасно од кожної своєї політичної партії народ український має право вимагати, щоб вона задля своїх партійних чи класових інтересів не поступалась ні на крок принципом вільного існування нації і щоб силу свою кожна українська партія черпала з внутрішніх сил народу, а не з «сторонніх протекцій», кажучи старинними словами. І пам'ятаючи, як за часів національної руїни, що привела Україну до двохсотлітньої неволі, наші тодішні політичні партії «дуків» та «голоти» в завзятій боротьбі між собою кликали на поміч чужі народи-держави і, поступаючись перед Росією та Польщею зразу національним ідеалом, згодом стали задля своїх партійних інтересів наввипередки продавати себе і свій народ цим державам, ми в теперішній грізний для України час звертаємось до всіх українських партій з гарячим закликком: боронім всі, кожний по-своєму, нашу спільну волю і честь! Так розуміє наша партія ідею «гражданського миру» в Україні.

Всі члени нашої партії мають обов'язок приймати якнайбільш діяльну участь у всіх загально-національних економічних, культурних, просвітних та військових установах, причому в військових організаціях повинні вони обстоювати

принцип повної безпартійності українського війська через те, що військо наше, котрого мета - обороняти волю українського народу - єсть організація обов'язкова для всіх національно-свідомих вояків українців, без різниці поглядів та партій.

Партія наша може вступати в блоки з іншими партіями, у котрих в політичній програмі поставлена ясно та без компромісів ідея повної суверенності і власновільності українського народу.

Ми стоїмо за негайне припинення війни, розпочатої проти волі та бажань українського народу, і за мир без анексій і контрибуцій на підставі самоозначення націй, з відбудуванням наших зруйнованих країв на кошти всіх воюючих держав.

V. ОРГАНІЗАЦІЯ.

Дійсним членом нашої партії може бути кожний громадянин чи громадянка України од 20 літ, що погоджується у всьому з партійною програмою і обов'язується коритись партійним постановам. Члени партії об'єднуються по селах та городах в місцеві організації, котрі називаються Вільні Громади Української Демократичної Хліборобської Партії. Вільні Громади УДХП заснуються при місцевих загально-національних-просвітних (читальні, Просвіти), економічних (кооперативи) або спортивних (клуби, гімнастичні товариства) товариствах і організуються при цих товариствах на автономних підставах з пропорціональним представництвом в правліннях, якщо до тих товариств входять і представники інших політичних українських партій. На чолі Вільних Громад Партії стоять виборні Ради з п'яти членів: голови, двох товаришів голови, скарбника і писаря.

Для обміркування і вирішення місцевих справ скликаються з'їзди Вільних Громад волості, повіту, (губернії), на котрих вибираються на один рік партійні Ради волості, повітові і Рада землі (напр.: Рада УДХП Землі Київської, Полтавської, Волинської і т. д.), кожна з 8 членів, з котрих

половина повинна жити в тому селі або городі, де збираються волосна і повітова Рада УДХП або партійна Рада Землі.

Найвищою властю в партії є її Всеукраїнський З'їзд, на котрім право рішачого голосу мають депутати, вибрані на з'їздах кожної землі, а право дорадчого голосу – кожний член партії. Всеукраїнський партійний з'їзд вибирає на один рік Раду Старшин УДХП, яка являється виконавчою властю в партії і яка складається з 16 Старшин – по одному од землі Київської, Галицької, Волинської, Подільської, Холмської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Харківської, Полтавської, Черніговської і 5-ти вибраних од всього з'їзду. Рада Старшин засідає в Києві. Вона вибирає з поміж себе Голову Ради Старшин. Кожний Старшина є одночасно і комісар партії для тієї землі, од котрої він обраний на всеукраїнським партійним з'їзді. В разі потреби його може замінити один з п'яти Старшин, вибраних од всього з'їзду: ці п'ять старшин виконують такі ж обов'язки комісарів для тих пограничних українських земель, котрі не мають своїх Старшин в Раді (повіти Куріцини, Бесарабії і т. д.). До часу скликання першого всеукраїнського партійного з'їзду справами партії відає Організаційний Комітет.

Кожний член партії платить вступного 1 карб в центральну партійну касу і вкладку по 1 карб. В рік од кожних 500 карб, річного доходу. 15% річних членських вкладок кожної Вільної Громади поступають в центральну касу, 15% – в Волосну Раду, 10% – в Повітову Раду і 10% – в Раду Землі. Крім того кожний член партії повинен бути по своїй змозі пайщиком видавничої партійної організації, яка в напрямі політичним та культурно-просвітнім повинна розвинути якнайширшу діяльність.

Наша партія не засновується тільки для сьогоднішнього дня. Напряв української політичної мислі, котрий вона хоче об'єднати, коріниться в нашій історичній минувшині і своїми ідеалами сягає в далеку будуччину. Через те ми дбаємо не так про скількість, як про якість наших однодумців і в члени нашої

партії повинні прийматись тільки люди національно свідомі, люди в своїх переконаннях тверді і непохитні. Кожний член нашої партії обов'язується придбати їй трьох нових членів; кожного з них він, за своєю порукою, рекомендує Раді своєї Вільної Громади. Рада Вільної Громади представляє відомості про нового кандидата Раді Землі і тільки по затвердженні цією Радою кандидат лічиться прийнятим у дійсні члени партії.

Полтава

31 серпня 1917 року.

*Українські політичні партії кінця XIX - поч. XX ст.
Програмові і довідкові матеріали. Київ : Консалтинг, Фенікс.
1993. С. 129–142.*

№ 33

ЗВЕРНЕННЯ З'ЇЗДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНО- ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ ДО ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

30 червня 1918 р.

Ясновельможний Пане Гетьмане! Ми, українські хлібороби-демократи, знаємо, що без сильної влади не може бути доброго ладу. Але влада ця мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу.

Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотою серединою, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим богатирям, а зуміє заслужити любов усіх чесних і вірних синів України.

Аби нова влада заслужила любов і признання усього народу потрібно, щоб вона твердо заявила і заяву ту в найлижчі дні затвердила ділом про те, що:

1. Метою нової влади є незалежна, вільна, народня Українська Держава.

2. Що буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду після того, як настане спокій на Україні і во всякім разі не далі, як через шість місяців і що виборчий закон не позбавить прав виборчих широких верств селянства і взагалі громадянства і не буде вужчим, як є зараз в германській державі в виборах до парламенту.

3. Що після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде.

4. Що тимчасові розпорядження Української Влади в справі земельній будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, аби великі маєтки на законній підставі були подроблені у власність між хліборобами.

5. Що во всякім разі до скликання Державної Ради спекуляція землею не буде дозволена і не буде дозволено купувати землю нікому опріч українських селян.

6. Що в Українськім Уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давньою працею своєю показав свою вірність українській національно-державній ідеї і своє розуміння потреб селянства і робітників.

7. Що в Українськім Уряді є місце тільки для вірних синів України і не може бути людей, які тягнуть до Росії або Польщі.

8. Що в цей переходовий час порядок буде наводитись обережними, заснованими на ясному законі мірами.

*Шемет С. До історії Української Демократично-хліборобської партії. Хліборобська Україна. Відень, 1920.
36. 1. С. 70–71.*

№ 34

**ЗВЕРНЕННЯ ЛУБЕНСЬКОГО ПОВІТОВОГО З'ЇЗДУ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНО-ХЛІБОРОБСЬКОЇ
ПАРТІЇ ДО ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО**

9 червня 1918 р.

1. Закон про дозвіл купувати і продавати землю не застерігає проти земельної спекуляції.

2. На урядові посади в державні інституції покликані люди, чужі українському народові мовою, національністю, громадськими і політичними тенденціями.

3. Боротьба з злочинством на місцях ведеться незаконірно і без авторитетного керівництва з центру,

4. Необхідні повідомлення про майбутню земельну реформу, аби бідніше селянство найскоріше упевнилося в тому, що надії його на краще життя здійсняться.

5. Необхідно, щоб до комісій, які виробляють проект земельного закону і реформи місцевого самоврядування, були покликані представники українських партій. Коли комісії ці зостануться в складі, призначеному вже міністерством з самих прихильників «старого режиму», та людей, чужих українському народові, то справа найважливіших реформ буде попсована.

6. З'їзд звертає увагу на те, що середні школи в цім році не українізуються, а через те дітей з українських початкових шкіл до гімназій не приймають. Цим робиться перешкода хліборобам в навчанні їх дітей.

*Мірчук П. Україно-московська війна (1917-1919). Торонто,
1957. С. 56–57.*

**МЕМОРАНДУМ ХЛІБОРОБІВ-ДЕМОКРАТІВ ДО
ПРЕДСТАВНИКІВ ДЕРЖАВ**

Ми, представники національної буржуазії України, члени партії демократів-хліборобів, що в своїй програмі виставляє незалежність і суверенність Української держави, демократично організованої на принципі приватної власності і примусового викупу великих поміщицьких ґрунтів в цілях парцеляції, - ми обертаємось до вас від імені нашої партії, як представникам держав згоди, з закликом не підіймати зброї проти української нації. Ми обертаємось з таким проханням до вас, маючи на увазі, що держави згоди не мають іншої інформації, крім тієї, яку одержали від ворожих нашої партії великоросійських груп, що були представлені політичною конференцією в Ясах, де вияснились їх змагання досягти того, щоб армії держав згоди були скеровані проти свободи й незалежності української нації. Ми не можемо допустити, щоб ви дозволили спровокувати себе тим ворожим нам групам, які в більшості складаються з екс-урядовців різних рангів, вигнаних з монархічної Росії революцією, тієї Росії, що була тюрмою всіх народів.

Ми не можемо допустити, щоб день перемоги держав згоди був початком нової московської кормиги над нацією. Ви проголосили свободу для всіх націй. Ми одкидаємо можливість, щоб українська нація була винятком з цього принципу.

Ідея федерації з Росією, не може бути популярною серед українського народу, він вже одного разу об'єднався з Росією, навіть не на принципі федерації, а на підставі персональної унії і в результаті здобув тільки колонізацію великоросійським елементом всіх українських міст, пригноблення національної культури і цілковите позбавлення національної свободи. Спомини про це такі ж свіжі, як і сумні. З усіх націй, що входять у склад російської держави тільки одних українців не

захлинув большевизм. Молода Українська республіка щойно проголосила свою незалежність і почала була організацію своєї держави, ще не встигши організувати свою армію й озброїтися, як її вже було атаковано російською армією під командою більшовиків. Се й довело до окупації молодой республіки германцями. Німецьке командування під впливом громадських кол, з національного походження неукраїнської національної демократії, і передало вищу владу гетьманові, який провадив політику вузько-класову й ультра-реакційну, заводив надмірні репресії проти селян, руйнував організаційні сили народних мас і всіма способами затримував національну свідомість в масах.

Не зважаючи на се, по ослабленню германської воєнної окупації в краї, українські національні групи, не тільки буржуазні, але й соціалістичні, в цілях охорони порядку і спокою в краї пропонували гетьманові свою підтримку з мовою, щоб абсолютизм, який неукраїнські групи громадянства використовували в своїх інтересах, було замінено режимом більш демократичним, для чого пропонувалося скликати національно-територіальний конгрес, складений з делегатів тих організацій і партій, що існують, і виборних громадських установ. Цей конгрес мав до скликання конституанти контролювати й керувати внутрішню й зовнішню політику уряду. Ці домагання українських груп і партій були підтримані 8 членами українського кабінета міністрів, але гетьман не задовольнив цих вимог, порушив суверенні права нації, проголосивши русофільський переворот, - організував ультра-ретроградний кабінет міністрів з неукраїнців, заявивши, що всіх цих заходів він уживає відповідно бажанням держав згоди. Українська нація не могла зоставатись спокійною, з огляду на таке порушення української конституції перед котрою гетьман злагав присягу вірності, і оголосила урядові війну. Виходить, що ні Винниченко, ні Петлюра, ні Директорія, ні крайні ліві партії порушили порядок і викликали війну, а уряд гетьманів і

він сам, що одержав владу від німців і від останків російських монархістів, які вислизнули від переслідувань більшовиків.

Вищевисловлене дає нам право й підставу констатувати, що декларація, яку п. Еміль Ено, консул французької республіки і представник союзників, опублікував 23 листопада, в якій заявляв, що союзники підтримуватимуть гетьманів уряд, як уряд, що може вдержувати порядок на Україні, - в основі полягає на невірній оцінці подій на Україні. Ми так само протестуємо проти телеграми п. Ено, опублікованої 1 грудня, якою п. Консул вимагав, щоб німці придушили рух Петлюри збройною силою. В цих телеграмах ми бачимо ясний доказ того факту, що п. Консул хотів підтримати уряд гетьманів і провадити далі напрямом політики, яку тут посіяли феодалі з германської армії.

Ми протестуємо проти цієї політики з такою силою тому, що єємо переконані, що вона діаметрально протилежна поглядам союзників, ясно виложеним в пунктах мирної програми президента Вільсона. Незалежну Українську Державу спершу були атаковали російські большевики, а потім німецька армія в спільці з великоросійськими монархістами. Ми не допускаємо можливості, що держави згоди, які належать до держав найбільш поступових, могли сприяти третьому натискові ворожих сил проти незалежної Української Республіки. Нам хотілось би думати, що близькі й дружні відносини між незалежною Українською Республікою й державами згоди незабаром й будуть мати наслідком довірря всієї української демократії до порад держав згоди й готовність іти на зустріч їх бажанням. Ми зважуємось заявити, що для встановлення порядку на Україні конче потрібно полишити Директорії волю чинення, позбавити уряд гетьманців штучної підтримки й дати українській нації явний доказ, що держави згоди стали в доброзичливу позицію щодо незалежності Української Республіки.

Наша Справа (Катеринослав). 1919. 4 січня.

**ПРОГРАМА УКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАТИВНО-
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ**

АГРАРНА ПРОГРАМА

Питання про земельну реформу не можна вирішити, не розглянувши питання про малоземелля.

В західній Європі хлібороб, маючи 4-5 десятин поля, має з такого невеликого клапця добрий прибуток. Наприклад, в Данії хлібороби, що посідали по 3-4 десятини, виробляли до війни з самого хліборобства та культурного скотарства 1000-1500, а часом і більше карбованців золотом щорічного заробітку з праці на своїх ґрунтах, не рахуючи харчування сім'ї.

Те, що на Україні вважається земельною тісністю, в Данії, Голландії, Німеччині і інших краях запезпечує сім'ю. Наділ, з якого на Україні хлібороб, працюючи, живе в достатках, замалий для хлібороба центральної Росії. Наділ, що забезпечуватиме трудове господарство середньої Росії, затісний на Заволожжю.

Ми бачимо, що розмір наділу, який забезпечує трудове хліборобське господарство, по різних країнах тай по різних частинах Росії, не однаковий. Це залежить не од вартості землі, - Українська земля незгірша від Дацької, або Німецької, а виключно від способів хазяїнування на землі.

Порівнююче малоземелля. Малоземелля, яке залежить від низького рівня господарства, зветься відносним або порівнюючим малоземеллям.

При сучасних способах хазяїнування, більшу частину господарств на Україні треба вважати малоземельним. Проведіння земельної реформи на який час вгамує це лихо, та за кілька год земельний запас буде розданий, народу на Україні намножиться, і люде зазнають великої земельної тісноти, як що не зміняться способи дрібного хазяїнування.

От через віщо Українська федеративно-демократична партія при проведенню земельної реформи матиме на оці дві мети.

Мета земельної реформи. Перша мета земельної реформи - задовольнити селянську жадобу за землею, викликану відносним малоземеллям, і впорядкувати земельні відносини решти громадян.

Друга мета земельної реформи – витворити такі правові, культурні і економічні обставини на Україні, які негайно допоможуть розвитку дрібного трудового селянського хазяйнування: збільшать урожай, утворять культурне скотарство в трудових господарствах, закрасять і збагатять Україну садками, пасіками і т. п.

Земельні реформи, потрібні для досягнення першої мети. Для досягнення першої мети потрібні такі земельні реформи.

1. Збільшення дрібного сільсько-господарського землеволодіння до трудової норми.

2. Наділення ґрунтами робітників та служачих: ці участки повинні бути нарізані переважно з казенних та удільних земель. Закладені тим способом осади мають бути з'єднані залізними та трамваями з городами, фабричними та заводськими осередками.

3. Ліквідація чиншевих і довгосрочних арендних відношень і передача ґрунтів, нанятих для забудовання, під садки або огорода, у власність тим, хто володіє їми.

Як скласти державний земельний запас. Для виконання земельної реформи необхідно: до існуючого запасу державних земель додати землі удільні, кабінетські, монастирські, церковні, землі, що належать селянському та дворянському банкам, та сільсько-господарські землі, що мють бути примусово одчужені од приватних власників (як то: землі польові, луки, а також ліси).

Не одчужаються примусово посілости, що не перевищують 50 десятин, землі під фабриками і заводами,

грунти під оселями, садки, виноградники та хмільники, води, налагожені для виплуду риби, землі, що належать городам, земствам та інституціям, які вони удержують, землі інших інституцій, призначені для освітніх, наукових і інших громадських завдань. Кожний власник, у якого відчужаються сільсько-господарські землі, має право залишити собі не більше п'ятидесяти десятин, рахуючи у ту площу і ґрунт під оселю.

Спосіб виплати за відчужені у приватних власників землі. За всі відчужені у власників землі держава сплачує справедливу ціну не грошми, а державними процентовими паперами спеціальної державної довголітньої позики. Для виплати проценту і стовпа держава або підвищує старі податки, або накладає нові з умовою, щоб їми не обтяжити убогих людей.

Поділ земель державного запасу між трудовою хліборобською людністю. Протягом можливо короткого часу запасні землі, окрім лісів і тих участків, які буде залишено у розпорядження Української автономної влади, зпродаються місцевій хліборобській людності по цінах, які визначають краєві законодавчі інституції.

Ліси, судоходії річки лишаються національною власністю. З загальнодержавного запасу повинні бути вирізані найближчі до городів площина осадки для заводських, фабричних і інших робітників, що не мають власної землі, а також і для служачих; крім того виріжуться землі, які випадає висушити, засадити лісом чи в інчий спосіб довести їх до ладу.

Не підлягають відчуженню землі потрібні для дослідних господарств, зразкових ферм і т. і.

Утворення національного фонду для здійснення другої мети земельної реформи. З грошей, які будуть одержані з продажу земель хліборобській людності, утворюється Український національний фонд, з якого обслуговуватиметься селянська Україна будинками для ріжних шкіл, як вищих, так і

нищих, залізницями та бруковапими шляхами, елеваторами та холодильниками, з цього таки фонду буде виділений окремий капітал на кредитування всяких сільськогосподарських кооперативів.

Державна допомога інвалідам і бідніщим трудовим хліборобам для придбання землі. Державні асигнування на допомогу інвалідам та тим, хто через військову службу позбулися свого добра, повинні бути такими, щоб громадяне ці мали змогу з цієї допомоги заснувати власне трудове хазяйство. Немаючим хліборобам виплата за наділи має бути розсрочена на кілька год.

Правові норми, необхідні для зросту сільськогосподарської культури. Землеволодіння на Україні зпоконвіку було індивідуальне, зпоконвіку брати ділили батьківську спадщину, і кожний з них хазяїнував самостійно на своїй ділянці. Через те Українська федеративно-демократична партія вважає, що хлібороби не тільки мають дістати землю у власність, але одночасно і мусять бути скасовані всі заборони, що до прав хліборобів розпоряжати своїми участками.

Щоб недопустити скупівлі участків, повинен бути установлений прогресивний податок на земельну власність понад п'ятидесяти десятин.

Таким чином на Україні кожен хлібороб могтиме зкористуватись усім найкращим, що дає індивідуальне хазяїнування, вільне од державної опіки.

Загально-громадська воля сприятиме згуртуванню хліборобів в могутні кооперативні колективи, для фінансування яких і утворюється Український національний капітал.

З погляду Української федеративно-демократичної партії ще не пройшла доба, коли добро громади і людини вимагає індивідуального хазяїнування, і тому передчасна соціалізація і націоналізація землі доведуть не до соціалістичного устрою громадянства, а до насажування колективізму зверху, що

викличе державну опіку і бюрократизм, які противні вдачі українського народу.

Меліорація. Краєвому українському уряду повинні бути асигновані значні кошти на меліорацію: на засадку лісами пісків та ярів, на осушку болот і т. і. не тільки на землях, спеціально для того вирізаних з національного запасу, але й на землях, які зараз посідає хліборобська трудова людність. З цих же коштів повинно допомагати хліборобам, які схотять позбутися черезполосиці і довгоземелля.

Цукроварська промисловість. Цукроварська промисловість давала великі заробітки людності і допомагала надбанню багатства на Україні. Потрібно вжити всі заходи, щоб проведіння земельної реформи не зруйнувало цукроварської промисловості. Повинно бути зроблено все, щоб сахарні на Україні були забезпечені буряками.

Українська федеративно-демократична партія визнає, що тільки ті держави і країни, які розвинули обробляючу, фабричну і заводську промисловість, досягли більшого добробуту і дали пристосування усій народній праці, - через це українська федеративно-демократична партія подаватиме голос за всі заходи, які будуть вести до розвитку як тих галузей промисловості, які вже маються, так і до утворення нових.

Засоби для розвою промисловості. Для цієї мети:

1. Підземні багатства повинні бути визнані державною власністю і видані закони про «гірську вільність», які б спонукали громадянство додати праці до визиску підземних багатств.
2. Відповідними торговими та тарифними умовами повинні бути забезпечені інтереси України на чужоземних ринках і витворені сприяючі обставини, щоб Україна вивозила не дешево сировину, а коштовні оброблені продукти.

*Програма Української федеративно-демократичної партії.
К., 1918. 27 с.*

№ 37
**ПРОГРАМА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ
ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО СЕЛА**

29 квітня 1919 р.

Великі події, які повернули чехословацькому народу державну незалежність, позбавили від насильницької влади чужоземців і встановили владу демократії поставили перед чехословацьким народом важливе завдання. Чехословацький народ повинен власними силами втримати і забезпечити свою державну і громадянську свободу, вибудувати власну демократичну державу.

Ця величезна відповідальність покладена як на всіх громадян одночасно так і на кожного окремо. Кожен громадянин в нашій республіці зобов'язаний брати участь у політичному житті держави.

Від імені чехословацького селянства і всіх хто спільно з нами прагнуть будувати в нашій республіці єдину велику працюючу спільноту для загального блага, запрошуємо до радісного і безкорисного виконання цього обов'язку.

Хочемо бути пильними охоронцями республіки, демократії, свободи, повної громадянської рівності, беремо на себе обов'язок очолити республіку, якій завжди віддавали всі свої сили. Хочемо сприяти побудові міцних підвалин нової держави шляхом прийняття конституції і посиленню економічного та культурного розвитку. Беручи на себе це завдання ми усвідомлюємо, що вповноважені на нього представниками селянства.

Саме тут, на селі, були утворені перші громадські організації, які стояли біля витоків утворення держави, яке стало втіленням прагнень наших предків-землеробів. Саме селянство стало основою новоствореної держави не лише

в ідеологічному розумінні, а в чисельному, адже селянство становить більшість населення республіки.

Прагнемо, щоб всі громадяни підтримували республіканський лад і не лише жадали від держави надання матеріальним благ, а й працювали заради забезпечення потреб держави.

Будемо працювати задля того, щоб республіка стала матір'ю для всіх громадян незалежно від національності, релігії та політичних вподобань. Ніколи влада у республіці не має існувати на засадах грубої сили та авторитаризму, лише на засадах вільного вибору громадян в умовах демократії та парламентаризму. Сила нашої республіки має полягати в досконалій організації життя суспільства.

На цих основних засадах має бути побудований весь політичний шлях нашої республіки. Президент має бути виразником волі народу, найвищим представником та охоронцем держави, має бути її запорукою і в цьому контексті для всіх недоторканий.

Конституція республіки має бути спільним виразником інтересів громадян і держави. Вона має бути заснована на засадах повної рівності громадян, чітко встановлювати права та обов'язки громадян як дві частини нерозривного цілого статусу громадянина. Загальне, рівне, пряме виборче право має бути реалізоване таким чином щоб було здійснене представництво національних меншин як важливої частини громадянського суспільства. Всі закони мають бути підписані Президентом республіки. Вони мають бути виразником колективної волі народу і держави, а не однієї політичної сили. Будемо розбудовувати законодавство держави таким чином щоб норми кримінального, цивільного, процесуального права відповідали потребам громадян та демократичним принципам побудови держави.

Управління життям суспільства потрібно розподіляти між державними чиновниками та громадянами. До місцевого

самоврядування має бути залучене широке коло осіб. Має бути чіткий розподіл повноважень між урядовими чиновниками та органами місцевого самоврядування. Уряд має вирішувати всі важливі загальнодержавні питання, приймати рішення, які поширюються на всю територію республіки.

Місцеве самоврядування має займатись господарськими та соціальними питання у своїй громаді. З цією метою має бути проведена децентралізація державного управління.

Після реалізації цих положень ми очікуємо розквіту селянства, для якого децентралізація та розширення прав громад має першочергове значення.

Держава має підтримати соціально незабезпечених громадян. Будемо домагатись виплати післявоєнних репарацій та використання цих коштів на потреби малозабезпечених.

Непідкупною, захищаючою права громадян має стати в нашій державі судова гілка влади. Будемо прикладати всі сили до створення незалежного судочинства для всіх верств населення.

Складною проблемою сьогодення є стан залізничного сполучення. Багато колій зруйновано або сильно пошкоджено війною, не вистачає працівників-залізничників. Необхідно розбудовувати нове залізничне сполучення відповідно до потреб новоствореної республіки.

Війна негативно вплинула на демографічну ситуацію в республіці, спостерігається старіння нації та висока дитяча смертність. Особливо актуальною ця проблема є у сільській місцевості. Якщо перед війною це було просто питання покращення медичного обслуговування, то тепер це питання виживання нації. Внаслідок неналагодженої системи охорони здоров'я народ республіки перебуває на межі епідемії туберкульозу та венеричних захворювань.

Щоб усунути небезпеку для здоров'я нації необхідно забезпечити медичним обслуговуванням населення кожного,

навіть найменшого населеного пункту. Особливо важливо опікуватись здоров'ям молодого покоління.

Для зменшення рівня захворюваності населення будемо покращувати роботу медичної та патронажної служби. Найкращим шляхом до здоров'я нації є розвиток превентивної медицини та пропагування дотримання норм гігієни серед населення. Прагнемо, щоб держава доносила значення дотримання гігієнічних норм до широких верств населення і сприяла її розвитку.

Найбільшим внеском у покращення здоров'я населення з боку держави має стати загальнодержавна соціальна опіка населення. В першу чергу демократична держава має опікуватись незаможними верствами надаючи їм фінансову допомогу. Кошти на цю допомогу мають надходити з податків працюючого населення.

Вважаємо, що держава повинна забезпечити безземельних селян земельним наділом. Враховуючи важкі умови виробництва в яких працюють окремі категорії робітників, держава має розбудовувати систему соціального страхування.

Всі ці заходи покликані слугувати єдиній, високій меті: покращенню культурного розвитку народу, який сприятиме входженню нашої республіки до переліку найрозвинутіших країн світу. Цей складний шлях має стати нашою національною ідеєю. Наша нова школа має стати місцем впровадження цієї ідеї для молодого покоління.

Прагнемо побудувати високоякісну систему шкільної освіти. Будемо здійснювати кроки до підвищення заробітної плати шкільних вчителів та покращення їх умов праці. Вважаємо, що є необхідним зробити вищу освіту доступною для широких верств населення. Найкращим способом досягнення цієї мети є створення спеціальних народних університетів або створення курсів при вже існуючих університетах.

Вважаємо релігію найважливішою складовою духовного розвитку суспільства. Проте прагнемо, щоб церква була більше наближена до простого народу. Ми проти зловживань своїм становищем з боку високих церковних ієрархів, які, на нашу думку, зумовлені неправильно побудовою взаємин церкви і держави. У той же час ми прагнемо захистити релігію як виразника духовних почуттів віруючих. Для цього потрібно здійснити церковну реформу, налагодити відносини між церквою і державою, а також впорядкувати систему релігійної освіти.

Маємо підтримувати розвиток мистецтва, яке набуло особливого значення у післявоєнні часи. Мистецтво це найвищий прояв культури та моральних цінностей нації. Ми маємо надію, що звільнене від чужоземного панування наше мистецтво набуде нового, небаченого досі розквіту. Воно має стати розкішною доступною для кожного громадянина.

В зв'язку з війною та перемогою демократичних сил великих змін зазнало становище жінок загалом і в сільській місцевості зокрема. У Чехословаччині жінка нарешті буде повноправною громадянкою, яка на рівні з чоловіками братиме участь в управлінні республікою. Це стане відправною точкою у формуванні соціальної рівності між чоловіком та жінкою. Такі зміни принесуть значну користь нації, адже будучи на рівних умовах з чоловіками жінка зможе внести свій вклад у розвиток держави.

Складною проблемою нинішнього перехідного періоду є професійна зайнятість населення. Особливо це стосується робітничого класу. З безробіттям робітників плануємо боротися розвитком виробництва, використанням державних інвестицій та заходів примусового впливу за необхідності.

Наполягаючи на безумовному підпорядкуванню всіх громадян вищим загальнодержавним інтересам, ми усвідомлюємо, що на нинішньому етапі розвитку держава не може гарантувати гідне існування абсолютно кожному

громадянину. Для досягнення високого рівня життя населення необхідно, щоб кожен громадянин мав можливість для професійної самореалізації.

В основі нашої позиції щодо економічного розвитку держави лежить принцип: «значно простіше дбати про всезагальний добробут ніж про свій власний». Тому ми наполягаємо на принципах приватної власності та приватного підприємництва. Щоб забезпечити правильне застосування цих принципів ми намагатимемось усунути всі можливості для зловживання ними за допомогою влади або багатства.

Ми щиро підтримаємо всі ґрунтовні економічні реформи, які шляхом мирного розвитку сприятимуть збагаченню держави. Вважаємо, що власники великого капіталу мають дбати не лише про власний добробут, а й про добробут держави. Великі грошові активи надають власнику не лише права, а й обов'язок перед державою. Римська плутократія знала лише права, а не обов'язки, що спричинило руйнацію Рима. ХІХ століття сформувало у громадян розуміння поняття приватної власності. ХХ століття має стати соціальним століттям, в якому громадяни усвідомлюють значення не лише прав а й обов'язків. Для цього освіта громадян має бути побудована на принципах відповідального ставлення до держави.

Соціального добробуту можна досягти за допомогою адекватної податкової політики, націоналізації підприємств, правильної експлуатації природних ресурсів республіки.

В цьому контексті надзвичайно важливим є вирішення земельного питання в республіці.

Розподіл земель в нашій республіці значною мірою є результатом жадливої історичної несправедливості. Великі земельні володіння знаходяться в руках ворогів нашої нації, які придушують економічний та соціальний розвиток наших земель. Це унеможливує для великої кількості безземельних селян професійну реалізацію у сільському господарстві. А для

малоземельних селян є великою проблемою розширити свої земельні угіддя.

На нашу думку найбільшою соціальною проблемою нашого села є велика кількість безземельних або малоземельних селян. Покращення рівня життя селянства можливе лише за умов забезпечення цих категорій селян земельними наділами на умовах приватної власності. Вважаємо, що має бути проведена така земельна реформа, яка розділить землі великих землевласників між селянами, які безпосередньо працюватимуть на цій землі. З цією метою ми вважаємо першочерговим завданням скасування правових норм, які штучно захищають неподільність великої земельної власності.

Докладемо всіх зусиль, щоб зробити землі великих латифундій доступними для купівлі селянами, щоб виникали нові землевласники з народних верств, щоб відбувалась внутрішня колонізація наших земель.

Ми вимагаємо від держави рішучих дій у напрямку надання можливості малоземельним та безземельним селянам придбати землю. Вважаємо, що держава не лише має надати селянам таку можливість, але й надати фінансову допомогу у вигляді безвідсоткових кредитів на придбання землі. Крім того, держава має взяти на себе витрати по будівництву помешкань для селян, які куплять ці землі.

Висловлюємо глибоку подяку нашим національним героям, військовим, які допомогли встановити незалежність Чехословаччини. Вважаємо, що держава має надавати їм землі за зниженою вартістю або взагалі безкоштовно. Ми усвідомлюємо масштабність і складність проведення цієї реформи, але наполягаємо на її якнайшвидшому здійсненні заради добробуту селянства та всієї держави. Перші кроки щодо реалізації цієї реформи стануть важливим підґрунтям для написання Закону про землекористування.

Частина земель перебуває у муніципальній власності. Необхідно створити нове законодавство, яке регулювало

б питання муніципальної власності селянської общини. Досить часто між муніципалітетом та орендарями землі виникають різноманітні конфлікти спричинені недосконалим земельним законодавством. Економічне процвітання нашої республіки неможливе без розвинутої аграрної галузі. Тому її реформування має стати першочерговим завданням нової влади. Дуже важливо, щоб наше сільське господарство було вилікуване від важких ран, яких йому завдала війна. Прагнемо, щоб селянство могло використати весь свій економічний потенціал, який до цих пір залишався невикористаний через несприятливі умови чужоземного панування.

Крім земельної реформи важливою частиною шляху до процвітання селянства є покращення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Консолідація земель, покращення системи удобрення ґрунту, навчання працівників новим прогресивним технологіям обробітку землі, застосування наукових досліджень в рослинництві та тваринництві, механізація сільського господарства, його електрифікація та створення нових систем поливу, страхування та державне кредитування – ось основні кроки, які забезпечать розквіт нашого сільськогосподарського виробництва. Ці кроки є надзвичайно важливими для покращення матеріального становища малоземельних селян, адже в умовах невеликого земельного наділу дозволять значно збільшити урожайність.

Організація селянського самоврядування є важливою частиною покращення життя селянства. Вважаємо, що така організація буде дієвою лише за умов представлення всіх верств селянства в рівній мірі. Доцільно було б організувати сільськогосподарські кооперативи з метою ефективного продажу сільськогосподарської продукції безпосередньо споживачу. Фермери мають отримувати справедливую винагороду за свою працю. Водночас маємо контролювати якість та безпеку продуктів харчування, що надходять до споживача.

Досвід говорить про те, що нинішній стан управління в галузі харчової промисловості та сільськогосподарського виробництва не забезпечить повною мірою щоденні потреби громадян у продуктах харчування. Проте той же самий досвід свідчить і про те, що ми не можемо повернутись і до довоєнних методів. Необхідно розбудовувати вітчизняне виробництво продуктів харчування, особливо на словацьких землях нашої республіки. Запорукою правильного розподілу внутрішніх надлишків товарів сільськогосподарського виробництва має стати професійна бізнес-освіта сільського населення, підтримка сільськогосподарських споживчих кооперативів через належне створення ринків збуту, корегування роботи фондової біржі, контроль ринкових цін, налагодження транспортного сполучення. Потрібно проводити детальний митний контроль продуктів харчування які надходять із закордону. Головними ворогами цієї стратегії є лихварство та завищені ціни на продукти. Вважаємо, що потрібно впровадити законодавчі норми, які оголосять лихварство поза законом. Найкращим засобом проти зростання цін буде, на нашу думку, контроль за кількістю валютних коштів, які перебувають у обігу.

Демократичний устрій нашої республіки дозволить селянам, які у довоєнні часи вважались нижчою верствою ніж робітники на підприємствах, здобути соціальну рівність та повагу в суспільстві. В цих умовах нарешті зникнуть залишкові прояви кріпосного права і стосунки між роботодавцем і працівником відбуватимуться на засадах рівності і соціальної справедливості.

З метою кращого соціального забезпечення працівників сільського господарства необхідно забезпечити оплату лікарняних, страхування та пенсійні виплати. Важливо, щоб селянин не лише заробляв собі сільською працею, але й відчував покликання до цієї роботи, яке може забезпечити йому не лише матеріальний прибуток, а й моральне задоволення.

Ми докладемо максимальних зусиль для покращення умов праці, забезпечення своєчасної оплати праці, забезпечення працюючих житлом, знижена орендна плата для працюючих, працевлаштування всіх членів родини для збереження цілісності селянської родини.

Необхідно, щоб надання кредитів селянству відбувалось за спрощеною процедурою, це сприятиме вирішенню однієї з найболючіших проблем нашого часу – нестачі робочої сили на селі. Ця проблема є одним із важких наслідків війни.

Має бути створене новий порядок управління на селі. Чиновники, які його здійснюватимуть мають бути озброєні сучасними знаннями, освітою та досвідом. Чиновництво має стати наставником для малоземельних і безземельних селян, сприяти покращенню їх становища та наданню їм додаткових земельних ділянок.

Наразі неможливо спрогнозувати розвиток відносин між Чехословаччиною та закордонними країнами. Вважаємо, що основою нашого майбутнього економічного розвитку повинні залишатися вітчизняне виробництво та внутрішній ринок. Ми хочемо, щоб економічні відносини з іноземними державами відбувалися на основі двостороннього економічного співробітництва. Економічний імперіалізм, відкритий чи прихований не повинен визначати наші економічні відносини. Ми також наполягатимемо на тому, щоб наші внутрішні ринки були побудовані на основі вітчизняного виробництва. А для того, щоб підтримати національного товаровиробника держава має забезпечити конкурентоздатність вітчизняних товарів обмеженням імпорту.

У нашій республіці повинно бути реалізовано право на працю для кожного громадянина. Природні багатства нашої республіки надають можливість кожному працюючому забезпечити собі належний рівень життя.

Створення профспілок для сільськогосподарських працівників сприятиме покращенню умов праці. Право

кожного громадянина на працю включає і обов'язок кожного працювати, кожен громадянин має бути переконаний у тому, що хто не працює немає права на життя.

Наріжним каменем організації праці має стати трудовий договір. Питання про укладання трудових договорів є життєво важливим для держави. Необхідно буде остаточно врегулювати зміст трудового договору таким чином, щоб він відповідав сучасним державно-правовим вимогам та захищав інтереси працюючих. Такий договір стане підґрунтям до створення у майбутньому колективних договорів.

В умовах коли всі громадяни республіки будуть працювати на благо держави стане можливим вирішення проблеми бідності і всіх інших соціальних проблем.

Важливим є соціальне забезпечення сиріт та інвалідів війни. Крім того у нашій державі має надаватись соціальна допомога малозабезпеченим верствам населення.

Будемо відстоювати права малоземельного селянства, оберігаючи його від гноблення великими капіталістами. З цією метою вимагатимемо прийняття спеціальних торговельних правил для сільськогосподарських кооперативів, які реалізують продукцію власного виробництва, особливо це стосується дрібної торгівлі. Також докладатимемо всіх зусиль, щоб боротися з усіма надмірностями капіталізму, зокрема із монополіями. Вітчизняна промисловість буде предметом нашої пильної уваги.

Після війни значно зросло значення середнього класу. Вважаємо, що його розвитку має бути приділена підвищена увага. Середній клас повинен мати всі умови для свого подальшого розвитку та зміцнення.

Прагнемо, щоб держава створила сприятливі умови для реалізації середнім класом своїх безпосередніх функцій у сфері соціального та економічного прогресу. За сприятливих умов і робітники і роботодавці будуть зацікавлені у створенні соціального спокою та загального добробуту.

Серед усіх наших починань ми хочемо особливу увагу приділити нашій братній Словаччині, яка після тривалої розлуки опинилась у братніх обіймах нашого народу. Більшість населення Словаччини становить селянство. Прагнемо, щоб в умовах національного єднання братська Словаччина, сповнена неймовірної природної чистоти, розвинутих традицій та глибокого народного духу стала частиною нашого світлого республіканського шляху. Наше селянство прагне стати для братніх словаків вчителем та радником для на шляху до розвитку прогресу у сільському господарстві.

Ось той шлях яким ми прагнемо йти. Ми хочемо присвятити всі свої сили служінню Народу та Батьківщині. Ми беззастережно стоїмо на службі республіці, будемо пильно ставитися до кожного ворога. Ми будемо виховувати справжній республіканський дух, який вимагає безумовного виконання зобов'язань перед республікою, впевненість у існуванні республіки, думок про благо кожного громадянина, а не однієї соціальної групи.

Ми твердо переконані, що справжній культурний прогрес можна забезпечити лише мирним шляхом розвитку. Тому настільки рішуче, як ми боролися з ворогом під час війни ми здійснюватимемо пильну охорону правопорядку та державних інтересів у республіці. Закликаємо чехословацьке селянство та всіх його друзів до лав будівничих Чехословацької республіки, до Республіканської партії чехословацького села!

Прага, 29 квітня 1919 р.

Josef Harna. Materiály k politickým, hospodářským a sociálním dějinám Československa v letech 1918-1929. / Spoluautoři: Zdeněk Deyl, Vlastislav Lacina. Praha : Ústav československých a světových dějin CSAV, 1981. S.101–108.

№ 38 ПРОГРАМА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ

Загальні основи.

Українська Народна Партія визнає, що український народ може тільки тоді використати природні багатства своїх земель, стати багатим і сильним та зрівнятися з іншими культурними народами світу, коли забезпечить собі незалежне національно-державне життя.

Українська Народна Партія визнає, що будувати державу можна тільки за допомогою всіх економічно здорових і творчих елементів народу, опираючись головно на широкі маси дрібного й середнього селянства. Тому в основу державного будівництва Партія кладе реальні інтереси українського селянства дрібного міщанства, робітництва й трудової інтелігенції.

Бажаючи забезпечити національну єдність українського народу й утвердити привернене державне право на його землях, врятувати край від чужинецького панування та експльоатації, захистити нарід від злиднів, забезпечити йому щасливу будучину й добробут та змогу вільного політичного, культурного й економічного розвитку, - Українська Народна Партія провадить боротьбу за осягнення таких цілей:

А) В області національно-політичній.

1. Об'єднання всіх історично й етнографічно українських земель та забезпечення національно-державного існування тих земель.

2. Забезпечення автономії тим частинам української землі, які перебували в інших історичних умовах і мають економічні й побутові особливості, а також тим окраїнам, населення яких має мішаний характер, а які становлять з Україною одну географічно-економічну цілість.

3. Скликання Українських Установчих Зборів, на підставі загального, рівного, прямого й тайного голосування

по пропорціональній системі, які мають визначати державний устрій України й забезпечити правний лад в краю основним законом, по якому законодавча влада повинна належати парламентові, а виконавча влада - раді міністрів, політично відповідальній перед парламентом.

4. Видання виборчого закону до парламенту, земських та мійських самоурядувань, заснованого на загальнім, прямім, рівнім і тайнім голосуванню по пропорціональній системі, з обмеженнями, які уможливають роботоспосібний склад репрезентаційних установ.

5. Застосування принципу незмінности суддів, як найголовнішої запоруки законности й правного ладу в державі. Вищою судовою владою на Україні повинен бути Генеральний Суд.

6. Рівности усіх громадян держави перед законом, незалежно від національности, віри, полу й достатків та скасування всіх станових привілеїв.

7. Забезпечення українській мові прав урядової мови державної.

8. Обязковости для всіх освіти на українській мові.

9. Забезпечення осібним законом прав інших мов в школах і державних установах.

10. Самостійности й незалежности (автокефальности) православної церкви на Україні та свободи інших віроісповідань.

11. Утворення сильної армії й фльоти, як головної опори державности.

12. Такої національної економічної й фінансової політики, яка забезпечувала би розвій народного господарства й захищала край від експльоатації чужинця.

Б) В області економічній.

З огляду на те, що головною творчою економічною верствою на Україні є середне й дрібне селянство; що головною основою народного господарства є хліборобство,

продуктивність якого опирається на середню й дрібну земельну власність, при допомозі асоціацій і кооперацій хліборобських; що піднести добробут народу можна тільки шляхом переведення раціональної з точки погляду розвою продукційних сил краю земельної реформи, при одночасних заходах до розвитку національної промисловости, - Українська Народна Партія буде:

1. Обороняти дрібну й середню земельну власність.
2. Домагатися скасування великої земельної власности.
3. Домагатися примусового викупу земель великих власників понад призначені норми, необхідні для ведення культурного господарства, та передачі їх малоземельному й безземельному селянству, яке живе з хліборобства, у власність на виплату, на умовах найбільше вигідних і льготних.
4. Землі удільні, казенні та монастирські мають перейти на власність державну, як рівнож мають перейти під заряд держави всі ліси державні, а також примусово викуплені ліси великих земельних власників, крім дрібних лісів.
5. Домагатися щоби право купівлі землі було обмежене на 25 десятин.
6. Стояти за організацію дешевого державного меліоретивного кредиту, через кооперативні товариства і їх союзи.
7. Допомогати як найширшому розвиткові всіх галузів сільськогосподарської кооперації і розвиткові хуторського хазяйства.
8. Допомогати шляхом розвитку державного й кооперативного кредиту розцвіту національної промисловости та торгвлі.
9. Домагатися, аби земельна й промислово-торговельна політика була як найбільше сприятливою для розвитку всіх галузів народного господарства.
10. Домагатися: державної охорони праці робітників; скорочення робочого дня на фабриках і заводах до 8 годин;

державного забезпечення робітників на випадок каліцтва і забезпечення на старість; організація публічних робіт для безробітних в напрямі допомоги розвитку народного господарства; заборони праці дітей на фабриках і заводах до закінчення курсу обов'язкової освіти; заборона праці підлітків до 18 літ в тих галузях фабрично-заводської промисловости, де праця може бути шкідливою для здоров'я; обмеження праці підлітків до 6 годин; заборона праці жінок на фабриках і заводах в тих галузях промисловости, де праця може бути шкідливою для здоров'я самих жінок і потомства; оборони материнства, відпустки жінкам-робітницям на фабриках і заводах до і після породиль, з удержанням для них протягом відпустки та допомоги їм в справі виховування дітей; заведення третейських судів для полагодження конфліктів між підприємцями й робітниками на паритетних основах.

11. Домагатися прогресивного оподаткування всяких доходів поверх певного трудового мінімуму.

В) В області національно-культурній.

З огляду на те, що добробут державний і народний залежить від ступня народної освіти в рідній мові й національної свідомості народу на історичній основі, а також від поширення в широких народних масах різного прикладного знання, по різним галузям техніки, – Українська Народна Партія буде домагатися:

1. Найбільшого поширення всякого рода шкіл, з особна заснування ріж- них технічних і ремісничних шкіл, а також шкіл загальноосвітних, близьких до селянства, де-б молоде покоління виховувалося на здорових та сильних людей і свідомих горожан.

2. Організації дошкільної й позашкільної освіти.

3. Найширшого розвитку всяких культурних товариств і товариств для фізичного виховання молоді.

4. Заложення на селах всяких взірцевих майстерень, курсів по різних галузях знання й техніки, а також наукових музеїв та инш.

5. Державної допомоги земським і громадським установам та приватним організаціям для піднесення національної свідомости й культурного рівня широких народних мас.

II

Тактичні постанови статута Української Народної Партії (1 § статута).

Для осягнення зазначених в програмі цілей Українська Народна Партія буде: а) об'єднувати коло себе всі елементи населення України, що обстоюють порядок і законність та боряться проти анархії, яка руйнує підставу народного господарства й державности – дрібних і середніх селян хліборобів та промисловців, а для цього вживатиме усіх заходів щодо національно-політичного виховання народу на свідомих українських громадян-патріотів, провадитиме організацію народу для забезпечення йому добробуту, порядку й законности та буде:

а) Брати участь через своїх заступників в роботах урядових і громадських установ та організацій; брати активну участь у всіх виборах до законодавчих установ, державних або громадських інституцій, ставлячи і переводячи вибір своїх кандидатів; уживати всіх законних способів політичної боротьби, в цілях оборони та зміцнення української державности.

б) Увіходити в зносини з урядовими та громадськими установами, сільсько-господарськими, торговельними та промисловими організаціями по всім питанням, які торкаються завдань та діяльносте Партії.

в) Давати допомогу до утворення різних сільсько-господарських, кооперативних, кредитових та ощадно-

позичкових товариств і установ, як рівно-ж утворювати такі товариства та установи.

г) Скликувати з'їзди та конференції Партії, організувати та провадити видавництва, які допомагатимуть зміцненню та розвиткові діяльності Партії.

л) Перепроваджувати анекти й збирати статистичні дані по вам галузям сільського господарства на Україні.

м) Вживати на підставі закону всіх заходів, які допомагатимуть розвиткові Партії та будуть зміцнювати добробут її членів.

н) Входити в згоду, спілки й бльоки, коли зайде така потреба, з ріжним партіями та організаціями для здійснення завдань Партії.

IV.

Тимчасові основи тактики Української Народної Партії. (Обіжник до партійних організацій)

Тактика партії твориться самим життям. Низче наведений нарис основ тактики У.Н.П. є тільки спробою накреслити головні принципи, впливаючі із сучасних умов нашого політичного життя. Відповідно до місцевих умов тактика може мінятися, але головні пинціпи її мусять зіставатися непорушними.

I. У.Н.П. є насамперед партією, що стоїть в обороні національно-державних і культурних здобутків українського народу соціально-економічних прав його й старається про їх розвиток. Головною підставою нашої державності і народного господарства є середнє й дрібне селянство, представники національної промисловости, ремісництва, інтелігенція й робітництво; їх інтереси й право на здобуття власної праці та поліпшення їх життя – отсе головні завдання нашої Партії.

II. Українська державність може будуватися й розвиватися тільки на підставі вироблених і вистражданих всеєвро-

пейською демократією принципів демократизму, правности, порядку й парламентаризму, тому У.Н.П. визнає тільки еволюційний розвиток і правно-парламентарні способи боротьби.

III. З уваги на вищесказане, Партія мусить завжди стояти на таких підвалинах:

1. Твердо й непохитно додержуватися принципів демократизму, нравного ладу й парламентаризму, а також основних принципів своєї соціально-економічної й національно-культурної програми.

2. Завжди стояти на ґрунті легальности й ухилятися від авантурницьких переворотницьких способів боротьби, бо такі способи можуть зашкодити зростові Партії та значінню її в державному будівництві, скомпромітувати її в широких колах людности й зашкодити самій ідеї національности й державности.

3. Представники Партії повинні брати участь в роботі місцевих самоврядувань па місцях, мінських та земських, і завжди стояти в обороні законности й ладу та підкреслювати й освітлювати основні завдання У.Н.П., стараючись об'єднати коло Партії всі місцеві інтелігентні сили, здатні до державної праці.

4. Шукати згоди й навіязувати контакт з такими партіями й організаціями, які твердо стоять па принципах демократизму й парламентаризму, законности й порядку. На таких підвалинах стоїть і Національно-Державний Союз, а тому треба допомогати розвиткові його на місцях і в його імені та під його прапором виступати та популяризувати його в широких колах людности.

5. Приєднувати до У.Н.П. лише такі елементи, які нескомпромітували себе авантурництвом у часі революції. Для збільшення впливу Партії старатися приєднувати до неї всі здорові й національно настроєні елементи інтелігенції й духовенства.

6. З неукраїнськими партіями піддержувати контакт остільки, оскільки вони не ворожі національно-державним домаганням українського народу й соціально-економічним постулятам У.Н.П.

7. Не піддержувати жадного контакту і не входити в жадні порозуміння з партіями, що стоять в обороні великоземельно-власницьких інтересів, бо ті партії виявили свою реакційність, нерозуміння пореволюційної ситуації, нездатність творити державу на нових підвалинах, накреслених революцією, й показали цілком ворожими інтересам українського народу, що й спонукало демократичні й національні елементи відколотися від Союзу землевласників і заложити український Союз селян-хліборобів, який і поклав початок У.Н.П.

8. В справі земельній і економічній: а) стояти в обороні середньої і дрібної земельної власности, яко основи нашого господарства й державности та домагатися остаточно знесення великої земельної власности, що була головною причиною аграрної анархії; б) підкреслювати і роз'яснювати при всякій нагоді, що земельну справу можна розв'язати тільки в звязку з піднесенням фабрично-заводської промисловости і піднесенням агрокультури, а також забезпеченням національно-державних прав українського народу, яко хозяйіна своєї землі і розпорядника свого господарства; в) підписати ідею викупу великовласницьких земель, не з причини моральности й справедливости до покривджених поміщицьких інтересів, а тільки з причини фінансових інтересів держави, бо тільки таким шляхом можна врятувати нашу валюту в середині й на зовні і положити кінець процесові самочинної примітивної девальвації, яка всею вагою впаде на трудове селянство, робітництво і трудову інтелігенцію. Грошева катастрофа загрожує нам, як натуральний наслідок надмірної продуктивности революційного грошевого станка, вона обезцінить усі грошеві знаки, поставить нарід в скрутне становище, бо не буде завіщо купити в чужих краях потрібного нам

краму та інших виробів. Крім того, приймаючи ідею викупу ми підриваємо заміри великоземельних реакціонерів до повороту старого режиму й рятуємо наше селянство від їх помсти, а народне господарство рятуємо від руїни; г) державні, кабінетські, удільні й монастирські землі складають державний фонд, з якого наділяються сем'ї борців за Україну; д) допомогати всіма силами розвитку національної промисловости і ремісництва та об'єднувати представників їх на ґрунті професійно-економічному, закладаючи помислові й професійні організації; є) допомагати розвитку кооперації взагалі, бо кооперація скріплює економічне становище нашого народу і робить його більш організованим у боротьбі з експлуатацією чужинців; ж) допомагати розвитку культури, загальної й технічної просвіти, яко підвалини розвитку народного господарства.

IV. Щодо сучасного моменту, то памятаючи, що нинішній час є часом переходовим і що ця переходовість накладає на нас тяжкі обовязки стояти на сторожі принципів демократизму й національно-державно-культурних здобутків українського народу, обороняючи їх перед цілим світом і супроти нападу реакційних російських груп, представники Партії повинні:

1. Допомогати скріпленню законности й порядку і сприяти, аби скоріше скликано було гіарлямент на підставі 5-ти основних вимог демократизму (пятихвостка).

2. Не називати Партію буржуазною, а лише демократичною, якою вона є в дійсності і є, бо слово «буржуазний» розуміється у нас не економічно й історично, а по обивательські і може зашкодити популярности Партії в колах, котрі не розуміють правдивого значіння слова «буржуазний».

3. Тимчасово, доки уряд не стане твердо на принципах демократизму й парламентаризму і не перестане бути вузько партійним, ухилитися від участі в уряді на вищих керуючих посадах, як в центрі так і на місцях, аби не творити фікції «буржуазного» уряду і не давати крайнім лівим партіям

нагоди в їхніх помилках і експериментах складати вину на «буржуазний» уряд і пропагувати нову революцію, бо це руйнуватиме і без того ще не міцні підвалини законности, порядку й державности.

4. Стояти в контактї з усіма партіями, що твердо в нинішній час стоять на ґрунті загально зазначених принципів демократизму й парламентаризму, аби скріпляти нові підвалини національно-державного і економічного життя нашого народу. З соціалістичних партій можливим є контакт з укр. соц. дем., оскільки провідники їх будуть стояти на зазначених вище наших принципах і відкидають радянську владу. З партією укр. соц. рев. контакту не підтримувати, бо вона не має сталих принципів, розбилася на несленну силу ріжних течій і дезорганізує селянські маси демоґогічними кличами - провадити революцію для революції. З так званою «Селянською Спілкою», яка є під проводом У.С.Р., контакту не підтримувати, стараючись одначе в її організаціях поширити свій вплив і використовувати для У.Н.П. здорові елементи. Піддержувати новоутворену Селянську Соціалістичну Партію, котра об'єднує більш помірковані й більш державно творчі елементи з партії У. С. Р.

Санбати про розвиток на місцях кооперативів, що дасть змогу поширювати ідеї Партії й провадити культурно-національну працю (при помочи кооперативів) та скріпить економічне становище Партії. Центр партійний виробляє статут Всеукраїнського Кооперативного Союзу хліборобства й промисловості.

*Кам'янець-Подільський, в вересні 1919 р.
Голова Головної Управи У.Н.П. М. Чуднів-Богун.
За Секретаря Партії К. Красюк.*

VI.

До громадянства. Відозва Подільської Губерніяльної Управи У.Н.П.

Завдання Української Народної Партії є захист національно-політичних та суспільно-економічних інтересів дрібної буржуазії власними силами її самої. Ці сили роспорошені. Дрібна буржуазія на Україні розпадається на мійську і сільську, яка економічно й національно ріжніться між собою, навіть ворогує. Проба запровадити комуну на селі або соціалізацію землі показали, що це загрожує голодом місту. Знищивши панські маєтки та сільських дрібних і середніх власників, місто само повинно перетворитися в самостійну комуну, значить Зникнути. Позаяк те й друге є згубне для культури й противно інтересам мійського населення, то всі соціалістичні спроби мусять упасти. Але й панських маєтків, які давали найдешевший хліб, вже не повернеш. Для віддалення голоду і комуну міщанин повинен підтримувати сільського власника, головно середнього. Таким чином виникає спільність економічних інтересів мінської та сільської буржуазії, якої раніш бракувало. Лишається ріжниця національна.

Сільська буржуазія є національно мало свідомою, української, а мійська або національно свідомою не українською, або зденаціоналізованою українською, навіть ворожою українству. Більшовицькі навали та реакційні політичні напрямки Колчака-Денікіна замінили ворожість до України й причинність до Росії на недовірчивість до обох, навіть зневіря у їх сили. Міська буржуазія почула, що національний рух український та російський переживають хоробливий стан, виникають один з другого й мусять перейти в нові форми державного будування. Потяг до твердої державної влади все зростає, але належного опертя в народніх масах дрібна мійська буржуазія не думала шукати, все таки покладаючи надії на сторонню силу російську та західноєвропейську. Між тими ці дві сили взаємно ней-

тралізувалися, бо перша ніяк не сходила з позиції азійського деспотизму, централізму й насильства в державнім життю, а - друга, проводячи європейські принципи державного й суспільного ладу, потребувала парламентаризму, лібералізму та федералізму. Україна, яко національна одиниця, була посередині між ними.

Українська дрібна буржуазія мійська була полишена власними силами рішати національно-державну справу. Єдине розумне рішення цієї справи для мійської буржуазне стати на чолі сільської дрібної буржуазії в національно-державній роботі. Всякі сподіванки, всякі мрії мусять бути негайно забуті й змінені на реальну роботу - організування своїх сил. Головна мета такого організування в сучасний момент є оздоровлення нашого державного життя. Народ мусить бути нами покликаний до влади, а не поділу чужої власності, як це робилося до цього часу. Влада народу на Україні, заснована на дрібнобуржуазних верствах, повинна бути щиро демократичною й зразки її вже вироблені у західній Європі. Основні принципи її: парламентаризм, політичні права громадян, вільна клясова боротьба в політичних формах. Значить перша наша вимога - установлення основних законів всенародніми зборами, установчими зборами, а не трудовим конгресом. Програм Партії заздалегідь визначає переведення земельної реформи, як розпродажу землі панської по дешевим цінам, дрібними участками. Це зміцнить дрібнобуржуазні українські верстви і разом зробить ці верстви зацікавленими в підтримці української державної влади. Партія визначає, що парламентаризм є засіб, а не мета, - він корисний тоді, коли зміцнює державну владу. В перші часи парламент, яко законодавча влада на Україні, буде підготовляти форми нового політичного життя. Керувати життям громадським і суспільним, розбурханим, виведеним з колії, повинна міцна зверхня політична влада. Це нам показав досвід французької революції. Партія в своїй програмі не визначила остаточно

устрою зверхньої політичної влади. Зорганізована сільська дрібна буржуазія всеї України рішить це питання, як і багато інших, остаточне вирішення яких належить всенародним установчим зборам.

Наше головне завдання - організація народніх дрібно-буржуазних мас на українській національній основі. Зорганізувавши їх під національним лозунгом, ми станемо на європейському ґрунті, здобудемо належну допомогу звідти. Ми вийдемо тоді з того стану несвідомого большевизму, заснованого на політичній пасивности народу, в яким перебуваємо і який економічно й душевно тяжко гнітить нас.

1919 року, 16 серпня.

VII.

Внутрішнє й зовнішнє положення України та завдання нашої політики. (Резолюція Головної Управи Української Народної Партії з дня 7 вересня 1919 року.)

На наших очах, під ударами всесвітної війни та революції, розвалилися великі держави Росія та Австро-Угорщина, а Німеччина примушена підписати подиктований їй Антантою мир.

Алеж світова війна ще далеко не закінчена, лише в нових формах і варіантах перенесена на широкі простори бувшої Російської Імперії, де кується доля народів Європи, визнаних і не визнаних ще конференцією в Парижу.

Суцільним фронтом перемогла Антанта Німеччину на полях зруйнованої Франції, одначе зараз, в творенню перспектив політичної та економічної майбутности Європи, вона не виступає вже єдиною міцною лавою й члени її втягуються в боротьбу за свої інтереси по зовсім иншим, чим раніш, ознакам поміж державні групировки й виступають не як побідники-корманічі, а лише як окремі держави, що оберігають свої власні інтереси.

Італія порушує єдність Антанти домаганням вищого керування справами Балкану й під тягарем наслідків війни, а також обов'язків перед Антантою, поволі виходить з неї.

Англія не може підпірати вимог Франції що до Німеччини й Росії та стоїть на передодні порозуміння з Німеччиною.

Америка й Японія зав'язалися на далекому Сході - в Азії.

Франція стоїть під загрозою німецькою так само, як і раніш, бо обтяжена вона наслідками війни не менш, як і Німеччина.

Малі антантофільські держави, крім Польщі, доля якої тісно лучиться з долею Франції, що дальше то все значніше змінюють свою орієнтацію.

Англія, одрізавши Німеччину від світового ринку, хоче зміцнити своє становище монополіста в кольоніальному світі й шкодитиме утворенню на Сході Європи великої політичної сили, яка-б загрожувала її інтересам у Персії, Афганістані й Туреччині.

Франція, не маючи змоги обезсилити Німеччину остільки, щоб вона перестала бути для французької нації політичним противником, шукає на Сході Європи сильного політичного спільника, економічно визволеного від Німеччини, щоб у формах старого альянсу забезпечити собі належну стратегічну обстановку й разом з цим врятувати свої мільярди, що розташовані в російській ренті та російських підприємствах.

Італія в великій політично й економічно державі на Сході Європи бачить погрозу своїм впливам на Балкани.

Америка найменше зацікавлена в політичних і економічних справах Сходу Європи, тому їй найбільше може зрозумілі принципи президента Вільсона. Польща й Румунія, захопивши добрі шмати території на Сході надзвичайно зручною грою своєї дипломатичної агентури, не можуть претендувати, при слабости своїх національно-політичних сил, на яку будь значну роль, коли на Сході повстане, під егідою Великої Росії, значна політична сила.

Німеччина, відрізана від своїх кольоніальних ринків, шукає собі економічної та політичної підмоги на Сході Європи, базуючись на давніх своїх політично-економічних зв'язках і настроях народніх мас за часи війни, а потім революції.

І ось, саме в той час, коли всі народи Заходу Європи шукають розв'язання й завершення п'ятилітньої кривавої боротьби на Сході Європи, бувший кольос Сходу - Росія, лежить розбитий і виснажений надзвичайної сили соціалістичними експериментами, жорсткою боротьбою кляс і народів між собою за свої національні, культурні, політичні й економічні домагання, московський большевизм й імперіалізм, Україна, Польща, Білорусь, Кубань, Дон, Латвія, Фінляндія, Кавказ, Крим і Сибір викинули з нідр своїх одні - мрії про імперіалістичну «соціяльну» революцію, другі - мрії про попередній імперіалістично-монархічний престиж колишньої Росії, а інші - ідею свого національного відродження й своєї національної державности.

Змучені довголітньою війною народи Європи в національних своїх інтересах будують різні політичні й економічні комбінації зі Сходом Європи і в тих комбінаціях Україна, яко четверта частина бувшої Росії, з погляду економічного, і лише як така, кладається раз-у-раз головним чинником, головною базою політики й стратегії не тільки московського большевизму та російської реакції або централізму, а також і держав Заходу Європи.

І справді. В часи війни й російської революції Німеччина охоче пішла на допомогу Україні в її боротьбі з большевиками, бо через це мала добре запілля і надзвичайно багату базу.

Антанта перед тим обіцяла всякі блага, аби Україна тримала непорушним свої південні та південнозахідні фронти.

Большевики сунуться на Україну в надії зміцнення своїх позицій, вичерпанням багатств України.

«Єдина неподільна» основу свого воскресіння з мертвих зараз бачить теж у належному використуванню економічних і людських ресурсів України.

Таким чином значіння української території в сфері міжнародної зовнішньої політики величезне.

Але брак національної свідомости в широких масах народніх, розпорошеність українських національних сил, нерозуміння урядовими соціалістичними партіями національно-політичних і економічних завдань всього народу в цілому не дають змоги Україні виявити своє справжнє обличчя й силу, відповідно розмірам території та кількості її населення.

До того-ж персональний склад українських дипломатичних місій, за виїмком небогатьох, не відповідає своєму призначенню, бо складаються вони по родинних, протекційних, партійних та всяких інших, а не ділових ознаках; діяльність цих місій призвела до того, що Україну мало знають, або, де знають, гублять всякі до неї добрі почуття. Особливо невдалі українські фінансові та торговельні місії, які нічим не допомогли в зміцненню курсу гривний придбання необхідних закордонних товарів.

Таку ситуацію дуже влучно використовують московські імперіялисти й румунські та польські політичні кола проти української національної державности, а наслідками цього, в певній мірі, є київська катастрофа та зміцнення претензій Польщі й Румунії в Правобережій Україні, Галичині, Буковині та Бесарабії.

В даний момент наше становище треба признати критичним, не зважаючи на всякі стратегічні та політичні умови з Поляками й Румунами, тим більше, що перший рішучий удар українській самостійности може статися як раз з цього боку, бо ніхто так, як Польща та Румунія не зацікавлений в цілковитій політичній та економічній ізоляції України, що може привести

їх до порозуміння з російськими політиками коштом України, цебто до її поділу.

В безупинному, послідовному наступі як «Радянської влади», так і вождів «Єдиної, неподільної» на Україну, коли ті й другі нищать українські школи, видавництва, кооперативні союзи, просвіти, товариства й забороняють вживання української мови - ми бачимо прояви того російського імперіального націоналізму, який вибухне наче вулкан на Московщині, коли її звільнять від більшовиків. Цей націоналізм з упертістю й жорстокістю домагатиметься «Єдиної, великої», яку розшарпала Антанта, колишній спільник, або поділили «інородці - зрадники», що були під владою Росії. Тоді не пощастить в громовці й бурі російського націоналізму тим народам, в тому числі й українському, які не покладуть в основу своєї національної державности міцного економічного й національно-політичного фундаменту, певного непорушного зв'язку поміж національно-політичними та економічними інтересами своєї нації, того фундаменту, без якого ще не раз чужі ворожі сили силкуватимуться знести, стерти ідею української державности й погрожуватимуть самому існуванню української нації.

Таким фундаментом, центром живих творчих сил на Україні, є селянство - хліборобський і національно-промисловий елементи з їх непохитними вимогами правного ладу на основі власности й широкого парламентаризму та демократизму, і лише ці елементи можуть бути міцною підвалиною будуччини української державної й національної ідеї, бо пролетаріят і велика буржуазія на Україні, з погляду національного, здебільшого чужі, або байдужі до українських національно-державних змагань.

Хліборобський клас, еволюційний по суті своїй, а тому пасивний з початку революції, як те свідчить історія всіх революцій, мусить сказати і скаже своє остаточне слово

на при кінці революційного часу, і те слово на довгі роки Вирішить справу української національної державности. І коли економічні інтереси цього класу не будуть звязані з національно-політичними інтересами, то українська національна справа й державність будуть надовго подавлені ворожими силами сусідів, які всі мають яскраво-визначену націоналістично-імперіалістичну окраску.

Щож робиться для цього середнього й дрібного хлібороба та промисловця? - Нехтують увесь час реальні, глибоко-демократичні інтереси цього найбільш продуктивного, найбільш обережного й рішучого чинника долі української землі; хитають всіма можливими засобами віками засвоєне в психології народу право власности на землю й труд, пишаючись соціалістичною фразеологією, кохаючись поглибленням революції; руйнують народне господарство; викликають на Божий світ боротьбу хлібного села з голодним містом і пролетаріатом, що без праці бавиться своїми гаслами; провадяться різні спроби соціалізації й націоналізації землі, монополізації промисловости та торгу; руйнують єдиний демократичний український національний фронт і підкопують безоглядно коріння української національної ідеї й української державности.

І найменш диктатура соціалістичних партій на Україні може сприяти зараз зросту творчих сил України, зміцненню її економічного добробуту та порятунку української державности.

В надзвичайно трудній зовнішній і внутрішній ситуації правуючі кола не мають ні певної програми, ні певної тактики. Всю їхню політику й національно-державну роботу розраховано на недовгий час уперед, а поза тим вони живуть лише вірою в чудесне спасіння української державности. За 8 місяців боротьби з большевиками, коли українській державности не раз погрожувала цілковита загибель і тільки,

мов чудом, додержалася вона до наших днів, наші правуючі кола стали фаталістами.

Під натиском згаданих вище міжнародних, політичних та економічних факторів, а також під натиском внутрішніх економічних колізій, – годі думати про можливість чудес, треба відкинути всякий фаталізм і спокійно аналізувати міжнародне й внутрішнє становище України, без жадної наперед узятої думки, без уваги на вузько-партійні інтереси.

Після такого аналізу Українська Народна Партія не може не бачити того, що нині стоїмо перед могилою української національної державности, а може навіть занепаду на довгий час культурно-національного відродження України.

Українська Народна Партія вважає своїм обов'язком довести до відома урядових кол, що інтереси української нації зараз вимагають:

1. Радикальної зміни курсу внутрішньої політики в напрямі дійсного забезпечення демократизму, парламентаризму, правности й порядку.

2. Припинення соціалістичних експериментів у внутрішній економічній, фінансовій та земельній політиці й забезпечення приватної ініціативи й коштів в справах розвитку українського народного господарства.

3. Проголошення того, що потрібні для розвитку української нації соціальні реформи будуть вирішені й остаточно закріплені Українськими Установчими Зборами.

4. Приняти міри до того, аби широкі кола населення відчували не лише свої права, але й обов'язки перед українською державою.

5. Негайно зробити належні зміни дипломатичних і торговельно-фінансових місій в напрямі покликання до праці ділових елементів, які могли-би піднести престиж України в очах Європи, зміцнити українську валюту й зав'язати реальні

торговельні зв'язки з іншими державами для забезпечення армії, населення й господарства України.

6. Не опиратися в національній державній роботі на диктатуру поодиноких клас, партій і політичних груп.

7. Зміни курсу політики відносно галицького Уряду й війська, бо виявлене доси відношення до них розламує національну єдність і шкодить будівництву Соборної України.

м. Кам'янець, дня 7. вересня 1919.

За Головну Управу Української Народної Партії: Голова Управи Партії: Микола Чуднов-Богун; Член Управи: Корній Красюк; Секретар Партії: Микола Байер; за Повітові Відділи: Микола Арнаут.

Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної Партії. Київ ; Відень, 1920. С. 9–39.

№ 39

ПРОГРАММА УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ ГРОМАДЫ

14. Главной целью внутренней политики должно быть поставлено создание условий для поднятия частной предприимчивости, которая могла бы выявить все творческие силы народа. Для этого нужно, чтобы народ пользовался действительной разумной свободой, при которой и жизнь и имущество, и всякое законное право были бы ограждены не только от гнета со стороны государства, но и от всяких незаконных посягательств со стороны окружающих.

15. Право собственности является основанием человеческой культуры. Без полного и строго проведенного принципа собственности невозможны ни кредит, ни развитие экономической жизни.

16. В виду того, что наша страна по преимуществу земледельческая, Громада считает своей обязанностью обратить особое внимание на вопросы землеустройства и земледелия. Грома-

да безусловно признает необходимость немедленно приступить к широким аграрным реформам для блага земледельческого населения Украины, положивши в основу их незыблемое право собственности, отвечающее исконным и неизменным убеждениям украинца-хлебороба.

17. Купля-продажа земли должна быть так регламентирована законом, изданным парламентом, чтобы была исключена возможность какой бы то ни было спекуляции. Необходимо предоставить правительству широкие полномочия по отчуждению земель, по действительной их стоимости, от крупных землевладельцев для наделения хлеборобов участками, могущими обеспечить им и их семьям безбидное существование и достаточное приложение их труда.

18. При этом в первую очередь должно получить землю казачество, трудами и кровью которого создалась сама Украина, а также те обездоленные, которые не щадя своей жизни, грудью защищали Украину от внешнего и внутреннего врага.

21. Так как развитие земледелия и промышленности немислимо без устойчивой денежной валюты и прочного международного и внутреннего кредита, то неотложной задачей финансового ведомства является упорядочение денежного обращения и обеспечение украинских кредитных билетов национальным золотым запасом.

22. Для достижения этой цели должна быть выработана отвечающая требованиям момента система обложения, предусматривающая: увеличение ставок прямого обложения, широкое пользование косвенными налогами, установление норм прогрессивного подоходного налога и создание государственных монополий: сахарной, табачной, страховой и других. В тоже время торговля – как внешняя, так и внутренняя – должна быть предоставлена частной инициативе.

Геращенко Т.С. Українська народна громада. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. К.: КДЛУ, 2000. Вип. 4. С. 208-212.

№ 40

**РЕЗОЛЮЦІЇ І З'ЇЗДУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ
ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ (26-29 ТРАВНЯ 1918 Р.)**

Резолюція об аграрном законодавстві

Всеукраїнський делегатський съезд хліборобов, собравшись для обговорення своїх нужд, виражає тверду надію, що ні один правительственный законопроект, касаючийся інтересов землевладення, землекористування і сільського і лісного господарства, не буде розроблений без непрямого участія хліборобов, в лиці їх представителів. С глибокою горечю съезд констатує, що по двом вопросам, затрагивающим самую жизненную потребность хліборобов, о принадлежности посевов на захваченных землях и об ограничении, вопреки грамоте гетьманна, свободы сделок на землю, законопроекти разработаны без всякого участия хліборобов, несмотря на то, что по существу они вызывают серьезные возражения. Съезд высказывает опасения, что если и впрямь законы по земельным вопросам будут разрабатываться и издаваться без участия землевладельцев, – это повлечет за собой самые нежелательные последствия.

Киевская мысль. 1918. 30 мая.

№ 41

**РЕЗОЛЮЦІЇ ІІ З'ЇЗДУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ
ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ (5-8 ЛИСТОПАДА 1918 Р.)**

Резолюція поземельній справі

1. Основним завданням земельної політики повинна бути допомога при утворенні економічно міцного і продуктивного хліборобського господарства.

2. Поліпшення теперішнього господарства через невеликі позички, широку агрономічну допомогу, а також знищення недо-

год в розміщенні землі, поділом черезмежниці, скупченням пошмагованих земель до одних місць, скасуванням сервитутного користування і знищенням взагалі всякої спільности користування землею.

3. Урегулювання арендних стосунків з тим, щоб спекулятивні арени було зовсім заборонено законом.

4. Широка допомога до збільшення хліборобської земельної власности для утворення більших господарств, що можна досягнути краще всього через вільну мобілізацію земель. Діяльність державного земельного банку повинна бути направлена в першу чергу на посередництво між продавцями землі й хліборобами й на допомогу їм при утворенні міцних господарств.

5. Банк повинен негайно почати розспрадавати свої запасні землі хліборобам і вжити заходів до дальшого поповнення запасів купівлею приватних земель, також скупчення в своєму розпорядженні всіх скарбових земель.

6. При енергійному переведенні вищезазначених заходів всяке примусове перерозподілення земель буде зайвим. Разом запас земель досягає 700 тис. дес., тобто такої кількості, яка для планомірного розподілення між хліборобами потребує не малого строку. Негайне значно збільшення цього фонду поведе тільки до того, що він буде лежати невикористаним.

7. Примусове перерозподілення землі не тільки зайве, але й не корисне для зміцнення дрібного сільського господарства, бо передбачає збільшення землекористування не тільки тих, що вміють хозяйнувати, а поголовно всіх, хто має менше повної норми.

8. Мало того, заходи примусового перерозподілення землі не тільки зайві і некорисні, але й небезпечні, позаяк вони порушують принцип приватної власности. Цей принцип повинен бути недоторканим. Держава повинна обережно до нього відноситись, пам'ятаючи, що він є підвалиною самого державного існування.

Робітнича газета (Київ). 1918. 8 листопада.

ГЛАВА 3.
ЗАКОНОДАВЧИЙ АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

№ 42

ГРАМОТА ДО ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

29 квітня 1918 р.

Громадяни України!

Центральна і Мала Ради, а також всі земельні комітети, з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і Товариші увільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законности в Українській Державі, буду домагатись негайно виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власности – як фундаменту культури і цивілізації – відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бывшего Українського Уряду, а рівно Тимчасового Уряду Російського: відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по вивлащенню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський.

Отаман Ради Міністрів М. Устимович.

Вісник Міністерства Земельних Справ. 15/IX–1918 р. № 1.

№ 43
ПРАВИТЕЛЬСТВЕННО ПОВІДОМЛЕННЯ
(Витяги).

Також несправедливі обвинувачення Правительства, що воно служить інтересам великих власників при повному забутті необхідних потреб селянства.

Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні, як Україна, і Правительство приступило вже до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі неодмінною метою задовольнити потреби малоземельних та безземельних хліборобів.

Правительство не має наміру вступати ні на шлях заперечення права власности, ні на шлях небезпечних спроб, яких ще не знає ні одна культурна держава, ні на шлях знищення сільсько-господарської культури, яка уявляє підвалину народного хазяйства України. Але Правительство не зупиниться перед ніякими жертвами, аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут.

Ті землі приватних власників, які необхідно для цієї мети відмежувати без порушення сільсько-господарської культури, будуть викуплені державою та передані по необтяженій ціні потребуючим хліборобам. Подробиці складеної на таких умовах земельної реформи будуть уважно розроблені при участі фахових діячів, що користуються пошаною населення».

Підписи: Голова Ради Міністрів і Мін. Внутр. Справ
Ф. Л. Лизогуб. Міністр Харчових Справ і т. в. о. Міністра
Земельних Справ Ю. Соколовський (і інші підписи 8 міністрів).
Київ, 10 травня 1918 року.

Державний вісник. 1918. 5 червня. Ч 10.

**ЗАКОН ПРО ПРАВО НА ВРОЖАЙ 1918 Р. НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

27.05.1918 р.

1. Право на врожай озимини, посіяної в осени 1917 р. землевласниками, належить власникам цих земель. Право на врожай озимини на землях, які здані в осени 1917 р. власниками земель в аренду, належать особам, що взяли ці землі в аренду, при умові виконання умов аренди арендатором.

2. Право на врожай ярини, засіяної весною 1918 р. відповідно наказу генерал-фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р., належить особам, що засіяли ці землі. За це названі особи зобов'язані:

а) повернути власникам землі, а коли земля була в аренді - арендаторам, всі господарські витрати, які власниками, чи арендаторами були зроблені на цих землях після жнив 1917 р.,

б) виплатити державні та земські податки та повинності, які належать до платні з зайнятої землі на 1918 р.,

в) крім того виплатити за користування зайнятими землями власникам чи арендаторам цих земель відповідно врожаю, але не більш 1/3 частини середньої річної арендної платні за роки 1913-1917 за однорідні землі в відповідній місцевості,

г) платежі, зазначені в п. п. а) та в) можуть бути вчинені цілком чи частково натурою із урожаю.

3. Ниви, приготовані власниками чи арендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий урожай, належать негайній передачі власникам чи арендаторам по належності при умові видачі посліднім зобов'язань пересіву цих нив буряками не пізніше 9 червня.

4. Врожай з нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, реманентом

та насінням, що належали до власників чи арендаторів і за рахунок послідніх найнятими робітниками, належить власникам чи арендаторам по належності.

5. Спiрнi питання, якi можуть виникнути мiж власниками та арендаторами з одного боку i тими особами, що запахали землю з другого боку з приводу п.п.2 а), 2 в), 3 та 4 цього закону, коли питання цi не будуть вирiшенi взаємною згодою сторiн, належить до рiшення осiбних комiсiй, якi складаються iз голови, який призначається мiнiстром земельних справ на кожний мировий учасок, а при недостачi служачих Мiнiстерства земельних справ по згодi мiнiстрiв земельних справ та справ судових, з числа служачих судового вiдомства i двох членiв, iз яких один обирається мiсцевою органiзацiєю землевласникiв, а другий сходами сiльських громад, Для оборони iнтересiв осiб, що зробили засiв. Призначення голов та вибори членiв комiсiї повинно бути переведено негайно.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Голова Ради Мiнiстрiв Ф. Лизогуб
Мiнiстр земельних справ В. Колокольцев

*Українська Держава (квітень–грудень 1918 року).
Документи i матерiали : у 2 т. / упор. Р. Пирiг. Київ :
Темпора, 2015. Т. 2. С. 94–95.*

№ 45
ПРО УМОВИ, ЯКІ НЕ ЛІЧУТЬСЯ ПОРУШЕННЯМ
ОРЕНДНИХ ДОГОВОРІВ
(28 травня 1918 року).

Не рахується порушенням орендних умов:

а) прострочка орендних платежів, що належать до виплати за наймання земель і земельних угодів, які знаходяться на повітах, строки платіжа яких починаються з 1 серпня 1917 р.,

при умові, коли прострочені платіжі будуть внесені власникові маєтку не пізніше 1 липня 1918 року, і

б) невиконання умов договору, яке сталося по незалежних від волі орендаря обставинах, починаючи від 1 серпня 1917 року по 1 січня цього року, по силі яких умов на орендаря накладаються обов'язки господарчого характеру, тобто: угноювання, виконання певного плодозміну, захорона і підтримання будівель і т. и.

Вісник Міністерства Земельних Справ. 15/IX–1918. №1.

№ 46

ІЗ ЗАСІДАННЯ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Заседание открылось в 22 часа 40 мин.

Слушали:

ІХ. Доклад державного секретаря о необходимых изменениях в редакции земельного закона.

Постановили:

ІХ. Поручить державному секретарю внести намеченные в настоящем заседании изменения, дающие возможность публичной продажи имений, без нарушения основного принципа закона и облегчающие куплю-продажу земельных участков при сохранении полной гарантии ненарушения установленной законом нормы землепользования.

В частности: I) публичную продажу земельных участков допустить с тем, что ведомство земледелия имеет право протестовать в случае нарушений закона о землепользовании. Торги подчинить контролю суда, который может опротестовать их в том случае, если убедится в их фиктивности. Настоящее постановление принято большинством всех голосов против двух г. г. министров народного просвещения Н. П. Василенко и торговли и промышленности С. М. Гутника, оставшимися по настоящему вопросу при особом мнении.

2) Предоставить старшим нотариусам утверждать все сделки не свыше 25 десятин, независимо от того, каким количеством земли покупатель к моменту покупки уже владеет. Обязанность следить за соблюдением нормы землепользования в 25 десятин возложить на самих покупателей, которые в случае нарушения этой нормы подвергаются всем последствиям, установленным данным законом.

3) В случае продажи с публичного торга не целого участка, а лишь части его, надлежит применить механический арифметический принцип деления ссуды по количеству удобной земли. В случае несогласия на это сторон, разверстка ссуды передается земельной комиссии, которая и производит таковую.

4) Допустить продажу с публичного торга товариществам под условием, чтобы при такой покупке не была превышена установленная 3 ст. 5 ст. закона норма и обязательством размежеваться в кратчайший срок, т. е. не дальше, чем через 2 года.

5) Для опротестования публичных торгов Министерством земледелия установить таковой порядок.

Заседание закрыто в 3 часа утра.

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 1. С. 55–56.

№ 47
ІЗ ЗАСІДАННЯ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

Секретарь: А. А. Татищев

Заседание открыто в 21 ч. 50 мин.

Слушали:

IV. Законопроект министра земледелия о временных мерах борьбы с дезорганизацией сельского хозяйства.

Постановили:

IV. а) Сократить размер взысканий, налагаемых за нарушение обязательных постановлений губернских земельных комиссий, установив высшим пределом таковых взысканий штраф в размере 500 руб. или арест на срок 6 месяцев;

б) уменьшить размер наказаний, налагаемых за насильственную порчу посевов, урожая и собранного хлеба, а равно за самовольное прекращение или приостановление, по предварительному соглашению, сельских работ, и за возбуждение к таковому деянию, установив пределом таковых наказаний заключение в тюрьме на срок до одного года или отдачу в принудительные общественные работы на тот же срок;

в) рассмотрение дел о деяниях, упомянутых в предшедшем пункте, предоставить обычному судебному порядку, но с оговоркою, что такие дела рассматриваются вне очереди;

г) продлить до двух недель срок обжалования постановлений губернских старост (ст. III законопроекта);

д) во избежание ошибочного представления, будто законопроект направлен исключительно против лиц бывшего сельского сословия, заменить в ст. II слова «труда сельскохозяйственных рабочих и сельским населением» словами «сельскохозяйственного труда» и «местным населением»;

е) статью VI законопроекта исключить, одновременно предоставив министру юстиции выработать, по соглашению с министром внутренних дел, путей сообщения и земледелия, схему установления принудительных работ в качестве карательной меры, заменяющей заключение в тюрьме.

ж) закон ввести в действие по телеграфу, не ожидая опубликования его в «Державном Вестнике».

При обмене мнений по настоящему законопроекту членами Совета было указано на необходимость при опубликовании его предпослать тексту закона особое правительственное сообщение, в котором указать, что

постановления этого закона имеют характер временной и чрезвычайной меры, вызванной необходимостью обеспечить своевременное производство сельскохозяйственных работ и тем спасти страну от голода и неизбежно связанной с голодом возможности повторения на Украине анархии и хозяйственной разрухи.

Кроме того, было признано, что постановления ст. II о принудительном выполнении местным населением сельскохозяйственных работ за плату, устанавливаемую земельными комиссиями, не могут распространяться на пришлых рабочих, привлекаемых на ст. X. работы через посредство специально организуемых министром труда учреждений, так как для этих пришлых рабочих могут быть обязательными только те цены и условия, которые им сообщались при заключении договоров найма.

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 1. С. 124–126.

№ 48

ЗАКОН РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПРО ПРАВО ПРОДАЖУ ТА КУПІВЛІ ЗЕМЛІ ПОЗА МІСЬКИМИ ОСЕЛЯМИ

14 червня 1918 р.

Ухвалений Радою Міністрів закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями.

1. Кожен власник сільськогосподарських та лісових маєностей, котрі знаходяться на повітах, в тім числі й надільної землі, має право продажу їх без обмеження розміру.

2. Державний земельний банк набуває сільськогосподарські та лісові маєності без обмеження кількості їх, але з тим, що банк розпродує їх на підставах цього закону.

3. Одна фізична чи юридична особа має право набувати купівлею або даруванням сільськогосподарські участки з тим, щоби розмір належної кількості сільськогосподарських маєтностей в межах повітів Української Держави не перевищував 25 десятин.

4. Земельні товариства окремих приватних осіб мають право набувати купівлею або дарування сільськогосподарські участки з тим, щоби кількісь набуваної товариством сільськогосподарської землі не перевищувала тієї кількості, котру мають право набути усі вкупі спільники т-ва, рахуючи право кожного згідно зі ст. 3-ю цього закону.

На протязі 2-х років по затвердженню купчого запису набута земельним т-вом маєтність повинна бути розмежована між спільниками т-ва на одрубні участки згідно зі ст. 3-ю закону.

Коли земельним т-вом в двохрічний строк буде вчинено добровільного розмежування, то та переводиться відповідною повітовою земельною комісією.

Постанови комісії по розмежуванню не підлягають оскарженню по суті і визнаються остаточним.

При порушенні комісією правил цього закону скарги про порушення норм його подаються до генерального суду, котрий може скасувати відповідну постанову комісії.

Видатки комісії по розмежуванню виправляються з членів товариства в безсуперечному порядку.

5. Одна фізична чи юридична особа, а також земельні товариства окремих фізичних осіб має право купівлею або даруванням набувати лісові маєтності в кількості, встановленій в ст. 3 та 4 зак. кожний раз тільки по окремому дозволу мін. земельних справ.

6. Набування сільськогосподарських та лісо маєтностей в розмірах, перевищуючих норми значених в ст. 3 і 4, допускається тільки з особливого дозволу міністра земельних справ для

громадських промислових або інших культурногосподарських цілей, докладно зазначених у дозволі.

Покупатель зобов'язаний на протязі року з дії затвердження кріпосного акту здійснити зазначене в дозволі цілі.

7. Накладені на відчужених участках заборі незалежно від того, по іпотечних чи інших претензіях вони зроблені, не являються перепонами до відчуження з тим, що: а) по претензіях іпотечних банків на покупателя переноситься частина боргу, відповідно до розміру відчуженого участку; б) по претензіях приватних осіб виплачується частина боргу відповідно до розміру відчужуємого участку. В обох випадках відповідна частина боргу встановлюється арифметичним розкладом загальної суми боргу на загальну кількість десятин викупної землі.

8. Старші нотарі, затверджуючи кріпосні акти, пильнують тільки по документах підлеглих їм архівів за виконанням ст. 3, 4, 5 та 7 цього закону.

9. За кожним залишається право захищати в судовому порядку свої права на сільськогосподарські та лісові маєтності, незалежно від кількості суперечної землі. Судовий процес як загальний, так і третейський не може бути способом обходу ст. 3, 4 і 5 цього закону.

Міністр земельних справ має право від імені Української Держави через спеціально уповноважених на те осіб: а) вступати як третя особа, згідно ст. 665 Статуту цивільного судівництва, у всі процеси про земельні та лісові маєтності в цілях встановлення обходу ст. 3,4 та 5 закону з вимогою відмови в відповідних позитивних вимогах; б) у порядку позову прохати про визнання відбувщихся судових вироків, хоч би вони і вступили відносно учасників в них в законну силу, для казни необов'язковими з вимогою про обертання маєтності до казни у порядку ст. 11 цього закону.

10. У порядку примусового стягання по іпотечних та приватних боргах сільськогосподарські та лісові маєтності, що знаходяться в межах Української Держави, продаються з прилюдних торгів у порядку маючих нині силу законів банками та судовими установами і купуються без обмеження їх розміру.

Про кожний майбутній прилюдний торг банки, судові та інші установи повинні одночасно з публікацією повідомляти повітову земельну комісію, у районі діяльності котрої знаходиться продаване з прилюдних торгів майно.

Повітова земельна комісія має право опротестувати торги заявою, що прилюдними торгами переводиться обхід норм цього закону.

По силі такого протесту торги припиняються і справа про торги передається із відповідний окружний суд, котрий у приватному порядку може по обставинах справи визнати, що цей прилюдний торг направлено до обходу норм цього закону, і торги одмінити.

11. У випадку порушення правил ст. 3, 4, 5 і 7 кількість сільськогосподарських та лісових маєтностей, яка перевищує встановлені законом норми, безплатно переходить до казни, причому вимога про повернення землі до казни, в межах цілком по її вибору, але без порушення одрубного характеру володіння, розрішається в судовому порядку по позивах уповноважених на те міністром земельних справ осіб.

У випадку навмисного порушення ч. 2 ст. 6 все майно в тім же позитивному порядку переходить безплатно до казни.

12. Догляд за виконанням цього закону, а також турбота про землеустрійельні та межеві роботи для здійснення цілей цього закону накладається на повітові та губерніяльні земельні комісії. Склад цих комісій і їх устрій будуть визначені окремо.

13. Право спадкоємства земельних маєтностей по закону та по заповіту ні в чім не змінється.

14. Купчі, дарчі записи, складені до 31 грудня 1917 р. старого стилю, належать до затвердження в загальному порядку,

без пристосування норм цього закону; у такому ж порядку підлягають одмітці у реєстрові кріпосних діл дані, зроблені до 31 грудня 1917 р. старого стилю.

15. Чинність усіх російських і українських законів, що перечуть цьому законові, під час його існування припиняється.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб

Міністр земельних справ В. Колокольцев

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : док. і матеріали : у 2 т. / уряд. В. Верстюк. Київ : Вида-во імені Олени Телізи. 2006. Т. 1. С. 122–123.

№ 49

ТИМЧАСОВИЙ ЗАКОН ПРО МІРИ БОРотьБИ З РОЗРУХОЮ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

8 липня 1918 року

1. Накласти на Губерніальні Земельні Комісії під керуванням і з затвердження Міністра Земельних Справ видання обов'язкових постанов про примусове використання живого та мертвого сільськогосподарського інвентаря тих власників, котрі не вповні використовують його у власних господарствах, для робіт у других господарствах і для перевозок, які мають державне значіння.

23. Накласти на Губерніальні Земські Комісії під керуванням і з затвердження Міністра Земельних Справ видання обов'язкових постанов про норми платні за сільськогосподарську працю та про примусове виконання місцевим населенням отрочних сільськогосподарських робіт.

24. Надати право Губ. Земельним Комісіям в тих обов'язкових постановах, які вони видаватимуть, за порушення цих постанов визначити кару – арешт до трьох місяців і

штраф до 500 карбованців. Накласти на повітових старостів призначіння цих кар. Постанови про те пов. старостів можуть бути оскаржені до губ. старостів. Рішення останніх по них скаргах остаточні.

25. Установити кару замкнення в тюрми на строк до одного року чи призначіння до примусових громадських робіт на такий же строк за слідуючі вчинки, коли за них в законі не установлюється більш сувора кара: а) за силомічне псування та знищення посівів, врожаю та зібраного хліба; б) за свавільне закриття чи припинення за попередньою згодою сільських робіт, а також і за підбивання до таких вчинків.

26. Діла про вчинки, які зазначено в ст. 4, розглядаються в звичайному судовому порядку, але поза чергою.

27. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 : в 2 т. Київ : Темпора, 2002. Т. 2. С. 201–202.

№ 50

СТАТУТ ГУБЕРНІЯЛЬНИХ ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМЕЛЬНИХ КОМІСІЙ

(Затверджено гетьманом 15/VII-1918 р.).

1. В межах Української Держави утворюються Губерніяльні та Повітові Земельні Комісії.

2. Губерніяльну Земельну Комісію складають: а) Голова, по призначенню Міністра Земельних Справ, б) Начальник Місцевого Управління Хліборобства та Державного Майна (або в губерніях, де такого Управління немає, особа, яка призначається Міністром Земельних Справ зі складу того Управління Хліборобства, до якого належить дана губернія), в) Інспектор сільського господарства, г) Управляючий Землемірно-Технічним Відділом Земельних Комісій, д) Представник Державного Земельного Банку по призначен-

ню Управляючого останнім, е) Голова або член Губерніяльної Земської Управи по її обранню, ж) два представники від земельних власників, котрі обираються місцевим Союзом Земельних Власників, якщо такий існує і належно зареєстрований, з) два представники від земельних власників, котрі володіють у губернії не більш, як п'ятьма десятинами, по виборі Губерніяльної Земської Управи, і) представник місцевої адміністрації по призначенню Губерніяльного Старости, к) два представники місцевого Окружного Суду по обранню Загального Зібрання цього Суду, л) два постійних члени від Міністерства Земельних Справ, призначених Міністром Земельних Справ, один з котрих призначається Безпремінним Членом Комісії, м) Губерніяльний Земський Агроном.

Начальник місцевого Управління Хліборобства та Державного Майна є товаришем Голови Комісії; у випадку його відсутности його заступає один з членів Комісії по її обранню.

3. Повітову Земельну Комісію складають: а) Голова, який призначається Міністром Земельних Справ, б) Голова або член Повітової Земської Управи по її обранню, в) землемір по призначенню Управляючого Землемірно-Технічним Відділом Земельних Комісій, г) представник Державного Земельного Банку по призначенню Управляючого останнім, д) два представники від земельних власників по обранню місцевого Союзу Земельних Власників, якщо такий існує в даній губернії і належно зареєстрований, е) два представники від земельних власників, котрі володіють у повіті не більш, як п'ятьма десятинами, по виборі Повітової Земської Управи,

ж) представник місцевої адміністрації по призначенню Губерніяльного Старости, з) представник З'їзду Миркових Суддів по обранню З'їзду, і) від двох до чотирьох, по розсуду Міністра Земельних Справ, в залежності від кількості діл постійних членів від Міністерства Земельних Справ, призначених Міністром, з котрих один призначається

Безпремінім членом Комісії, к) Земський Агроном по призначенню повітової Земської Управи.

Примітка. При відсутності Голови його заступає один з членів Комісії по обранню останньої.

4. При Комісіях перебувають служачі по штатах.

5. Видатки по утриманню Комісій відносяться на державні кошти.

6. На Земельні Комісії накладаються в межах губерній та повітів: а) обов'язки в обсягу землеустройства, які накладені «Положением о землеустройстве» (св. зак., т. X, ч. III, видан. 1912 р і по продовженнях) на Губерніяльні та Повітові Землеустроїтельні Комісії, б) обов'язки по завідуванню поземельним устроїством нільських обивателів, котрі виконувалися установами, які передбачені у кн. III Особливого Додатку до Законів про Стани, в) обов'язки, котрі накладені

7. Доручити Міністрові Земельних Справ вжити заходів до найшвидшого початку діяльності цих Комісій і надати йому право видавати інструкції в розвиток Статуту їх.

8. Відновити чинність «Положення о Землеустройстве» (св. зак., т. X, ч. 3, вид. 1912 року) зі змінами, які встановлюються докладеним до цього Статутом Земельних Комісій.

9. Відновити чинність постанов про селянську землевласність та землекористування, чинність яких було припинено розділом 1 Постанови Тимчасового Російського Уряду від 1-го червня 1917 р. (Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства 1917 г., № 201, ст. 1242).

10. Повітові Земельні Комісії приймають в своє тимчасове управління земельне майно по проханням про те власників і з дозволу Губерніяльних Комісій на строк не вище одного року, по скінченню котрого тимчасове управління може бути по проханню власника продовжено Губерніяльною Комісією.

11. Земельні маєтки осіб, відсутніх з своїх маєтків та по незалежних від них причинах не маючих можливості керувати ними ні персонально, ні через повірених, приймаються

Повітовими Комісіями в своє тимчасове управління без заяви власників, у випадкові розпоряджень про це з боку Губерніяльних Комісій.

12. В час тимчасового управління Комісії мають право судового позову і обов'язані відповідати на суді по справах, котрі виникають з тимчасового управління.

13. Тимчасове управління маєтками здійснюється Повітовими Комісіями чи через здачу маєтків в оренду, чи господарчим засобом. Для здійснення управління маєтками Міністр Земельних Справ може командірувати до Комісії особливих фаховців.

14. Видатки по тимчасовому управлінню маєтками, в тім числі видатки на утримання фаховців, які згадані у попередній статті, та иншого службового персоналу, переводяться Повітовими Комісіями згідно з смітами, які затверджуються Губерніяльними Комісіями, з кредитів, відпущених в розпорядження останніх для цієї мети Міністром Земельних Справ; видатки ці повертаються з прибутків з маєтків і, у випадку браку таких, виправляються Повітовими Комісіями в прибуток казни з власників маєтків порядком, який встановлено для безперечного казенного правіжу. Чистий прибуток з маєтків передається власникам.

15. Власники маєтків, що знаходяться в тимчасовім управлінні Комісії (статті 10 та 11), мають право в кожний час вимагати повернення маєтків до свого розпорядження.

16. Прийом маєтків в тимчасове управління та прикорочення останнього здійснюються Комісіями не инакше, як складанням актів про становище маєтку та описів його разом з рухомим майном, котре в ньому знаходиться. Складання актів та описів переводиться при обов'язковій участі одного представника Повітової або Волосної Земської Управи та одного представника Місцевого Союзу Земельних Власників, якщо такий Союз існує і є належно зареєстрований. У випадку, коли маєток приймається Комісією в управління по проханню

власника, акти та описи складаються не инакше, як при участі власника або його повіреного.

17. Скарги на неправильні вчинки Повітових Комісій по тимчасовому управлінню маєтками та вимоги про повертання збитків від таких вчинків не підлягають розгляду Судових Установ. Такі скарги та вимоги подаються через Повітові Комісії до Губерніальної Комісії на протязі всього тимчасового управління, а по прикороченні останнього на протязі шістьох місяців, якщо тимчасове управління було здійснено згідно з проханням власника, і на протязі двох років – якщо воно було здійснено на підставі ст. II цього Статуту. Скарги на рішення Губерніальних Комісій подаються в порядкуві, зазначеному в статті 8 цього Статуту.

18. Губерніальні Комісії мають загальний догляд за одноманітністю та правильністю діяльності Повітових Комісій і дають останнім керуючі вказівки.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Міністр Земельних Справ В. Колокольцов.

Державний вісник. 19/VII–1918. №24.

№ 51

УХВАЛЕНИЙ РАДОЮ МІНІСТРІВ ЗАКОН ПРО УТВОРЕННЯ ТИМЧАСОВИХ ЗЕМЕЛЬНОЛІКВІДАЦІЙНИХ КОМІСІЙ (Затверджено Гетьманом 15/VII-1918 р.).

1. В межах Української Держави утворюються Тимчасові Повітові та Губерніальні Земельно-Ліквідаційні Комісії.

2. На зазначені Комісії накладається розгляд справ по нижчеліуючих проханнях володарів та орендарів землі та промислових підприємств, які знаходяться поза містами та містечками, коли прохання ці спираються на порушення

прав, яке мало місце після першого березня 1917 року через вчинки окремих осіб, сільських громад та товариств, хочби ці вчинки спиралися на розпорядження Земельних Комітетів, Робітничих Рад, Військових та Селянських Депутатів, Військово-Революційних Комітетів і їм подібних організацій та інституцій, що виникли після 1 березня 1917 року, а також і на розпорядження інституцій губерніяльного, повітового та волосного самоврядування, Продовольчих Комітетів та Управ, керуючих справами:

а) про відновлення порушеного володіння і користування землею та різними вигіддями, б) про повертання одібраних підприємств, рибних ловів, інвентарю та всякого рухомого майна, в) про задоволення та збитки та про нагороду за користування майном, г) про розрахунки за посіви, які переведені після 1 березня 1917 р. на чужих землях без розрішення власників та орендарів цих земель.

Зазначені справи, при умові починання їх у Комісіях в строк, який визначено у ст. 16 цього Статуту, виключаються з правила ст. 1 «Устава Гражданского Судопроизводства» і не підлягають компетенції Судових Установ.

Примітка. Справи, зазначені у пункті «г», можуть бути розпочаті в Земельно-Ліквідаційних Комісіях тільки після прикорочення діяльності Комісій, які утворені на підставі закону 27 травня 1918 р. про право на врожай 1918 року.

3. Повітові та Губерніяльні Комісії приймають по належності:

а) Справи Комісій, які тимчасово утворені місцевими властями після 1 травня 1918 року для розрішення однородних з переліченими в цій статті діл; початі в останніх Комісіях справи продовжуються по правилах цього Статуту у Повітових та Губерніяльних Земельно-Ліквідаційних Комісіях; з цього правила виключаються Комісії, які утворені на підставі закону 27 травня 1918 року про право на врожай 1918 року, які Комісії продовжують свою діяльність, б) діла, майно, відчитність та

грошові кошти Земельних Комітетів, Земельних Відділів Ради Робітничих, Військових та Селянських Депутатів і інших організацій, котрі виникли після 1 березня 1917 року та котрі видавали розпорядження про землю. На постійних своїх членів (прим, до ст. ст. 4 та 5) або на особливо командирюємих з цією метою в Комісію Міністром Земельних Справ осіб Комісії накладають перевірку справоздання та сум інституцій і організацій, які зазначені у пункті «б» цієї статті, і в залежності від наслідків перевірки можуть розпочати діла про притягнення до карної та цивільної відповідальності осіб, яких злочинні або неправильні вчинки виявлятимуть ці Комісії.

4. Повітову Комісію складають: а) Повітовий Староста, котрий є Голова Комісії, б) представник Міністерства Земельних Справ, в) представник Міністерства Судових Справ, г) представник Міністерства Внутрішніх Справ, д) Голова або Член Повітової Земської Управи по обранню останньої, е) представник Міністерства Фінансів по призначенню Місцевої Казенної Палати, ж) представник Державного Контролю по призначенню Місцевої Контрольної Палати, з) два представники місцевих земельних власників, по обранню Місцевого Союзу Земельних Власників, якщо такий існує та належно зареєстрований у даній губернії, і) два представники від земельних власників, котрі володіють у повіті не більш, як п'ятьма десятинами, по обранню Повітової Земської Управи.

Примітка. Представники Міністерств, зазначені в пунктах б, в і г, призначаються відповідними Міністерствами, одержують утримання по штату і уявляють з себе: перший – безпремінного і останні – постійних членів Комісії. Один з них, по обранню Комісії заступає Голову при неможливості для Повітового Старости бути присутнім у Комісії; Повітового Старосту у цих випадках заступає по його призначенню один з тих підлеглих йому урядовців, котрий в цьому випадкові має права члена Комісії.

5. Губерніяльну Комісію складають: а) Губерніяльний Староста, котрий є Голова Комісії, б) представник Міністерства Земельних Справ, в) представник Міністерства Судових Справ, г) представник Міністерства Внутрішніх Справ, д) представник Місцевого Округного Суду, по обранню Загального Зібрання цього Суду, е) Голова Губерніяльної Земської Управи або член її по вибору Управи, ж) представник Міністерства Фінансів, по призначенню Місцевої Казенної Палати, з) представник Державного Контролю, по призначенню Місцевої Контрольної Палати, і) чотири представники земельних власників, по обранню Місцевого Союзу Земельних Власників, якщо такий існує та належно зареєстрований у даній губернії; два з них – з числа дрібних власників, котрі володіють не більш, як п'ятьма десятинами.

Примітка. Представники Міністерств, котрі зазначені у пунктах б, в і г, призначаються відповідними Міністрами, одержують утримання по штату і являються: перший – безпремінним і останні – постійними членами Комісії. Один з них, по обранню Комісії, заступає Голову Комісії у випадку неможливості для Губерніяльного Старости бути присутнім у засіданні; Губерніяльного Старосту у таких випадках заступає, по його призначенню, один з підлеглих йому урядовців, котрий у цьому випадкові має права члена Комісії.

6. Всі видатки по утриманню Комісії переводяться з коштів Державної Скарбниці.

7. Завідування справами Комісії накладається на Безпремінного Члена.

8. При Комісіях перебувають служачі по штатах.

9. Комісії мають печатку встановленого зразку.

10. Повіреними у Комісіях можуть бути тільки особи, котрі мають право ведення чужих справ у Судових Установах, згідно з правилами «Устава Гражданского Судопроизводства» і ст. 389 «Учреждения Судебных Установлений». Від сільських громад та товариств повіреними можуть бути члени їх.

11. Засідання Комісії рахуються законними при присутності в них, крім Голови та його заступника, не менш п'яти членів, утім числі в Повітових – обов'язково члени, зазначені у п.п. б, в і г, ст. 4, і у Губерніяльних – обов'язково члени, зазначені у п. п. б і г, та один з членів, зазначених у п.п. в і д, ст. 5.

Про кожне засідання, яке не відбулося, Голова Комісії є обов'язаний доносити Міністрові Внутрішніх Справ.

12. Постанови Комісії складаються більшістю голосів; у випадку рівності голосів думка Голови дає перевагу.

13. Засіданням Комісії ведеться протокол.

14. Відкриття діяльності Повітових Комісій оголошується в губерніяльному офіційному органі (відносно губерній, де такого не видається, – у «Державному Віснику»), з вказівкою часу відкриття по окремих повітах.

15. До розгляду справ, які зазначені в ст. 2 цього Статуту, Повітова Комісія приступає на підставі писемного про те прохання, котре пишеться без одержування особливих форм. Сторона, котра звертається з проханням, повинна викласти у такому обставини справи та зазначити, чого саме вона просить. В проханнях про присудження збитків і про повертання рухомого майна не обов'язково точне визначення суми збитків і точне перелічення майна. Прохач не є обов'язаний вказувати за відповідників окремих осіб, а може обмежитись вказівкою сільських громад та товариств, члени котрих приймали участь в порушенні його прав. До прохання додаються копії його по числу зазначених прохачем сільських громад та товариств.

У випадку непредставлення при проханні належного числа копій таке залишається без руху і прохачеві призначається сімденний строк з поверстним (ст. 300 Уст. Гр. Суд.) для представлення недохватних копій, про що йому об'явлюється персонально або по пошті рекомендованим листом з поворотною розпискою. При нез'явленні прохачем своєї адреси прохання залишається без руху до явки

прохача. Прохання повертаються при об'яві про причину повертання, якщо прохання не підписано прохачем, а також і при непредставленню в зазначений строк копій прохань.

16. Для представлення зазначених у попередній статті прохань в Повітовій Комісії встановлюється піврічний строк з дня відкриття діяльності цих Комісій.

По проханнях осіб, котрі пропустили цей строк через причини від них незалежні, Міністр Земельних Справ може надавати цим особам додатковий 3-місячний строк з дня прикорочення причини, але-ж при умові, що Комісія ще виконує свою діяльність. По скінченні зазначеного строку, справи що перелічені у ст. 2 цього Статуту, можуть бути розпочаті в Судових Установах.

17. З проханням, що зазначене у статті 15, прохач звертається у Повітову Комісію того повіту, в котрім знаходиться маєток, до якого відноситься справа, незалежно від того, де проживають відповідачі або знаходяться сільські громади, членами яких вони перебувають. Якщо володіння знаходяться на території декількох сумежних повітів, вибір Комісії залежить від розгляду прохача.

18. По вступі прохання до Комісії справа доручається Безпремінним Членом одному з постійних членів Комісії, яко докладчикові. Справи призначаються до слухання згідно з чергою їх вступу до Комісії.

19. Про призначення Першого у справі засідання оповістка надсилається прохачеві, котрий розпочав справу, і зазначеним, як відповідачі, особам по зазначених прохачем адресах, а якщо таких не зазначено – по адресі сільських громад, членами яких вони пробували, по вказівці прохача, на 1 березня 1917 р. Якщо прохач не зазначив окремих осіб, яко відповідачів, оповістка надсилається зазначеним ним сільським громадам (ст. 15). День засідання повинен бути призначений так, щоб між ним та днем доручення оповістки перейшло не менш, як сім днів, з додатком поверстного строку

(ст. 300 Уст. Гр. Суд.). Оповістка лічиться дорученою окремим вказаним прохачем членам сільських громад, якщо доставлена сільській громаді, членами якої вони перебували на 1 березня 1917 року, хоч-би до часу розпочаття справи вони в цих громадах не знаходились. Оповістки про послідуєчі засідання Комісії надсилаються стороні, що розпочала справу, і відповідачам тільки у випадку заяви ними Комісії своєї адреси у місці, де знаходиться Комісія.

20. Сторони та їх повірені мають право розглядати у Канцелярії Комісії ведення по справі.

21. Доклад про справу і словесні дебати сторін переводяться в одвертих засіданнях, за винятком випадків, які передбачені статтею 325 Уставу Цивільного Судочинства.

22. В засіданнях допускається з'ясування сторін та їх повірених. Неявка сторони, належним чином викликаної, не припиняє розгляду справи.

23. Голова та члени Комісії обов'язані усувати себе й можуть бути відведені сторонами у випадках, які передбачені статтею 667 Уставу Цивільного Судочинства.

24. Комісія приступає до розгляду питання про підсудність справи або по заяві сторони, якщо така заява зроблена не пізніше першого засідання по справі, або по власному розсудові.

25. Як з самого початку справи, так і на протязі всього ведення її, від розгляду Комісії залежить забезпечення вимог сторони, котра розпочала справу, по її про те проханням і засобами, що зазначені в Уставі Цивільного Судочинства.

26. Комісія має право, незалежно від вказівок приймаючих участь в справі осіб, приймати міри до з'ясування обставин справ, зібрати докази, котрі торкаються справи, вимагати від Судових, Урядових і громадянських інституцій і приватніх осіб представлення необхідних документів та повідомлень, постановляти про виклик та допит свідків, котрі не зазначені особами, що беруть участь в справі, про виправлення

заключення свідомих осіб, призначати огляди на місці, об'являти сторонам, які докази повинні бути ними доставлені; усі докази по справі оцінюються Комісією по внутрішньому переконанню.

27. Свідки допитуються під присягою. Особи, котрі не приймають присяги, дають замість неї клятвенне обіцяння. Покази Свідків записуються у протокол.

28. У випадку, якщо на протязі ведення справи відкриються підстави для притягнення до діла, яко відповідачів, осіб, не зазначених в першому проханні, Комісія постановлює про їх виклик і дає їм строк для ознайомлення з веденням по справі, після чого розгляд справи продовжується.

29. Відкриття злочинних вчинків не припиняє ведення справи.

30. По вислуханні сторін, якщо вони були у засіданні, і по перевірці доказів, Комісія спочатку схиляє сторони до миролюбного закінчення справи; при відсутності такого Комісія постановлює рішення цілковито на підставі внутрішнього свого переконання, яке спирається на сукупність обставин справи. Резолюція оголошується на тім-же засіданні і сторонам об'явлюється, в який день буде об'явлено мотивоване рішення в остаточній формі.

31. У випадку присудження грошей, вся сума таких присуджується з осіб, сільських громад та товариств, за винятком тих осіб, котрі докажуть свою непричетність до справи, – що будуть признані Комісією винними в збитках або збагаченими за рахунок скривдженого, за солідарною їх відповідальністю.

32. У випадку закінчення справи миром, мирова згода записується у протокол і підписується сторонами, після чого оскарженню не підлягає; на підставі мирової згоди видається виконавчий лист (ст. 40).

33. На постанови та рішення Повітової Комісії можуть бути подані у Губерніяльну Комісію слідуючі скарги: а) на

повернення прохання – 14-денний строк з дня повернення, б) на признання справи непідсудною – 14-денний строк з дня оголошення про те резолюції, в) на рішення діла по суті – у місячний строк з дня об'яви рішення в остаточній формі (ст. 30).

Скарги подаються в Повітову Комісію. Крім цього, у всякий час можуть бути подані скарги на гаяння Повітової Комісії, котрі подаються у Губерніяльну Комісію.

Скарги, зазначені у пунктах б і в, подаються з копіями для другої сторони.

Відносно залишення скарг без руху та повернення їх додержуються правила статті 15.

34. У випадку задоволення скарги на признання справи Повітовою Комісією непідсудною, Губерніяльна Комісія повертає справу у ту-ж Повітову Комісію для розгляду по суті.

35. У випадку суперечок про підсудність між Губерніяльними Комісіями різних губерній, такі суперечки розрішуються Міністром Земельних Справ.

36. Губерніяльні Комісії при розгляді справи і постанові рішення керуються статтями 19–23, 25–32 цього Статуту.

37. Рішення Губерніяльної Комісії остаточне і дальшому оскарженню не підлягає ні по суті, ні в порядкуві касаційному, за виємкою скарг на порушення Комісією предметів відомства, які скарги подаються до Адміністраційного Генерального Суду Державного Сенату.

38. Всі прохання, що подаються до Комісії, та інші папери в справах увільняються від оплат та всяких зборів. Судові оплати, гербовий та ин. збори виправляються на користь казни зі сторони, проти котрої постановлено рішення, в розмірі, який зазначено в Уставі Цивільного Судочинства і Уставі про Гербовий Збір.

У випадку закінчення справи миром, оплати та збори виправляються у половиннім розмірі з обидвох сторін рівно.

39. Законну силу набувають рішення Повітових Комісій, не оскаржені в строк, і рішення Губерніяльних Комісій.

40. По вступі у законну силу рішення видається, згідно з правилами, зазначеними в ст. 928 і слід. «Уст. Гр. Суд.», виконавчий лист для приведення рішення до виконання. Комісія установлює, які державні і земські податки повинна заплатити сторона, яка одержує виконавчий лист за 1917 рік та першу половину 1918 року; про суми ці зазначається у виконавчій листі.

41. Особі, якій видано виконавчий лист, надається право:

- а) або користуватися правом безпосереднього стягання з відповідача, в якому випадкові правіж переводиться через Державну Варту по правилах виконання рішень, що зазначені в Уставі Цивільного Судочинства, при чому виправлені суми повертаються спочатку на виплату судових оплат та других зборів по справі, а потім – пропорціонально на задоволення власника листа та виплату припадаючих з нього податків (ст. 40) по помірності присудженої суми і суми цих податків, або
- б) не пізніше трьох місяців по одержанню виконавчого листа передати такий, якщо по ньому ще не виправлено деяких грошей, Губерніяльній Скарбниці по місцю видачі листа, котра видає власникові його безповоротно одну третину зазначеної у виконавчому листі суми з удержанням одної третини податків, що повинен виплатити власник листу (ст. 40), після чого правіж листу переходить до казни в особі Казенної Палати, котра переводить правіж у порядку казенних правіжів; з виправлених грошей спершу покривається видана Скарбницею сума і присуджені оплати та збори по справі, а останні гроші, у випадку і по мірі їх правіжа, передаються власникові листа з пропорціональним удержанням належних з нього податків та 3% з всієї суми, що була виправлена.

Після покриття виданої казною власникові листа суми, власник може вимагати повернення його виконавчого листа.

42. На Міністра Земельних Справ накладається складання для Комісії, в розвиток правил цього Статуту, інструкцій, котрі затверджуються Радою Міністрів.

43. На Міністра Земельних Справ накладається внесення до Ради Міністрів і представлення про строк прикорочення діяльності Комісії в залежності від кількості справ, що надійшли до них.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Міністр Земельних Справ В. Колокольцов.

Державний вісник. 19/VII–1918. №24.

№ 52

ГУБЕРНІЯЛЬНИМ ТА ПОВІТОВИМ ЗЕМЕЛЬНИМ КОМІСІЯМ ПРО ЗАВДАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ КОМІСІЙ ТА ПОРЯДОК ПОЧАТКУ ПРАЦІ НА МІСЦЯХ

5 серпня 1918 року, за № 3198.

(Обіжник).

Законом 15 липня на новоутворені Земельні Комісії накладається ряд обов'язків, від точного та успішного виконання котрих залежить відбудовання порядку в селах, задоволення потреб широких суспільств сільського населення, зміцнення і підняття культури дрібних господарств, що являються одною з умов забезпечення добробуту і укріплення Держави.

Покликуючи Земельні Комісії до самої найінтенсивнішої праці, я на перший час даю слідуючі найбільше необхідні вказівки з тим, що, по мірі нагромадження на місцях досвіду і обміркування піднятих життям питань в спеціальних нарадах, Міністерство своєчасно буде подавати місцевим інституціям дальші пояснення.

Перше всього, я звертаю увагу п.п. Голов та Членів Губерніяльних та Повітових Комісій на необхідність негайного

фактичного організований цих інституцій і утворення умов, в котрих комісії малиб можливість незабаром розпочати свою працю, хочаб в перші дні тільки розпорядкового характеру, що навіть тоді матиме місце, коли фактичний персональний склад їх в цей час не задовольнятиме вимагань артик. 7 Статуту.

Необхідне для праці помешкання, коли буде неможливо скористувати помешкання бувших Комісій земельного устрою, повинно бути негайно вишукано, маючи на увазі, що кошти на цю потребу, на канцелярські видатки, утримання персонального складу будуть переведені в найближчий час.

На випадок відсутности бланків асігновок для одержання кредитів, можливо скористувати, за належним їх реєструванням, бланки б. Комісій земельного устрою, Управління Державного Майна, а також Губерніяльних та Повітових Старост.

Всі видатки повинні робитися в межах дійсної необхідности, пильнуючи економію і використовуючи перше всього канцелярське майно бувших Комісій земельного устрою.

При вступленню посад Секретарів, діловодів та канцелярських урядовців бажано приймати в першу чергу бувших служачих Комісій земельного устрою.

Особи, які будуть прийняті на посади Секретарів, можуть бути негайно допущені до виконання службових обов'язків з одночасним представленням про їх затвердження на мос імення через Земельний Департамент.

На випадок, коли на місцях знаходиться два або декілька постійних від Міністерства Членів, Голови Комісії доручають одному з них тимчасове виконання обов'язків безпремінного члена, проводючи їх затвердження в цьому-ж порядкуві.

Безпремінний член або особа, виконуюча його обов'язки являється докладчиком в засіданнях Комісії і завідуючим її ділами, але не відповідальним розпорядником кредиту, яким може бути тільки голова або його законний заступник.

Приступаючи до праці по істоті закону 15-го липня (арт. б), Комісії повинні керуватись слідуючими міркуваннями:

1. Ніяке діло земельного устрою не може бути розпочато без прохання про те зацікавлених осіб чи інституцій, чергою, встановленою станом про земельний устрій (закон 29 травня 1911 року), або особливими додатками до законів «о состояниях» поскільки вони не будуть опісля відмінені новими законами.

2. Маючи на увазі, що заспокоєння села далеко ще не наступило, представляється доцільним тимчасово не висовувати на перше місце питання про внутрішнє-надільний земельний устрій, тим більше, що останній в багатьох випадках може мати звязок з раціональним скористуванням земельного фонду.

Приймати до роботи належить тільки ті діла, переведення котрих з загоддя певною ясністю може пройти в рамках добросусідських злягод.

3. Коли поступатиме прохання про який-би то не було земельний устрій і в випадках сутічок потреб земельних власників, Комісії повинні прикладати всю свою енергію та авторитет для нахилення сторін до згідного розв'язання діла.

4. При виконанні закону 14 червня про купівлю-продажу землі Комісії повинні звернути особливу увагу на пильнування населенням арт. 3 і 4 цього закону, і, на випадок безпосереднього вступу в Комісію прохання про прикладення до них арт. 5 та 6, такі прохання надсилаються до Міністерства.

5. Прийом до свого управління маєтків в порядку арт. 6 закону 15 липня повинен утворюватись з докладним виконанням 10 та 11 того-ж закону, на підставі дійсної до того необхідності.

6. Видання Губерніяльними Комісіями обов'язкових постанов в порядку закону 8 липня повинно попереджати обміркування цього питання в розпорядковому засіданні Комісії.

Постанова Комісії з особливими думками окремих членів, коли такі посліднують, негайно представляється мені через Земельний Департамент і входить в силу лише після мого затвердження.

Звертаю увагу, що зазначені постанови можуть видаватись тільки Губерніяльними Комісіями в порядку арт. 1, 2 і 3 згаданого закону.

7. Пунктом «г» арт. 6 статуту завбачено прийняття Комісіями і «інших мір до добробуту сільського господарства».

Знахід в складі комісій, помимо п.п. Інспекторів сільського господарства та земських агрономів, ще значного числа осіб з агрономічною освітою, а також місцевих діячів, котрі володіють сільсько-господарськими знаннями, особливо обов'язує звернути увагу на поліпшення сільського господарства, частково способів оброблення ґрунту і постачання для населення поліпшеного насіннєвого матеріалу, не ставлючи питання про допомогу цього роду в залежність від величини володінь клієнтів або способів землекористування.

Всі в цьому обсягу побажання і проекти після розгляду їх в ближчих засіданнях передаються по належності Інспекторам сільського господарства чи земським агрономам і представляються в копіях Департаменту Хліборобства зі вказівкою, коли і кому вони передані.

За цим звертаю увагу Комісій на безумовну побажаність найширшої спільносте з місцевими громадськими інституціями, а також живий звязок з населенням на всіх аренах, котрі висуваються життям.

Необхідна також популяризація завдань Комісій і земельних законів тими засобами, які на місцях будуть більше доцільними, а рівно роз'яснення населенню порядку можливого набування землі, шляхом купівлі її від приватних власників при найширшій допомозі Комісій, а також з земельного фонду України, котрий в цей час складається біля 150.000 дес. і, по мірі діяльності Державного Банку, буде ступнево більшити.

Нарешті, для освітлення умов праці Комісій і прийняття Міністерством Загально-Державних заходів і розпочинань, являється необхідність одержання з місць можливо повного та докладного матеріалу, через що пропоную п. п. Головам Повітових Комісій розпорядитись зібранням в найближчий час нижченаписаних відомостей.

А. В відношенню умов володіння землею:

1) Чи робляться місцевими нотарями уклади по купівлі/продажу землі і купчі по цим кріпостям.

2) Чи не зустрічається з якого-небудь боку перепон до виконання таких укладів, і, в підтверждаючому випадку, – з чого складаються ці перепони.

3) Чи не виникає на місяць яких-небудь поперечень при виконанні таких укладів і чи не зустрічають нотарі необхідності в роз'ясненнях по цьому питанню, в частку в обсягу пристосування земельного закону 14 червня 1918 року.

4) Чи не зустрічається при мобілізації земельної власності фікційних укладів в обхід законів по цьому ділу.

Б. В відношенню скористування земельної площі:

5) Яка в сучасний польовий період загальна площа засіяних земель в повіті по кожному виду хлібів окремо: а) селянських, б) землевласників і в) захоплених при земельних руйнуваннях.

б) Які загальні розміри врожаю (в пудах на десятину) по кожному виду хлібів окремо на землях: а) селянських,

б) приватно-власницьких та в) захоплених при земельних руйнуваннях і яка натура врожаю цих хлібів (обсягова вага, дізнана при допомозі пурки).

7) Чи провадиться оранка землі під озимину, в якій загальній площі і в якому становищі вона знаходиться на землях: а) селянських, б) приватно-власницьких і в) захоплених при земельних руйнуваннях.

8) Чи провадиться і в якому розмірі скористування землі під різні спеціальні культури (цукро-бурякові плантації).

Який врожай в пудах, таких культур на землях: а) селянських, б) приватно-власницьких і в) захоплених при земельних розрухах.

9) Чи мається на місці потреба в насінню і, в підтверджаючому випадку, з яких джерел вона могла-б бути задоволена з найбільшою вигодою.

10) Чи мається на місцях потреб в сільсько-господарських машинах чи частинах машин; з яких складів задовольнялася ця потреба раніше і які склади маються в цей час.

Примітка. При звязуванні цього питання належить мати на увазі для оголошення в відповідних випадках на місцях, що заказ необхідних загальних частин машин може бути зроблений через Міністерство Земельних Справ (по Департаменту Хліборобства).

11) Які головні потреби сільського господарства в належній місцевості.

Для з'ясування вищезгаданих питань Комісіям належить, ні в якому разі не обмежуючись канцелярським листуванням, увійти через своїх окремих членів в саму живу і безпосередню спільність як із відповідними урядовими управами, нотарями і т. и., також і з місцевими органами селянського управління, де які маються, а рівно громадськими організаціями, союзами хліборобів, кооперативами, нарешті, – із окремими великими приватно-власницькими економіями.

Всі одержані відомості по кожному повіту, особливо по мірі їх збирання, хоч-би в окремих головних частинах цього вимагання, повинні бути негайно надіслані Повітовими Комісіями безпосередньо до Земельного Департаменту в 3-х примірниках і також в однім примірнику – для відома Губерніяльним Комісіям.

По правному і докладному виконанню цього завдання я придаю виключно велике значіння і чекаю від знову збудованих земельних інституцій всієї пильности та енергії, до котрих

обов'язує як відповідність їх служби, так і переживаємий Державою час.

Міністр Земельних Справ В. Колокольцов.
Директор Земельного Департаменту О. Афанасенко.

Вісник Міністерства Земельних Справ. 15/IX–1918. № 1.

№ 53

ПРО ПРИКОРОЧЕННЯ СИЛИ ОРЕНДНИХ ДОГОВОРІВ НА ПОЗАМІСТОВІ НЕРУХОМІ МАЄТКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗНАЧІННЯ В ВИПАДКАХ ПОДІЛЕННЯ ЇХ ЧЕРЕЗ ПРОДАЖ ДРІБНИМИ УЧАСТКАМИ (23 серпня 1918 року).

1. Орендні договори на позамістові нерухомі маєтки сільсько-господарського значіння, незалежно від умовленого в них строку оренди, не служать перепорою до продажу цих маєтків, якщо такий продаж одбувається з додержанням умов, встановлених в статтях 2, 3 і 4 закону 14 червня 1918 року про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями.

2. В випадку, зазначеному в статті 1 цього закону, орендний договір тратить силу після затвердження акту про продаж землі. Орендар має право зібрати врожай засівів, зроблених ним до того часу, коли його повідомлено про вчинений продаж, і здобути назад орендні платіжі, внесені ним наперед.

3. В випадку, якщо продана частина орендуємої землі, від власної волі орендаря залежить відмовитися від оренди решти такої землі.

4. Цей закон не поширюється на випадки продажу землі за дозволом Міністра Земельних Справ (ст. 5 і 6 закону

14 червня 1918 року «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями»).

Вісник Міністерства Земельних Справ. 1918. № 4.

№ 54

**ПРОЕКТ ЗАГАЛЬНИХ ПІДСТАВ ЗЕМЕЛЬНОЇ
РЕФОРМИ**

1. Земельна реформа має своїм найближчим завданням здійснення необхідного в загально-державних інтересах розширення землевласництва хліборобського населення за рахунок земель державних, бувших удільних, Державного Земельного Банку і вказаних нижче в ст. 4-й земель приватних власників (належачих як до осіб фізичних, так і до юридичних) шляхом купівлі цих земель господарями на викладених в ст. ст. 7–11 підставах.

2. В першу чергу для вказаної мети й на вказаних підставах підлягає продажу селянам і другим хліборобам дійсний запас земель Державного Земельного Банку, державних і бувших удільних, за винятком тих земель, котрі признано буде необхідним залишити в розпорядженні Держави.

3. Одночасно з тим, негайно після оголошення земельного закону підлягаючі земельні органи приступають до встановлення по окремих приватно-власницьким маєткам тих земель, котрі підлягають обов'язковому відлученню зі складу цих маєтків в метах реформи, стосовно до ст. ст. 4–7 і в порядку передбачення ст. ст. 9–11.

4. Зі складу приватно-власницьких земель обов'язковому відлученню в метах здійснення земельної реформи підлягають:

а) участки, необхідні для позбавлення тяжкої залежності хліборобського населення від власників тих участків, виникаючої з відсутності в володінню зазначеного населення

постійних присельних пастівників (в межах необхідного їх розміру), прогонів для скота, доступу до водопойлів і т. и.

б) Землі запольні, а саме – розположені окремо від підставного господарства власника, якщо вони не виявляються необхідною частиною цього господарства в тім його складі, який виясниться після застосування до даного маєтку норм земельного закону.

в) Землі, котрі здаються (безпосередньо або шляхом перездання) в оренду селянським спілкам, товариствам чи окремим дрібним з'ємщикам за гроші, на половину або за відроблення, а також ті, котрі оброблюються цілком або переважно селянським інвентарем, – якщо такий спосіб використання зазначених земель не виявляється тимчасовим і випадковим.

Примітка. Див. другу частину п. в ст. 5-ї.

г) Землі, хоч обробляемі за рахунок власників (або великих орендаторів) і їх інвентарем, але по характеру, що провадиться на них, господарства істотно не відрізняються від місцевого селянського господарства.

Примітка. Див. другу, частину п. в ст. 5-ї.

д) Перевишки земель проти максимальних розмірів в маєтках, вказаних в п. д ст. 5-ї.

е) Землі, котрі признано буде можливим відлучити в маєтках, обслуговуючих цукрові заводи, згідно ст. 6 й.

5. Не підлягають обов'язковому відлученню від [...] реформи (за винятком випадків, вказаних в п. а ст. 4-ї):

а) Лісові площі.

Примітка. Участки ліса, котрі розположені меж відлучаємими землями, підлягають відлученню нарівні з останніми, але залишаються потім в розпорядженню Держави, якщо цього вимагають інтереси лісоохорони.

б) Садиби, сади, городи, питомники, виноградники, хмільники і другі участки, зайняті особливо цінними

культурами; участки з корисними копалинами, під фабриками, заводами і промисловими підприємствами.

в) Всі володіння, котрі не перевищують своїми розмірами, не рахуючи ліса, окреслених законом мінімальних норм в межах для різних місцевостей від 150–200 десятин, а також не перевищуючі тих-же норм участки сільсько-господарських вжитків (влучаючи садиби, сади, городи і т. и.), котрі будуть бажати залишити за собою власники відлучаємих маєтків в випадках, передбачених п. п. в і ст. 4-ої.

г) Маєтки або частини маєтків з господарством промислового характеру (сім'яним, племінним, молошним, рибоводним і т. и.).

д) Маєтки або частини маєтків з господарством, котре має наукове або зразкове значіння по техніці або організаційному плану, або істотно возвишуючимся по своїй продукційности над рівнем місцевого селянського господарства, якщо, однак, ці маєтки (коли маєток в цілому його складі відповідав вказаним вимогам) або відповідні частини їх (коли вказаним господарством зайнятий не весь маєток) не перевищують 5-кратної величини мінімальних участків, передбаченої п. в ст. 5-ї.

Така ж 5-кратна норма прикладається до маєтків або частин маєтків з культурою цукрових буряків в тих випадках, коли ці маєтки не являються власністю власників цукрових заводів.

6. Маєтки, котрі належать до власників цукрових заводів і обслуговуючі їх постачанням буряків, підлягають індивідуальному розгляду їх вищим земельним органом, котрий, стосовно до умов кожного випадку, назначає як степе́нь потреб в землі місцевого населення, так і площу маєтку, котра може бути відлучена без знищення звязаного з ним роблива, а також встановлює самий порядок її відлучення досить забезпечуючий інтереси зазначеного роблива.

7. При прикладанні зазначених вище постанов до маєтків, підрозділяючихся на кілька господарств (економій, хуторів, фільварків), кожний такий маєток розглядається, як одно ціле, відповідно з чим до його додаються і норми не підлягаючої до відлучення землі, встановлюємі п. п. від ст. 5-ї. За одне ціле приймаються також ті маєтки одного власника, які розстановлені в межах повіту.

8. Підлягаючі земельні органи свої постанови, на підставі ст. 3-ї, про обов'язкове відлучення земель зі складу маєтків повідомляють власників, котрим залишається, у встановленому законом порядку, вносити твої суперечки. По остаточному потім встановленню зазначених земель (а в випадках, передбачених ст. 6-ю, по встанові також і самого порядку їх відлучення), власникам в відношенні земель, вказаних в п. п. а, б, і в ст. 4-ї, залишається піврічний, а в відношенні земель, вказаних в п. п. г, д і е тієї статті, – річний строк, на протязі которого вони можуть продати зазначенні землі по самохітним згодам як безпосередньо покупчикам-хліборобам (з виконанням вимог ст. 11-ї), так і Державному Земельному Банкові.

9. Як на протязі вказаних в попередній статті строків не відбудеться продаж належних земель по самохітним згодам, то, в встановленому законом порядку, робиться примусове відлучення цих земель Державним Земельним Банком.

10. Землі, що рахуються в розпорядженні Державного Земельного Банку, і знову поступаючі до його розпорядження по самохітним згодам і примусовому відлученню, а також інші землі, вказані в ст. 2, продаються по приватнім згодам окремим покупчикам, товариствам їх, а в необхідних випадках – і сільським товариствам; при цьому покупчиками землі можуть бути тільки дійсні хлібороби, маючі вже власне хліборобське господарство і необхідний для того обзавід, при чому кількість набуваної землі, разом з перше мавшоюся у них, не може

перевищити встановлених для того законом, по рахунку на господарство, порайонних норм.

Ці умови для покупчиків земель, обертаємих по закону на мету земельної реформи, обов'язкові і при купівлі тих-же земель безпосередньо від власників, в порядкуві, завбачаємому ст. 10-ю.

Примітка. Відворот від зазначених в цьому артикулі вимог в окремих випадках може бути дозволяєм по окремим розрішенням повітових земельних органів, стверджуємих потім Губерніяльним Земельним органом.

11. Зазначені в попередньому артикулі граничні норми для кількості набуваємої землі встановлюються в відповідності з звичайним в даній місцевості розміром господарств, живучих виключно з власного хліборобського господарства і трачучих в це господарство всі свої робочі сили, але, у всякому разі, не повинні перевищити 25 десятин на господарство.

Вісник Міністерства Земельних Справ. 1918. № 9.

№ 55

ГРАМОТА ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ ТА ВІЙСЬК КОЗАЦЬКИХ ДО НАРОДУ УКРАЇНСЬКОГО

... В той самий час, пам'ятаючи, що земельне питання являється найголовнішим завданням, котре прийдеться вирішити нашому правительству, Я, з перших-же днів прийняття на себе повноти влади, звернув особливу увагу на те, щоб було зібрано всі дані, потрібні для правильного його вирішення.

Тепер ці підготовчі роботи наближаються до кінця, і через те Ми находимо тепер можливим почати здійснення земельної реформи; але для того, щоб питання такої першорядної ваги було вирішено найбільш згідно з потребами людности, Ми вважаємо потрібним запросити до вироблення головних основ

земельної реформи й тих законодавчих заходів, котрі повинні бути її доповненням і розвитком, представників всіх класів людности, заінтересованих в цих справах.

Ми порішили з цією метою скликати Особливу Наряду, в котрій Ми особисто будемо головувати.

Завданням цієї наради є вироблення аграрного закону на головних основах, зазначених в грамоті нашій від 29 квітня цього року, а саме:

1. Правительство бере в свої руки переведення земельної реформи на Україні.

2. З цією метою повинно бути утворено Державний Земельний фонд за кошт земель скарбових, церковних і частини приватних власників.

3. Вся реформа повинна бути переведена без порушення інтересів приватних осіб, з оплатою по належній оцінці всього майна, що поступає в Державний Земельний фонд.

4. Метою земельної реформи повинно бути постачання – через продаж землі – малоземельним селянам і козакам України і утворення дрібних, але економічно міцних, селянських і козацьких господарств на Україні.

5. Реформа не повинна зробити шкоди цукровій промисловості, цьому головному джерелу багатств України, і повинна як можна менше понизити загальну продуктивність і культуру всього сільського господарства України.

Поруч із земельною реформою Особлива Наряду повинна виробити низку заходів для розвитку на Україні промисловости. Це, з одного боку, необхідно для того, щоб забезпечити сталим заробітком безземельні класи людности, а з другого – для того, щоб дати тим значним грошовим засобам, котрі знайдуться у нас в наслідок земельної реформи, продуктивний і доходний вжиток у межах самої України.

Нарешті, ця Наряду повинна виробити законопроект про меліоративний кредит, про сільсько-господарський дрібний кредит, про підземні нідра і деякі інші законопроекти,

зв'язані з земельною реформою. Нами доручено Раді Міністрів виробити в найближчий час проекти про склад цієї наради, про обсяг її компетенції та про порядок її діяльності.

Твердо вірю, що Нарада ця, до участі в котрій буде закликано всі класи людности, виробить земельний закон і зв'язані з ним закони так, щоб цим було покладено міцну основу економічному добробутові сільської людности на Україні, що являється запорукою економічної й політичної сили нашої молоді держави.

Гетьман Всієї України і військ козацьких

Павло Скоропадський.

Видано в Києві 29 жовтня року 1918.

Державний вісник. 1918. № 66. 2 листопада.

№ 56

ЗАКОН ПРО ПРАВО ПРОДАЖУ ТА КУПІВЛІ ЗЕМЛІ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

14.06.1918 р.

1) Кожен власник сільсько-господарських та лісових маєтностей; котрі знаходяться на повітах, в тім числі й надільної землі, має право продажу їх без обмеження розміру.

2) Державний земельний банк набуває сільськогосподарські та лісові маєтності без обмеження кількості їх, але з тим, що банк розпродує їх на підставах цього закону.

3) Одна фізична чи юридична особа має право набувати купівлею або даруванням сільсько-господарські участки з тим, щоби розмір належної їй кількості сільсько-господарських маєтностей в межах повітів Української Держави не перевищував більше 25 десятин.

4) Земельні товариства окремих приватних, осіб мають право набувати куплею або даруванням сільсько-господарські участки з тим, щоби кількість набуваної товариством

сільсько-господарської землі не перевищувала тієї кількості, котру мають право набувати усі вкупі спільники т-ва, рахуючи право кожного згідно зі ст 3-ю цього закону.

На протязі 2-х років по затвердженню купчого запису набута земельним т-вом маєтність повинна бути розмежована між спільниками т-ва на одрубні участки згідно зі ст. 3-ю закону.

Коли земельним т-вом в двохрічний строк не буде вчинено добровільного розмежування, то таке переводиться відповідною повітовою Земельною комісією.

Постанови комісії по розмежуванню не підлягають оскарженню по суті і визнаються остаточними.

При порушенню комісією правил цього закону скарги про порушення норм його подаються до Генерального суду, котрий може скасувати відповідну постанову комісії.

Видатки комісії по розмежуванню виправляються з членів товариства в безсуперечному порядку.

5) Одна фізична чи юридична особа, а також земельні товариства окремих фізичних осіб мають право купівлею, або даруванням набувати лісові маєтності в кількості, встановленій в ст.ст. 3 та 4 закону, кожний раз тільки по окремому дозволу міністра земельних справ.

6) Набування сільсько-господарських та лісових маєтностей в розмірах, перевищуючих норми зазначених в ст. 3 і 4, допускається тільки з особливого дозволу міністра земельних справ для громадських, промислових або інших культурно-господарських цілей, докладно зазначених у дозволі.

Покупатель зобов'язан на протязі року з дня затвердження кріпостного акту здійснити зазначені в дозволі цілі.

7) Накладені на відчужених участках заборони, незалежно від того по іпотечних чи інших претензіях вони зроблені, не являються перепонами до відчуження з тим, що:

а) по претензіях іпотечних банків на покупателя переноситься частина боргу, відповідно до розміру

відчужуемого участку, б) по претензіях приватних осіб виплачується частина боргу, відповідно до розміру відчужуемого участку. В обох випадках відповідна частина боргу встановлюється арифметичним розкладом загальної суми боргу на загальну кількість десятин вигідної землі.

8) Старші нотарі, затверджуючи кріпосні акти, пильнують тільки по документах підлеглих їм архівів за виконанням ст. ст. 3, 4, 5 та 7 цього закону.

9) За кожним залишається право захищати в судовому порядку свої права на сільсько-господарські та лісові маєтності, незалежно від кількості суперечної землі. Судовий процес, як загальний так і третейський, не може бути способом обходу ст.ст. 3, 4 і 5 цього закону.

Міністр земельних справ має право від імені Української Держави через спеціального уповноважених на те осіб: а) вступати, як третя особа, згідно ст. 665 Статуту цивільного судівництва, у всі процеси про земельні та лісові маєтності в цілях встановлення обходу ст. 3, 4 та 5 закону з вимогою відмови в відповідних позивних вимогах; б) у порядку позиву прохати про визнання відбувшихся судових вироків, хоч би вони і вступили відносно учасників в них законну силу, для казни необов'язковими з вимогою про обертання маєтності до казни у порядку ст. 11 цього закону.

10) У порядку примусового стягання по іпотечних та приватних боргах сільсько-господарські та лісові маєтності, що знаходяться в межах Української Держави, продаються з прилюдних торгів у порядку маючих нині силу законів судовими установами і купуються без обмеження їх розміру.

Про кожний майбутній прилюдний торг банки, судові та інші установи повинні одночасно з публікацією повідомляти повітову Земельну комісію, у районі діяльності котрої знаходиться продаване з прилюдних торгів майно.

Повітова земельна комісія має право опротестувати торги заявою, що прилюдними торгами переводиться обхід норм цього закону.

По силі такого протесту торги припиняються і справа про торги передається в відповідний Окружний суд, котрий у приватному порядку може по обставинах справи – визнати, що цей прилюдний торг направлено до обходу норм цього закону і торги одмінити.

11) У випадку порушення правил ст.ст. 3, 4, 5 і 7 кількість сільсько-господарських та лісових маєтностей, яка перевищує встановлені законом норми, безплатно переходить до казни, при чому вимога про повернення землі до казни, в межах цілком по її вибору, але без порушення одрубного характеру володіння, розрішується в судовому порядку по позовах уповноважених на те міністром земельних справ осіб.

У випадку навмисного порушення ч. 2 ст. 6 все майно в тім же. позивному порядку переходить безплатно до казни.

12) Догляд за виконанням цього закону а також турбота про землеустроїтельні та межеві роботи для здійснення цілей цього закону накладається на повітові та губерніяльні Земельні комісії. Склад цих комісій і їхустрій будуть визначені окремо.

13) Право спадкоємства земельних маєтностей по закону та по заповіту ні в чим не змінється.

14) Купчі «дарчі записи», складені до 31 грудня 1917 р. старого стилю належать до затвердження в загальному порядку, без пристосування норм цього закону; у такому-ж порядку підлягають одмітці у реєстрові кріпосних діл і дані, зроблені до 31 грудня 1917 р. старого стилю.

15) Чинність усіх російських і українських законів, що перечуть цьому законові, під час його існування припиняється.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб

Міністр земельних справ В. Колокольцев

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. С. 122–124.

**ЗАКОН ПРО ПЕРЕДАЧУ ХЛІБА ВРОЖАЮ 1918 Р.
В РОЗПОРЯДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ**

15.07.1918 р.

1. Вся кількість хліба харчового і кормового врожаю 1918 р., за винятком запасу, який визначається міністром продовольчих справ по згоді з міністром земельних справ для харчування й господарських потреб володаря, поступає в розпорядження Української Держави і може відчужуватись тільки державними продовольчими установами.

2. Під хлібом (ст. 1) розуміється: жито, пшениця, просо, гречка, сачавиця, квасоля й горох, кукурудза, ячмінь і овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння й всякі жмихи.

3. Власник хліба є обов'язаний по першій вимозі державного продовольчого органу об'явити: а) кількість і місце хоронення запасів хліба, які маються у нього; б) кількість осіб, які підлягають харчуванню за рахунок його господарства, і в) кількість худоби, яка мається в його господарстві, а також десятин посіва.

4. Весь хліб, який надходить до розпорядження держави (ст. 1), підлягає здачі державному продовольчому органу в призначені ним строки по твердих цінах.

5. У володарів хліба, які ухиляються від добровільної здачі хліба, провадиться реквізиція, на підставі видаваної міністром продовольчих справ інструкції, зі знижкою установлених твердих цін на тридцять відсотків. У випадку ж виявлення у володаря хліба схожих запасів, такі відчужуються з зменшенням твердих цін на п'ятдесят відсотків.

6. До здачі хліба володар є обов'язаний хоронити його на свій ризик і страх нести за хоронення хліба цивільну, а в належних випадках і карну відповідальність. Державним

продовольчим органам надається увільняти – володарів від обов'язків хоронити хліб.

7. У випадкові неможливості одержання від гіродукціонерів в призначений строк хліба в зерні, державному продовольчому органіві надається право обмолотити підлежачий до здачі хліб за рахунок володаря хліба власними засобами продовольчого органу, або з використанням помешкання та інвентарю володаря хліба.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб
Міністр продовольчих справ Юр. Соколовський

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. С. 167–168.

№ 58

СТАТУТ ДЕРЖАВНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ

14.09.1918 р.

Загальні основи

1. Державний земельний банк має завдання: а) утворювати тривалі дрібні господарства і б) допомагати піднесенню продуктивності сільського господарства.

2. З цими цілями Державний земельний банк проводить операції, зазначені в арт. 29-му цього статуту.

3. Діяльність Державного земельного банку сягає на всю територію Української Держави.

4. Державний земельний банк безпосередньо підлягає міністрові фінансів, котрому належить загальний напрямок його діяльності.

Кошти банку

5. Кошти банку складаються з: а) сум, що одержуються від реалізації свідоцтв Державного земельного банку, б) запасного капіталу і в) резервного капіталу.

6. Запасний капітал складається: а) з відсоткового відлічення з виплат позичальників Державного земельного банку, з окремими його відділами і б) з належної Українській Державі частки запасних, власних і інших капіталів «Государственного дворянского земельного банка», «Особого его отдела» (по завідуванню справами давнішнього товариства взаємного поземельного кредиту) і «Крестьянского поземельного банка», так саме й їхнього майна.

7. Цей капітал, коли б не вистачило призначених на це сум, слугує для оплати відсотків і оплати по свідоцтвам Державного земельного банку і видатків по позичковим його операціям, рівно ж і оплати відсотків, і оплати по заставним листам «Государственного дворянского земельного банка и Особого его отдела», а також державним свідоцтвам і поіменним зобов'язанням «Крестьянского поземельного банка», в сумах, котрі по згоді Української Держави з Великоросією будуть визнані за державні боргові зобов'язання (примітка 1-ша до арт. 130 цього статуту).

Цей капітал побільшується, а в випадку видаткування його, по призначенню, знову поповнюється до розміру рівного річному платіжу по всій сукупності свідоцтв Державного земельного банку, які знаходяться в обігу і піврічному платіжу по заставним листам «Государственного дворянского земельного банка» і «Особого его отдела», а також державним свідоцтвам і іменним зобов'язанням «Крестьянского поземельного банка», в сумах, відповідних номінальним боргам по позичкам тих банків на території Української Держави.

По досягненню запасним капіталом зазначеного граничного розміру, залишки поступають до резервного капіталу.

8. Резервовий капітал складається:

а) з передбачених по арт. 6-го цього статуту відлічок до запасного капіталу по досягненню останнім граничного розміру (арт. 7 цього статуту);

б) з прибутків Державного земельного банку з окремими його відділами;

в) з призначень Державної скарбниці; і

г) з інших капіталів і коштів Державного земельного банку.

9. Цей капітал має участь в усіх операціях Державного земельного банку і на випадок, коли не вистачить призначених на те сум, відповідає за запасний капітал і слугує для покриття видатків по порядкуванню, а також можливих утрат Державного земельного банку з окремими його відділами. Крім того, як назбирається резервового капіталу до розміру, котрий комітет догляду і банкова рада визнають достатнім, частина цього капіталу може бути повернена на утворення спеціального меліораційного фонду і подальший розвиток діяльності банку на користь його позичальникам.

Свідоцтва банку

10. Дозвіл на випуск свідоцтв Державного земельного банку добуває міністр фінансів в законодавчому порядку в мірі необхідності, яка викликається операціями банку.

11. Банк випускає свідоцтва, так обліковуючи, щоб:

а) сума свідоцтв, що випускається на переведення позичкових операцій (п.п. 1-й і 2-й арт. 29-го цього статуту), не перевищувала суми виданих з банку позичок під заставу земель;

б) сума свідоцтв, що реалізується на придбання земель (п. 3-й арт. 29-го цього статуту), не перевищувала двадцяти відсотків суми свідоцтв, що випустив Державний земельний банк на позичкові операції (п. а) і суми, яку видано «Дворянским и крестьянским банками» на позички під заставу земель на Україні;

в) сума свідоцтв, що випускаються на видавання позичок на корінні меліорації (п.4 арт. 29 цього статуту), не перевищувала 5% відсотків суми свідоцтв, що випущено на позичкові операції.

12. Випуск свідоцтв банку (арт. II цього статуту) переводиться окремими серіями; про випуск кожної нової серії оголошується до загального відома, порядком, установленим для публікації законодавчих розпоряджень.

На тиражі тих серій повертається що піврічна сума, потрібна по обрахунку на повну сплату кожної серії в строк не більш шестидесяти шести з половиною років зі дня її випуску.

13. Реалізація свідоцтв за рахунок банку дозволяється лише в цілях одержання грошових сум для переведення платежів при придбанню банком маєтків і для виплати капіталу по іменним зобов'язанням банку. Реалізація ж згаданих свідоцтв за рахунок продавців землі (п. 1 арт. 29-го цього статуту) і заставодавців (п. 2-й того ж арт.) переводиться: а) для сплати недоплатой скарбових, земських і громадських зборів і платежів земельних банкам і б) для поррахування з кредиторами – в межах можливості для банку вільного розміщення свідоцтв і за згодою на те продавців і заставодавців.

Примітка: Міністрові фінансів надається право визначити ціну, по якій банк може реалізувати свідоцтва за рахунок продавців землі й заставодавців.

14. Свідоцтва видаються на пред'явника і можуть бути передані до власності іншим шляхом простого передавання з рук до рук.

15. Свідоцтва банку випускаються вартістю в 10.000, 5.000, 1.000, 500, 100, 50 карб. у державній валюті, причому, в разі потреби, міністрові фінансів надається право зазначати на свідоцтвах номінальну ціну в перекладі на чужоземну валюту.

16. Присвоєний свідоцтвом щорічний прибуток встановлюється законодавчим порядком при дозволі на кожний їх випуск і виплачується пред'явникам купонів за кожне

півріччя, 1 травня й 1 листопада за минулий час, з затриманням визначеного законом збору з прибутків від грошових капіталів.

17. Свідоцтва Державного земельного банку виготовляються звичайними порядком, призначеним для державних процентових паперів, по формі, що затверджує міністр фінансів, при тому:

а) на кожному свідоцтві визначаються: номінальна його ціна, розмір відсотків, номер, час випуску, найменування серії й спосіб сплати свідоцтв;

б) до кожного з них прилучається купоновий лист на десять років на перед і талон на видачу нового купонового листа;

в) всі свідоцтва повинні мати підписи: управителя банку, не менш як двох членів ради з числа тих, що призначить міністр фінансів, головного контролера і бухгалтера, або осіб, що заступають їх місце.

18. Свідоцтва приймаються по номінальній ціні на забезпечення справного виконання підрядів і постач по зобов'язанням зі скарбом і по цінах, які встановлюються на кожне півріччя міністром фінансів і які оголошуються до загального відомо, на забезпечення: а) задатків і позичок по скарбовим підрядам і постачам, б) грошових порук по торгам, в) розстроченого платіжу грошей всіх видів акцизного оподаткування, г) платежу грошей за видані в кредит бандеролі на тютюн і д) митних оплат.

19. За фальшування свідоцтв винні підлягають судовій карі, як за підроблення державних паперів.

20. Свідоцтва Державного земельного банку сплачуються:

1) через тиражі, що відбуваються двічі на рік: 15 березня і 5 вересня.

2) Знищенням свідоцтв, внесених у відповідне півріччя на передчасне сплачування позичок, і

3) Купівлею на біржі.

21. Тираж і знищення свідоцтв, як тих, що вийшли в тираж, так і куплених замість їх на біржі, переводиться перед двома членами ради банкової, члена ради по призначенню державного контролера, головного контролера і головного бухгалтера.

22. На протязі півтора місяця з дня тиражу ті номери, що вийшли, виставляються в помешканні Центрального управління банку й публікуються до відомості всім у «Державному вістнику» і в київському губернiальному офіціальному органі.

23. Ті свідоцтва, що вийшли в тираж, оплачуються по їх номінальній ціні, починаючи з найближчого по тиражі строку оплати купонів.

24. Хто подає до оплати ті свідоцтва, що вийшли в тираж, повинен пред'явити всі купони, котрим строк кінчається після наступлення строку виплати капіталу по таких свідоцтвах, в противному ж разі вартість недоладних купонів відлічується з капіталу свідоцтва.

25. Свідоцтва, що вийшли в тираж, зберігають платну силу на протязі 30 років, а купони на протязі 10 років з дня строків, призначених для їх оплати.

Належні по цим свідоцтвам і купонам платежі по закінченню зазначених строків зраховуються в прибутки банку.

26. Виплата відсотків по купонам і капіталу по свідоцтвам, що вийшли в тираж, переводиться в Державному банкові, його конторах і відділах, у скарбницях тих міст, де немає установ Державного банку, так само в інших місцях, котрі міністр фінансів на це призначить.

27. Державний земельний банк приймає купони в рахунок належних йому платежів по позичкам, при чому купони повинні бути не пізніш строку на внесення платежу; з суми процентів по купонам затримується встановлений збір з прибутків від грошових капіталів (арт. 63 цього статуту).

28. Виплата відсотків і капіталу по свідоцтвам Державного земельного банку, рівно ж і по боргових зобов'язаннях, передбачених арт. 7-им цього статуту, забезпечується як тим мастком, що є в заставі у банкові з окремими його відділами і всім майном, що належить банкові, так і всім майном Української Держави.

Операції банку

29. Державний земельний банк переводить такі операції:

- 1) видавання позичок на купівлю землі;
- 2) видавання позичок під заставу землі;
- 3) купівлю земель за рахунок банку, парцеляцію і продаж їх;
- 4) видавання позичок під заставу землі на корінну меліорацію.

30. Позички видаються свідоцтвами Державного земельного банку по номінальній їх ціні, по тій же ціні ці свідоцтва зараховуються на покриття продажних цін, коли купує банк землі за свій кошт.

31. Частка належних продавцям земель сум може бути видана іменними зобов'язаннями на підставі правил, до цього докладених (додаток III).

32. Рахівництво по кожній з зазначених у артикулі 29-му цього статуту операцій провадиться окремо.

Позички на купівлю землі

Умови видавання позичок

33. Позички на купівлю землі видаються:

- 1) Окремим особам,
- 2) Співвласникам,
- 3) Сільським і селянським громадам.

34. Позички видаються в розмірі не вищому від 60% спеціальної оцінки землі.

35. Розмір позички ні в якому разі не повинен перевищувати продажну ціну, умовлену між покупцем і продавцем.

36. Допомога банку на придбання землі обмежується земельними нормами, які встановлені правительством.

37. Співвласники і громади, на протязі двох років зі дня видачі позички Державного земельного банку, зобов'язуються вчинити розділ проміж співвласниками й членами громади нерухомого майна, що їм належить і заставлена в банкові.

По одержанню від співвласників або від громади проекту розмежування землі в натурі, відділ банку складає проект поділу загальної позички по окремих участках, по остаточній згоді співвласників і членів громади відділ банку поділяє позичку по участках, вимагаючи, в разі потреби, передчасної сплати частки позички.

38. Дозволяючи позичку, банк повинен розглянути, оскільки вона забезпечена.

39. При складанні купчої покупець представляє піврічний платіж по дозволеній йому позичці і три чверті відсотка з суми позички в повернення видатків банку на оцінювання землі й випуск його свідоцтв.

40. Видаючи позичку, банк одбирає від позичальника заставний підпис, у якому зазначається на яких умовах земля йде в заставу, а також зобов'язання до виплати боргу:

1) не складати без дозволу банку договорів про аренду на строк далі одного року;

2) не продавати на зруб, без дозволу банку, лісу, що росте на заставленій землі;

3) не відбирати від тих осіб, з котрими складені договори платежів наперед більш, як за один рік;

4) не продавати й не зносити, без дозволу банку, тих будівель, що є на заставленій землі.

Коли видаються позички співвласникам і громадам, то в заставний підпис, що від них одбирається, вписується

зобов'язання про переведення розділу між собою заставленої землі (арт. 37 цього статуту).

41. Незалежно від цього банк може вимагати від позичальника в тім же підпису особливих зобов'язань на те, щоб запобігти неправильного користування землею, що могло б довести заставлену землю до повного виснаження і підупаду, на те, щоб були зроблені призначені на тій землі роботи, щоб було заховано побудування, поставлено й застраховано будівлі і т. і.

42. Невиконання зобов'язань заставного підпису веде за собою наслідки, передбачені арт. 68 цього статуту.

43. Позички видаються на строки, зазначені в особливих таблицях (додаток 1-ий); право вибору строку надається позичальникові.

Порядок видавання позичок і закріплення земель, які придбані при допоміг тих позичок

44. Особи, які бажають одержати позичку з банку, щоб купити приторговану землю, подають до місцевого відділу банку відповідну заяву з додатком запродажного запису на купівлю землі, плану тієї землі, посімейно-маєткового спису або підписаної покупцем заяви про кількість належної йому землі і суми, потрібної на накладання й зняття заборони; коли купують землю співвласники або громади, крім того повинні вони подати відомості про поділ тієї землі, що купують, проміж товаришами по купівлі.

45. Одержавши заяву про позичку, відділ робить оцінювання землі, що йде в заставу, і розслідує на місці всі обставини погодження, що можуть свідчити, що воно міцне і що випрошувана позичка забезпечена.

46. Покупцеві, по згоді з продавцем, дається на волю внести задаток і взагалі всі гроші, що належать з його за землю, з власних коштів у місцевий відділ банку, котрий видає їх продавцеві, як зводить остаточні рахунки.

47. По розрішенню позички відділ виготовляє посвідчення про її розмір і умови, зазначаючи у посвідченні, скільки повинен заплатити покупець при складанні купчої: 1) піврічного платежу по позичці, 2) трьох чвертей відсотку від суми позички на повернення видатків банку по оцінуванню землі й випуску свідоцтв.

Це посвідчення відділ надсилає нотареві, в котрого мають намір скласти купчий акт, і одночасно сповіщає про те продавця й покупця землі.

48. Нотар, по складенні купчого акту на загальній підставі надсилає до старшого нотаря, безпосередньо від себе, випис із актової книги з додатком зазначеного в арт. 47-му цього статуту посвідчення і одночасно з тим надсилає одержані згідно з посвідченням гроші і копію згаданого випису місцевому відділові банку.

49. Акти заборони, що наложено на землю, що купується, на забезпечення боргів і грошових правіжів, не повинні чинити перешкоди затвердженого купчого акту, коли вся разом сума боргів і правіжів не перевищує розміру дозволеної позички й тієї доплати від покупця готовими грошми, котру відділ має в своєму розпорядженні. Але ж разом з тим старшому нотареві й у відділ банку повинні бути подані засвідчені в нотаря заяви кредиторів і сторін про спосіб розплати, з зазначенням в них належного до сплати капітального боргу з відсотками і ціни, по якій свідоцтва Державного земельного банку повинні йти в виплату, або в забезпечення боргу, або грошового правіжу; в належних випадках, повинні бути внесені в місцевий відділ банку готові гроші.

50. Про перешкоди, які будуть до затвердження купчого акту, а також про суперечки, які виявляються на землю, що продається, хоч би спірне майно не було в стані заборони, старший нотар повідомляє відповідний відділ банку.

51. Старший нотар затверджує купчий акт не інакше, як після одержання на те згоди від банку. По затвердженню

купчого акту і внесенню його в кріпосну книгу, випис акта не видається сторонам, що в йому беруть участь, а надсилається в місцевий відділ банку, разом з складеними одночасно з купчою заставними актами.

52. Коли відділ повідомить старшого нотаря про згоду на затвердження купчого акту, на суми внесені покупцем у відділ в рахунок плати за землю що купується, рівно ж і на призначену до видання з банку позичку, не можна звертати ніяких правіжок, що вчиняються з покупця землі.

53. Разом з відісланням випису акта в відділ банку (арт. 51 цього статуту) старший нотар сповіщає відділ про заборони, що лежать на маєтку, і про суми, котрі належить затримати з продажної ціни по заборонам, і на виплату скарбових, земських і громадських зборів.

54. В тих випадках, як продавцеві припадає сама тільки позичка без ніяких приплат від покупця, відділ банку, після одержання випису затвердженого купчого акту, призначає видати позичку і повідомляє відповідного старшого нотаря про накладання заборони на продану землю. По тому, як відлічено суму, яку треба відлічити згідно з повідомленням старшого нотаря, по заборонам і на сплату податків, продавцеві видається та частка позики, що йому припадає, коли він прибуде до відділу, або ця частина надсилається за його кошт на вказану їм адресу. Коли ж окрім позички з боку покупця повинна бути доплата, то згадані розпорядження робляться не раніш, як покупець представить гроші, скільки належить на доплату, або коли старший нотар надішле замість їх заставний акт. Для цього відділ оповіщає покупця, що до відділу надійшли затверджені старшим нотарем купча і заставні акти і про суму готових грошей, яку він повинен виплатити відділові, щоб остаточно порохуватися за куплену землю. Коли на протязі трьох місяців від часу, коли одержить означену оповістку, покупець не подасть належних з нього грошей, то купчий акт

визнається за не вчинений, про що відділ сповіщає старшого нотаря і того нотаря, що вчинив акт.

55. Позички видані в протязі часу з 1 травня по 1 листопада, рахуються строком з 1 травня, а видані в період з 1 листопада по 1 травня - строком з 1 листопада.

При позрахунках з продавцем по біжучому купону свідоцтв робиться затримання відсотків за час від дня строку позички по день призначення її до видання.

56. Затверджений старшим нотарем купчий акт відділ банку видає покупцеві, а заставні акти по належності.

Позички під заставу земель

57. Ці позички видаються з додержанням тих самих правил, які встановлено щодо позичок на купівлю землі. Хто бажає одержати позичку, повинен подати встановлене законом заставне свідоцтво, кріпосні акти на володіння землею й інші документи, зазначені в арт. 44 цього статуту.

Примітка. Належні з позичальника перший піврічний платіж і три четвверти відсотка з суми позички на повернення видатків банку по оцінюванню землі й випуску його свідоцтв затримуються при видачі позички.

Купівля земель коштом банку, парцеляція їх і продаж

58. Купівля земель коштом банку, парцеляція їх і продаж переводиться на підставі правил, що затверджуються в порядку арт. 90 цього статуту.

Примітка 1. При парцеляції маєтків садиби, промислові та інші культурні участки виділяються в господарських межах, без обмеження їх площі земельними нормами, передбаченими артикулом 36 цього статуту.

Примітка 2. По згоді міністрів фінансів і земельних справ, коли банк розпродує землі, яко виняток з норми, показаної в арт. 34, розмір позички може бути збільшений до 75% продажної ціни.

Позички під заставу землі на корінні меліорації

59. Позички під заставу землі на те, щоб зробити корінні меліорації, зв'язані зі змінами природних прикмет землі, видаються на підставі особливого регламенту, котрий міністр фінансів затверджує по згоді з міністром земельних справ.

Примітка. Позички на меліорацію можуть бути видані в розмірі не вищому, разом з основною позичкою, як 70% спеціального оцінювання землі.

Перестрочка боргу і додаткові позички

60. Перестрочка боргу з тим, щоб зменшити розмір строкових банкові платежів без побільшення суми боргу і видача додаткової позички, розрішується, як перейде не менш п'яти років від часу видачі позички або її перестрочки; тоді борг записується позичкою на новий строк.

Примітка 1. Дозвіл на додаткові позички в розмірі сплаченої частини первісного боргу може бути допущений тільки по виплаті не менш як однієї десятої частки його і з окремих на кожен раз постанов ради відділу.

Примітка 2. При перестрочці боргу і видачі додаткової позички повинні бути сплачені всі недоплатки й витрати по первісній позичці.

61. При видачі додаткових позичок наложена на землю заборона замінюється на нову, відповідну збільшеному боргу; при перестрочці боргу без побільшення суми і при видачі додаткових позичок в розмірі сплаченої частини первісного боргу лишається перша заборона.

Виплати і правіжки по позичках

62. Розміри належних до виплати позичальниками по виданим з банку позичкам: наросту, сплати і внесків на видатки по порядкуванню і на складання запасного капіталу, визначеного в таблицях (додаток 1-й).

Ці платежі вносяться за кожне півріччя наперед на строки 1 травня і 1 листопада і вираховуються по сумі первісного боргу, при чому в перший отрочний платіж відсоток наросту включається з дня призначення позички до видачі.

63. Платежі по позичкам виплачуються готовими грішми або купонами свідоцтв Державного земельного банку строків не пізніше строку платежу; з цих купонів відлічується встановлений податок з грошових капіталів.

64. Позичальники можуть сплачувати борг цілком або часткою кожного часу, шляхом дострокових виплат відповідними свідоцтвами банку по номінальній їх ціні або готовими грішми. При тому сплата і збір на видатки по порядкуванню й на складання запасного капіталу, що припадає на суму, яка внесена раніш строку, повинні бути сплачені позичальником готовими грішми за біжуче півріччя, а наріст по обрахунку лише за минулі, до переведення виплати, дні. Кожного разу, як виплачується частка капітального боргу, належні з позичальника виплати відповідно зменшуються.

65. Не внесені позичальниками у встановлені строки і невідстрочені платежі або часті їх, вважаються недоплаткою, з котрої як пройде п'ятнадцять пільгових днів, залічуючи й день визначеного строку, правиться пеня по пів відсотка за кожний прострочений місяць, рахуючи не цілий місяць за цілий.

66. У випадку надзвичайних нещастів, що упадуть на позичальників, як то: пожежі, повені, градобиття, падіжа на скотину, знищення засівів шкочливими комахами, повного неврожаю, смерті і тяжкої хвороби позичальника, і причинять зменшення прибутків від землі, - позичальникам або їхнім спадкоємцям можуть бути дані полегкості по виплаті строкових платежів. Цими полегкостями може бути відстрочка на один рік або розстрочка на три роки не більш як двох піврічних платежів. Коли б настало вдруге таке нещастя, можуть бути дані на тих самих підставах дальші полегкості, з тим, щоб загальна сукупність відстрочених і розстрочених платежів

не перевищувала чотирьох піврічних внесків. З усіх сум, на виплати яких дано полегкість, позичальники платять 6% річних, замість визначеної пені.

67. Коли недоплата, яка записана за позичальником, не буде внесена цілком у протязі півроку по тому, як пройде встановлений строк (арт. 62 цього статуту), то банк повертає землю несправного позичальника в продаж з прилюдних торгів, згідно з докладеними до цього правилами (додаток 2-й).

68. Коли з боку позичальника буде порушено яке б не було з зобов'язань по заставному підпису і це порушення не буде полагоджене в протязі пів року, як того вимагатиме місцевий Відділ, останній має право вимагати від позичальника дострочної сплати всієї або часті позички. В разі невиконання вимоги в призначений строк, маєток призначається в продаж з прилюдного торгу на підставі правил, зазначених у арт. 67 цього статуту, при чому ті втрати, що матиме банк, може він правити з позичальника судовим порядком.

69. В разі несправності позичальника щодо виплачування платежів по виданій під заставу землі позичці, або коли він порушить зобов'язання заставного підпису, право банку повертати правіжку на заставлену землю не обмежується ні умовами про заарендування тієї землі, ні іншими зобов'язаннями, складеними позичальником.

70. Відділові надається право, коли б позичальник заявив письмово, що зрікається власної його заставленої в банку землі, призначити її до продажу з торгів, не чекаючи для цього визначеного на те строку (арт. 67 цього статуту), або якщо земля не є забезпеченням претензій і правіжок третіх осіб, залишити землю за собою без торгів тим самим порядком і з тими наслідками, які встановлено для залишених за банком з торгів земель несправних позичальників.

71. Продаж земель, що купив банк своїм коштом, і тих, що залишилися за ним від несправних позичальників, учиняється чином видачі покупцеві встановленим порядком

данної, на підставі складеної для тієї нагоди постанови ради відділу банку, що разом визначає і всі умови продажу.

Коли за покупцем лишається на боргу якась часть покупної ціни, то борг той забезпечується заставним правом через накладення на продану землю заборони і, в разі прострочки якого-небудь платежа, виправляється через продаж землі порядком, визначеним у додатку до арт. 67 цього статуту.

Заставні акти і відчуження

72. Учинення других й дальших заставних актів на землі, заставлені в банку переводиться не інакше, як з відому банку і при умові сплати всіх недоплат, що перейшли пільговий строк (арт. 67 цього статуту), в тім числі і тих, на виплату яких банк давав позивальникові які-небудь полегкості (арт. 66 цього статуту).

73. Розділ заставленої землі і відчуження частини її допускається не інакше, як з дозволу банку. В таких випадках борг банкові може бути перекладений на нових власників круглими сотнями карбованців від строку первісної позички; при тому надається право банкові вимагати дострочну сплату частини позички або цілу суму її і виплати недоплатою.

74. Якщо заставлена банкові земля перейде від однієї особи до другої, на нового власника перекладається борг попереднього власника і переходять загалом усі зобов'язання останнього перед банком.

При тому належать до виплати всі недоплати, що перейшли дозволений протяг часу (арт. 67 цього статуту), в тому числі й ті, на виплату яких банком було дано першому власникові які-небудь полегшення (арт. 66 цього статуту). Акти про перехід права власності на такі землі вчиняються не інакше, як тоді, коли буде одержано від відділу банку відомості:

1) про суму капітального боргу й недоплаток, що повинні бути перекладені на нового власника;

2) про суму недоплати і різного роду правіжок, належних до виплати при складанні купчого запису;.

3) про те, чи не призначено або чи не буде призначено ту землю в продаж з торгів і на який саме строк.

Примітка. Коли земля переходить у спадщину або іншим безплатним способом, на нового власника поширюються всі полегкості виплати недоплаток, що було дано банком першому власникові землі.

Оплачування рахунків, паперів і копій планів

75. Акти й папери по всім умовам з участю Державного земельного банку підлягають обкладанню кріпосними, канцелярськими й іншими платежами, актовим, гербовим і іншим зборами на загальних підставах.

Примітка. Від гербового платежу увільняються тільки: а) всі прохання й інші папери, що подаються до банку, і від його виходять, про купівлю банком за свій кошт маєтків, б) умови про найом служачих до маєтків і листування по маєткам і в) всі папери по грошовим рахункам і квитки на внесені Державному земельному банку з окремими його відділами платіжі.

76. За видачу копій планів одбирається плата по таксі, яку затверджує міністр фінансів.

Оцінування земель, які купуються і приймаються у заставу

77. Ціна земель, що купуються або заставляються, визначається спеціальним оцінюванням.

78. Підставою спеціальному оцінюванню повинні бути прикмети землі й місцеві економічні умови, що мають постійний вплив на кількість прибутку від землі. Коли складається таке оцінювання, беруть на увагу середні продажні ціни однорідних земельних угідь у відповідній місцевості і середній за кілька років прибуток від оцінюємої землі.

79. Правила про оцінювання земель, що купуються й тих, що йдуть у заставу, затверджуються в порядкуві арт. 90 цього Статуту.

Видатки банку, справоздання і контроль

80. Сміта видатків по управлінню банком і переведенню операцій, по розгляді її в раді банку і як подасть свою думку Державний контроль, затверджується міністром фінансів. Тим самим порядком затверджуються додаткові асигнування до сміти, котрих не можна було мати заздалегідь на увазі при складанні сміти, за винятком тільки цілком негайних видатків, котрі можуть бути розрішені без порозуміння з Державним контролем з тим, щоб про це зараз же сповіщалося контролеві до відома.

81. Річне справоздання банку по розгляді його в раді і в банковому комітеті догляду, разом з їхніми висновками подається міністрові фінансів, і як він його ухвалить, надсилається державному контролерові, після чого з висновками останнього, вноситься в Раду Міністрів.

82. Періодичні баланси банку, так само річні справоздання оголошуються до вселюдного відома по формі, яку затверджує міністр фінансів по згоді з державним контрольором.

83. Ревізію видатків Державного земельного банку і перевірення грошових кас і комор його і тих цінностей, що зберігаються в тих касах і коморах, учиняє державний контролер згідно з правилами затвердженими в порядкуві арт. 90 цього статуту.

Напрямок діяльності банку

84. Загальне керування діяльністю Державного земельного банку належить міністрові фінансів, до помочи котрому утворюються комітет догляду, яко орган дорадчий при міністрові.

85. Комітет догляду складається з голови комітету, управителя Державного земельного банку або його товариша, двох представників Міністерства земельних справ, по призначенню міністра земельних справ, представника Київського земства, обраного від губерніального земського зібрання, і трьох представників од всеукраїнських організацій земельних власників, котрих призначає міністр фінансів.

86. До відання комітету догляду належить: а) обміркування напряму діяльності банку взагалі і по окремим губерніям зосібна, з метою найбільшої відповідності мобілізації землі інтересам держави і людності; б) подавання своїх висновків про всі питання, що йдуть на розгляд комітету з розпорядженням міністра фінансів.

Порядкування банком

87. Порядоккування Державним земельним банком накладається: а) на раду банку і б) на управителя банку і його товариша.

Рада Банку

88. Рада Банку складається з управителя банку, його товариша, чотирьох членів ради по призначенню міністра фінансів, двох представників Міністерства земельних справ, по призначенню міністра земельних справ, і одного від Державного контролю, по призначенню державного контролера.

89. До відання ради банкової належать: А. Справи, по яким постанови ради подаються на затвердження міністра фінансів, а саме: 1) про зміну або доповнення статуту; 2) видання правил про оцінювання земель, що купуються та йдуть у заставу, по купівлі маєтків коштом банку, про парцеляцію їх і продаж, про порядок діловодства, рахівництва й справоздання, про порядок, якими робиться ревізія банку та його місцевих установ, так само й інших; 3) відкриття й закриття місцевих відділів і канцелярій і визначення районів їхньої діяльності; 4) обміркування сміт

на видатки і розгляд річних справоздань; 5) визначення обсягу тих операцій, що мають бути і які передбачені статутом банку; б) випуск свідоцтв і зобов'язань банку; б[іжучі] справи, які належать до остаточного вирішення ради: 1) перевірення й затвердження оцінювань й висновків у справі купівлі землі коштом банку, що надходять від місцевих відділів, і фінансових планів по використанню і ліквідації цих маєтків; 2) визначення порядку господарського завідування землями, що належать банкові; 3) вирішення справ і питань по всім операціям банку, що йдуть на його розгляд з розпорядження управителя банку і по поданням управителів відділів, так само по проханням і скаргам заінтересованих осіб; 4) давання відділам провідних вказівок по всім операціям; 5) учинення актів і умов від імені банку і видавання уповноважень і довірчих листів в банкових справах; 6) сплачування свідоцтв і зобов'язань банку.

90. Правила по оцінюванню земель, що купуються і йдуть у заставу, про купівлю земель коштом банку, про парцеляцію і продаж їх розглядаються радою банку і затверджуються міністром фінансів по згоді, в належних випадках, з міністром земельних справ, а правила про порядок рахівництва, справоздання і ревізії - по згоді з державним контрольором.

Правила, що мають відношення до позичальників або власників свідоцтв і зобов'язань банку, міністром фінансів оголошуються до вселюдного відома.

91. Рада банку складає свої постанови й ухвали більшістю голосів, коли ж голоси нарівно поділяться, голос головуючого дає перевагу.

92. Управителів банку, в випадках незгоди з постановою ради, по справам, що остаточо вирішаються в раді, надається право, не приймаючи до виконання такої постанови, подати її на розпорядження міністра фінансів.

Управитель Банку

93. Управителеві банку належить розпорядча і виконавча влада по справах банку, оскільки її не надано віданню ради банкової й місцевих її установ.

Зосібна до обов'язків управителя належить: а) головування в засіданнях банкової ради; б) загальний напрямок і розвиток усіх операцій у відповідності з завданнями банку визначеними статутом, правилами і вказівками міністра фінансів; в) загальний догляд за господарським завідуванням маєтками банку і його майном, за цілістю всіх його кас і цінностей; г) загальний догляд за доладністю діловодства і рахівництва банку і його відділів і за додержанням статуту, правил, розпоряджень міністра фінансів і постанов банкової ради; д) подавання, кому належить, річних сміт і справоздань банку; е) розпорядження видатками з правом переставляти кредити в межах, показаних при затвердженню річних сміт банку; ж) призначення ревізії і командировання служачих по справам банку; з) розпорядження, що торкаються особистого складу служачих; і) поділ роботи поміж служачими центрального управління, правом накладати на них доручення по всім операціям банковим.

Товариш управителя банку

94. Товариш управителя банку є найближчим помічником управителя. На нього останнім може накладатися керівництво тих чи інших відділів центрального управління, рівно ж і виконання особливих доручень по всім операціям банку.

На випадок хвороби або тимчасової відсутності управителя банку, до виконання його обов'язків стає його товариш.

Члени банкової ради

95. Управитель банку може накладати на членів ради банку керівництво та завідування тими чи іншими відділами центрального управління, а також виконання особливих доручень по всім операціям банку.

На випадок хвороби або тимчасової відсутності товариша управителя банку, до виконання його обов'язків стає призначений міністром фінансів, по представленню управителя банку, заступник зі складу членів ради банку.

Начальники відділів

96. На начальників відділів центрального управління управитель банку накладає або самостійне завідування відділами, або обов'язки помічників членів ради банкової, які завідують відділами.

Крім того, на них може накладати управитель банку особливі доручення по всім операціям банку, а зокрема по ревізіям на місцях.

Центральна бухгалтерія і контроль

97. На головного бухгалтера і головного контролера банку накладається відповідальне керівництво і завідування бухгалтерією і контролем центрального управління банку згідно з статутом, правилами і вказівками ради банку та його управителя.

Місцеві установи банку

98. Завідування справами банку на місцях накладається на його відділи, що відкриваються в міру потреби.

99. Порядкування відділами банку накладається на:
а) ради відділів і б) на управителів відділів.

Рада відділу

100. Рада відділу складається з управителя відділу, п'ятьох членів ради по призначенню міністра фінансів і по одному представнику: Міністерства земельних справ, по призначенню міністра земельних справ, губерніального земського зібрання по обранню останнього і губерніальних організацій земельних власників; вибір організації належить міністру фінансів.

101. До відання ради відділу належить: А. Справи, по котрим постанови ради відділу подаються до затвердження ради банку, а саме: 1) розгляд справ по купівлі маєтків коштом банку і фінансових планів по використанню і ліквідації їх; 2) обміркування сміт видатків і розгляд річних справоздань; б. справи, що належать до остаточного вирішення ради відділу, а саме: 1) перевірення і затвердження оцінок по справам призначення позичок у порядку п.п. 1-го і 2-го арт. 29-го цього статуту; 2) дозвіл на позички на купівлю землі; 3) видача дозволених позичок; 4) догляд за виконанням з боку позичальників прийнятих на себе перед банком зобов'язань; 5) вирішення прохань позичальників про полегшення виплат; 6) призначення до продажу з торгів земель несправних позичальників банку; 7) вирішення прохань позичальників про дрібний поділ і відчуження заставлених земель, так само всякого роду умов про ті землі; 8) розгляді затвердження землевстроїтельних планів по ліквідації маєтків; 9) розцінка і розпродаж їх згідно з затвердженими фінансовими і землевстроїтельними планами; 10) господарське завідування маєтками банку згідно затвердженим фінансовим плану і смітам; 11) виконання інших обов'язків, накладених на раду відділів цим статутом, правилами і особливими розпорядженнями ради банку і його управителя.

102. Рада відділу складає свої постанови і ухвали більшістю голосів, в разі коли ж голоси поділяються нарівно, голос голови засідання дає перевагу.

103. В засіданні ради до розгляду землевстроїтельних планів ліквідації маєтків запрошується з правом рішачого голосу управляючий землемірно-технічним відділом при губерніяльній земельній комісії.

Засідання по таким справам вважаються законними тільки при участі в них представника міністерства земельних справ і управляючого землемірно-технічним відділом при губерніяльній земельній комісії, або їх заступників.

104. Управителі відділу в випадку незгоди з постановою ради відділу по справам, що мають остаточне вирішення в раді, надається право, не виконуючи тієї постанови, подати її на розпорядження ради банкової.

Управитель відділу

105. На управителя відділу накладається розпорядча і виконавча влада по справам відділу банку, оскільки її не надано вищим інстанціям і раді відділу.

Зокрема до обов'язків управителя відділу належать:

- а) головування в засіданнях ради відділу;
- б) напрямок і розвиток усіх операцій у згоді з завданнями банку, визначеними в статуті, в правилах і вказівках ради банку і управителя банку;
- в) виконання доручень ради банкової по складанню актів і умов од імени банку;
- г) догляд за господарським завідуванням маєтками банковими і майном банку, за цілістю усіх його кас і цінностей;
- д) догляд за порядком діловодства і рахівництва і за точним виконанням статуту, правил, розпоряджень ради банкової і управителя банку і постанов ради відділу;
- е) подавання, кому належить, фінансових планів по використанню і ліквідації маєтків і річних сміт і справоздань відділу;
- ж) розпорядження видатками в межах сміт;
- з) призначення ревізій і командировання служачих по справах відділу банку;
- і) розпорядження, що торкаються особистого складу служачих;
- к) поділ праці поміж служачих відділу по діловодству й рахівництву і накладання на них доручень у справах відомства відділів.

Члени ради відділу

106. На членів ради відділу управитель відділу може накладати керування і завідування тим чи іншим обсягом справ відділу, так само виконання доручень по всім операціям банку.

В разі хвороби або тимчасової відсутності управителя відділу, до виконання його обов'язків стає призначений

з розпорядження міністра фінансів, по представленню управителя банку, заступник із складу членів ради відділу.

Члени оцінники

107. На членів-оцінників управитель відділу накладає оцінювання й розцінки маєтків і всю діяльність на місцях по операціям банку; під час, коли члени-оцінники перебувають у тих самих місцях, де й відділи, вони беруть участь у всіх заняттях відділу.

При докладі справ раді відділу члени-оцінники мають право рішаючого голосу.

У випадках відкриття місцевих канцелярій відділу на членів-оцінників накладається керування і завідування ними.

Бухгалтерія і контроль

108. На головного бухгалтера й головного контролера відділу накладається відповідальне керування й завідування бухгалтерією і контролем відділу згідно статуту, правилам і вказівкам ради банку і відділів і їх управителів.

Урядові особи банку

109. Посади по Державному земельному банку належаче їм утримання, а також класи і розряди визначаються розписом і окремими законами.

110. Кількість служачих по окремих інституціях банку поза винятками, показаними в цьому статуті, встановлює міністр фінансів у залежності від розвитку операцій Банку.

111. З чистого прибутку банку вираховується щороку сума в розмірі до 10% для поділу між служачими, по розсуду міністра фінансів, поверх належного їм утримання. Це відрахування не повинно перевищувати 20% загальної суми утримання служачих.

112. Для забезпечення служачих банку, які покинуть службу, незалежно пенсії і допомог, що можуть бути призначені

з Державної скарбниці, банкові надається право утворити пенсійну касу. Кошти каси складаються з відрахувань з утримання урядовців і відрахувань з чистого прибутку банку в розмірах, визначених статутом каси, який затверджує міністр фінансів.

113. Голова комітету догляду Державного земельного банку призначається наказом Гетьмана, по представленню міністра фінансів по згоді його з міністром земельних справ.

114. Усі призначення на другі посади по Державному земельному банкові переводяться згідно закону від 24 липня 1918 р. «Про порядок призначення осіб на урядову службу».

Про Окремі відділи Державного земельного банку

115. Для завідування справами бувших «Государственного дворянского земельного банка» з «Особым его отделом» (по завідуванню справами колишнього Товариства взаємного поземельного кредиту) і «Крестьянского поземельного банка», які провадили свою діяльність в межах України, в складі Державного земельного банку утворені Окремі відділи на підставах, що зазначені в дальших артикулах.

116. Порядкування Окремими відділами по Дворянському і Крестьянському банкам накладається на раду Державного земельного банку і його управителя, а на місцях - на ради відділів і його управителів останніх.

117. До обов'язків рад банку і відділів, у межах компетенції їх по статуту Державного земельного банку, належить вирішення справ і питань по всім операціям згаданих банків, обміркування сміт і розгляд річних справоздань.

118. Управителів Державного земельного банку і управителям його відділів по порядкування Окремими відділами, у межах компетенції по статуту цього банку, належить розпорядча і виконавча влада по справам відділів, оскільки її не надано радам банку і відділів; зокрема до їхніх обов'язків віднесено: догляд за правильним провадженням діловодства і

рахівництва відділів і за точним виконанням законів і правил, що торкаються окремих відділів і розпорядження витратами в межах сміт.

119. Завідування Окремими відділами накладається в центральнім управлінні на членів ради банку, а в місцевих установах на членів ради відділів.

120. Відповідальне керівництво бухгалтерією і контролем Окремих відділів накладається на головних бухгалтерів і головних контролерів Державного земельного банку і його відділів, по надежности.

121. Виконання в відділах обов'язків по діловодству, бухгалтерії, контролю і касі накладається на відповідних служачих Державного земельного банку.

122. Кількість штатних посад, потрібних Окремим відділам, а також розмір сум на найом нештатних служачих, на канцелярські, господарські та інші видатки по тим відділам, визнає рада банку і в смітному порядку (арт. 80 цього статуту) затверджується міністром фінансів.

123. Всі видатки по утриманню Окремих відділів і по всім їх операціям упадають відповідно на надходячі до коштів Державного земельного банку відрахування від платежів позичальників «Государственного Дворянского земельного банка, Особого его отдела и Крестьянского поземельного банка».

Примітка: Раді Державного земельного банку, з дозволу міністра фінансів, надається право видавати особам, що служать в банкові, додаткову платню за рахунок коштів по утриманню Окремих відділів.

124. Переведення операцій на місцях по позичкам і заставам бувших «Дворянского банка с Особым его отделом и Крестьянского банка», належить до обов'язку місцевих відділів Державного земельного банку, котрі по всім цим операціям провадять особливі книги й справоздання.

Примітка: Операції видачі нових позичок на купівлю й під заставу землі окремі відділи не проводять. З тих незакінчених справ, що є в діловодстві відділів, у залежності від змоги набуття заставних листів і державних свідоцтв «Дворянського и Крестьянского банков» закінчуються Окремими відділами лише ті справи, по яким до часу затвердження статуту Державного земельного банку наспіли чи затвердження від старшого нотаря купчого акту - по справах купівлі землі, чи видачі заставного підпису - по справах про заставу землі. Всі ж інші справи, що не суперечать цілям Державного, земельного банку і в межах максимальної земельної норми цього банку, на бажання сторін, закінчує Державний земельний банк на підставі його статуту.

125. Окремі відділи провадять рахунки по позичкам, що числяться на заставлених їм маєтках, а також заставним листам, свідоцтвам і зобов'язанням «Дворянского банка, Особого его отдела и Крестьянского банка», і по кінці кожного року складають справоздання про їх операції.

Примітка 1. Випущені «Государств. Дворянск. Земельным банком, Крестьянским поземельным банком» і Товариством взаємного поземельного кредиту заставні листи, державні свідоцтва і іменні зобов'язання в сумі, що визначається згодою Української Держави з Великоросією, визначаються за державні боргові зобов'язання (арт. 7 цього статуту).

Примітка 2. Прибутки з операцій Окремих відділів причисляються до резервного капіталу Державного земельного банку і разом з ним складають фонд, що забезпечує поповнення можливих утрат по Державному земельному банку з окремими його відділами (арт. 8 і 9 цього статуту).

126. За позичальниками і винуватцями «Государственного Дворянского земельного банка; Особого его отдела и Крестьянского поземельного банка» залишаються всі права й зобов'язання по статутам тих банків, за винятком права на

перестрочку боргу і на додаткові позички з окремих відділів Державного земельного банку (арт. 115 цього статуту).

На протязі трьох років зі дня затвердження цього статуту на прохання позичальників їм можуть бути видавані додаткові позички з Державного земельного банку понад борг по першим позичкам Окремих відділів, з перекладом того боргу, згідно п. п. 1, 2 і 3 арт. 140 цього статуту, на Державний земельний банк і з тим, що позичальник подаватиме виплати по первісній позичці в першому розмірі, але прийме нероздільну відповідальність по обом позичкам перед Державним земельним банком на загальних підставах цього статуту.

В тім заставнім підписі, що в таких випадках видає позичальник замість першого, зазначається чи готовими грішми, чи процентовими паперами, і якими саме, в якій сумі і на який строк видані як перша, так і додаткова позички, а рівно й розміри піврічних виплат по ним. Наложена на маєток заборона по первісній позичці вноситься, і від імені Державного земельного банку накладається нова заборона на загальну суму боргу.

Розрішення позичок під маєтки, які перевищують земельні норми, передбачені арт. 36 цього статуту, залежать від ради банку, вся ж справа про ці позички, видача їх, рахівництво і догляд за тим, щоб позичальники виконували свої обов'язки, належить до відання відділу банку.

Примітка: Спосіб сплачування капітальних боргів, обтяжуючих маєтки, котрі були заставлені в провадивших свою діяльність на території Української Держави «Государственном Дворянском земельном банке, Особом его отделе и Крестьянском поземельном банке» після остаточного розподілу відповідальності між Україною і Великоросією по випущених цими банками заставних листах, державних свідоцтв і іменних зобов'язань буде визначений окремо в законодавчому порядку.

127. При передачі маєтків з Окремих відділів Державного земельного банку в цей останній, капітальні борги, що обтяжують маєтки, перекладаються на Державний земельний банк; ті ж недоплатки й різного роду платежі, що є на той час як маєток переходить у заставу Державному земельному банку, сплачуються остаточно.

Операції по землям, заставленим у земельних банках, також і в Окремих відділах Державного земельного банку

128. Державному земельному банку надається право провадити передбачені в цьому статуті операції з маєтками, що є в заставі у Окремих відділів цього банку (арт. 115 цього статуту), а також у земельних банків, статuti яких відповідно поповнено, згідно закону 26 квітня 1906 р.

129. Державний земельний банк приймає на себе той борг земельному банку, що лічиться на маєтку, і тоді маєток увільняється від застави земельному банку.

130. Заборони по видачі заставного свідоцтва і по видачі позички здійснюються при умовах, зазначених у п. 3 арт. 29 цього статуту, одночасно з затвердженням купчого акту, а при операціях, зазначених в п. п. 1, 2 і 4 того ж арт., одночасно з призначенням позички до видачі, для чого земельний банк задалегідь передає Державному земельному банку заставне свідоцтво з записом про скасування застави і надсилає розрешуючі статті на скасування заборони по видачі позички.

131. Коли справа торкається частки заставленого земельному банку маєтку то замість того, щоб передавати заставне свідоцтво, земельний банк, посилаючи старшому нотареві розрешуючі статті про незаборонність відчужуємого участку по видачі позички, видає Державному земельному банку посвідчення про свою згоду на увільнення відчужуємого участку від заборони по видачі заставного свідоцтва.

132. Начислені на заставлений земельному банку маєток недоплатки по платіжкам банку сплачує Державний

земельний банк одночасно з перекладом на нього боргу згідно з правилами §11 Статуту акційного земельного банку.

133. По прийнятому на себе боргу Державний земельний банк виплачує, згідно §§ 34 і 19 Статуту акційного земельного банку, піврічні платежі обраховані в першому розмірі, відповідно спочатку виданій позичці і тим умовам, на яких її видано, аж поки скінчиться строк позички, або вона буде раніш строку сплачена.

134. Державному земельному банкові належить право як одночасно з прийняттям на себе боргу, так і надалі, вимагати з метою зменшення розміру строкових платіжів перестройки взятого на себе боргу, по округленні його до повних сотків карбованців виплатою відповідної суми.

135. Державний земельний банк має право кожного часу сплатити взятий на себе борг заставними листами земельного банку по номінальній ціні.

136. Державний земельний банк сплачує раніш строку взятий на себе борг (або частку його) у всіх тих випадках, як маєток (або частки його), по котрому борг був прийнятий, увільниться від застави у Державнім земельнім банку раніш повної сплати взятого банком на себе боргу.

137. Одержуючи від земельного банку заставне свідоцтво з написом про зменшення застави або згаданого в арт. 131 цього статуту посвідчення, Державний земельний банк видає земельному банкові письмове зобов'язання, що приймає на себе борг по тим заборонам, що знімаються. Це зобов'язання, складене по формі, затвердженій від міністра фінансів по згоді з міністром юстиції, записується в книгу Державного земельного банку.

138. У випадку уперестройки боргу після того, як Державний земельний банк видає земельному банкові зобов'язання (арт. 137 цього статуту) або при сплаті до строку частини боргу, Державний земельний банк видає земельному

банкові нове зобов'язання з відповідними змінами попередніх умов.

139. Зобов'язання, видані від Державного земельного банку (арт. 137 і 138 цього статуту) забезпечуються як тим, що в заставі у банку і тим, що належить йому майном, так і всім добром Української Держави.

140. Операції з маєтками, що в заставі у Окремих відділів Державного земельного банку, переводяться в згоді з тими підставами, що викладено в попередніх (129-139) артикулах без видачі зобов'язань, які завбачені арт. 137, і з додержанням, крім того, таких правил:

1) Переклад боргів, які лежать на тих маєтках, що в заставі в указаних Окремих відділах на Державний земельний банк учиняється через переписання боргу по книгах цих відділів на ім'я Державного земельного банку.

2) При перестрочці прийнятого на Державний земельний банк боргу або при сплаті його до строку, в книги Окремих відділів записуються відповідні зміни.

3) При сплаті боргу до строку по позичкам, виданим з «Государственного Дворянского земельного банка» в протязі часу з 7 липня 1900 р. до 28 грудня 1904 р., Державний земельний банк виплачує Окремому його відділові по завідуванню справами «Дворянского банка», несплачену частку приплати на покриття курсової різниці.

4) Коли Державний земельний банк набуває частини маєтків, що в заставі у вказаних Окремих відділах, він приймає на себе ті борги, що лежать на маєтках у сумах, які вкажуть продавці в межах повного оцінювання тих маєтків, що продаються. Правило це повинно бути додержано й тоді, коли Державний земельний банк видає позички під частини тих маєтків, що в заставі в Окремих відділах.

141. Рахівництво по операціям, що провадить Державний земельний банк на підставі арт. арт. 129-140 цього статуту

установлюється окремими правилами, які затверджуються в порядкуві арт. 90 цього статуту.

142. До цього статуту додаються:

1. Таблиця строків позичок, виданих з Державного земельного банку чотирьох з половиною процентовими свідоцтвами і плат по ним.

2. Правила про продаж з торгів земель, заставлених в Державному земельному банкові;

3. Про іменні зобов'язання Державного земельного банку.

В. об. Голови Ради Міністрів, сенатор М. Василенко
Міністр фінансів А. Ржепецький

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. С. 259–280.

УРЯД ПІВДНЯ РОСІЇ

№ 59

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЕ СООБЩЕНИЕ ПО ЗЕМЕЛЬНОМУ ВОПРОСУ

В тяжелую пору великой смуты в страшные дни кровавых столкновений, Главнокомандующий Вооруженными Силами Юга России решил издать свой знаменательный «Приказ о земле». Выработанный в суровой обстановке военного лагеря, издаваемый при неслыханно трудных хозяйственных условиях, этот Приказ, конечно, не может принести с собою общего удовлетворения. Земельный вопрос слишком долго тревожил и терзал Русских людей, чтобы какое бы то ни было его разрешение могло в корне примирить нередко

противоречивые интересы и до конца успокоить давно разгоревшиеся страсти. Но оттягивать решение этого вопроса далее было невозможно, и 25 мая этот безнадежно запутанный узел был разрушен.

Сущность земельной реформы, возвещенной в приказе Главнокомандующего о земле, проста. Она может быть выражена в немногих словах: земля – трудящимся на ней хозяевам. Эта руководящая мысль приказа опирается на два стремления: охранить всякое землепользование, как оно установилось к настоящему времени, от нарушений, насилий и захватов, и передать трудящимся на земле хозяевам пригодные для ведения хозяйства земли казенные и частновладельческие.

Приказ имеет в виду создать в деревне твердый земельный порядок и обеспеченность жизни, дабы трудящийся на земле хозяин не страдал от посягательств в настоящем и от неопределенности в будущем.

Устанавливая общее положение об отчуждении земель в пользу трудящихся на них хозяев, Приказ прежде всего определяет необходимые изъятия из этого положения, подсказываемые как требованиями справедливости, так и соображениями Государственной пользы. За прежними владельцами часть их владений сохраняется, но размер этой части не устанавливается заранее, а составляет в каждой отдельной местности предмет суждения волостных и уездных земельных учреждений, которым всего более знакомы местные хозяйственные условия. Правительственной власти принадлежит в этом отношении лишь утверждение решений местных учреждений в соответствии с пользой Государственной.

Свободными от отчуждения и подлежащими возврату законным собственникам признаются все надельные земли, земли, приобретенные с содействием Крестьянского Поземельного Банка и не превышающие установленного размера, участки, выделенные на отруб и хутора по законам

землеустроительным, церковно-приходские наделы, усадебные и высоко-культурные участки (сады, виноградники, поливные посевы и т. п.), земли, принадлежащие сельскохозяйственным опытным, ученым и учебным учреждениям и училищам, участки под промышленными заведениями (фабриками, заводами и т. п.), а также всякие вообще владения, не превышающие известных размеров.

Все отчуждаемые земли закрепляются за обрабатывающими их в настоящее время хозяевами в размерах, устанавливаемых местными земельными учреждениями, но эти учреждения не могут уменьшать заведенные уже хозяйства ниже норм Крестьянского Банка. Соответственно произведенному таким образом распределению, составляются акты о закреплении земель в собственность, подобные прежним документам о полюбовном размежевании общих дач. Эти акты – на бесспорное владение. На основании их выдаются крепостные документы, после уплаты Государству полной стоимости земли новыми собственниками.

Земли, хотя и без немедленного размежевания, передаются в вечную, наследственную собственность каждого хозяина. Такой порядок землепользования всего более обеспечит хорошее ведение хозяйства. Этим устанавливается коренное отличие ныне осуществляемой земельной реформы от всяких опытов коммунистического характера, столь ненавистных Русскому крестьянству.

Земля отчуждается не даром, а за выплату Государству стоимости ее. Это – другая важная сторона новых земельных правил, отличающая их от неисполнимых и несправедливых посулов дарового и всеобщего наделения. Такая передача земли обеспечивает переход ее к настоящим, прочным хозяевам, а не ко всякому падкому на даровщину и чужому земле человеку.

Плата за отчуждаемую землю должна вноситься оптовыми собственниками хлебом, который ежегодно ссыпается в государственный запас, с каждой десятины

в размере пятой части принимаемого за средний урожай одного из главных хлебов (ржи или пшеницы), и в общем достигает за десятину пятикратного среднего урожая с нее зерна. По постановлению Правительства или по ходатайству плательщиков, предоставляется заменять хлебные платежи денежными по рыночной стоимости хлеба к сроку платежа.

Таким образом, уплачивая скопщину, значительно уменьшенную по сравнению с той, какую обычно в прежнее время платили с'емщики земли, оставаясь притом вечными арендаторами, новый владелец через двадцать пять лет погашает весь лежащий на его участке долг и становится полным собственником своего участка.

Соотношение стоимости взимаемого Государством хлеба с продажною ценою отчуждаемой десятины земли почти то же, что было при прежних условиях хозяйственной жизни: земли, имеющие урожайность в 40–50 пудов, при цене пуда пшеницы в рубль, стоили около 200–250 р. за десятину; отношение и прежде было, следовательно, пятикратным.

Выручка Государства от хлебных взносов новых собственников должна служить основным источником для вознаграждения за отчужденную землю прежних ее владельцев, расчет с которыми Правительство признает обязательным. Разработка подробностей этого расчета возлагается приказом Главнокомандующего на Управление Финансов. Рассчитываться с бывшими собственниками предполагается или хлебом в натуре или стоимостью его в деньгах.

Но для того, чтобы эта операция была безубыточна для казны, уплату вознаграждения придется, конечно, рассрочить на большее число лет.

Приказ предусматривает судьбу советских и коммунистических хозяйств, обязывая сохранять в распоряжении Правительства или волостных земельных учреждений все уцелевшие при большевиках промышленные

и государственного значения хозяйства, производя отчуждение из них немедленно только арендных земель.

Далее – устанавливается неременная обязанность земельных учреждений, при укреплении земель за хозяевами, в первую очередь удовлетворять воинов борющейся за государственность армии, арендаторов, постоянно живущих на чужой земле и т. п. На земельные же учреждения возлагается право и обязанность действительного наблюдения за тем, чтобы вся земля была обработана и засеяна, а урожай собран.

Таким образом, с введением новых правил, во всех занимаемых войсками Главного Командования местах устанавливается охрана действительного землепользования, какое в этих местах сложилось. Всякое владение, на каком бы праве оно ни осуществлялось ко времени обнародования правил, не может быть нарушаемо никакими самовольными захватами и насилиями. Одни лишь местные земельные учреждения распоряжаются отныне землею согласно новым правилам о земле, возвращая прежним собственникам угоды, не подлежащие отчуждению, закрепляя земли, которые подлежат отчуждению, за новыми собственниками и наблюдая за тем, чтобы все пригодные для сельско-хозяйственного пользования земли были своевременно обработаны и засеяны, а урожай – собран. Но, во всяком случае, при всех изменениях владения, каждому посевику непременно обеспечивается право снять урожай, а каждому обработавшему землю – оплата его труда.

Чрезвычайное разнообразие хозяйственных и почвенных условий не допускает единообразного практического осуществления основных мыслей приказа на всем обширном пространстве России. Посему, проведение в жизнь приказа Главнокомандующего предполагается возложить на Волостные Земства, предоставив им широкие полномочия. Положение о Волостном Земстве уже подготовлено. Но, прежде чем ввести это положение в действие, необходимо обсудить и сообразовать

с ним также и положение об Уездных и Губернских Земствах. Затем и после введения в действие Положения о Волостном Земстве потребуется более или менее значительное время на некоторые подготовительные действия и на производство выборов земских гласных. Наконец, Волостным Земствам на первое время необходимо будет обратить особое внимание и на другие стороны местной жизни, не менее важные, чем землеустройство, и в особенности на охрану безопасности и на упорядочение народного хозяйства. Поэтому, чтобы не задерживать проведения в жизнь «Приказа о Земле», впредь до прочного устроения и упорядочения земской жизни, осуществление земельных мероприятий временно возлагается на Волостные и Уездные Земельные Советы, действующие на основании ныне же издаваемого «Временного Положения о земельных учреждениях». Эти Советы учреждаются на один год.

Это нисколько не нарушает первоначальных предположений «Приказа о Земле». Члены Волостных Земельных Советов избираются особыми Земельными Волостными Сходами, составляемыми из того же круга лиц и избирающими членов из той же среды, как и в Волостных Земствах, а именно – из мелких земельных собственников крестьянского типа, с участием старших представителей от владеющих землею в пределах волости церковных приходов и училищ и всех прочих землевладельцев. Равным образом и в Уездных Земельных Советах половина членов (четыре из восьми) состоит из лиц, избранных теми же Волостными Земельными Сходами.

Волостные и Уездные Земельные Советы, снабженные широкими полномочиями, разрешают окончательно все земельные дела. Лишь некоторые вопросы, имеющие общегосударственное значение, доводятся до Высшей Правительственной Власти. Столь обширные права предоставляются местным учреждениям в уверенности,

что они отнесутся при выполнении возлагаемых на них обязанностей с полным вниманием к интересам хозяйственной жизни и пользе государственной.

Реформа, возвещенная Приказом Главнокомандующего о земле, может показаться одним слишком крайней и социалистической, другим – чересчур односторонней и недостаточной. Все будут ее критиковать, ибо земельный вопрос может решаться на тысячу ладов, и каждый имеет свое решение, которое кажется ему лучше, чем другие. Но те, кто вникнут в существо дела, должны будут признать, что, далекая от мечтаний социализма, реформа эта все же решительно ставит самый важный и больной вопрос русской хозяйственной жизни и не останавливается на полумерах.

Когда речь идет о восстановлении самых основ Государственной жизни, Государство в праве требовать от всех самых тяжких пожертвований и самого напряженного труда. Все должны твердо помнить, что нет тех лишений и тягот, которые мы не должны были бы принять на себя для восстановления мира и согласия на Родной Земле. Без этого нам не изжить лихолетья и не вернуть России.

ПРИКАЗ О ЗЕМЛЕ

8-го апреля 1920 года мною отдан приказ о разработке мероприятий по земельному вопросу на следующих основаниях:

1. Вся годная к обработке земельная площадь должна быть надлежащим образом и полностью использована.

2. Землей должно владеть на правах прочно укрепленной частной собственности возможно большее число лиц, могущих вкладывать в нее свой труд.

3. Посредником между крупным землевладением и новыми собственниками должно быть Государство.

В развитие этих оснований приказываю:

I. В местностях, занимаемых войсками Главного Командования, ввести в действие утвержденное мною 25 сего мая и прилагаемые при сем «Правила о передаче распоряжением Правительства Казенных, Государственного Земельного Банка и частно-владельческих земель сельско-хозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев».

II. Впредь до прочного устроения и упорядочения земской жизни на местах, осуществление земельных мероприятий, предусматриваемых упомянутыми в предшедшем (1) Отделе Правилами, возложить на Волостные и Уездные Земельные Советы, учреждаемые временно на один год и действующие на основании прилагаемого при сем «Временного Положения о земельных учреждениях».

III. Волостным и Уездным Земельным Советам при исполнении обязанностей, возлагаемых на них упомянутыми в Отделе I Правилами, иметь собственную заботу о предоставлении свободных земельных участков в первую очередь воинам борющейся за государственность армии и их семьям.

IV. Начальнику Финансового Управления в срочном порядке разработать и представить на мое утверждение предположения обоснования, порядке и сроках окончательного расчета Государства с собственниками отчуждаемых земель и о возмещениях Государственному Казначейству расходов по этим расчетам.

Генерал Врангель.

25 мая 1920 г. г. Севастополь.

Утверждаю

Главнокомандующий Вооруженными силами на Юге
России

Г е н е р а л Врангель.

25-го мая 1920 г. г. Севастополь.

ДАРФ. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 15–16 зв.

О НОВОМЪ ЗЕМЕЛЬНОМЪ ЗАКОНѢ

1. Для чего изданъ новый закон о землѣ

Приказъ о землѣ Главнокомандующаго отъ 25 мая с. г., объявленный Правительствующимъ Сенатомъ, какъ законъ, подлежащій неуклонному исполненію всѣми учрежденіями, изданъ для того, чтобы передать землю въ вѣчную собственность тѣмъ хозяевам-землепашцамъ, которые действительно въ ней нуждаются, крѣпко ее любятъ и смогутъ ее обработать.

Большевики-коммунисты и другіе социалисты говорятъ, что они отдають землю народу, но, не признавая вовсе права собственности на землю, они считаютъ, что вся земля должна принадлежать либо казнѣ, либо коммунамъ, а отдѣльные хозяева могутъ землею пользоваться только временно съ дозволеній комиссаровъ, комбѣдовъ и коммунъ; по ихъ законамъ и понятіямъ во всякое время каждаго хозяина можно удалить съ земли и отдать его землю коммунѣ или другому лицу.

Новый Земельный Законъ тоже отдаетъ землю народу, но не всему народу вообще, а передаетъ и закрѣпляетъ ее за каждымъ отдѣльнымъ хозяиномъ и при томъ въ вѣчную, заслѣдственную, нерушимую собственность.

Потому въ собственность, что только хозяинъ собственникъ, твердо знающій, что земля будетъ всегда принадлежать ему, не пожалѣетъ на нее труда, хорошо ее обрабатываетъ, удобритъ и улучшить, чего не едѣлаютъ ни арендаторъ, ни съемщикъ.

Чѣмъ больше земли, находившейся раньше въ пользованіи съемщиковъ и арендаторовъ, будетъ закрѣплено за ними на правѣ собственности, тѣмъ больше повысится ея производительность, т. е. даваемый ею урожай.

Законъ, кромѣ того, указываетъ, что земля передается «трудящимся на ней хозяевамъ», слѣдовательно тѣмъ

хозяевамъ, которые хотять и могутъ ее обрабатывать своимъ личнымъ трудомъ.

Представляется, по мнѣнію нѣкоторыхъ революціонеровъ, простымъ какъ будто дѣломъ, раздѣлить всю землю поровну между всѣмъ рѣшительно народомъ. Да что изъ этого выйдетъ?

Много въ каждомъ Государствѣ, да и въ Россіи не мало, такихъ людей, которые либо давно отъ земли отстали, либо никогда до нея дѣла не имѣли, которые вовсе земли и не хотять, а если бы имъ дать, то ее побросаютъ, либо будутъ сдавать въ аренду крестьянамъ же.

Землю надо дать, и Законъ ее даетъ настоящему трудящемуся на ней хозяину, у котораго еще отъ сохи да косы потъ не обсохъ.

Такой хозяинъ-труженикъ, да при томъ собственникъ своей земли, не броситъ землю безъ обработки, не оставитъ ее незасѣянной, а будетъ холить ее какъ мать родную, и землякормилица дастъ ему урожай. А чѣмъ больше уродится хлѣба, тѣмъ больше пользы и для хозяина и для всего народа. И солдатъ, и чиновникъ, и городской рабочій скажутъ ему за то спасибо.

Кого же, однако, считать трудящимся на землѣ?

Люди, которымъ придется теперь строить справедливый и хорошій земельный порядокъ, должны это сами решить.

Хозяинъ всю жизнь ходитъ съ любовью за своей землей, наладилъ все дѣло, вложить въ землю всѣ заботы и всѣ сбереженія, и сдѣлалъ свое хозяйство полезнымъ и для себя, и для другихъ.

Разорять такія хозяйства и отнимать у такихъ хозяевъ землю для одного только поравненія – новый Законъ не имѣетъ въ виду.

II. Какая земля по Закону должна отойти хозяевамъ – землепашцамъ.

К хозяевам – землепашцам отходят пахотныя, сѣнокосныя и пастбищныя: казенныя, банковская, помѣщичьи, городскія и вообще частновладѣльческія, кому бы онѣ не принадлежали, кромѣ только земель предоставленныхъ въ надѣль причтамъ, и монастырскихъ, а также принадлежащихъ ученымъ обществамъ и училищамъ. Объ этомъ говорится въ статьяхъ 2 и 3 Закона.

III. Какія земли не переходятъ къ крестьянамъ.

Не переходятъ къ крестьянамъ такія земли и имѣнія, гдѣ сейчасъ ведется какое-нибудь особенное хозяйство, очень полезное и цѣнное для всего народа, напримѣръ: имѣнія при сахарныхъ заводахъ, конскіе заводы и т. п. Эти имѣнія берётъ въ свое распоряженіе Правительство.

Однако, если въ такомъ имѣнія земли больше, чѣмъ надо для завода, то лишняя земля также передается крестьянамъ.

Это указано въ ст. 7 й Закона.

IV. Что оставляется бывшимъ владѣльцамъ имѣній.

Бывшимъ владѣльцамъ имѣній остаются усадьбы съ садами и огородами и небольшими участками полевой земли. Сколько полевой земли будетъ оставляться у владельцевъ, объ этомъ въ каждой волости должны обсудить. Волостные Земельные Совѣты и представятъ на утвержденіе Высшаго Правительства.

Кромѣ того, остаются во владѣніи собственниковъ имѣній лѣса, но за ними будетъ глядѣть казна.

Тамъ гдѣ лѣсовъ много, а земли мало, часть лѣса можетъ быть предназначена на раскорчевку и передана потомъ крестьянамъ.

Законъ также обезпечиваетъ сельскому населенію полученіе по справедливой цѣнѣ изъ лѣсовъ дровъ и строительныхъ матеріаловъ.

О томъ, что и какъ оставляется бывшимъ владѣльцамъ, говорится въ п. 6 – 8 статьи 2-й и въ п. 1 статьи 14-1, а о лѣсѣ – въ статьѣ 5-й Закона.

V. Когда и какъ переходять земли крестьянамъ.

Законъ устанавливаетъ такой порядок, чтобы земля перешла къ крестьянамъ и вообще землепашцамъ скорвѣ и проше, но чтобы при этомъ не было суматохи и разоренія, чтобы каждый засѣявшій землю могъ спокойно снять съ нея урожай и чтобы земля не оставалась лежать безъ пользы необработанной и незасѣянной.

Поэтому въ тѣхъ имѣніяхъ, гдѣ сейчасъ земля находится во владѣніи крестьянъ, все равно какъ они ею завладели, т. е. взяли ли ее въ аренду по договору съ владѣльцемъ, получили ли по распоряженію совѣтскихъ властей или даже захватили самовольно, каждый засѣявшій или обработавшій землю хозяинъ, пока остается сидѣть на этой землѣ и ею пользуется. Когда потомъ Волостные и Уѣздные Земельные Совѣты разберутъ права каждаго хозяина на землю, тогда, можетъ быть, кому прибавятъ, а кому, если много захватилъ, отбавятъ. Дѣло о землѣ будетъ разбираться по Закону, но это не будетъ мѣшать крестьянамъ обрабатывать ее, засѣвать и снимать урожай.

Спѣшить съ захватомъ въ свои руки земли – никому нѣтъ причинъ.

Тѣ земли, который должны перемѣнить своихъ хозяевъ по закону, перейдутъ въ пользованіе землепашцевъ, но будутъ переданы имъ по закону и по порядку.

При этомъ, чтобы не разрушать уже заведенныя хозяйства, въ первую очередь передаются земледѣльцамъ тѣ земли, которыя уже состоятъ въ ихъ пользованіи, либо заброшены владѣльцами и не обрабатываются ими. Какого хозяина слѣдуетъ считать обрабатывающимъ свою землю, хотя бы онъ самолично и не пахалъ ее, сказано въ первой главѣ.

Волостные Земельные Совѣты обслѣдуютъ это дѣло, установятъ кому и сколько дать такой земли, а Уѣздные Совѣты это утвердятъ и выдадутъ новымъ хозяевамъ владѣльческіе документы.

Всякая земля, которая остается во владѣніи крестьянъ по закону или вновь имъ предоставляется, укрѣпляется за ними въ нерушимую вѣчную собственность. Сначала, какъ сказано, выдаются имъ владѣльческіе документы, а когда будетъ выплачена стоимость земли, то взамѣнъ ихъ будутъ выданы крѣпостныя данныя.

Все это сказано въ статьяхъ 1, 11, 12 и 13 Закона.

VI. Даромъ или за выкупъ.

Ни въ одной странѣ на свѣтѣ нѣтъ и не можетъ быть такого Закона, чтобы земля давалась въ собственность даромъ. Большевики не требуютъ съ крестьянъ выкупа за землю, зато и не считаютъ землю собственностью крестьянъ, а Государства, и съ такой «даровой» земли любой честный трудящійся хозяинъ, по той или иной причинѣ, можетъ быть во всякое время согнанъ.

На «даровую» землю особенно охочи только проходимцы, которые и хозяйничать не умѣютъ и либо нарываютъ сдать отъ себя полученную землю въ аренду трудящемуся хозяину, либо вовсе ее забросать.

Законъ 25 го мая (статья 3-ья) твердо устанавливаетъ, что земля переходятъ къ трудящимся хозяевамъ – въ собственность, но за выкупъ.

Выкупъ этотъ небольшой и для крестьянъ очень удобный. Каждый годъ вносится казнѣ одна пятая часть среднягоурожая ржи или пшеницы, смотря по тому, какой хлѣбъ въ этой мѣстности болѣе сѣется, и черезъ 35 лѣтъ конецъ выкупу. Плата хлѣбомъ устанавливается за всякую землю: не только, за пахоту, но за сѣнокосъ и пастбище. Такъ, за каждую десятину сѣнокоса надо вносить въ Казну столько же зерна, сколько въ этой мѣстности полагается за десятину пахоты. Но за то уже никакихъ процентовъ на этотъ выкупъ не накладывается. Кто богатъ на деньги, можете внести выкупъ деньгами по той цѣнѣ, сколько стоитъ въ этой мѣстности зерно. Скажемъ, въ какой нибудь волости средній урожай зерна признается по 50

пудовъ съ десятины, значить за каждую десятину и пашни, и сенокоса надо будетъ платить казнѣ по 10 пудовъ зерна, или столько денегъ, сколько стоятъ эти 10 пудовъ по рыночной цѣнѣ хлѣба ко времени платежа.

Объ этомъ сказано въ статьяхъ 8, 9 и 10 Закона.

Въ тѣхъ случаяхъ, когда бывшій владѣлецъ имѣнія окажется на лицо, либо имѣніе принадлежать казнѣ или иному учрежденію, съ которымъ можно сейчасъ начать переговоры, Законъ дозволяетъ заключать добровольныя сдѣлки на покупку земли. Для того, чтобы при этомъ не были обижены местные крестьяне, и чтобы одинъ какой-либо хозяинъ не скупилъ много земли въ ущербъ другимъ, требуетъ, чтобы каждая такая сделка была одобрена Волостнымъ Земельнымъ Совѣтамъ.

О разрѣшеніи добровольныхъ сдѣлокъ по куплѣ-продажѣ земли говорится въ статьяхъ 4, 8 и въ п. 6 статьи 14 Закона.

Пока Совѣты обслѣдуютъ всю землю, всякій собственникъ можетъ ее продавать кому хочетъ. Новый владѣлецъ либо сохранить право на эту землю, если подходитъ подъ правила Земельнаго Закона, либо и отъ него, какъ отъ прежняго собственника, она будетъ отчуждена, по рѣшенію Земельнаго Совета, тѣмъ кто долженъ получить на нее право укрѣпленій.

VII. Кто вѣдаетъ всѣмъ земельнымъ дѣломъ.

Всѣмъ земельнымъ дѣломъ вѣдаютъ на мѣстахъ Волостные и Уѣздные Земельные Совѣты. Каждый Волостной Земельный Совѣтъ состоитъ не менѣе, какъ изъ 5 и не болѣе, какъ изъ 10 выборныхъ отъ Волостнаго Земельнаго Схода. Сходъ этотъ собирается такъ же, какъ и обыкновенные Волостные Сходы, но только на него допускаются, кромѣ старостъ и десятидворныхъ выборныхъ, еще по одному человѣку отъ cadaго хозяйства, не входящаго въ сельское или земельное общество, т. е. отъ имѣній частновладѣльческихъ и казенныхъ, причтоваго надѣла и т. п.

Установлено это потому, что въ земельных дѣлахъ имѣють интересъ не только крестьяне, но и всѣ вообще лица и учреждения, владѣющія землею въ предѣлахъ волости.

Справедливо также допускать на Волостные Земельные Сходы десятидворныхъ выборныхъ отъ хозяевъ, которые, хотя своей земли а не имѣють, но много лѣтъ арендуютъ землю у частныхъ владѣльцевъ или отъ казны, живутъ на этой землѣ и имѣють устройство на манеръ сельскихъ обществъ.

Въ тѣхъ Волостяхъ, гдѣ Волостные Земельные Совѣты не будутъ избраны до открытія Волостныхъ Земскихъ Собраній, выборы какъ Волостныхъ Земельныхъ Совѣтовъ, такъ и членовъ Уѣздныхъ Земельныхъ Совѣтовъ производятся уже не Волостными Земельными Сходами, а Волостными Земскими Собраніями. Если Волостное Земское Собраніе пожелаетъ, то по особому своему постановленію оно можетъ произвести новые выборы и въ томъ случаѣ, когда выборы были уже произведены раньше Волостнымъ Земельнымъ Сходомъ. Это сказано въ ст. 25 и примѣчаніи 1 къ ней новаго закона о Волостныхъ Земскихъ Учрежденіяхъ.

Всякое земельное дѣло, о чемъ бы оно ни было, должно разсматриваться Волостнымъ Земельнымъ Совѣтомъ.

Въ чемъ же будутъ заключаться главныя обязанности Волостныхъ Земельныхъ Совѣтовъ?

Чтобы правильно рѣшить, за кѣмъ укрѣпить землю, гдѣ и сколько, надо точно знать, сколько въ волости по каждому имѣнію земель, не обрабатываемыхъ самими владѣльцами, сколько такихъ земель, которыми пользуются землѣдельцы на арендномъ ила какомъ-либо иномъ правѣ и которыя должны быть укрѣплены въ собственность за тѣми, кто эти земли обрабатываетъ, и сколько должно быть оставлено неприкосновенно прежнимъ собственникамъ. Поэтому Волостные Земельные Совѣты должны прежде всего поручить толковымъ людямъ собрать всѣ необходимыя свѣдѣнія и сдѣлать всѣ нужные подсчеты. Если понадобится

измѣреніе земель, Совѣти могутъ получить казенныхъ землемѣровъ.

Въ первую очередь придется, конечно, устраивать тѣхъ хозяевъ, которые уже пользуются подлежащею отчужденію землею и обрабатываютъ ее, а затѣмъ уже распределять земли свободныя, никѣмъ не занятыя. Для этого Волостные Земельные Совѣты должны будутъ сообразить и составить предположенія, какой величины земельные участки слѣдуетъ оставлять каждому хозяину изъ состоящей въ его пользованіи земли и укрѣплять за нимъ въ собственность.

Чѣмъ крупнѣе будутъ такіе участки, тѣмъ крѣпче будутъ новыя хозяйства; чѣмъ мельче, тѣмъ больше народа устроится на землѣ. Но едва ли очень мелкіе хозяева будутъ въ состояніи удержать взятую на себя землю и окупить ее. Поэтому Законъ и указываетъ, что укрѣпляемые участки должны быть такого размѣра, чтобы на нихъ можно было вести прочное хозяйство.

Внимательно разобратся въ земельномъ дѣлѣ, установить хозяйственные размеры участковъ и справедливо укрѣпить землю за тѣми, кто на нее имѣетъ право по закону, и при томъ безъ разоренія уже наладившихся хозяйствъ – вотъ главнѣйшія обязанности Волостныхъ Земельныхъ Совѣтовъ.

Наблюдаютъ за дѣятельностью Волостныхъ Совѣтовъ и утверждаютъ ихъ рѣшенія Уѣздные Земельные Совѣты. Сюда же можно подать жалобу на Волостной Совѣтъ, если кто останется недоволенъ его рѣшеніемъ.

Въ Уѣздномъ Совѣтѣ половина членовъ также по выбору отъ Волостныхъ Земельныхъ Сходовъ, а председательствуетъ въ Уѣздномъ Совѣтѣ Уѣздный по Земельнымъ дѣламъ Посредникъ.

Чтобы не разводилъ напрасно жалобъ и судебной волокиты, а также въ надеждѣ, что въ Уѣздный Совѣтъ попадутъ дѣйствительно честные, неподкупные люди (сами же крестьяне ихъ будутъ выбирать), Закономъ установлено, что рѣшенія Уѣзднаго Совѣта являются окончательными и

жаловаться на ихъ рѣшенія можно только въ томъ случаѣ, если они допустить явное нарушеніе закона.

Въ Губерній назначается Губернскій Посредникъ, который долженъ прежде всего содѣйствовать тому, чтобы работа шла хорошо и быстро. Онъ назначаетъ помощниковъ Уѣзднымъ Посредникамъ, командируетъ куда надо землемѣровъ, будетъ имѣть особое наблюденіе за изготовленіемъ и выдачею документовъ на укрѣпляемые участки и т. д.

Обо всемъ этомъ говорится въ статьяхъ 4 и 11–16 Закона и во Временномъ Положеніи о Земельныхъ Учрежденіяхъ.

VIII. Сколько каждый хозяинъ можетъ получить земли.

Земля, какъ хозяйство, вездѣ разная и вездѣ ея неодинаково. Гдѣ песокъ, гдѣ глина, гдѣ черноземъ. Гдѣ мало, а гдѣ много.

Потому и законъ не говоритъ прямо, сколько каждому хозяину можно дать, или оставить земли, а предлагаетъ это обсудить самимъ крестьянамъ въ Волостныхъ и Уѣздныхъ Земельныхъ Совѣтахъ. Законъ только устанавливаетъ, что если у какого хозяина земли сейчасъ не больше, чѣмъ банковская норма (въ Таврической губерніи отъ 17 до 35 десятинъ на хозяйство), то такого хозяина трогать нельзя. Можно земли ему прибавить, если окажется много свободной, а отнять не разрешается, чтобы не разрушать налаженнаго хозяйства. Это написано въ пунктѣ 3 статьи 15 и въ пунктѣ 3 статьи 14.

IX. Объ арендѣ и скопщинѣ.

Въ тѣхъ мѣстностяхъ, гдѣ имѣнія до сего времени оставались во владѣніи казны или частныхъ владельцевъ, много этой земли осенью прошлаго года и весною этого года было дано крестьянамъ въ аренду или скопщину.

Какъ же быть крестьянамъ-арендаторамъ?

Кому платить и сколько?

Въ Законѣ опредѣленныхъ указаній объ арендѣ или скопщинѣ нѣтъ, а сказано только, что всѣ кто пользуется

землею, должны платить за нее выкупъ въ размѣрѣ одной пятой части средняго урожая.

Поэтому, за всякую землю, которая находится сейчасъ во владѣніи крестьяне, значить и за арендную, надо бы было платить на круге (чохомъ) за пахоту, сѣнокосъ и пастбище эту самую пятую часть средняго урожая зерна.

Но такъ какъ въ нынѣшнемъ году у многихъ хозяевъземлепашцевъ могутъ быть затрудненія, да и «средній» урожай надо еще сначала определить, то Главмокомандующій въ особомъ приказѣ 26 іюня разъяснилъ, что въ этомъ году крестьяне могутъ внести одну пятую не «средняго» урожая зерна и не за всю землю, а одну пятую действительная урожая, т. е. того, что на землѣ уродилось (зерна или сѣна).

Если при этомъ земля, съ которой снять урожай, была взята въ аренду по договору у владѣльца, то надо внести пату владѣльцу же въ томъ размѣрѣ, какъ эго установлено въ договорѣ, но не больше одной пятой части. Напримѣръ, если по договору съ арендатора слѣдуетъ одна третья часть, то вносится владѣльцу не треть, а только пятая, если же, скажемъ по договору слѣдуетъ одна шестая, то и вносится только одна шестая.

За тѣ же земли, которыми хозяева-землепашцы пользовалась безъ всякихъ договоровъ, плата натурою (зерномъ тѣхъ хлѣбовъ, какіе были засѣянь и сѣномъ) въ размѣрѣ одной пятой урожая текущаго года или деньгами, по стоимости этой одной пятой, вносится прямо въ Казну. Такіе же взносы въ Казну производятся и за тѣ земли, владѣльцы которыхъ или ихъ представители отсутствуютъ, хотя бы съемщики пользовались землею ихъ на основаній прежнихъ договоровъ.

Затѣмъ, будетъ ли плата внесена владѣльцу или казнѣ, все равно она засчитывается въ выкупъ за землю, какъ первый годовой платежъ.

Значить, крестьянамъ беспокоиться нечего. Никакой обиды или обмана быть здѣсь не можетъ.

Х. Кому законъ даетъ преимущества.

Преимущественное право на землю Законъ предоставляетъ постояннымъ кореннымъ жителямъ волости. Люди же изъ другихъ местностей которые недавно поселились, иди только что сюди пріѣхали, могутъ получить землю только въ томъ случаѣ, если ея хватить своимъ и еще останется излишекъ.

Среди мѣстныхъ, своихъ крестьянъ, въ первую годову закрѣпляется за земледѣльцами-арендаторами та земля, которую они постоянно арендовали у владѣльцевъ или казны, и особенно за тѣми, кто на арендованной землѣ поселился.

Вообще же законъ требуетъ, чтобы оказывалось всяческое преимущество тѣмъ хозяевамъ, которые сами или ихъ сыновья, или братья находятся въ Русской Арміи, борющейся за возстановленіе свободы, закона и порядка въ Россіи.

Все это вполне понятно и справедливо. Устанавливается это правило въ Отдѣлѣ III Приказа о землѣ и въ статьѣ 15 Закона.

Заботясь такимъ образомъ, о честныхъ и трудолюбивыхъ хозяевахъ, Законъ устраняетъ отъ земельныхъ дѣлъ коммунистовъ, дезертировъ, уклоняющихся отъ призыва въ войска и преступниковъ. Всѣ они не только не имѣютъ права участвовать въ Волостныхъ Земельныхъ Совѣтахъ и даже Волостныхъ Земельныхъ Сходахъ, но дезертиры, уклоняющіеся отъ призыва въ войска, и коммунисты не получаютъ вовсе земли.

Также Законъ строго относится къ коммунамъ. Всѣмъ извѣстно, что это чрезвычайно вредная выдумка, которая противна законамъ Божескимъ и человѣческимъ, пріучаетъ людей къ лѣни и превращаетъ ихъ изъ хозяевъ, любящихъ семью, землю и трудъ, въ безсловесныхъ и лѣнивыхъ рабовъ.

Ничего путнаго изъ коммунъ нигдѣ не выходитъ, не вышло это и у большевистскихъ комиссаровъ, но коммуны нужны имъ, чтобы легче властвовать надъ народомъ.

Поэтому-то всѣ коммуны Закономъ уничтожаются. Земля отъ нихъ отбирается и передается въ распоряжение Волостныхъ Земельныхъ Совѣтовъ, которые передадутъ эту землю трудолюбивымъ и работающимъ хозяевамъ.

Это сказано въ статѣ 5-ой Закона, во Временномъ Положеніи о земельныхъ учрежденняхъ и въ особомъ приказѣ Главнокомандующаго.

XI. Что еще требуется закономъ.

Земельный Законъ много даетъ крестьянамъ: онъ даетъ имъ и землю, и волю, и порядокъ въ деревнѣ, а требуетъ отъ нихъ только одного, чтобы аккуратно платили выкупъ, да засѣвали землю.

Потому что, если земля останется незасѣянной, отъ этого вредъ не только хозяину, но и всему Государству.

И если кто оставляетъ землю необработанной и незасѣянной, значить ему земли вовсе не надо. Таковую брошенную лежать землю, Волостные Совѣты могутъ отобрать отъ нерадиваго хозяина и отдать тому, кто лучше съ нею управится.

Такъ говорится въ статѣ 18-ой Закона.

XII. Гдѣ можно навести справки и получить разъясненія.

Если за тѣмъ всѣмъ, что здѣсь написано, всетаки кто изъ крестьянъ чего-либо не пойметъ, такой хозяинъ пусть обратится къ Губернскому или Уездному Земельнымъ Посредникамъ; Губернскій Посредникъ находится въ Губернскомъ городѣ, а Уѣздный – въ каждомъ уѣздномъ городѣ; они получаютъ указанія отъ Правительства и обязаны во всякое время растолковывать и разъяснять Законъ и объяснять, какъ его лучше исполнить.

Если посредникъ будетъ въ отъѣздѣ, можно обратиться къ секретарю или одному изъ членовъ Уѣзднаго Совета. Если же мѣстность эта находится возлѣ самого фронта, то при Арміи имѣется Представитель Управленій Земледѣлія, который

также не откажетъ любому просителю въ необходимыхъ объясненіяхъ. Объ этомъ особенно надо помнить солдатамъ.

Вообще Законъ оберегаетъ интересы воиновъ, находящихся на фронтѣ, и имъ беспокоиться нечего; но все же, если у кого изъ солдатъ появится какое сомнѣніе, или просто захочетъ поразузнать толкомъ про законъ, пусть попроситъ разрѣшенія своего ближайшаго Начальника—Командира и отправится къ Представителю Управленій Земледѣлія и Землеустройства при Арміи.

Кромѣ того, въ городѣ Севастополь всѣ разъясненія и справки даются непосредственно Управленіемъ Земледѣлія и Землеустройства (Таврическая, 20, Уголь Большой Морской), каждый день, не исключая праздниковъ, отъ 11 до 1 часу дня.

ДАРФ. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–5зв.

№ 61

ПРАВИЛА О ПЕРЕДАЧЕ РАСПОРЯЖЕНИЕМ ПРАВИТЕЛЬСТВА КАЗЕННЫХЪ, ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА И ЧАСТНОВЛАДЕЛЬЧЕСКИХЪ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО ПОЛЬЗОВАНИЯ В СОБСТВЕННОСТЬ ОБРАБАТЫВАЮЩИХЪ ЗЕМЛЮ ХОЗЯЕВЪ

Ст. 1. В мѣстностяхъ, на которые распространяется власть Главнаго Командованія Вооруженными Силами на Юге Россіи, всякое владеніе землею (сельско-хозяйственного пользованія, независимо отъ того, на какомъ правѣ оно основано и въ чьихъ рукахъ оно находится, подлежитъ охранѣ Правительственной Власти отъ всякаго захвата и насилія. Все земельные угодья остаются во владѣніи обрабатывающихъ ихъ или пользующихся ими хозяевъ. Измененія этого владѣнія допускаются лишь въ порядкѣ, установленномъ настоящими Правилами (ст. с.т. 2, 6, 7, 10, 12, 13 и 18, п. 1).

Ст. 2. Охрана владения, не основанного на актах о праве собственности, не распространяется на захваты, произведенные из земель: 1) наделных, 2) купленных при содействии Крестьянского Банка по установленным для сего нормам, 3) выделенных на отруба и хутора по законам землеустроительным, 4) отведенных в надел церквам и принтам, а также монастырских и вакуфных, 5) принадлежащих сельскохозяйственным опытным, ученым и учебным учреждениям и училищам, 6) усадебных, огородных, равно как занятых искусственными насаждениями, поливными посевами и особо ценными культурами (виноградниками, хмельниками, табачными плантациями и т. п.) или садами, кому бы и в каком размере таковые земли ни принадлежали, 7) под мельницами, фабриками и заводами и другими постройками промышленного характера в размере, необходимом для правильной их работы, а также занятых подсобными к ним сооружениями и устройствами, и 8) частновладельческих сельско-хозяйственного пользования, подлежащих сохранению за владельцами в том предельном размере, который будет для сего установлен по представлениям Уездных Земельных Советов Высшею Правительственною Властью (ст. 14, п. 1). Охрана собственности на эти земли и возврат их, в случае захвата, законным собственникам производится распоряжениями Волостных Земельных Советов и Правительственной Власти.

Ст. 3. Все, за исключением упомянутых в предшедшей (2) статье, пахотные, сенокосные и выпасные угоды казенных, Государственного Земельного Банка и частновладельческих имений, и в первую очередь не обрабатываемые самими собственниками или оставленные ими без надлежащего использования, либо сдаваемые обычно в аренду за деньги или из части урожая, подлежат передаче трудящимся на земле хозяевам в собственность мелкими участками, с обложением новых владельцев этих земель, впредь до оплаты Государству

их стоимости, особыми Государственными сборами хлебом или деньгами (ст. ст. 8, 9 и 10). Порядок и сроки расчета Государства с бывшими собственниками упомянутых земель будут определены особыми правилами.

Ст. 4. Забота о сохранении в руках трудящихся хозяев обрабатываемых ими земель, мероприятия, необходимые для прочного укрепления за ними этих земель, во всех случаях, когда не последует об их покупке добровольных соглашений с законными собственниками, и обязанности по установлению и охране земельного правопорядка и передаче земель мелкими участками в собственность трудящихся на земле хозяев возлагаются, впредь до прочного устроения и упорядочения земской жизни на местах, на учрежденные временно, на один год, Волостные и Уездные Земельные Советы, действующие на основании «Временного Положения о земельных учреждениях», в порядке, установленном статьями 11–16 настоящих Правил.

Ст. 5. Все казенные леса сохраняются в распоряжении заведующих ими Правительственных учреждений, а частновладельческие принимаются под наблюдение тех же учреждений. Волостным Земельным Советам предоставляется выяснение потребностей местного населения в топливе и строительных материалах и в расширении сельскохозяйственного пользования за счет лесных площадей, а также интересов этого Населения в способах разработки леса. Постановления Волостных Земельных Советов по этому предмету, по проверке и обсуждении их ведающими лесное дело Правительственными учреждениями и по одобрении Уездными Земельными Советами, приводятся в исполнение, с обеспечением лесовладельцам причитающегося им вознаграждения.

Ст. 6. Устроенные на казенных, частновладельческих или общественных землях коммунальные хозяйства, за исключением из них земель, подлежащих возвращению их

владельцам на основании ст. 2 настоящих Правил, поступают в распоряжение Волостных Земельных Советов, которые либо учреждают для заведывания этими хозяйствами особые управления, либо устраивают в них трудящихся на земле хозяев.

Ст. 7. Советские хозяйства, устроенные в пределах волости, а также имение, в котором ведется культурное или промышленное хозяйство, имеющее государственное или краевое значение, переходят всецело в распоряжение Правительства и могут быть им передаваемы для заведывания либо особым казенным управлением, либо Волостным Земельным Советам, с обязательством сохранения в них инвентаря, правильного хозяйства и всех хозяйственных обзаведений. Отчуждение из этих имений угодий сельскохозяйственного пользования трудящимся земледельцам, сверх обычно сдававшихся последним в аренду, производится с учетом необходимости сохранения находящихся в таких имениях сельско-хозяйственных промышленных предприятий и заводов.

Ст. 8. Впредь до укрепления за новыми владельцами земельных участков, о покупке которых у прежних собственников не последовало взаимного добровольного соглашения, а по укреплении – до уплаты Государству за укрепляемые участки полной их стоимости деньгами или натурою (зерном), – хозяева, в пользовании которых находятся эти земли, облагаются сборами в деньгах или зерном в средства Государства. Сборы эти предназначаются на покрытие лежащих на земле долгов кредитным учреждениям и частным лицам и в Государственный фонд для вознаграждения бывших собственников этих земель.

Ст. 9. Размер упомянутых в предшедшей (8) статье сборов хлебом или деньгами с новых собственников отчуждаемых земель определяется на следующих основаниях:

1) полную оплатою Государству стоимости каждой десятины удобной земли, – без различия – пахотной, сенокосной или выпасной, – признается сдача в государственный запас хлеба в зерне преобладающего в данной местности посева (ржи или пшеницы) в количестве пятикратного, среднего за последние 10 лет, урожая этого хлеба с одной казенной десятины;

2) размеры среднего, за последние 10 лет, урожая ржи или пшеницы с десятины для каждого уезда, части уезда или волости, без различия размеров владений посевищиков выясняются Уездным Земельным Советом на основании имеющейся земской статистики, сведений Волостных Земельных Советов и других данных и представляются в установленном порядке на утверждение Совета при Главкомандующем;

3) причитающееся в оплату отчуждаемых участков количество хлеба вносится новыми собственниками в течение двадцати пяти лет ежегодно равными частями, составляющими на каждую десятину одну пятую часть среднего урожая;

4) плательщикам, в случае их о том ходатайств и удостоверенной Волостными Земельными Советами их неплатежеспособности, либо повреждения урожая в связи с военными действиями, может быть предоставляема, по постановлениям Уездных Земельных Советов, отсрочка той или иной части причитающихся за первый год взносов, с присоединением отсроченной части к взносам последнего платежного года (п. 3);

5) плательщику предоставляется во всякое время досрочно произвести полную оплату стоимости всего или части укрепляемого за ним участка земли взносом хлеба или денежной стоимости его по рыночным местным ценам времени уплаты;

6) Правительству, в случае государственной надобности, а также плательщикам, по их о том ходатайствам,

предоставляется заменять годовые хлебные платежи деньгами по рыночной стоимости хлеба к сроку платежа;

7) порядок сбора хлеба, места и сроки ссыпки, определение необходимого качества ссыпаемого зерна и разрешение вопросов об условиях замены зерна денежными сборами устанавливаются инструкциями, издаваемыми Начальником Управления Финансов, по соглашению с Начальниками Управлений Гражданского и Снабжения.

Ст. 10. Разверстка между плательщиками (отдельными хозяевами, товариществами и обществами) установленных сборов, взыскание, хранение и сдача их по назначению возлагаются на Волостные Управления, под наблюдением податной инспекции. В случае невнесения в срок упомянутых сборов, состоящие в пользовании неисправных плательщиков участки, как не укрепленные в собственность, так и укрепленные, передаются распоряжением Волостных Земельных Советов другим лицам, с правом укрепления за ними этих участков.

Ст. 11. Волостные Земельные Советы, немедленно по их открытии, производят по каждому казенному и частновладельческому имению обследования для выяснения: 1) какие угодья, в каком размере, на каком основании и в чем именно пользовании состоят, причем составляются опись имения и перечень обрабатывающих в нем землю хозяев и прежних владельцев; 2) сколько у кого из обрабатывающих землю хозяев имеется сверх сего надельной или купленной земли; 3) сколько и каких угодий в имении остается без обработки или без хозяев; 4) сколько и каких угодий может быть немедленно закреплено за новыми владельцами по добровольным соглашениям о покупке их у законных собственников; 5) какие земли состоят в пользовании постоянных их арендаторов, имеющих на них оседлость и хозяйственное обзаведение, и 6) какие и в каком количестве угодья подлежат возврату или сохранению за собственниками

на основании ст. 2 настоящих Правил, как не подлежащие отчуждению.

Ст. 12. На основании упомянутых в предшедшей (11) ст. обследований и согласно установленным условиям укрепления обрабатываемых земель за трудящимися на них хозяевами и предельным размерам укрепления за каждым отдельным хозяином его действительного землепользования (ст. 14, п. п. 2 и 3), Волостные Земельные Советы составляют и представляют на утверждение Уездных Земельных Советов свои предположения о распределении земель каждого имения между обрабатывающими их хозяевами для укрепления за ними этих участков.

Ст. 13. По утверждении упомянутых в предшедшей (12) ст. проектов укреплений Уездным Земельным Советом, постановления последнего служат бесспорными актами владения землею новых собственников до замены этих документов, по уплате Государству полной стоимости отчужденных земель основанными на упомянутых актах крепостными данными.

Примечание. Вопрос о праве на недра земель, укрепляемых в собственность обрабатывающих землю хозяев, подлежит разрешению Обще-Российской Государственной Власти.

Ст. 14. На Волостные Земельные Советы возлагается:

1) представление через Уездные Земельные Советы на утверждение Высшей Правительственной Власти предположений о предельном размере владения сельскохозяйственными угодьями, менее которого не может быть оставлено у всякого земельного собственника при отчуждении его земель, а в случае захвата подлежит возврату и отводу к одному месту при его усадьбе (ст. 2, п. 8); 2) определение условий, которым должны удовлетворять хозяева для укрепления за ними обрабатываемых ими земель (подданство, несудимость, личный труд на земле, технические

познания в земледелии, аренда земли, проживание в имении и т. п.); 3) представление на утверждение Уездного Земельного Совета предположений о размерах, в каких действительное пользование отдельных хозяев может быть закреплено за ними в собственность; 4) утверждение добровольных соглашений между хозяевами об обмене и разверстании угодий; 5) выдача хозяевам, коим предоставлены участки, актов на последующее укрепление этих участков в собственность, по уплате их стоимости Государству (ст. 13, и б) одобрение всех добровольных сделок о купле-продаже земель сельскохозяйственного пользования в пределах волости.

Ст. 15. При определении условий и размера укрепления действительного землепользования за обрабатывающими землю хозяевами Волостные Земельные Советы обязаны руководствоваться нижеследующими требованиями: 1) преимущественное право на укрепление за ними обрабатываемых участков предоставляется хозяевам, имеющим на них усадьбную оседлость и хозяйственное обзаведение и обычно снимавшим эти земли в аренду за деньги или из части урожая, а между этими хозяевами – прежде всего воинам, участвовавшим в борьбе за государственность, или их семьям; 2) земли каждой волости должны служить в первую очередь обеспечением устройства на них постоянных жителей волости из числа хозяев-земледельцев, и лишь за удовлетворением их могут быть обращаемы на устройство пришлого земледельческого населения, и 3) установление предельного размера, до которого фактическое землевладение может быть закрепляемо за отдельными обрабатывающими землю хозяевами, должно сообразоваться с возможностью вести на этой земле прочное хозяйство; во всяком случае, действительное владение хозяев, ведущих хозяйство на участках, не превышающих в общей сложности размеров установленных для данной местности норм для покупки

земель с содействием бывшего Крестьянского Банка, не может быть уменьшаема.

Ст. 16. При охране владения трудящихся на земле хозяев и при составлении предположений об укреплении за ними в собственность обрабатываемых ими земель, а равно при распределении свободных участков, образуемых из казенных и частновладельческих имений, Волостные Земельные Советы имеют непрременную обязанность: 1) выяснять в каждом случае права на землю и принимать особые меры к охране интересов воинов, находящихся в рядах войск, борющихся за восстановление государственности, и их семейств; 2) предоставлять упомянутым лицам и семьям преимущественные перед прочими, в равных с ними условиях находящимися, хозяевами права на укрепление земли, и 3) принимать меры к тому, чтобы каждому хозяину, засеявшему или обработавшему под посев землю, при всех перемещениях или изменениях землепользования, было обеспечено получение урожая его посева и вознаграждение за вложенный в землю труд по ее обработке.

Ст. 17. По укреплении в собственность участков и восстановлении законных собственников (ст. ст. 2, 12 и 13), все последующие споры о праве собственности на эти земли и о нарушении владения ими подлежат на общем основании ведению судебных учреждений.

Ст. 18. Сверх указанных выше обязанностей (ст. ст. 11–16) на Волостные Земельные Советы возлагается: 1) ответственное попечение о производстве на землях волости своевременной и надлежащей обработки, засева и сбора урожая, для чего Волостные Земельные Советы могут принимать все соответствующие меры и в необходимых случаях брать в свое распоряжение и заведывание необрабатываемые участки и сдавать их в аренду, и 2) руководство и наблюдение за деятельностью по указанным в п. 1 делам должностных лиц сельского управления.

Ст. 19. Жалобы на постановления и распоряжения Волостных Земельных Советов могут быть приносимы в двухнедельный срок со дня постановления или распоряжения Уездному Земельному Совету, который рассматривает эти жалобы в порядке, установленном во «Временном Положении о земельных учреждениях».

Ст. 20. В развитие, дополнение и разъяснение настоящих правил издаются, с одобрения Высшей Правительственной Власти, указы и инструкции.

Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. С. 159–172.

№ 62

ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ О ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

1. Для осуществления на местах земельных мероприятий, впредь до устройства и упорядочения земской жизни, учреждаются временно на один год: 1) Волостные и Уездные Земельные Советы и 2) должности Губернских Посредников по земельным делам и их Помощников.

2. Избрание Волостных Земельных Советов производится на особых Волостных Земельных Сходах, созываемых под председательством Волостного Старшины, из следующих лиц в возрасте не менее 25 лет: 1) всех сельских старост волости; 2) выборных от сельских и других земельных обществ и товариществ, избираемых для сего по одному от каждых десяти хозяев, имеющих земельную собственность и ведущих самостоятельное полевое или приусадебное хозяйство; 3) не принадлежащих к сельским и другим земельным обществам и товариществам землевладельцев, без различия сословий и независимо от размера их земельного

имущества, по одному представителю от каждого входящего в состав волости владения, составляющего особое хозяйство; 4) старших представителей от церковных приходов и приходских обществ всех вероисповеданий и учебных заведений, владеющих в пределах волости земельными участками сельско-хозяйственного пользования, и 5) представителей от казны, Государственного Земельного Банка, городов, земств и ученых, благотворительных и других обществ, по одному от каждого учреждения или общества, если в пределах волости находятся принадлежащие им земли сельско-хозяйственного пользования.

3. В выборах не могут участвовать:

1) дезертиры и уклоняющиеся от воинской повинности;

2) состоявшие под судом за преступные деяния, влекущие за собою лишение или ограничение прав состояния, либо исключение из службы, а равно за кражу, мошенничество, присвоение вверенного имущества, укрывательство похищенного, покупку и принятие в заклад заведомо краденого или полученного через обман имущества и ростовщичество, если они судебными приговорами не оправданы;

3) отрешенные по судебным приговорам от должности в течение трех лет со времени отрешения;

4) состоящие под следствием или судом по обвинению в преступных деяниях, перечисленных в п. 2, и

5) члены земельных коммун.

4. Списки выборных, упомянутых в п. 2 ст. 2, сообщаются Волостному Правлению подлежащими сельскими и земельными обществами и товариществами, а списки остальных избирателей составляются Волостным Правлением, выставляются для общего обозрения за семь дней до созыва избирательного схода и могут быть в течение этого срока исправляемы и дополняемы на основании поступающих Волостному Старшине заявлений о неполноте списков или допущенных в них неправильностях.

5. Созванный на указанных выше основаниях Волостной Земельный Сход избирает из своей среды Членов Волостного Земельного Совета на один год в количестве не менее пяти и не более десяти, и заместителей к ним на случай выбытия их по болезни и другим уважительным причинам, и устанавливает размеры вознаграждения Председателю и Членам Совета.

6. Первое заседание Волостного Земельного Совета открывается Волостным Старшиной и избирает из своей среды Председателя. Внутренний распорядок дальнейшей деятельности устанавливается самим Советом.

7. Волостному Земельному Совету предоставляется избирать из своей среды комиссии, обязанности и полномочия коих определяются Советом в пределах его ведения.

8. В помощь Волостным Земельным Советам, по их о том ходатайствам, могут быть командированы для технических работ землеустроительные и землемерные чины ведомства Земледелия и Землеустройства.

9. Предметы ведения, права и обязанности Волостных Земельных Советов определяются утвержденными Главнокомандующим 25 мая 1920 г. «Правилами о передаче распоряжением Правительства казенных, Государственного Земельного Банка и частновладельческих земель сельскохозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев».

10. Уездный Земельный Совет состоит, под председательством Уездного Посредника по земельным делам, из заменяющего Председателя, в случае его отсутствия, Председателя Уездной Земской Управы или его Заместителя, Мирowego Судьи по назначению Мирowego С'езда, представителя от ведомства Финансов и представителей от волостей, избираемых на один год, по одному от волости, упомянутыми в статье 2 Волостными Земельными Сходами из своей среды, одновременно с избранием Членов Волостного Земельного Совета.

Избранные Волостными Земельными Сходами представители от волостей распределяются Председателем Уездного Земельного Совета на несколько сессий с таким расчетом, чтобы в каждой из них участвовало не менее четырех представителей.

11. При Уездном Посреднике по земельным делам состоит Секретарь и необходимое число канцелярских и вольнонаемных служащих.

12. На Уездные Земельные Советы возлагается: 1) содействие успешному выполнению Волостными Земельными Советами возложенных на них обязанностей и наблюдение за тем, чтобы при осуществлении земельных мероприятий на местах соблюдались постановления и распоряжения Правительственной Власти; 2) разрешение жалоб на постановления и распоряжения Волостных Земельных Советов и на действия по земельным делам отдельных должностных лиц; 3) разрешение дел и выполнение обязанностей, предусмотренных упомянутыми в ст. 9 настоящего Положения Правилами; 4) распределение между Волостными Земельными Советами откомандированных для содействия им Управлением Земледела и Землеустройства землеустроителей, землемеров и других техников и 5) исполнение обязанностей по земельным делам, лежавших на основании Положения о крестьянских учреждениях (Св. Зак., т. IX, Особ. Прил.) на бывших Уездных С'ездах.

13. Дела, предусмотренные в пунктах 2 и 5 предшедшей (12) статьи, рассматриваются Уездными Земельными Советами в открытых заседаниях при обязательном участии Уездного Посредника по земельным делам или лица его заменяющего, Мирowego Судьи и одного из выборных от волостей.

14. Постановления Уездных Земельных Советов почитаются окончательными и могут быть отменяемы высшей губернской властью лишь в случае нарушения общих узаконений и постановлений Правительственной Власти, либо

законных прав частных лиц и интересов общественных и государственных.

15. Должности Губернского Посредника по земельным делам и его Помощника учреждаются при Управлениях Земледелия и Землеустройства в губерниях. На Губернского Посредника по земельным делам возлагается об'единение деятельности Уездных и Волостных земельных учреждений и содействие успешному выполнению ими возложенных на них обязанностей.

16. Губернскому Посреднику по земельным делам непосредственно подчиняются Отделения Управления Земледелия и Землеустройства в губернии: Межевое и Земельное, с сосредоточением в последнем всех земельных и землеустроительных дел, подведомственных Губернскому Посреднику по земельным делам. На Помощника Губернского Посредника по земельным делам возлагается заведывание Земельным Отделением упомянутого Управления.

17. В Межевом Отделении под председательством Губернского Посредника по земельным делам, образуется Межевое Присутствие в составе Члена Окружного Суда, по назначению Суда, и Губернского Землемера, на которого возлагается: 1) утверждение планов и межевых документов по всякого рода межевым исполнениям и 2) завершение землеустроительных дел, незаконченных бывш. Землеустроительными Комиссиями.

18. Начальнику Гражданского Управления предоставляется издавать указы и инструкции о порядке действия Уездных и Волостных Земельных учреждений и подведомственных им чинов.

ДАРФ. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1-4.

№ 63

УКАЗ ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩЕГО СЕНАТА

Именем Закона, Правительствующий Сенат слушали: предложение Обер-Прокурора первого департамента Правительствующего Сената от 20 июня 1920 года, за № 241, в коем предлагает на благоусмотрение Правительствующего Сената копию журнала заседания первого департамента от 19 июня 1920 года и приказ Главнокомандующего вооруженными силами на Юге России о земле от 25 мая 1920 года и утвержденные Главнокомандующим того же числа правила о передаче распоряжением Правительства казенных, государственного земельного банка и частновладельческих земель сельско-хозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев и временное положение о земельных учреждениях.

Приказали: Правительствующий Сенат по первому департаменту, 19 сего июня признал подлежащим обнародованию приказ Главнокомандующего вооруженными силами на Юге России генерала Врангеля от 25 мая 1920 года о земле, утвержденные им в тот же день правила о передаче распоряжением правительства казенных, государственного земельного банка и частновладельческих земель сельскохозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев и Временное положение о земельных учреждениях.

Ныне закон этот будет проводиться в жизнь, и Правительствующий Сенат, неизменно стоя на страже порядка и законности, почитает для себя долгом отметить значение сего акта в деле государственного устройства нашей родины.

Земледелие и сельское хозяйство в жизни главной массы населения России занимает исключительное положение. Не раз на почве земельных недоразумений возникали серьезные обострения. В нынешнюю кровавую смуту вокруг земли вновь

разгорелись страсти, а враги России использовали это в своих преступных целях.

Законы попораны, свирепствует насилие над личностью и имуществом; уничтожены веками созданные хозяйственнокультурные ценности.

Но окончательную гибель Родины русский народ не допустит. Он страхнет тяжелый недуг и мощно сплотится вокруг своего Правителя и Главнокомандующего, чтобы прекратить братоубийственную смуту и восстановить порядок и мирный труд.

Приказ Правителя, облеченного всею полнотою власти, передает землю трудящимся хозяевам в вечную наследственность, но не даром, а за выплату государству стоимости ее для расчетов с собственниками отчуждаемых земель.

Такой путь перехода, распределения и укрепления земельных угодий отвечает правовым понятиям народа и соответствует историческому развитию земельного законодательства Верховною властью.

Отныне в деревне должен установиться твердый земельный порядок и хозяйственная обеспеченность жизни трудящихся на земле, а самый закон будет осуществляться при ближайшем участии сельских хозяев, под высшим контролем Правителя и Главнокомандующего.

Закон земельный направлен к общему благу государства, и на нем будет строиться мощь России.

Споры, неудовольствия, раздоры вокруг земельного вопроса должны смолкнуть. Каждый верный сын нашей многострадальной Родины, не из-за страха, а по долгу совести, обязан отдать свои силы и знания и поступиться своими личными интересами, всемерно помогая Правителю и Главнокомандующему в скорейшем и наилучшем осуществлении закона о земле.

А посему Правительствующий Сенат, в общем собрании всех Департаментов, определяет: о точном и неуклонном исполнении всеми приказа от 25 мая сего года предписать всем подчиненным местам и лицам и об'явить во всеобщее сведение.

Июня 27 дня 1920 г.

Обер-Секретарь П. Мезенцев.

Помощи, обер-секретаря В. Белинский.

ДАРФ. ФР. 335. Оп. 1. Спр. 26.

№ 64

ПРИКАЗ

Главнокомандующего Вооруженными Силами Ю. Р.

Гор. Севастополь.

№ 3367.

26 июня 1920 года.

Только-что вернулся из об'езда Бердянского и Мелитопольского уездов. Видел повсеместно горячую готовность населения помогать войскам, жертвовать, несмотря на трудное время уборки хлебов, рабочими силами на пополнение войсковых частей, давая армии безропотно все требуемое.

Такое отношение к войскам со стороны народа, за благо и свободу которого они борются, обеспечивает дальнейший успех нашего дела.

С своей стороны, озабочиваясь облегчением земледельческому населению тяготы падающих на него натуральных на военные нужды повинностей, вмению в непрременную обязанность войсковым частям оказать народу деятельную помощь к уборке урожая и засеву озимых полей

отпуском свободных от наряда лошадей и войсковых обозов на полевые работы.

В беседах моих с крестьянами-земледельцами о сборе урожая и новом земельном законе я заметил неправильное понимание на местах сделанного по моему приказанию 17 июня Управлением Земледелия и Землеустройства распоряжения об уплате аренды и скопщины в нынешнем году.

Арендными правилами 21-го сентября 1919 года вышший предельный размер аренды и скопщины по договорам ограничен одной пятой частью средней урожайности. Поэтому, требования собственников, превосходящие этот предел, не подлежат удовлетворению. Внесение же скопщины в законном размере непосредственно собственникам впредь до отчуждения подлежащих участков, согласно распоряжению 17-го июня, только облегчает скопщикам расчет с Государством за урожай текущего года, сравнительно с требованием нового земельного закона: платежи по договору могут быть в некоторых случаях менее пятой части, скопщина может вноситься необмолоченным хлебом всякого сорта вместо установленного для платежей зерна и рассчитываться по действительному урожаю только с засеянных десятин вместо средней урожайности всей площади участка.

В видах скорейшего приступа к расчету новых приобретателей земли с казной за отчуждаемые участки, я признаю возможным все арендные платежи и скопщину за урожай настоящего года на мелких, подлежащих отчуждению участках, вносимые прежним их собственникам или в казну, зачесть в первый платеж Государству за счет покупной стоимости приобретаемой плательщиками земли.

Поэтому приказываю:

1) По договорам на посев земли, в которых условленная плата натурою или деньгами превышает пятую часть собранного в действительности урожая, признавать за

собственниками земель право на получение только указанной пятой части.

2) Все взносы натурою скопщины и денежные платежи, поступающие от посевищиков собственникам или в казну, зачитывать плательщикам первым платежом Государству за счет выкупной стоимости отчуждаемой земли, окончательный расчет за которую с бывшими собственниками принимает на себя Государство.

3) В помощь земледельческому населению по уборке урожая и засеvu полей отпускать нуждающимся в рабочем скоте хозяевам лошадей военных обозов и привлеченных к отбыванию подводной повинности, – хотя бы на один или два дня, для полевых работ уборочных машин и плугов, в свободное от нарядов время. Начальникам Гражданских Частей при Корпусах собрать сведения по волостям, ближайшим к расположению войск, о числе требуемых для уборки хлеба лошадей. Командирам Корпусов сделать соответствующие наряды. Исполнение этого приказа возлагаю на Командиров частей, наблюдение – на ответственность Начальников Дивизий и Командиров Корпусов. О сделанных нарядах Штабам Корпусов доносить мне каждую неделю. При вторичном об'езде, если увижу вблизи военной части не убранные поля, с Командира строго взыщу.

Генерал Врангель.

ДААРК. ФР. 2235. Оп. 1. Спр. 445.

№ 65

СВЕДЕНИЯ ОБ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНА ГЕНЕРАЛА ВРАНГЕЛЯ 25 МАЯ 1920 ГОДА К 15 СЕНТЯБРЯ

Одна из самых существенных особенностей земельного закона генерала Врангеля состоит в том, что

самое осуществление закона и разрешение всех важнейших возникающих при этом вопросов передано самому населению в лице волостных и уездных земельных советов, состоящих из выборных лиц, главным образом из крестьян-земледельцев. При таких условиях на обязанности правительства лежало широкое ознакомление населения с содержанием закона и содействие скорейшему созыву земельных советов.

Ознакомление населения с законом.

В первом отношении сделано следующее:

1) Земельный закон со всеми к нему дополнительными приказами главнокомандующего издан в достаточном количестве экземпляров (было два официальных издания, не считая частных и опубликования в газетах) и широко распространен как среди населения, так и в войсковых частях. Кроме того значительное количество экземпляров переправлено разными способами и разбросано летчиками за линией фронта для ознакомления красноармейцев и прифронтового населения.

2) Выпущено два официальных издания популярного изложения закона и несколько воззваний агитационного характера.

3) Назначенные во все уезды уездные по земельным делам посредники и их помощники землемеры, снабженные всем необходимым литературным материалом, по несколько раз объехали волости и сельские общества и разъясняли закон о земле на волостных и сельских сходах и в частных беседах с крестьянами.

4) В некоторых уездах уездными посредниками были созваны съезды волостных старшин и сельских старост для ознакомления с законом о земле и порядком выборов.

5) В газете «Крестьянский Путь» помещается обширный, систематически сообщаемый управлением земледелия редакционный материал по разъяснению земельного закона,

причем ведомство, со своей стороны, оказывает всяческое содействие распространению этой полезной газеты в крестьянских массах.

6) На фронте при начальнике гражданской части штаба главнокомандующего организована партия агитаторов, которая, разъезжая по фронту, ознакомляет с законом путем беседования, раздачи литературы войсковые части и жителей прифронтной полосы, проникая иногда за фронт (один из агитаторов был арестован большевиками, но благополучно возвратился, пострадав лишь от отравления).

7) С целью подготовки кадра работников по проведению в жизнь аграрной реформы, группа профессоров высшего юридического института открыла краткосрочные курсы крестьянского права и хозяйства. При всемерной поддержке управления земледелия, курсантам подробно разъяснен земельный закон в связи с историей крестьянского законодательства в России, и современным положением, и выпущено по 40 человек вполне подготовленных слушателей. В настоящее время открылась вторая сессия курсов, на которую уже записалось до 80 человек.

В результате все население достаточно ознакомлено с содержанием земельного закона, за исключением разве самых захолустных поселков, но и эти поселки с открытием действий волостных земельных советов не могут уже не знать о земельном законе.

Выборы волостных и уездных земельных советов.

К подготовке выборов и содействию скорейшей организации волостных земельных советов уездные посредники приступили немедленно до прибытия на места, т.-е. с начала июля месяца.

Все предвыборные действия были произведены при ближайшем участии уездных посредников и их помощников, благодаря чему, несмотря на страдное время и крайне обременительные воинские повинности (подводная, окопная и

др.), уже в конце июля было образовано несколько волостных советов, а во второй половине августа волостные земельные советы функционировали во всех волостях, за исключением лишь тех, где выборы не могли состояться вследствие военных действий.

Некоторая задержка выборов в Днепровском, Мелитопольском и Бердянском уездах произошла в связи с последним натиском большевиков.

В настоящее время выбрано и функционирует 83 волостных земельных совета, как видно из прилагаемой таблицы:

Уезды	Количество волостей, где произведены выборы	Количество избранных волостных земельных советов
Симферопольский	7	7
Евпаторийский	7	7
Феодосийский	8	7
Перекопский	9	9
Мелитопольский	35	24
Днепровский	20	19
Бердянский	48	12
Ялтинский	6	1
	140	86

В Мелитопольском, Бердянском и Днепровском уездах волости, в которых волостные земельные советы еще не избраны, находились в районе военных действий, в Феодосийском уезде выборы 4-х волостных земельных советов задержались в связи с отбыванием воинских повинностей, а в 5-ти волостях Ялтинского уезда не предполагается образовывать волостных земельных советов.

Одновременно с избранием членов волостных земельных советов были также избраны и члены уездных земельных

советов, которые образованы во всех уездах, кроме Ялтинского, где вследствие преобладания мелкого землевладения земельный закон почти не находит себе применения. Только в одной Байдарской волости образован земельный совет, присоединенный в Симферопольскому уезду.

Деятельность волостных земельных советов и первые их постановления.

Волостные земельные советы немедленно после избрания приступили к работе по: 1) обследованию земельного фонда волости, подлежащего передаче земледельцам, 2) выяснению земельной нужды населения, 3) установлению норм крестьянского и помещичьего землевладения, 4) собиранию сведений о средней урожайности для определения выкупной стоимости земли, 5) выяснению прав каждого данного лица на получение того или иного участка земли, 6) обеспечению интересов воинов, сражающихся за восстановление русской государственности и др. Работы эти производились при ближайшем содействии чинов ведомства земледелия. В настоящее время обследование земельного фонда почти везде закончено, большинством волостных земельных советов уже составлены предположения о нормах Крестьянского и помещичьего землевладения, которые и представлены в уездные советы.

До сего времени получены сведения о нормах крестьянского и помещичьего землевладения, выработанные волостными советами уездов Симферопольского, Евпаторийского, и Перекопского.

Отдельными волостными, земельными советами намечены следующие нормы крестьянского и помещичьего землевладения:

Уезды	Максимум крестьянского землевладения (в десятинах)	Максимум помещичьего землевладения (в десятинах)
Перекопский	35, 65, 75, 100 и 150	150, 200, 300 и 400
Симферопольский	10, 35, 45, 65, 75	100 с правом увеличения до 600
Евпаторийский	40, 60, 100	100

Разнообразие норм объясняется тем, что при выработке их волостные земельные советы принимали во внимание качество почвы и многосемейность для крестьянского землевладения и культуренность имения для землевладельцев.

Вместе с тем намечены планы выполнения на местах земельных работ по распределению участков между трудящимися и порядок производства этих работ по отдельным имениям.

Фактически на некоторых имениях к этим работам приступлено, а в имении «Атманай» Фелибера-Шатилова Мелитопольского уезда Ефремовской волости эти работы уже заканчиваются.

В этом имении числится около 9 000 десятин, из коих 1 500 десятин, находящихся под соляными промыслами, переданы для эксплуатации владельцу, 500 десятин оставлены в запасе для наделения воинов, а остальные укрепляются за 143 земледельцами. Рассмотрение этого дела в Мелитопольском уездном земельном совете состоится между 18–22 сентября, после чего новым собственникам будут выданы владенные акты по прилагаемой при сем форме.

Покупная стоимость отчуждаемой из имения земли может быть определена только по установлении средней урожайности. Эта сложная работа не могла быть выполнена ко времени сбора урожая. Поэтому приказом главнокомандующего от 26 июля № 3367 на текущий год

установлен сбор хлеба и арендных платежей с арендаторов и скопщиков в размере $\frac{1}{5}$ действительного урожая. Сбор этот в пределах Таврического полуострова в большинстве случаев уже внесен непосредственно владельцам, в северных уездах поступит после обмолота хлеба в казну.

Все эти сборы, как поступившие непосредственно владельцам, так и в казну, будут зачтены в счет выкупных платежей за укрепленную в собственность земледельцев землю.

Красный архив. 1928. Т. 1.(26). С. 61–65.

РУМУНІЯ

№ 66

ЗАКОН

про аграрну реформу в Бессарабії «Каса ноастре» Інститут експропріації та надання власності

Від 13 березня 1920 року

РОЗДІЛ І

1. Заради суспільної та національної корисності, проводиться експропріація нерухомості в Бессарабії, на умовах, передбачених цим Законом.

2. Експропріації не можуть перешкоджати будь-які документи будь-якого характеру, навіть якщо їх зміст передбачає, що майно не може бути відчужено, такі як: заповіти, пожертвування або будь-які акти заборони чи відчуження і це повністю викладено з дня прийняття цього закону Радою країни – 28 листопада 1918 року.

З того ж дня майно, що підлягає експропріації, переходить до держави, вільне від будь-яких зобов'язань будь-якого виду.

3. Експропрійованого майна складається «Бессарабський державний фонд нерухомості».

4. Будуть експропрійовані повністю:

Нерухомість (сільська, міська), що належить державі, Короні, селянському банку та монастирям за кордоном.

Сільська нерухомість іноземних суб'єктів (загальний закон про громадянство).

Земля, що належить земствам, містам та міським громадам, крім тих, які будуть визнані абсолютно необхідними або для гарного поселення, або на культурні потреби та інші потреби земств, міст та міських громад.

сільська власність, що належить державним або приватним юридичним особам, не передбачена пунктами а. та с.

Виключаються лише ті, що належать до комун або до селянських товариств та осіб, які повністю звільнені від експропріації.

5. Землі місцевих монастирів будуть експропрійовані, при цьому кожному монастирю буде залишено по 50 га, оброблювану землю, виноградники та сади.

6. Будуть експропрійовані землі церков, а кожному церковному служителю буде залишено по ділянці.

7. Землі з приватної власності будуть експропрійовані, при цьому для кожної власності буде залишено 100 га оброблюваної землі, виноградники, сади і фруктові дерева та розсадники, що існували до 22 грудня 1918 р.

Також буде експропрійовано сто гектарів, як і земельні ділянки площею 25–100 га., все, що перевищує 25 га, якщо власник орендував своє майно щонайменше п'ять років поспіль протягом 1905–1916 рр.

8. Ліси стають власністю держави, крім тих, що є частиною селянської власності.

9. Передати у державну власність води, озера та лимани, крім тих, що належать комунам.

10. Експропріюється без будь-яких обмежень сільська, міська, орендована нерухомість, а також та, що належать фізичним або юридичним особам та передана в оренду для сільських або міських комунальних поселень.

11. Підвали, розташовані на експропрійованих землях, залишаються власністю держави.

12. Обсяг майна з точки зору експропріації буде розглянуто відповідно до їх правового статусу 1 березня 1917 р.

13. Маєтки, що належать до поділу кільком власникам, а також маєтки, що належать одному власнику, вважатимуться єдиним майном або власністю.

14. Власник має право прив'язати своє майно та місце для частини, відведеної цим законом, в одному земельну ділянку

і за умови, що це розмежування у жодному разі не зачепить землю, яка буде передана працездатному населенню.

15. Усі власники, яких торкнулася експропріація, зобов'язані протягом двох місяців з дня оприлюднення закону-постанови від 22 грудня 1918 р., подати відповідним органам перелік їх загальної власності із зазначенням місця, де розташоване їхнє майно чи маєток, розмір, правовий статус, плани та інші необхідні матеріали.

16. Щодо майна, яке належить уділам, казні іноземних монастирів та Селянському банку, верховенство права замінює власника.

17. Оброблювані землі, які не підлягають експропріації на час проведення аграрної реформи, можна продавати лише «Casei noastre» та за тими ж ціновими умовами, що й експропрійовані.

РОЗДІЛ II

18. Для застосування цього закону про аграрну реформу, поряд із міністерством доменів у Чернівцях буде створено спеціальну державну установу з назвою «Casa noastră» (Наш будинок).

19. «Casa noastră» буде юридичною особою і буде користуватися повною автономією.

20. «Casa noastră» складатиметься з ради п'яти членів, один з яких призначатиметься Міністерством сільського господарства, два – Бессарабськими дирекціями фінансів та юстиції, по одному від кожного та два обиратимуться щороку з'їздом селянських та поміщицьких делегатів у повітових комісіях. Президент обирається радою зі свого складу.

21. «Casa noastră» підготує та проведе всі роботи з експропріації та надання власності під контролем Міністерства сільського господарства.

22. «Casa poastră» матиме стільки комісій та напрямів, скільки вважатиме доцільним для впровадження аграрної реформи.

23. Для урегулювання всіх суперечок та скарг, що виникають внаслідок експропріації та надання власності, поруч з «Casa poastră» буде створено центральну судову комісію, рішення якої не підлягають оскарженню.

Центральна комісія складатиметься з п'яти членів, один з яких буде першим головою Апеляційного суду і водночас головою комісії, один делегований від «Casa poastră» та три обрані: двоє зі з'їзду селянських делегатів та один із з'їзду власницьких делегацій у повітових комісіях. Заступник призначається або обирається для кожного з п'яти членів.

24. У кожному повіті, «Casa poastră» матиме окружну комісію з питань експропріації та надання власності. До складу повітової комісії входитимуть суддя, сільськогосподарський радник повіту, делегат від «Casa poastră», делегат власників та п'ять делегатів селян, обраних повітовим селянським з'їздом.

25. Організація «Casei poastre» та призначення комісій мають бути здійснені протягом одного місяця з дня набрання чинності цим законом.

Коли один із зазначених органів чи категорій зацікавлених сторін не посилає делегатів до ради директорів або до комітету, вони можуть працювати без представника цього органу чи категорії, не надаючи нікому права протестувати або оскаржувати виконану роботу.

26. Повітові комісії працюватимуть на місці через підкомісії і повинні вирішувати питання щодо обсягів, цін, встановлення меж, встановлення реєстру тих, кому буде надано ділянки землі, їх площа, визначення осіб, яким доведеться переїхати до іншого села чи колонії, і у будь-якій справі, яка виникне у «Casei poastre» або виникне сама собою у зв'язку із застосуванням аграрної реформи.

До кожної роботи, що проводиться на місці, підкомісія складе меморандум який направить до повітової комісії для досліджень та прийняття рішень.

Буде складено протокол про те, що вирішить комісія з експропріації, у чотирьох примірниках, один з яких буде виставлений до ратуші відповідної комуни, один – переданий власнику, один – надісланий до «Casa poastră», і один – прикріплений до папки.

27. Зацікавлені сторони можуть оскаржити рішення окружної комісії протягом 15 днів з моменту їх оприлюднення.

Апеляційна скарга буде оголошена окружній комісії, яка протягом семи днів з дня її надходження, подасть його разом з матеріалами до центральної комісії.

Голова центральної комісії встановлює термін розгляду справи не раніше ніж за 8 і не пізніше 15 днів після надходження апеляції; кожен строк повинен бути встановлений принаймні за три дні наперед у Бюро центральної комісії. Індивідуальних повідомлень не буде.

28. Перед центральною комісією зацікавлені сторони з'являться особисто і не можуть бути представлені, за винятком неповнолітніх, яких представлятимуть їх опікуни та куратори, а хворих зможуть представляти один з подружжя чи родичі до четвертого ступеня включно.

Судове засідання буде публічним, центральна комісія зможе замовляти розслідування на місці, експертизи тощо.

29. Рішення окружної комісії щодо закінчення терміну дії, а у разі оскарження рішення центральної комісії буде опубліковано в Офіційному віснику, причини будуть узагальнені.

РОЗДІЛ III

30. Експропрійована земля буде розподілена на земельні ділянки для заповнення, цілі ділянки та колонізаційні ділянки.

31. Площа всієї ділянки становитиме від 6–8 га, а ділянки колонізації – 8–10 га, і вона буде встановлена лише за регіонами.

32. Земельна ділянка буде складатися з однієї або декількох частин відповідно до характеру землі.

33. Селянські діти-сироти будуть так представлені опікунами в індивідуальній власності:

по-перше, з додатковою земельною ділянкою, фермери, які живуть у маєтках і володіють ділянкою меншою, ніж належить, встановлюється переважно від більшого до малого;

по-друге, з великою кількістю фермери, які взагалі не мають землі і живуть у маєтку;

по-третє, із земельною ділянкою всі фермери, які володіють менше встановленої норми та живуть на відстані менше 5 км від маєтку, мають пріоритет від більшого до меншого;

по-четверте, із цілою земельною ділянкою, фермери, які взагалі не мають землі, і живуть на відстані менше 5 км від маєтку;

34. При володінні землею не проводитиметься різниця між селянами та городянами, основним заняттям яких є обробка землі. Вчителів та священників вважатимуть землевласниками

35. Як тільки земельна ділянка буде поділена, невеликі ставки, які можуть відповідати лише місцевим інтересам, перемістяться до відповідних комун.

36. Власниками експропрійованої нерухомості, передбаченої статтею 10, стають поточні орендарі.

37. Земля, яка була використана за правом довгострокової оренди для посадки виноградників та садів, залишиться у власності поточних орендаря, якщо вони дотримувалися умов оренди.

38. Колонізація відбудеться на вільних землях.

39. Колонізація буде здійснюватися в селах, а не в ізольованих господарствах.

40. Землі, які переселенці матимуть в інших місцевостях під будь-яким правом власності, переходять до фонду нерухомості, і вартість цих земель, встановлена відповідно до місцевих цін, буде визначена від ціни, що належить заплатити за землю, яка буде їм надана як поселенцям.

41. «Casa poastră» надаватиме поселенцям кредит, необхідний для придбання інвентарю, надання як допомоги будівельного матеріалу для будівництва домогосподарств.

42. Кожне село, яке не має необробленої землі або має занадто мало, має право звертатися з клопотанням про отримання додаткових володінь.

43. Обсяг необробленої землі не може бути меншим за 15% земель, які наділені селу, і ті, якими фактично володіють місцеві власники.

Ті, хто володіє землею, зобов'язані брати участь у формуванні ділянки необробленої землі.

Фермери мають право внести свій внесок у формування необробленої землі шляхом передачі до фонду нерухомості земельної ділянки, рівної отриманій необробленій землі.

44. Буде виділено з фонду нерухомості, де потрібно:

9 земельних ділянок по 25 гектарів для звичайних шкіл.

ціла земельна ділянка для кожної початкової школи в селах; де немає шкіл, буде рахуватись одна школа для кожного села.

56430 га для різних сільськогосподарських та промислових шкіл і установ, як показано у додатку до цієї статті.

дві земельні ділянки для кожного полку для звикання до роботи, забезпечення його зерновою культурою та місцем для вирощування фруктів.

РОЗДІЛ IV

45. Встановлення цін для експропрійованого майна буде здійснюватися відповідно до умов, що існували до 1914 року.

46. Ціна буде встановлена:

За вартістю будівель та інвентарю.

Після капіталізації:

чистий прибуток з огляду на раціональну експлуатацію лісів, ставків, озер, ставків, виноградників та садів;
його нормальна ціна оренди ріллі.

47. Звичайна ціна буде вважатися ціною для ріллі середні короткострокові ціни оренди на 1–3 роки, отримані безпосередньо орендодавцем 1905–1914 рр., та на щорічну погодинну оплату.

У разі відсутності короткострокової оренди, за основу буде взята нормальна ціна оренди по сусідству.

48. За відсутності елементів ціноутворення, передбачених статтею 45, при визначенні ціни слід враховувати:

закупівельні ціни, які існували в місцевості до війни,
довготривала оренда
оцінки кредитних установ.

49. Капіталізація буде базуватися на 5%.

50. Розрахунок буде зроблено в леях за офіційним курсом рубля на дату опублікування указу від 22 грудня 1918 р.

51. Держава бере на себе викуп залишків нерухомості, допомогу, яку доведеться надати поселенцям, та всі витрати, які виникнуть від проведення реформи.

Викуп майна, що підлягає поділу, належить власникам.

52. З грошей, зібраних від викупу майна, буде створено спеціальний фонд, дохід якого буде використано на утримання сільськогосподарських шкіл, зазначених у додатку 44.

53. Вся вартість, що належить заплатити власнику з відчуженою власністю, буде внесена до амортизаційних ануїтетів протягом 40 років і з процентною ставкою 5% на рік.

Номінальна вартість розглядається як оплата реальної вартості.

54. Оплата за експропрійоване майно здійснюється після дотримання всіх формальностей, зазначених у статті 29.

55. Держава завжди сплачує ціну, реєструючи належну орендну плату в депозитному та консигнаційному будинку. Він оформлений простим фактом запису ціни. Власник стягуватиме права ренти з будинку депозитів та консигнацій лише з дозволу голови суду щодо ситуації з експропрійованим майном.

56. Всі, хто має або претендує на будь-які права на відчужене майно, можуть здійснювати їх лише на основі ануїтетів, записаних як ціна.

57. Пропорційна виплата іпотечної вимоги, яка належить кредитору за експропрійоване майно, оголошується належною. Це буде базуватися на записаній орендній платі, яка замінюється будь-якою іншою валютою, та буде передбачена для виплати боргу, який вважається за номінальну вартість як рівну вартість готівкою.

58. Поділ, видалення та обмеження претензії і порядок кредиторів фіксується в указі президента, виданому в залі ради головою суду про становище нерухомого майна на вимогу кредитора або боржника та за викликом сторін. Постанова є остаточною. На підставі цього президент зобов'яже депозитарну палату виплатити кредиторам належну суму в орендній платі, і за посадою буде діяти щодо скасування тягаря на експропрійоване майно.

РОЗДІЛ V

59. «Casa noastră» видаватиме власникам спеціальні акти про майно, які будуть відповідати умовам цього закону.

60. Ті, хто не володіє землею, як тільки має боргові зобов'язання, видадуть документи, в яких вони оголошують себе боржниками із сумами, не сплаченими у вартості наданих їм лотів. Позовні вимоги будуть засвідчені судовими органами.

61. Придбаний лот не може бути проданий в іпотеку або в заставу в будь-якій формі до повного погашення боргу, єдине,

що може бути здійснено, – це передача, надана нащадкам, і в цьому випадку лот перейде з усіма новими завдання.

62. Власники мають право в будь-який час повністю сплатити борг достроково, у цьому випадку вони набувають права розпоряджатися лотами, отриманими за їх добровільною волею, у межах, визначених цим Законом.

63. У разі продажу пожертвування або будь-якого виду відчуження лот зможе перейти лише до рук землеробів.

Будинок, садові споруди та гектар обробленої землі не дозволяється відчужувати шляхом примусового продажу.

64. Землі, які можуть бути накопичені в майбутньому в руках однієї людини, не можуть перевищувати 25 гектарів.

65. Усі дії та передачі без винятку щодо експропріації, а також усі судові та позасудові дії, вчинені на виконання цього Закону, звільняються від печатки та реєстрації.

66. Інструкції та нормативно-правові акти, розроблені адміністративною радою та підтверджені Міністерством доменів, детально роз'яснять положення цього закону.

67. Усі закони та нормативні акти, що суперечать цьому закону, є і залишаються скасованими.

68. Все, що було зроблено до оприлюднення цього закону відповідно до закону-постанови від 22 грудня 1918 року, залишається чинним.

№ 67

Регулювання для виконання аграрного закону для Бессарабії від 29 жовтня 1920 р. «Casa Noastră» загальні положення

РОЗДІЛ I

Формування

1. Для здійснення аграрної реформи в Бессарабії створюється державна установа зі штаб-квартирою в місті Кишиневі, яка має назву «Casa noastră» .

«Casa noastră» буде юридичною особою.

Вона буде автономною з обмеженням прав, наданих Аграрному комітету статтями 1821 і 66 Закону.

«Casa poastră» матиме фірмову печатку країни із написом «România Casa Toastră», а також інститут експропріації та власності, який реалізовуватиме всі її акти.

2. «Casa poastră» має наступні обов'язки:

готує, проводить і контролює всі роботи з експропріації, управляє, до розподілу, активами, внесеними шляхом експропріації до «Бессарабського державного фонду нерухомості»,

готує, проводить і контролює всі роботи щодо власності та колонізації,

надає кредит поселенців на закупівлю товарно-матеріальних цінностей,

допомагає переселенцям з необхідним будівельним матеріалом для будівлі домогосподарства,

надає власникам майнові акти,

організує у сільськогосподарський кооператив робітників як до, так і після отримання власності,

вживає заходів до поліпшення земель на користь землеробів,

купує оброблювану землю, що не підлягає експропріації або залишається після експропріації, для продажу власникам земельних ділянок, що мають право власності Стаття 17 закону

Частина I

Центральна адміністрація

Заголовок I

Рада адміністрації

РОЗДІЛ I

Формування

3. «Casa poastră» буде очолюватися радою з п'яти осіб, три з яких призначатимуться кожним із міністерств: сільського господарства, фінансів та юстиції, а три обиратимуться щороку

з'їздом селянських та власницьких делегацій у повітових комісіях.

4. Члени адміністративної ради приступають до виконання своїх обов'язків у день підтвердження Королівським указом Міністерства сільського господарства та доменів.

5. Термін повноважень делегатів, передбачених статтею 3, становить три роки, а делегатів, передбачених цією статтею, – один рік.

6. Делегати, передбачені статтею 3, обираються спільною асамблеєю делегатів у повітових комісіях з питань експропріації та власності, двох категорій зацікавлених сторін у впровадженні аграрної реформи. Скликання здійснюється Правлінням за місяць до закінчення поточних повноважень.

Спільне засідання делегатів у повітовій комісії відбудеться у штаб-квартирі «Casa noastră».

7. Збори приступають до виборів делегатів після створення бюро у складі президента та двох секретарів. Вибори будуть проведені таємним голосуванням.

8. Про виборчу операцію та результати голосування буде складено звіт, який підписується головою та секретарями, і який негайно передається правлінню «Casa noastră», щоб направити до Королівського комітету для видання королівського указу.

9. Рада директорів «Casa noastră» зі свого складу обирає президента та віцепрезидента.

10. Крім повноважень, передбачених статтями 20, 21 та 2, 3 (цього положення), рада директорів повинна буде тлумачити закон (ст. 66 Закону), а також вирішувати будь-які інші питання, які можуть виникнути у зв'язку із запровадженням реформи.

Щодо контролю та нагляду за безперервним проведенням робіт з відчуження і надання власності, передбачених статтею 21 закону, Міністерство сільського господарства здійснює його через директора «Casa noastră».

11. Рада скликається її головою або в разі його відсутності – віцепрезидентом, або в міру необхідності.

12. Рішення Ради директорів приймаються більшістю голосів присутніх членів; збори проводяться у складі не менше трьох членів.

13. За підсумками кожного засідання, на якому обговорюватимуться питання, блоковані та прийняті рішення, буде складено звіт.

Кожен звіт підписується Головою і всіма присутніми членами та секретарем засідання.

Будь-який окремий висновок буде винесено з його мотивацією після того, як кожне рішення буде підписане.

14. Протоколи заносяться в хронологічному порядку до спеціального журналу, який скріплюється печаткою та підписом Президента.

Цей реєстр вноситься до інвентаризації установ та зберігається у секретаря ради.

15. За дні засідання члени Ради директорів отримують жетони відвідування як за дні, коли вони брали участь у засіданні, так і за дні, проведені в різних спеціальних делегаціях, надані в письмовій формі та чітко визначені.

У випадку делегацій, з необхідністю проїзду, члени також отримують витрати на проїзд.

Заголовок II

16. Центральне управління складається з єдиного управління, розділеного на кілька служб. На чолі центрального управління стоїть директор, який здійснює загальне керівництво службами. Управляти ними йому допомагають відповідні керівники. Директор ефективно керує роботою служб, контролює їх безперебійну роботу та виконує рішення Ради директорів.

Його призначення здійснюється безпосередньо міністром, посиленням королівським указом, відповідно до статті 135.

17. Центральне управління «Casa poastră» має такі служби:

- експропріації та надання власності,
- технічних робіт,
- сільськогосподарська,
- обліку та ліквідації фонду відчуженого нерухомого майна,
- спірна.

18. Кожною службою керуватиме керівник служби. Керівники служб фактично керують відповідними службами, кожен з яких відповідає за організацію роботи та завдання, а також за всіх підлеглих посадових осіб.

РОЗДІЛ І

Служба експропріації та надання власності

19. Готує, проводить та контролює роботи з оформлення відчуження і надання власності.

20. До служби експропріації та надання власності належать такі бюро:

- експропріації,
- надання власності,
- колонізаційне,
- статистичне,
- з благоустрою земель,
- контролю,
- архіву і реєстру.

I. Бюро експропріації

21. Проводить всі технічні операції щодо відчуження всього майна, передбаченого аграрним законом, та на виконання статті 17 закону.

22. Цей офіс має такі обов'язки:

1. Готує програму роботи, контролює та перевіряє роботу окружних комісій щодо відчуженої приватної власності:

систематизує та координує роботу комісій з інженерами щодо цієї землі;

розглядає, перевіряє та звітує про рішення підкомісій;

посилається на рішення з експропріації, надана окружними комісіями вчасно;

виконує положення, прийняті щодо завершення та точної процедури роботи підкомітетів з експропріації;

дбає про оприлюднення в Офіційному віснику остаточних рішень про експропріацію;

2. Класифікує та перевіряє роботи з відчуження нерухомого майна, протоколи та рішення окружних комісій;

Посилається на роботи шляхом перевірки процедури виконання, згідно із законодавством, чинних нормативних актів та інструкцій;

3. Керує окружними комісіями з відчуження, перевіряє ці роботи та складає таблицю у розрізі повітів та мастків земельних ділянок, а також нинішніх орендарів з правом власності;

Зберігає документи цих власників;

Враховує відчужену законом сільську та міську власність без законних власників;

Тримає в курсі лоти до передачі їх у власність;

4. Готує та утримує ліси та води, що підлягають експропріації.

Перевіряє документи на експропріацію та готує матеріали для передачі державі;

II

Бюро надання власності

23. Керує, систематизує та контролює складання статистичних таблиць землеробів на праві власності.

Упорядковує та розподіляє відчужені території зі статистикою населення з метою надання власності.

Складає план власності на основі статистичних даних за погодженням зі службою технічних робіт, замінює графічний план власності;

24. Це бюро має такі обов'язки:

1. Перевіряє роботи повітових комісій щодо встановлення права власності земельних працівників

2. Централізує та систематизує у повітах по мастках і селах статистичні дані землеробів з правом власності

III

Колонізаційне бюро

25. Вивчає та організовує колонізації на вільних землях.

Оформляє за погодженням зі службою технічних робіт плани та умови поселення переселенців у нові села або розширення наявних сіл.

Визначає необхідні матеріальні потреби для будівництва переселенських господарств.

VI

Статистичне бюро

26. Збирає, перевіряє та систематизує всі дані про експропрійовані землі за категоріями власників, повітів та господарств.

Поділяє відчужені землі на категорії.

Веде облік персоналу, відпусток, підвищення, штрафів та відкликань як для внутрішнього, так і для зовнішнього персоналу цієї служби.

V

Бюро з благоустрою земель

27. Готує дослідження і робочу програму, як із загальної, так і з особливої точки зору, щодо рекультивациі відчужених земель з метою внесення їх у вартість, визначення їх вартості?, щоб їх можна було передати у власність землеробам.

Розроблятиме проекти планів нових сіл, селянських будинків, сільських забудов, культурних поселень як для наявних, але збільшених за допомогою надання власності сіл, так і для поселенців.

VI

Контроль

28. Має завдання виконувати положення, прийняті керівництвом «Casa noastră», щодо цієї послуги.

VII

Архів і реєстр

29. Веде облік вхідної та вихідної кореспонденції.

Щороку буде складати звіт про обслуговування архіву та інвентаризації.

РОЗДІЛ IV

Служба обліку та ліквідації фонду відчуженого нерухомого майна

39. Ліквідацію фонду експропрійованого нерухомого майна відповідно до аграрного законодавства і адміністрування витрат, необхідних для застосування цієї реформи, буде здійснювати служба обліку та ліквідації фонду відчуженого нерухомого майна.

40. Ця служба повинна виконувати такі завдання:

складати щороку необхідний бюджет витрат,

- усі виплати здійснюються у межах бюджету, наданого від «Casa noastră»,
- нести відповідальність за стягнення доходів від управління відчуженими землями до передачі їх у власність, вживати необхідні заходи для реалізації цих надходжень та їх сплати державі,
- встановити ануїтет для покриття викупної ціни земельних ділянок, наданих у власність,

- визначати розмір орендної плати, що тягне за собою компенсація за відчужені землі,
- надати поселенцям кредит, необхідний для виготовлення інвентарю,
- вжити необхідних заходів для надання поселенцям допомоги,
- керує роботами, що впливають із призначення всього внутрішнього апарату «Casa poastră».
- остаточно виконати будь-які інші положення, які будуть прийняті щодо ліквідації фонду експропрійованого нерухомого майна та адміністрування необхідних витрат для здійснення аграрної реформи

41. Служба обліку та ліквідації фонду відчуженого нерухомого майна матиме такі бюро:

1. впорядкування
2. ренти
3. компенсації
4. персоналу
5. контрольне
6. реєстру та архів
7. управління з обслуговуючим персоналом

I

Бюро впорядкування

42. Бюро виконує функції:
1. Розпорядження витратами в межах бюджету,
 2. Контролю усіх видаткових документів з точки зору відповідності закону про загальний бухгалтерський облік держави, закону про печатку та всіх умов,
 3. Видачі платіжних доручень відповідно до бюджету та ліміту бюджетних резервів,
 4. Ведення реєстрів, встановлених законом про загальний бухгалтерський облік держави,
 5. Складання та ведення видаткових документів,

6. Складання розпоряджень, прийнятих відповідно до закону та спеціальних положень, які будуть прийняті,
7. Здійснення платежів за різними операціями «Casa poastră» на основі платіжних доручень, які будуть надані
8. Підготовка та збереження оплачених документів для обґрунтування отриманих доручень.
9. Ведення касового апарату відповідно до закону про загальний державний облік.

II

Бюро ренти

43. Буде відповідати за централізацію заборгованості, що впливає з тимчасового користування землями до моменту привласнення, та від управління землями, а також встановлення ренти для власників.

44. Це бюро матиме завдання:

1. Централізувати борги, що виникли внаслідок інтенсивного використання землі до передачі у власність та експлуатації землі, залишеної від «Casa poastră», до передачі їх уповноваженим особам.
2. Ця централізація буде здійснюватися на основі вчасно поданих експлуатаційною службою дебетових списків та договорів оренди.
3. Встановлення їх ренти на основі актів дебіторської заборгованості.
4. Контролювати реалізацію боргів та їх сплату державі.
5. Складати та зберігати справи про відібрану у власників дебіторську заборгованість.

III

Бюро компенсації

45. Здійснюватиме реєстрацію належних компенсацій на маєтки та землі, передані «Casa poastră» зі встановленням розміру орендної плати відчуженим власникам.

46. Це бюро матиме завдання:

1. Відкрити розділи для кожної садиби, яка передається «нашому дому» на підставі таблиць, наданих службою експропріації та власності з урахуванням:

- суми, переданої власникам до остаточної експропріації,
- майна, переданого «Casa noastră» на правах, що впливають із відчуження.

2. Визначити розмір орендної плати кожному експропрійованому власнику, виходячи з оцінки, що міститься в актах про відчуження, поданих службою експропріації та надання власності.

3. Скласти акти про належні права, експропрійованих власників, які подаються державі для внесення орендної плати у депозитарний дім.

VI

Бюро персоналу

47. Має обов'язок керувати та виконувати роботу щодо призначення та роботи всього персоналу «Casa noastră» всередині та зовні відповідно до бюджету та правил.

48. Це бюро матиме завдання:

1. Вживати необхідних заходів для підтвердження та отримання указів про призначення персоналу.

2. Вести реєстр із зазначенням становища кожної посадової особи.

3. Складати акти оплати прав державних службовців, а також документи про оплату прав усіх органів «Casa noastră».

4. Контролювати під відповідальність керівника цього бюро всі акти оплати належних прав внутрішньому та зовнішньому персоналу «Casa noastră», відповідно до бюджетних асигнувань, щоб упорядкувати ці права.

V

Контрольне бюро

49. Відповідає за виконання всіх рішень, прийнятих керівництвом «Casa poastră», щоб контролювати операції, включені до здійснюваних її атрибутів, що ця установа здійснюватиме.

Інспектори, підінспектори тощо матимуть вищу освіту з бухгалтерського обліку.

VI

Бюро реєстру та архів

50. Це бюро матиме завдання:

1. Реєстрації кореспонденції щодо робіт цієї служби, що надсилається загальним реєстром, та реєстрація вихідної кореспонденції, яка буде надіслана для відправлення до загального реєстру.

2. Підготовки та збереження документів для цієї служби.

VII

Управління з обслуговуючим персоналом

51. Доведеться виконувати всі положення, щодо яких буде дано вказівку:

- закупівлі матеріалів, необхідних для функціонування органів «Casa poastră»,
- збереження і нагляду за інвентарем та утримання будівлі, в якій буде функціонувати ця установа,
- управління та нагляду за обслуговуючи і охоронним персоналом.

52. Функціонування всіх відділень цієї служби буде визначено положенням внутрішнього управління, яке буде складено пізніше.

РОЗДІЛ V

Орган юрисдикції

53. Очолює головний юрист, якому допомагають юристи та необхідний персонал.

Орган юрисдикції має такі обов'язки:

- вивчати і звітувати про всі питання, які будуть до нього адресовані, або радою директорів, або безпосередньо директоратами;
- вивчати та звітувати про роботи з експропріації, виконані на підставі норм закону № 3.791/ 918, якщо вони виконані або не виконані відповідно до положень цього наказу;
- вивчати та звітувати про справи, подані до судів «Casa noastră» або проти неї, і представлятиме «Casa noastră» у цих судах;
- приймати делегації для розслідування, згідно з юридичним звітом, ходу процесу з відчуження та надання власності тощо.

ЧАСТИНА II

Зовнішні органи виконавчої влади

ЗАГОЛОВОК I

Органи відчуження та надання власності

ЧАСТИНА I

Повітові комісії з експропріації та надання власності

РОЗДІЛ I

Формування

54. У кожному окрузі зі штаб-квартирою у своїй столиці функціонує як суд першого ступеня, та по одній комісії з відчуження та надання власності.

55. Окружна комісія складається з дев'яти членів, а саме:

- сільськогосподарського радника повіту,

- судді, делегованого Міністерством юстиції з числа суддів цього суду,
- делегата «Casa noastră», призначеного радою директорів
- члена, обраного зборами мешканців, які постраждали від експропріації, що має більше 25 га землі
- п'яти депутатів, обраних зборами мешканців, які мають право власності на площу менше 8 га землі

56. Для кожного члена, обраного до складу комісії, обирається заступник

57. Термін повноважень призначених членів – три роки, обраних – один рік.

58. Делегат мешканців, які постраждали від експропріації, а також делегати з правом власності, обираються зборами відповідної категорії мешканців, які скликаються секцією комітету «Casa noastră» через повітового радника.

Засідання кожної асамблеї відкриває префект, оголошуючи мету скликання.

59. Збори мешканців, які постраждали від експропріації, формуватимуться з делегатів цих мешканців, які по черзі обираються на зборах волості, що скликається префектом округу через президентів з волості.

Засідання зборів відкриває президент відповідної волості, оголошуючи мету скликання.

60. Збори мешканців, з правом власності, складаються з делегатів цих мешканців, які по черзі обираються на сільських зборах, що скликаються префектом округу через сільського голову.

Засідання зборів відкриває міський голова шляхом оголошення мети скликання.

61. Кожна збори переходять до виборів, лише після того, як вони сформуєть зі свого складу бюро, що у складі? президента та секретаря.

62. Про хід виборів делегатів до повітової комісії, а також про хід виборів сільських та делегатів до волості, буде складено звіт, який підписують президент і секретар.

Кожен звіт буде супроводжуватися таблицею реєстром мешканців з правом голосу, які брали участь у зборах.

63. Протокол про обрання сільських делегатів буде складено у двох примірниках, один з яких буде поданий до адміністрації волості або сільській раді, для збереження в архіві, а другий – волосному або сільському делегату для підтвердження свого мандату до бюро.

64. Протокол про обрання делегатів до окружних комісій буде складено у двох примірниках, один з яких буде поданий до «Casa noastră», а інший – до повітової комісії експропріації та надання власності для збереження в архіві.

65. Окружна комісія обирає зі свого складу президента і віцепрезидента.

Про виборчу операцію та результати голосування складається протокол.

Кожна комісія матиме секретаря.

66. Окружна комісія скликається головою не менше ніж за 24 години до засідання.

67. Засідання окружної комісії відбуватимуться в її головному офісі.

68. Окружна комісія працюватиме з чисельністю не менше п'яти членів.

Рішення приймаються більшістю голосів присутніх членів, у разі рівної кількості голосів голос Президента – вирішальний.

69. Протоколи, укладені окружними комісіями, заносяться в хронологічному порядку до спеціального пронумерованого журналу, прошитого та позначеного ініціалами голови комісії.

70. Кожна окружна комісія матиме печатку з маркою країни, яка буде нанесена на всі опрацьовані нею документи.

71. Члени окружної комісії отримують за кожне засідання жетон відвідування, а в разі пересування в окрузі також витрати на проїзд.

РОЗДІЛ II Атрибуції

72. Окружна комісія з експропріації та власності має повноваження розслідувати та приймати рішення в першій інстанції з таких питань:

- встановлення меж відчужуваного фонду,
- щодо розмірів експропрійованих земель,
- встановлення цін на землю,
- складання реєстрів мешканців з правом власності,
- визначення розмірів земельних ділянок,
- визначення частини, яка має перейти до відповідного села чи колонії,
- будь-яких проблем, які виникнуть у «Casa noastră»
- будь-яких питань, які можуть виникнути у зв'язку із проведенням аграрної реформи.

РОЗДІЛ III Функціонування

73. Щодо розслідування та розгляду питань, поданих на розгляд комісії відчуження та надання власності, застосовуються чинні в Бессарабії правила розгляду у повітових судах з дотриманням змін, передбачених аграрним законом.

74. Як зацікавлені сторони у справі, окружна комісія вимагатиме явки:

- власника або співвласника відчужуваного фонду,
- Міністерства сільського господарства через Генеральний секретаріат сільського господарства, якщо фонд належав уділам, казні, монастирям і з-за кордону або селянському земельному банку,

- власники суміжних фондів
- жителів з правом власності в селі або селах цього фонду.

Вони будуть скликані за своїм мандатом, обраними згідно з правилами, передбаченими для виборів делегатів у повітові збори, скликані для обрання делегатів, для здійснення експропріації та володіння землею.

З цією метою міський голова за повідомленням, отриманим від комісії, скликає мешканців для обрання мандатів; мандат буде надано на всі етапи розслідування та судового розгляду експропріації у цій справі.

- кожен може подати петицію до комітету в письмовій формі, посилаючись на інтерес, який може бути врахований.

75. Виклик зацікавлених осіб здійснюватиметься повісткою, якщо відоме їх місце проживання, та через публікації в «Офіційних вісниках Бессарабії», якщо місце проживання цієї особи невідоме, або якщо викликана особа перебуває за кордоном.

76. Повістка буде вручена через адміністративні органи.

77. Це буде зроблено за такими правилами :

1. Коли адміністративний агент знаходить вказану особу вдома або навіть поза межами дому:

вручає повістку особі, яка викликається; зазначає на переданій повістці час вручення (день, місяць, година); бере від викликаного розписку про отримання повістки на іншому примірнику, також з вказанням часу (день, місяць, час).

2. Коли адміністративний уповноважений не застає викликану особу вдома, але знаходить когось із його будинку, чи розпорядника маєтку, чи його будинок, чи сусіда, який погоджується передати повістку, та видає розписку.

Він вручає повістку одному з них; означає на вручену час вручення; забирає в одержувача квитанцію про отримання

повістки на іншому примірнику із зазначенням часу; відображає копію під своїм підписом.

3. Коли адміністративний уповноважений не застає викликану особу вдома, ні когось із його будинку, ні розпорядника маєтку, чи його будинок, ні сусіда, який погоджується передати повістку, та видає розписку:

Залишає копію повістки, яка має бути видана особі, яка викликається; у місті до міліціонера, а в селі – до місцевої адміністрації, або до міліціонера, демонструє копію повістки за своїм підписом.

4. При відмові від отримання повістки особа, яка викликається, або її домочадці, адміністративний уповноважений може на свій розсуд взяти з собою одного або двох свідків або посадових осіб місцевої влади як свідків.

78. Коли викликана особа, або хтось із його будинку, чи розпорядник маєтку, чи будинку, чи сусід не може або не хоче підписувати підтвердження отримання повістки, адміністративний агент вказує і на обох примірниках, кому і коли саме вона була вручена, і чому в адресата немає доказів.

79. Докази того, що повістки вручалися регулярно викликаним, потрібно буде знайти в день явки, в матеріалах справи; без цих актів комісія за відсутності зазначених порушень не може прийняти жодного законного рішення.

80. У протоколі підкомітету голова призначає дату явки в установлений строк, щоб зацікавлені особи могли своєчасно з'явитися, а для тих, хто відсутній, докази виклику могли бути в справі.

81. Встановлення межі буде визначено за достовірним звітом, підписаним членами комісії та інженером з питань кордону.

82. Розмір майна з точки зору експропріації буде розглядатися відповідно до їх правового статусу на 1 березня 1917 року.

Маєтки, що належать окремо кільком власникам, а також маєтки, що належать одному власнику, будуть вважатися єдиним маєтком або власністю.

Розмір виноградників, садів і розсадників буде таким, який існував на 22 грудня 1918 р.

Будуть враховуватися лише наявні виноградники, сади і розсадники.

Правовий статус будівлі, передбачений статтею 12 Аграрного закону, визначається відповідно до законів, що діють у Бессарабії, а саме:

- шляхом посиленних нотаріальних актів,
- за рішеннями судів, які залишилися остаточними,
- за заповітами, що набрали чинності до 1 березня 1917 року та подані відповідно до статті 1066, тому 5, частини першої Цивільного кодексу.

Передачі права власності на нерухоме майно між сторонами, а також поділ між співучасником будуть вважатися дійсними лише тоді, коли вони були здійснені відповідно до статей 66 157 і 158 Закону про нотаріат, тобто шляхом посиленого нотаріального акту.

Побутові акти, а також інші дії та свідчення, які не відповідають чинним у Бессарабії законам, до уваги не братимуться.

83. При застосуванні норми позбавлення права користуватися законними квотами, звільненими від експропріації внаслідок оренди, протягом п'яти років поспіль у 1950–1916 роках порядок буде таким:

- якщо фонд охоплює більше 100 га обробних земель, то відчуження охопить загальну площу ріллі.
- якщо до фонду входить рілля площею 100 га і менше, відчуження поширюється на межу 25 га ріллі.

За цим правилом всі землі, на яких була проведена оранка, будуть зараховані до обробних земель, як і ділянки з сіном та пасовища.

Не розглядається як оренда, обробіток землі з сільськогосподарськими працівниками, а також надання землі в користування як оплата праці на ріллі мешканців, які постраждали від відчуження.

Жителі, які постраждали від експропріації, користуються правом на законну квоту, яка не підлягає експропріації, і вони лише частково орендують свій фонд, резервуючи його частину для власних потреб в інтересах домогосподарства, де вони або не були довірені особи.

84. Що стосується пункту 1 статті 4, достовірність особи будь-якого румунського громадянина буде визначатися відповідно до виборчого декрету, опублікованого 14 листопада 1919 року, який оголошує румунськими громадянами всіх основних жителів Бессарабії, які на 1 серпня 1914 року мали своє реальне місце проживання у цьому регіоні та були широко відомі як піддані Російської держави.

85. Відповідний звіт повинен забезпечити, щоб після завершення запитів, замовлених Комісією, був складений другий звіт.

Це буде зроблено у двох примірниках, один з яких буде негайно переданий до «Casa noastră» для реєстрації.

Протягом 7 днів з моменту реєстрації «Casa noastră» поверне цей звіт зі своїми керівними висновками.

Секція II

Місцеві підкомітети

86. З метою проведення фактичних розслідувань на місцях, до прийняття рішень про відчуження та права власності, відповідно до статей 22 і 26 Закону, створюються місцеві комісії, які працюватимуть на місцях у порядку, що визначається дирекцією «Casa noastră».

87. Зокрема створюються місцеві підкомітети з відчуження та місцеві підкомітети з питань власності.

РОЗДІЛ I

Місцеві підкомітети з експропріації

I Формування

88. Місцевий підкомітет з експропріації складатиметься з трьох членів, а саме:

- делегата окружної комісії з числа членів комісії,
- окружного судді, у якого розміщено фонд,
- відповідний обласний агроном.

89. Підкомітет розпочне роботу в порядку, зазначеному керівництвом «Casa poastră».

90. Суддя є юридичним головою підкомітету. Секретарем підкомітету буде обласний агроном.

II Обов'язки

91. Місцевий підкомітет з експропріації має такі обов'язки:

- дослідити межі сільськогосподарського фонду, чи визнані вони сусідами та власником, а якщо вони не повністю визнані, яка частина або частини межі виявлені, в якому обсязі та хто є апелянтами; ім'я, прізвище, професія та місце проживання;
- розрізняти землю за загальними ознаками, частку ріллі, звільненої від експропріації, прагнучи якомога чіткіше узгодити спірні питання, мають можливість розвиватися на неекспропрійованій площі зразкового унітарного господарства, відповідно до інтересів мешканців, які мають право власності;
- з'ясувати загальні риси, якщо вони перебувають у цьому фонді, описати виноградники, сади, розсадники і який обсяг вони мали на 22.12.1918 р., чи є ліси, води, озера та яка їхня площа, чи є будівлі, інвентар, опис будинків вказати, у якій частині фонду вони розміщені, коли були побудовані і скільки коштували на той час, показуючи, з чого складається інвентар;

- вказувати, чи є в цьому фонді частки, що належать довгостроковим орендарям, які зобов'язані садити виноградники, сади та який приблизно їх розмір, імена власників.
- дослідити, якою була орендна ціна орної землі між 1905 і 1916 роками або в короткостроковій перспективі (1–3 роки), показуючи, в якому році ця ціна була сплачена, або з якого до якого року розглядався короткий термін; а також будь-які дані, які можуть служити для контролю вищезазначеного;
- дослідити, яка була в період з 1915 до 1916 рр. у місцевості ціна на деревину за категоріями, за сутністю, віком, використанням і скільки деревини можна отримати сьогодні від вирубки гектара лісу, вказати вік лісу, щільність дерева, які були в ту епоху; ціна риби, скільки риби в даний момент можна виловити в наявних ставках, а також будь-які дані, які можуть служити для контролю вищезазначеного;
- дослідити, скільки платили між 1905 і 1914 роками за оренду та довгострокову оренду як річну оренду
- дослідити, які закупівельні ціни існували в населеному пункті на той же час, показуючи, в якому році відбувся розглянутий продаж, і в якому обсязі продавали за розглянутою ціною а також будь-які дані, які можуть служити для контролю вищезазначеного.

III Функціонування

92. Підкомісію скликає її голова.

93. Особи, зазначені у статті 74, викликаються як зацікавлені особи, а процедура виклику здійснюється відповідно до правил, встановлених у статті 77.

94. Про результат дослідження, проведеного на місці, буде зафіксовано в протоколі з детальним зазначенням усіх деталей та їх джерел.

Цей акт буде підписаний президентом і всіма членами і буде складений у двох примірниках, один з яких буде поданий

до «Casa noastră» для спостереження, а другий – до окружної комісії.

Протягом 7 днів з моменту реєстрації «Casa noastră» надішле до окружної комісії керівні висновки.

РОЗДІЛ II

Місцеві підкомітети з питань власності

I Формування

95. Місцева підкомісія з питань власності складається з семи членів, а саме:

- вчителя, а коли в селі немає школи, залучається вчитель з найближчого села, де є школа,
- священника, а коли село не має церкви, залучається священник із найближчого села, де є церква,
- сільського голови,
- відповідального виборчого округу, до якого входить село,
- трьох делегатів селян з правом власності, які мають не менше 6 га землі.

Ці делегати обиратимуться за правилами, передбаченими для виборів делегатів на сільських зборах, що скликаються з метою обрання делегатів до окружної комісії.

96. Скликання мешканців до зборів буде здійснюватися за направленням «Casa noastră» через мера.

Голову підкомісії призначає окружна комісія.

Штаб-квартира підкомітету буде у сільській ратуші

II Обов'язки

97. Місцевий підкомітет з питань власності має такі обов'язки:

- складання реєстру мешканців з правом власності,
- розподіл шляхом жеребкування між цими мешканцями земельних ділянок для заповнення та цілих ділянок, які будуть відмежовані інженером від відчуженого фонду

III Функціонування

98. Підкомітет складає список мешканців з правом власності, які є в їх розпорядженні, керуючись такими правилами:

- у таблиці будуть представлені лише глави сімейства,
- дітей-сиріт представлятимуть опікуни,
- вчителі та священники будуть розглянуті як землероби.

99. Табличка буде виставлена 20 днів на дверях ратуші, школи та церковної брами.

100. Міський голова вживає заходів, щоб у три наступні неділі жителі села збиралися біля ратуші та зачитувалися їхні імена та цифри, звіряли внесені у таблицю імена та цифри, щоб виправити допущені помилки.

101. Коли таблицю прочитають, члени комісії спробують на місці перевірити, чи внесені виправлення, зроблені мешканцями, чи ні.

102. Після виправлень, внесених після другого читання, присутнім жителям буде запропоновано підписати дошку.

103. Про всі ці операції буде складено звіт у трьох примірниках, який буде підписаний усіма присутніми членами та секретарем.

104. Один примірник звіту буде надіслано до повітової комісії, другий – до «Casa poastră», а третій зберігатиметься в архіві сільської ратуші.

105. Ті, хто буде здійснювати махінації, то їх земельні угіддя будуть вилучені з власності.

Секція III

Центральна комісія

I Формування

106. Для розслідування та розгляду всіх питань експропріації та власності як суд другого ступеня поряд з «Casa poastră», створюється центральна комісія, що розміщена в Кишиневі.

107. Центральна комісія складається з п'яти осіб, а саме:

- першого президента культури з Кишинева,

- делегата від «Casa noastră»,
- делегата мешканців, які постраждали від експропріації, що мають більше 25 га землі
- двох делегатів від мешканців на праві власності, які мають менше 6 га землі

108. Делегат мешканців, які постраждали від експропріації, а також делегати мешканців, які мають право власності, обираються зборами делегатів у окружних комісіях відповідної категорії мешканців, які скликаються правлінням принаймні за 15 днів до закінчення чинних повноважень.

109. Кожна рада приступає до своїх виборів лише після того, як сформує зі свого складу бюро, що складається з президента та секретаря.

110. Виборча кампанія та результати голосування будуть завершені протоколом, який підпишуть президент та секретар. Протокол буде складено у двох примірниках, один з яких буде поданий до «Casa noastră», а другий – до аграрного комітету для підтвердження виборів.

111. Головою апеляційного суду, є головою комітету.

У разі відсутності голови центральної комісії повноваження здійснюватиме магістрат цього апеляційного суду, який слідує за ним за рангом.

112. Окрім центральної комісії, є перший секретар і кілька секретарів, а також необхідний персонал, призначений комісією.

II Обов'язки

113. Повноваження центральної комісії полягають у розгляді скарг на рішення окружних комісій під час проведення нею судових засідань, а також обговорення різних питань, внесення положень щодо організації та регулярного функціонування комісії під час проведення адміністративних засідань.

III Функціонування

114. Центральна комісія скликається Президентом у разі потреби. Президент може визначити на засіданні дату наступного скликання.

115. Рішення окружних комісій можуть бути оскаржені протягом 15 днів з дня їх оприлюднення.

Звернення може бути заявлено власником, жителями з правом власності з села або сіл, розташованих на цьому фонді.

116. Голова центральної комісії після отримання звернення встановлює термін у 8 днів і до 15 днів з дня реєстрації в цій комісії.

117. Сторони не вказуються. Термін сторонам повідомляється шляхом оголошення на дверях штаб-квартири центральної комісії та може бути опублікований у місцевій газеті.

118. Слухання центральної комісії є відкритими.

119. Зацікавлені з'являться особисто. Будуть представлені лише:

- неповнолітні через опікунів та піклувальників,
- особи, яким через будь-які форс-мажорні обставини перешкодили з'явитися особисто, будуть представлені подружжям або родичами до четвертого ступеня,
- мешканці з правом власності через мандат, який вони представляли перед повітовою комісією,
- юридичні особи через їх законного представника, уповноваженого спеціальною дорученням.
- «Casa noastră» через її спеціального представника.

120. На адміністративних засіданнях центральної комісії можуть бути присутні лише її члени та секретар засідання.

121. Головуватиме повинен президент.

122. Центральна комісія має право вимагати від будь-якої державної чи приватної установи будь-які дії чи документи, які вона вважає необхідними для судового розгляду.

Вона має право робити будь-які оригінальні дослідження, документи, акти, реєстри, вимірювання, списки на місці, або через одного чи кількох делегатів від свого села, в обох

випадках можуть допомогти експерти, які вважатимуться за потрібне.

123. Перед Центральним комітетом зацікавлені сторони можуть надати на підтвердження своєї справи всі письмові чи усні докази.

124. Засідання Центральної судово-адміністративної комісії проводяться у складі не менше трьох членів. Прийняті рішення та розпорядження приймаються більшістю голосів присутніх членів. У разі рівної кількості голосів вирішальним є голос голови.

125. Усі рішення підписуються Головою та членами комісії, а також підписується Секретарем, який брав участь у обговоренні.

126. Рішення центральної комісії є остаточними.

127. Рішення разом з окремими висновками будуть внесені до спеціального реєстру, пронумерованого Президентом.

Реєстр буде скріплений печаткою та засвідчений першим головою Кишинівського трибуналу.

128. Рішення центральної комісії відразу після їх складання надсилаються в засвідченій копії до «Casa poastră», яка забезпечить його опублікування в Офіційному віснику.

129. Положення, прийняті на Адміністративних зборах, фіксуються в обґрунтованому звіті, який заноситься до спеціального реєстру, підписаного Президентом та присутніми Членами, а також Секретарем, який брав участь у засіданні.

130. Комісія матиме печатку країни.

№ 68

ЗАКОН

про внесення змін до деяких статей закону про організацію агрономічного органу від 30 липня 1921 р.

У першій статті доповнити абзацом:

«Для цього буде набрано весь необхідний персонал для сільськогосподарських установ, що належать до штату повітів, комун, юридичних осіб комунального характеру, а також

для інших подібних установ, що перебувають під контролем держави.».

До статті 30 буде внесено відповідні зміни:

Вища рада агрономії складається з семи членів і семи заарійським планом, які будуть набрані таким чином:

- двох рядових членів і двох заступників призначає міністр з числа радників органу з питань агрономії,
- член та заступник, який призначається Міністром зі складу органу викладачів вищих навчальних закладів,
- три члени та три заступники, які призначаються генеральними інспекторами та агрономічними радниками органу з їх складу,
- до складу цієї ради входить генеральний директор сільського господарства. Його заступником є посадова особа, яка замінює його у разі його відсутності.

До Статті 32 (а) внести відповідні зміни:

«Дають висновок щодо таблиць, складених керівниками відповідних установ щодо авансів для державних службовців. Підвищення до звання агронома здійснюється тільки міністром.».

Пункт (с) виправлено відповідним чином:

«Дає свій висновок з сільськогосподарських технічних питань або за запитом Міністра».

№ 69

Закон

заохочення обробітку землі механічними засобами

Від 30 липня 1921 р.

1. З метою збільшення сільськогосподарського виробництва держава надає фермерам та прилеглим підприємцям дотації механічними засобами (трактори, плуги, культиватори, непрямі тягові пристрої).

2. Вони можуть бути звільнені від оподаткування комісійними та будь-якими іншими митами, які встановлюються при ввезенні осьових культиваторів, а також усіх запасних

частин і приладдя та бочок для палива, оскільки ці предмети не виробляються в країні.

У разі їх експорту держава стягуватиме додатково до чинних експортних податків податки, від сплати яких вони були звільнені при імпорті.

3. Фермери та підприємці-орачі, які будуть ввозити або купувати механічні ґрунтообробні машини, ввезені після 1 вересня 1921 р. і до 1 квітня 1922 р., отримують право вивозити зі звільненням від експортних мит кількість ярих зернових культур урожаю 1921 р., вартість яких буде відповідають вартості імпортової техніки в леях.

4. Фермери та орачі механічними засобами, передбаченими статтею 3, а також ті, хто імпортуватиме культиватори після 1 квітня 1922 р. отримують право на експорт, починаючи з урожаю 1922 р. без експортних податків і комісій, навіть якщо інші законодавчі положення зроблять цей експорт першим протягом двох років, а другий – протягом трьох років з дня власності:

- по 500 кг кожного гектара, який орано відповідними пристроями та засіяно ячменем, просом, горохом та кукурудзою,
- 500 кг ячменю вівса або гороху на гектар зорано механічно та засіяно цукровим буряком.

5. Якщо експорт зернових культур здійснюється через організацію, якій було б надано виключне право на експорт, воно буде надано фермерам і підприємцям механічного вирощування замість переваг, передбачених статтями 3 і 4.

Кількості зернових культур, зазначені у вищезазначених статтях, будуть передані експортерській організації за найближчим місцем виробництва та оплачені за первісною ціною зовнішніх ринків, в іноземній валюті, із зазначенням фактичних витрат, таких як: транспорт, судноперевезення, страхування тощо, від місця доставки до місця призначення.

6. Виробники, які є власниками культиваторів та підприємці, які займаються оранкою механічними засобами, незалежно від дати придбання культиваторів, отримують переваги:

- зниження тарифів на транспортування необхідних інструментів та пального на 50%.
- запчастини, що належать до зазначених у цій статті, приймаються в багажний вагон пасажирських поїздів.
- також пальне, необхідне для механічних культиваторів, що належать їм, звільняється від будь-якого фіксованого податку.

7. Фермери, які придбали власні культиватори, після оприлюднення закону, незалежно від дати придбання, зможуть отримати у вигляді позики, для їх оплати, казначейські векселі.

Таке ж право матимуть фермери, які постраждали від війни, які, на підставі остаточних назв компенсаційних комісій, зможуть отримати на тих самих умовах позику, надану вище, даючи реальну гарантію компенсації, яку вони заслуговують, і які будуть вільні від будь-яких завдань, якщо, звичайно, вони закуплять культиватори після оприлюднення цього закону.

8. Для нагляду за застосуванням закону та для дозволу на імпорт культиваторів при міністерстві сільського господарства створюється комісія, яка називається комісія з мотокультури.

9. Ця комісія складається з семи членів, троє з яких пов'язані з Міністерством сільського господарства, а інші – з Міністерством фінансів, Міністерством промисловості і торгівлі, Центральним будинком співробітництва та власності та Центральним союзом сільськогосподарських спілок.

Пільги, передбачені статтями 2, 3 і 4, надаються Міністерством фінансів після висновку комісії. Заявки на пільги, передбачені статтями 2 і 3, направляються безпосередньо до комісії з мотокультури.

Заявки на пільги, передбачені статтею 4, подаються за проектом до радника з питань сільського господарства, в окрузі якого розташована земля, на яку він обробляє, до цієї заяви додаються декларація та документи, що підтверджують ввезення.

Радник особисто або через уповноваженого здійснює в населеному пункті перевірку цієї декларації, уклавши протокол, який підписують декларант, міський голова та двоє односельців, або з сусідніх комун.

Протокол, укладений депутатом, заявою передається до окружної комісії, яка приймає рішення в першій інстанції. Ця комісія контролюватиметься за заявами та протоколами сільськогосподарського радника.

Він складається для кожного округу, з префекта округу, мера громади, делегата Комісії постачання та нової сільськогосподарської спілки. Протокол складається з префекта округу, мера громади

10. Усі, хто подає неправдиві декларації з метою отримання переваг цього закону, втратять отримані вигоди, їхня сільськогосподарська продукція, буде конфіскована, оскільки вироблена на площах, розораних механічними обробними пристроями, та підлягатимуть податковому штрафу у сумі 10000–50000 леїв.

*Hamangiu C. Codul general al României. Legi uzuale. 1919-1922
Vol. 9. București.*

Переклад: *Вулне Тетяна,
Каланча Ганна-Марія.*

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
№ 70
ЗАКОН ВІД 11 ЧЕРВНЯ 1919 Р.
ПРО ЗЕМЕЛЬНИЙ УРЯД

§ 1

Відповідно до положень Закону про конфіскацію* на всій території Чехословацької республіки створюється Державний Земельний Уряд із центральним управлінням у Празі.

§ 2

Земельний Уряд (далі – ЗУ) підзвітний Раді Міністрів

§ 3

ЗУ очолює Голова та два заступники призначені Президентом за поданням Ради Міністрів. Голова або один з його заступників звітує про діяльність ЗУ перед Радою Міністрів. Виконавчий комітет ЗУ має бути забезпечений необхідною кількістю чиновників. Їх призначає Голова ЗУ крім посад на які призначає Президент республіки. В ЗУ мають бути створені технічний, правовий та сільськогосподарський відділи. Кожен відділ має бути очолений експертом у відповідній галузі. Призначення на посади відбувається на конкурсній основі.

§ 4

ЗУ є представником держави у всіх судових справах, що виникають у зв'язку із застосуванням закону про конфіскацію великих землеволодінь. Управління майном переданим до ЗУ згідно із законом здійснюється ним самостійно.

§ 5

Скасовано.

§ 6

ЗУ здійснює подання до уряду пропозицій до законів та інших нормативно-правових актів, які стосуються земельних правових відносин.

* Закон від 16 квітня 1919 р. №215 Про вилучення великого земельного майна, за законом були проведені підрахунки всієї земельної власності з метою впорядкування і подальшого проведення реформи.

§ 7

ЗУ зобов'язаний здійснювати регулювання всіх земельних питань крім віднесених до відання судів або інших органів влади.

Повноваженнями ЗУ є:

1. Здійснювати облік та внесення до реєстру всіх конфіскованих земель, визначати, які об'єкти відповідно до закону не підлягають конфіскації.

2. Дотримуватись порядку управління конфіскованим, але ще не внесеним до реєстру майном.

3. Надавати згоду на відчуження, оренду та поділ вилученого майна.

4. Встановлювати порядок передачі вилученого майна.

5. Визначати ступень придатності сільськогосподарського інвентарю на конфіскованих землях.

6. Повідомляти осіб чиє майно підлягає вилученню.

7. Визначати розмір компенсації вилученого майна, забезпечувати дотримання права на апеляцію.

8. Виділення частки земельної власності та передача особам згідно із законом.

9. Забезпечувати доступність для користування житлових та господарських приміщень на виділених землях.

10. Надавати довгострокові кредити власникам земельних паїв.

11. Здійснювати нагляд за майном право користування яким обмежене.

12. Сприяти створенню та здійснювати нагляд за сільськогосподарськими кооперативами.

13. Створювати районні управління або комісії відповідно до § 8 цього Закону

§ 8

ЗУ може передавати частину своїх повноважень районним управлінням або комісіям, створених для окремих територіальних округів, у яких виникає потреба в цьому.

§ 9

Нагляд за діяльністю ЗУ здійснює Адміністративний комітет, що складається з 15 членів, обраних Національними зборами строком на 3 роки. Участь у Адміністративному комітеті є почесною, його члени мають право лише на відшкодування власних витрат.

§ 10

Адміністративний комітет обирає голову та двох заступників. Його рішення є правочинними якщо на засіданні присутні Голова або його заступник та не менше 6-ти членів комітету. Рішення приймаються абсолютною більшістю голосів.

§ 11

ЗУ зобов'язаний регулярно звітувати про свою діяльність Адміністративному комітету. Адміністративний комітет має право здійснювати перевірку стосовно таких питань:

1. Рішень про виключення об'єктів з підлягаючих конфіскації.

2. Визначення порядку розподілу конфіскованого майна.

3. Створення районних комісій.

У випадку спорів між Адміністративним комітетом і ЗУ рішення приймає Рада Міністрів.

§ 12

Більш детальні положення щодо компетенції ЗУ будуть викладені в підзаконних актах.

§ 13

Закон набуває чинності з дня його опублікування

§ 14

Відповідальність за виконання цього Закону покладена на Раду Міністрів

*Stejnopis sbírky zákonů a nařízení státu československého. Ročník
1919.*

Переклад: *Тетяна Піковська.*

ГЛАВА 4
СЕЛЯНСЬКИЙ АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС

№ 71
СТАТТЯ ГАЗЕТИ «РІДНЕ СЛОВО»
«НОВІ ТОВАРИСТВА НА СЕЛІ»

04.04.1917 р.

Якщо місяць тому назад говорити про нове товариство на селі та ще й українське міг би хіба божевільний, бо не те що нового не можна було закласти, а й вдержати старого – так боялось старе правительство розвитку народу і освіти і любило темряву, як злодій любить ніч. Та минулись вже ті лихі часи, і тепер не треба просити у начальства дозволу на якесь товариство, як не треба брати якогось дозволу і на все добре. Чи треба ще говорити, як потрібно на селі та і скрізь закладати усякі товариства, щоб гуртом учитись, гуртом домагатись чогось? Се вже усякий знає, але не кожному ясно, до якої ж справи братись, яке товариство закладати. Багато таких товариств треба нам: оптпотребилівку, де її ще немає, кредитове товариство, сільсько-господарське та хіба мало ще. Але насамперед треба заснувати у селі «Просвіту».

Пробив час і для нашого Українського народу йти своєю стежкою до того, до чого йшли, і йдуть другі народи – до світла, до щастя. Не вернеться вже ніколи те лихоліття, коли без догляду і дозволу начальства не можна було і ступня ступити. Кайдани розбиті, і ми вільні. Кожен українець тепер запитає себе: хто-ж він? Хто були діди-прадіди його, чи й вони були у такій неволі, чи волю знали? Наступила воля, а що вона дасть нам? Чого-то так дорожать освічені люди? Може вона тільки їм потрібна? Отаки запитання піднімуться у душі кожного селянина, та скільки сам він не мізкуватиме над ними, ледве чи знайде він відповідь на них. З книжок би й можна довідатися про минуле своє і чуже, про луччий лад, про те, що тре-

ба робити тепер, та хто» ж зможе накупити стільки книжок? З уст освічених теж можна навчитися багато чого доброго та коли ж то селянин нападе на таку людину? А ось підходять вибори до тих Установчих зборів (Учредительное Собрание) – з ким порадитись? За кого подавати свій голос, так, щоб той голос не пропав даром? І багато, багато стане запитань перед селянином, та не дасть він ради собі. І се покажує, що тільки громадою можна і книжок накупити і закликати якогось розумного чоловіка, щоб цілій громаді розказав, про що хочеться знати кожному. Отже, найкращим і найпотрібнішим товариством, яке все те може зробити, ми вважаємо «Просвіту». Хай не буде села на Україні, де не було б такого товариства. Скажете нема хати? А школа, а волость нащо? Тепер же село само хазяїн у себе, все у руках селян, і поки вони не матимуть своєї Просвітянської хати «Просвіта» може міститись у школі або що, звісно тільки так, щоб не мішати й школі робити своє діло. Зберіться, скільки найщиріших, виберіть з-поміж себе чоловіка 7 для вироблення статуту (устава) товариства, а потім на нових зборах обміркуйте той статут, тоді вибирайте Раду «Просвіти», платіть членську вкладку – от у вас і є вже товариство. Тепер уже нема чого думати, де б його, скажемо, докладніш довідатись чи про ті самі Установчі збори, чи про Республіку чи про виборне право чи про що там ще, а просто йдіть до Ради вашої «Просвіти» і заявляйте, що от треба знати про таке то, а вже Рада повинна чи книжок таких купити, чи запрохати когось з города для читання «Просвіти» лекції.

Се з одного боку. А з другого й ті, хто хотів би допомагати вам чимсь, теж тільки через «Просвіту» можуть зробити це. Наприклад, у Харкові є Український Комітет, і він міг би прислати кого із своїх людей до села прочитати лекцію чи допомогти закласти товариство, порадити книжки та часописи, які зараз потрібні на селі, і таке інше, та як же він це зробить, коли на селі немає товариства?

Отже, просимо вас подати нам звістку про себе – чи є у вас «Просвіта», а коли немає, то подайте адресу вашу, і ми пошлемо вам потрібних людей і будемо піддержувати вас. Єднаймося ж мерщій, гуртуймося у товариства, а з товариств складемо союзи, і тоді вже нас не здола темна сила, і ми сами будемо хазяїнами своєї землі й своєї долі.

Для зразка подаємо статут «Просвіти».

Для чого засновується товариство «Просвіта».

1. Товариство «Просвіта» засновується для того, щоб підняти освіту своїх членів, дати їм добру науку і корисну розвагу і допомогти боротись за свої права і за кращу долю.

Що має робити «Просвіта», щоб досягти того.

2. Для цього «Просвіта»:

а) упоряджає читання для своїх членів і не членів як найчастіше (хоч один раз на тиждень);

б) закликає з не членів докладчиків для пояснення того, що потрібне для селян;

в) заводить книгозбірню безплатну для своїх членів; у книгозбірні повинен бути дитячий відділ;

г) упоряджає для членів і в не членів вистави (спектаклі), співочі, музичні, літературні і мішані вечори;

д) упоряджає дитячі вечори, а напаче різдвяні ялинки;

е) складає свою просвітянську хату;

ж) зноситься з іншими «Просвітами» у таких справах, як вибори до Установчих Зборів («Учредительное Собрание»), Державної Думи і таке інше.

З кого складається товариство «Просвіта».

3. У члени «Просвіти» може записуватись усякий, що живе на селі, чи то чоловік чи жінка, та тільки повноправним членом кожен стає лише тоді, коли він заплатить призначений внесок.

4. Загальні збори Товариства можуть виключити з своїх членів усякого хто чимсь зашкодить «Просвіті».

5. Загальні збори можуть вибирати за почесного члена кого схочуть.

Як порядкується «Просвіта».

6. Всіма справами порядкують загальні збори «Просвіти» і для цього вибирають Раду з 7 членів і кандидатів на I рік.

7. Члени ради вибирають з поміж себе голову, писаря і скарбника.

8. Рада одвічає перед загальними зборами за все, що робить.

9. Рада повинна скликати загальні збори не менше, як один раз на рік тоді, коли вже кінчається рік і коли Рада складає відчит. Ревізійна комісія подає відомості про те, чи справедливо тратились гроші Радою і чи не прощиталась вона десь. Тоді-ж вибирають і нову Раду і Ревізійну Комісію з 3 членів.

10. Рада збирається не менше як 2 рази на місяць.

11. У важних справах і загальні збори і Раду може скликати сам голова Ради, і повинні скликати, коли того вимагає для скликання Ради не менше третини її членів, а для загальних зборів не менше десятої частини членів «Просвіти».

12. Засідання Ради і збори відбуваються тоді, коли на них прибуде більше половини членів.

13. Коли ж засідання Ради або загальні збори не відбудуться через недостачу членів, то слідуюче зібрання відбудеться при всякому числі членів.

14. Усі постанови Загальних зборів і Ради рішення простою більшістю голосів.

Гроші і маєтність «Просвіти».

15. Гроші і маєтність «Просвіта» набуває так:

а) кожен член товариства вносить вкладку розміром у 2 рублі на рік разом, або по 50 коп. через три місяці.

Примітка: внески поступають скарбникові, котрий повинен видати членові квитка з печаткою «Просвіти» і з своїм підписом.

б) Рада товариства може упорядкувати читанки, доклади, вистави, різні вечори і т.п., платні для усіх слухачів, або тільки для членів.

в) Рада збирає жертви.

г) Загальні збори можуть позичати гроші на своє товариство.

Поміщається «Просвіта» у школі або у волості; або у якійсь іншій громадській установі, поки не придбає своєї власної хати, а для цього «Просвіта» з перших днів свого існування складає на фонд якусь частину од своїх прибутків, яку постановлять загальні збори. Цей фонд не можна тратити на віщось інше, а як набереться чимала сума, то треба звернутися до Харківського Українського Комітету і він pomoже виклопатати грошову допомогу з земства на хату, а також дасть план хати.

Адреса Харківського Комітета буде така: Харків, біля Собору, 3 кредит, тов. Український Комітет.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали /упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 120 – 123.

№ 72

СТАТТЯ ГАЗЕТИ «БОРОТЬБА» «СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА»

04 – 05.04.1917р.

В квітні місяці одбулось на Україні скільки селянських з'їздів. Одні з'їзди були повітові, другі губернські і нарешті районні (одеський, харківський). Крім цих з'їздів у Києві відбувся організаційний з'їзд Української селянської спілки (Крестьянского Союзу). На всіх з'їздах селяне виявили повну свідомість своїх інтересів, і як трудівники, вони висловили волю

стати організовано на оборону і зміцнення добутою революцією волі, захищати народні права і боротись за переведення законним шляхом земельної реформи відповідно вимогам трудового люду. Ці великі задачі, які стали перед трудовим селянством, вимагають од нього і широкої організації, бо тільки цей шлях веде до творчого будівництва, тільки в організації трудовий люд здобуде і забезпечить свої права. Ясна потреба в організації почувалась на всіх з'їздах. Селяне мусять вступати до селянської спілки (союзу), говорилось на з'їздах. Спілка закладає сільські, волосні, повітові і губернські комітети, які керують внутрішнім життям селянської спілки: комітети як виразники інтересів трудового селянства беруть на себе підготовчу роботу по виясненню земельного питання, вони-ж дбають про організовану участь селянства в місцевих самоуправліннях (земствах), переводять в життя місцеві вимоги селянства і т. д.

Мало цього, організоване селянство мусить на рівні з радою робітничих та солдацьких депутатів утворити раду селянських депутатів, щоб разом з ними обороняти волю всього трудового народу.

На всіх з'їздах, а особливо на київському, селяне, як хлібороби України, виголосили постанови, в яких зазначали, що будуть обстоювати такий лад у Російській державі, аби Україна мала широке самоуправління або, як кажуть, автономію. А щоб право цієї автономії найкраще було забезпечено, селяне будуть домагатись, щоб демократична республіка в Росії була федеративна, цебто аби всі народи, як литовці, білоруси, українці, великороси і т. д. були рівні і єднались в спілку (союз) вільних народів. Ще на Київському з'їзді, на якому були представники од усіх губерній України, зазначалося, що земельна справа у нас на Україні стоїть не так, як у великоросів, чи інших народів, що у нас наприклад, землеволодіння переважно хutorське та подвірне, тоді як у великоросів все бульш общинне, через що і питання це не

одинаково скрізь буде вирішуватись, не однакові до цього будуть складатись і закони; тому треба, щоб земельну реформу на Україні переводив сам український народ, так як це велять тутешні господарські умови. При автономній Україні земельний закон має виробляти народня рада чи, як кажуть, український сойм.

От з усих тих причин і виходить, що, хоч українському трудовому селянству і доведеться разом з усим трудовим селянством Росії добиватись землі і волі, але селянство наше буде йти своїм шляхом, а саме буде домагатись автономії України в федеративній Росії і переведення земельних законів через український сойм. Київський селянський з'їзд визнав, що селянство на Україні повинно організуватись і вступити в Українську селянську спілку. Закликаючи все селянство на Україні вступати в спілку, з'їзд обрав центральний комітет Української селянської спілки і доручив йому керувати справою організації спілки на всій землі українській. В травні (маї) місяці комітет спілки скликає в Києві перший Всеукраїнський з'їзд селянської спілки.

К.К.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 135–136.

№ 73

ІНФОРМАЦІЯ-ЗВІТ ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД В ОДЕСІ

06 – 08.04.1917 р.*

6, 7 і 8-го квітня в Одесі відбувся з'їзд селян-хліборобів з ініціативи селянської секції «Ради робочих депутатів».

* Датовано за змістом документу

Цей з'їзд було скликано без активної участі українських організацій. З представниками українських партій селянська секція очевидячки навмисне не порадилася, не вважаючи на те, що на з'їзд мало прибути українців 70 – 75%. Але щоб не дати попусвати вкраїнську справу, українці все-таки наважилися виступати.

На з'їзд прибули виборні від Херсонської, Подольської та частини Бессарабської губерній. На перший день з'їхалося було душ 700-800, а на третій день з'їзду, делегатів було вже понад 200.

Побачивши таку силу людей, неосвічених, забитих старим режимом, думалося: А чи вдасться же довести діло до кінця? Чи не зірвуть вони з'їзду? Були випадки коли та велика сила народу страшенно хвилювалася, підіймала голос, суперечки, навіть порушувала порядок, та все ж не настільки, щоб не можна було вести засідання. І роботу з'їзду було закінчено.

Першого дню з'їзду прибулих делегатів витали від українців д. д. В. Боровик та Паляничка. Тоді ще не знати було, що саме в'являє з себе з'їзд з боку Українства, але це вже яскраво зазначилося другого дню, коли виступив з відчитами: «Чим був народ український і чим він став» С. Шелухин, та про націоналізацію школи д. Шоха.

Перед виступом українських представників голова з'їзду російський с.-д. Мосеевич, очевидячки, щоб не дати змоги виступити вкраїнцям, пропонував зборам відчити припинити та перейти до справи посесії земель. Але багацько людей почали голосно протестувати, бажаючи вислухати відчити вкраїнців. Тоді голова зборів згодився дати час для відчиту, але призначив на нього не більше, як 5-10 хвилин.

Українці зрозуміли, що їм не хочуть дати ходу, і рішили агітувати й говорити до селян там, де вони обідають і ночують.

Так і зробили. Тут багато прислужилася шкільна молодь, і це мало велике значіння й успіх.

Довелося С. Шелухінові скоротити свій відчит, проте вражіння лишилося надзвичайне. Ці неосвічені, почасти навіть неписьменні селяне, у словах своєї української мови почули щось велике, щось рідне й близьке, що викликало в них разом і сум, і радість. Ці люде, які може вперше чули про горе України, про її колишню велику волю й славу, про її радощі й культуру, зрозуміли, чим був наш рідний край і чим він став та яким знову мусить бути.

Коли Україна була вільною, була республікою – каже оратор – вона була дужою, багатою, освіченою державою...

В XVII віці у нас майже весь нарід був письменним. А що сталося потім?.. Потім російський царський уряд 300 літ гнітив, вбивав нашу національність, нашу культуру, позбавив нас волі, не дивлячись на те, що єднаючись з Московською державою, українці єдналися, як рівний з рівним, лишаючи за собою всі наші закони й права.

І тут вже почувався такий настрій, що ці люде підуть на все, щоб захищати волю своєї України, волю федеративної Росії.

Найбільшою ж перемогою українців на цьому з'їзді був 3-ій день, коли розглядалося питання аграрне, питання про землю...

... Починається вечірне засідання. Тут сталося те, що було й на передодні. З початку дають слово російським ораторам, а як тільки дійшла черга до українського І. Гаврилюка, що мав виступати від партії укр. соціалістів-революціонерів, голова пропонує зібранню промови припинити, а почати голосувати резолюції, унесені російськими с.-д. та с.-р. Тоді І. Гаврилюк підходе до призиді й голосно каже: « Вас, російських промовців, виступало 22, а нас, українських, має виступити лише двоє. Я вимагаю слова. Голова не дає. Підіймається страшенний галас,

лунають вигуки тисяч голосів: «Дайже слово українським ораторам!» «Просимо українців промовляти!..»

Голова нарешті дає І. Гаврилюку слово. Народе вкраїнський! – каже межи гиньшим промовець – знай: хто проти волі й автономії України, той проти тебе, проти твоїх братів і синів, які полягли трупом на полях битви, щоб здобути землю й волю...

«Сильнейшее впечатление (так пише оден співробітник російської газети) производит речь украинского с.-р. (І. Гаврилюка, произнесенная с подъемом и силой. Две тысячи человек превратились в какой-то экстаз восторга и воодушевления... «Да, Украина идет! Это сила!» – сказал взволновано мой сосед, старый саратовец. В зтих таких словах чувствовался честный безпристрастный синтез нарождающейся силы.

Під час цих овацій голова перебиває І. Гаврилюка і промовляти далі йому забороняє. Виходить російський с.-р. читає свою резолюцію і тут стала знову несподіванка. Счинився страшений галас і крик: «Геть! Не треба! Вон! Дайте докінчити вкраїнському ораторові!» Російський промовець зникає. Голова втихомирює зібрання. Знову намагається говорити вже російський с.-д., знову крики ще дужчі, ніж раніш: «Геть! Не хочемо слухати! Дайте нам українського оратора! Геть! Геть!» Голова зборів знову дає слово І. Гаврилюкові...

Усе чесна громадо! – тягне далі промовець, – Позаяк мені заваджають, я далі говорити не буду. Не хочу, щоб підіймався розбрат і безладдя, а прочитаю тільки нашу резолюцію: «Ми заявляємо, що вся земля належить народові. Ми потребуємо, щоб Установчі збори узаконили й утвердили тільки автономну територію України, а землю нашу ми поділимо самі в Українському Сеймі, бо ми знаємо краще, ніж другі, усі наші потреби. Ще заявляємо, що справедливе рішення земельного питання на Україні можливе тільки при повній автономії України з

забезпеченням прав менших національностей». До сеї резолюції від себе додаю, що землю ніхто не давав. Землю втворила природа. Земля нічя. Земля Божа, а повинна належати тому, хто коло неї працює! Повинна належати всьому народові!»

Резолюція українських соціалістів-революціонерів приймається одногосно... Виступає з прощальною промовою український оратор – В. Боровик, якому партійної промови президія так і не дала сказати. Боровик у своїй промові зазначив, що селяне-господарі на з'їзді чули від промовців багато правди, але також не менше, а по ще й більше неправди... він сподівається, що українці-селяне, коли повернуть до дому, зважать по якому боці було проголошено правду, і вчинять так, як ім скаже їхній природній ясний розум у згоді з українським щирим серцем... «Дай Боже нам тут стрітися ще раз вже на святі проголошення вільної України, а поки що вертайте до дому, здорові! Слава вільній Україні!» .

Його слова приймаються з радістю! Селяне з підвищеним настроєм кричать: «Нехай живе вільна Україна!» Нехай живе федеративно-демократична республіка!» пробиваються на кон, підіймають при криках «Слава» на туки українських ораторів, а потім і де кого з російських. Аж ось розляглися величні звуки Марсельєзи... Зтихли... Нові звуки сповняють повітря, але вже гиньші. Поважні й святі: «Христос Воскресе із мертвих». І чувається це воскресення... Почувається в них скреслі ідеали: вони, рівність і братерство, які христос голосив і до яких нас вів. У тих ідеалах скресає й наш великий стражденний український нарід.

Терен

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 172–174.

№ 74
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД
ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

16 – 17.04.1917 р.

16 й 17 квітня у Полтаві відбувався селянський з'їзд, на який з'їхалось більше півтори тисячі селян уповноважених від волостей зо всієї Полтавщини.

З'їзд цей скликано було тимчасовим комітетом селянського союзу. Засідання з'їзда відбувалися в Музичній школі.

Головою з'їзду обрано М. М. Ковалевського. Товаришами голови були Ю. Ю. Соколовський і Я. Н. Стенька, писарями Токаревський і Макаренко.

З'їзд почався промовою Я. Н. Стеньки, в який освідомлялось, через що було скликано з'їзд.

Після того т. Ковалевській прочитав доклада, в якім з'ясовано було програму українського селянського союзу. Програма була така. Союз повинен домагатися:

Щоб у Росії зробилася федеративна народна республіка, т. е. союз народів, які сами управлятимуть собою, кожний на своїй землі, на якій він мешкає, а для меншости людей щоб були забезпечені їхні права національні. Щоб демократизувалось (ународнювалося) самопорядковане в судах; щоб не було постійного великого війська, а щоб замінити його міліцією народньою. А поки ся реформа пройде, лишати призованих на військову службу українців на українській землі.

Союз має своєю ціллю об'єднати селян, щоб і їхні виборні разом з совітом солдатських і робітничих депутатів могли установить контроль за діяльністю временного правительства, а також помогати йому закріпити новий устрій, новий державний лад.

Союз повинен вимагати від временного правительства признання автономії України.

Щож до війни, то союз повинен признати її як засіб для оборони свободної Росії від зовнішнього ворога, але тільки як оборону.

Що до земельного питання, то союз повинен визнавати як ідеал соціалізацію землі, а тепер тільки через Установчі Збори домагатися землі стільки скільки треба щоб прохарчуватися самому з своєю сім'єю і скільки чоловік може обробить, і конфіскувати землю зверх сеї норми (...)

Вечером засідання почалось з доповіді М. С. Кононенка про федерацію і автономію України (...)

На наступний день 17 квітня почалось обмірковуванє докладів, яке закінчилося слідуєчими постановами.

**Постанови Українського селянського з'їзду в Полтаві
16–17 квітня**

Що до політичного ладу.

1. Найкращою формою правління Росії єсть Демократична федеративна республіка з автономією країв яки заселені окремими народами;

2. Що всією державою Російською управлятиме Народня Дума вибрана на основі прямого, рівного всенароднього і тайного без ріжниці полів виборчого права;

3. Що для повного розвитку сил українського народу являється необхідним заведення національно-територіальної Автономії України з забезпеченням прав національних меншинств;

4. Треба щоб усіх українців яки одбувають військову повинність не одсилали в чужі краї, а оставляли на Україні;

5. З'їзд бажає, щоби временне правительство привселюдно признало право українського народа на національно-територіальну Автономію;

6. З'їзд визнає потрібним широку демократизацію земства і суда на основі прямого, рівного, тайного і всенароднього виборчого права;

7. З'їзд постановив піддержувати Временне Правитель-ство до тої міри, поки правительство буде обороняти інтереси трудового народу;

8. З'їзд визнає потрібним заведенне обов'язкового безплатного навчанн рідною мовою в школах України;

9. З'їзд визнав потрібним закріпить граждански свободи (слова, зборів, віри і т. п.);

10. З'їзд постановляє піддержувать Армію всіма силами, бо армія повинна обороняти наш край від ворога;

11. Війну вести без завоювання чужих країв, але ж для оборони Росії і тої свободи яку трудовий народ здобув тяжкою ціною;

12. З'їзд признав потрібним організацію єднання совітів Солдатських, Робочих і Селянських Депутатів для контролю временного правительства;

13. На Україні служба Божа має правитись рідною мовою і щоби по всіх установах (суді, земстві і т. д.) негайно була заведена українська мова;

14. Для найскорішого проведення в життя української просвіти домогатися од временного правительства призначення на Полтавщину виборного комісара який би помогав заводити українську просвіту;

15. З'їзд постановив послати привіт Революційній Армії, Петроградському Совіту Робочих і Солдатських Депутатів, Центральній українській Раді у Києві і Временному Правительству».

[...]*

Голова з'їзду Микола Ковалевський

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали /упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 215–217.

* Випущено резолюцію «Щодо землі»

**ІНФОРМАЦІЯ ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД У ХЕРСОНІ
ТА ЙОГО РЕЗОЛЮЦІЇ**

23.04.1917 р.

23 квітня відбувся в Харсоні селянський з'їзд, на який прибуло понад 1000 делегатів з Херсонської, Таврійської й Катеринославської губерній. Прибув теж делегат Українського Керовничого Комітету в Одесі Висоцький і делегат Ради робочих депутатів д. Романченко. Першого дня вибрано президію, вислухано привіти від Керовничого Комітету, укр. с.-д. партії, Ради військових депутатів, селянської секції і р.р.д.

Одеської р.р.д. партії с.-р. Херсонської секції с.-д. і др.

Вислано також телеграми: Петроградській Раді робітничих депутатів, Тимчасовому правительству, армії й флоту, та Українській Центральній Раді. Опісля виголошено реферати про установчі збори й будучий устрій держави. Ухвалено резолюції:

1) Краєвий з'їзд громадян-хліборобів рішив щоб вибори в установчі збори, які мають установити основні закони, а також рішити питане про землю, війну і мир, проходили при участі й контролі Рад робітничих і військових депутатів.

2) Краєвий з'їзд домагається федеративно-демократичної республіки з загальнодержавним парламентом і широкою територіяльно-національною автономією поодиноких народів. Другого дня прочитано реферати про автономію України, земельне питане, недостатку робітників, поліпшене їх добробуту і гинше, ухвалено такі резолюції:

1) Краєвий з'їзд висловлює домагане, щоб Україна мала повну національно-територіальну автономію в демократично-федераційній Росії. Українська Центральна Рада має виробити статут про автономію й післать його в Установчі збори.

2) Земля повина бути приватною власністю і передана тим, хто її обробляє.

2)* Рішення Земельного питання належить до Установчих Зборів.

3) Під теперішню хвилю не можна допустити ніяких заборів землі, а вся необроблена земля дідичів (поміщиків), руга (церковна) монастирська й селянська має бути засіяна, щоб уникнути голоду в краю.

4) Домагаємося, щоб тимчасовий уряд видав декрет, яким заборонялося всякого рода купна, продажі, заложення, аренди землі і ин.

Трейтього дня читано доклада про Всеросійський селянський Союз, Всеросійську Раду Селянських депутатів, війну й мир, і др.

Закінчено з'їзд проголошенем «слави Україні», Українська театральна група Саксаганського і Заньковецької урядила делегатам безплатну виставу.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 237–238.

№ 76

ПОСТАНОВИ НОВОМОСКОВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

26.04.1917 р.

26 квітня у місті Новомосковську одбулось засідання з'їзду Селянської Спілки Новомосковського повіту. Прибули представники від 32 волостей в числі 61. Збори одкрив представник губернської спілки Федор Сторубель. Його одногolosно обрано було й головою з'їзду. Головніші постанови з'їзду такі: 1) якнайскоріше позакладати товариства Селянсь-

* Так в тексті.

кої спілки на місцях, обрати постійний губернський комітет; 2) прислухатись до загально-революційного життя і постанов з'їздів селянських спілок, а також до постанов Ради солдатських і робітних депутатів; 3) підтримувати тимчасовий уряд, поки він буде йти до виконання завдань і вимог революції в інтересах трудящих людей; взяти діяльну участь в Загальних Зборах споживчих, Позичково, ощадних, кредитових і сільсько-господарських товариств і намагатись, щоб усі прибутки за 1916 рік було витрачено на позику волі; 4) спокійно триматись, не допускаючи ніяких розрухів, поки Установчі Збори вирішать питання про приватну власність; упорядковати лекції про земельну справу; 5) прийняти загальний програм селянської спілки з доданням пункту про одміну непрямих податків одним прямим подоходним податком; 6) навчання в усіх школах повіту вести українською мовою; вимагати од земств допомоги тим учителям, що будуть на курсах українознавства; 7) постанова про війну, предложена Ф. Сторублем. «Ми, ново-московський селянський з'їзд селянської спілки, приєднуємось цілком до постанов Ради робітничих і салдатських депутатів м. Петрограду і кажемо, що ми не складемо зброї до того масу, поки селянство та робітництво Германії не скине Вільгельма і германське юнкерство, а також висловлюємось за негайне припинення цієї кривавої бойні, а ми, як будемо миритися, не бажатимемо ні анексії ні контрибуцій. На петроградський з'їзд селянської спілки обрано було Ф. Сторубля і Сочеву. До Ради Повітового Комітету Сел. Спілки обрано: Коханого, Половинку, Романенка, Глуценка, Сірка. До Постійного Губернського Комітету: Сторубля, Чорнорота, Прутенка, Коника, Баранця, Горянина і Сочеву.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 258–259.

**ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО КИЇВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ
СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД ТА ЙОГО НАКАЗ
ВСЕРОСІЙСЬКІЙ РАДІ СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ**

27 – 28.04.1917 р.

В середині априля місяця в Москві відбувся з'їзд представників селянських організацій од 27 губерній. Цей З'їзд порішив скликати в Петрограді всеросійську раду селянських депутатів, якаб відала селянськими справами, обороняла інтереси селянства, а разом з радами робітничих і салдацьких депутатів боронила завойовану трудовим народом волю.

Для цього З'їзд вибрав бюро і доручив йому скликать цю раду на 1 мая. Уже 21 априля Центральний Комитет Української селянської спілки у Києві одержав од бюро телеграму, що в раду селянських депутатів треба обрати по 1 депутату на кожні 150 тисяч селянської людности і що ці депутати мають приїхать на 1 мая в Петроград. Центральний Комітет української селянської спілки скликав 27 априля в Києві губернський з'їзд для виборів депутатів по Київщині. Од кожної волости на з'їзд призначалось по 2 представники. Всього прибуло 238 депутатів. Од Черкаського повіту – 42 душі, Канівського – 47, Сквирського – 30, Київського – 35, Таращанського – 24, Чигиринського – 27, Бердичівського – 16, Звенигородського – 6, Радомисльського – 5, Уманського – 2 і Васильківського – 2.

На всю Київщину випадало вибрать до ради селянських депутатів 27 душ.

З'їзд вирішив по 2 душі вибрать од кожного повіту, а 3 душі од усього З'їзду.

Од З'їзду вибрано: М. Шевченка, З. Гордієнка та З. Бондаренка.

Од повітів:

1) Канівського – М. Садового, К. Соболева. 2) Бердичевського – Стецюка, Гнатиша. 3) Чигиринського – Нежевенка, Солонька. 4) Таращанського – Гриценка, Поламарчука. 5) Київського – Бойка, Гуленка. 6) Сквирського – Клименка, Пашенка. 7) Черкаського – Камінного, Николенка. 8) Звенигородського – Ковтуненка, Сніжка. 9) Чорнобильського – С. Евтушенка.

Од інших повітів не обрали депутатів, бо мало прибуло на з'їзд од тих повітів селян. Вирішено, щоб ті повіти вибрали депутатів у себе на місцях.

Вибіраючи депутатів до всеросійської ради селянських депутатів, з'їзд склав наказ, тобто списав все, чого українські селяне повинні домагатися і доручив депутатам держатись того наказу.

Ось цей наказ:

Про землю.

1) Самочинних захватів землі не робить і ждять вирішення земельної справи через Український Народній Соїм.

2) Приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована і земля повинна перейти без викупу в Український Земельний Фонд, яким має порядкувати Український Народній Соїм. З цього фонду земля повинна даватись в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками.

3) Вимагати од правительства негайного видання закону про заборону продажу, довгосрочної аренди і закладу земель, а також масової порубки лісів.

4) До видання земельного закону для забезпечення селян строевим лісом, топливом, випасами, рибною ловлею, установлення справедливих арендних цін на робочі руки і підготовки матеріалів для земельного закону повинні бути засновані повітові, губернські і Красвий Український Земельний Комітет.

Що до політичного ладу.

5) З'їзд постановив, що найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів, що заселяють Росію.

6) Для повного розвитку сил українського народу являється необхідним заведення національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей.

7) З'їзд вимагає, щоб Временне Правительство негайно, привселюдно признало право Українського народу на національно-територіальну автономію.

8) З'їзд признає потрібним негайну демократизацію земства на основі прямого, тайного, рівного й всенароднього виборчого права.

Про військо.

9) З'їзд вважає необхідним негайне формування з запасних тилових частей окремих українських частей з тим, щоб ці части стояли на Україні.

10) Вилучення українців військових на фронті в Українські військові части бажано, поскільки це не буде шкодить боєспособности армії і полишається волі військового начальства.

Що до організації селянства.

11) З'їзд вважає потрібним організацію в Києві Української Краєвої Ради селянських депутатів для спільної роботи з Радами Робітничих і Салдатських Депутатів.

Що до народньої освіти.

12) З'їзд вважає необхідним:

а) щоб вся просвіта для українського народу від низшої до висшої школи велась на Україні на українській мові,

б) щоб наука була безплатною і обов'язковою для дітей обох полів,

в) щоб шкільні програми були так складені, щоб діти могли переходити з низшої до середньої, з середньої до вищої школи,

г) щоб школа була не церковна, не земська, а єдина вільна народня.

Про церкву.

13) З'їзд висловлює побажання, щоб Слово Боже в церквах на Україні лунало на Українській мові.

Про продовольчу (харчову) справу.

14) З'їзд висловлюється за те, щоб селяне організували негайно прийомку хліба на місцях та догляд за його вчасною одправкою на залізниці, а також постановив домагатись од Губернских продовольчих комітетів організувати негайну і акуратну одправку хліба в армію.

Про війну.

15) З'їзд, вважаючи війну найбільшим людським нещастям, визнав, що тепер демократія Росії тільки обороняється, захищає свою волю, через що правительство повинно заключить всеобщий мир зараз-же, як виявиться, що правительства ворожих нам держав одмовляться од анексії і контрибуцій і дадуть згоду на самовизначення народів. Для того, щоб взнати думку про це наших союзників, нам повинно звернутись до них з запитанням, на яких умовах вони згодні замирить. Ми звертаємось до всього трудового селянства всіх воюючих держав, щоб вони налягли на свої правительства, щоб відмовились від анексії і контрибуцій. А поки що ми, селяне, заявляєм, що ми будемо вести війну, поки наші вороги не згодяться на вищезгаданих умовах на мир. Щоб український народ міг після замирення зажити повним національним життям, в ціпости, не розшматаний між ріжними народами, Временне Правительство має подбати, щоб представники народу Українського взяли участь в мирному міжнародньому Конгресі.

З'їзд закінчився 28 априля.

На З'їзді було висловлено побажання, щоб депутати-селяне од українських губерній з'їхавшись до Петрограду

злучились в одну громаду українських депутатів, щоб разом стояти за інтереси тих, хто їх послав.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 260–262.

№ 78

ПОСТАНОВИ РАДОМИСЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

29.04.1917 р.

29 квітня 1917 року в м. Радомислі на Київщині відбувся селянський з'їзд, на якому було 235 чоловік. Обміркувавши всі питання, що стояли на порядку денному, з'їзд виніс такі постанови:

I. Тимчасовий Уряд підтримувати всіма силами і скрізь допомагати йому, поки він стоїть на обороні народніх інтересів.

Домагатися, щоб в Росії була РЕСПУБЛІКА ДЕМОКРАТИЧНА ФЕДЕРАТИВНА, яка найбільше забезпечує волю і права працюючого народу.

Україна повинна мати АВТОНОМІЮ НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНУ і входити в склад Російської Республіки як автономна держава, рівноправна з іншими автономними державами Республіки.

II. Земля повинна бути тільки для трудящого народу. Панські, удільні, кабінетські, монастирські та церковні землі повинні перейти в народній фонд.

Справи земельні повинен остаточно вирішити Український Сойм в перше своє скликання і негайно після державних Установчих Зборів. До того часу панських земель не одбирати, а коли вони оставатимуться необсяйними, то

через відповідні органи дбати, щоб їх обсіяти, аби забезпечити хлібом армію й людність.

Лісів панських та казьонних не рубать, бо то добро народне, а коли самі власники вирубатимуть ліси, щоб спустошити мастки, то через відповідні організації добиватись, щоб такі вирубки були заборонені. Рубати ліси на оборону та для невідкладних потреб людности дозволяти, але тільки по свідоцтвам відповідних органів нової власти. В інтересах народу повинен бути виданий негайно закон про заборону спустошення земель, лісів і т. и.

Через те, що без випасів гине худоба, яка так потрібна для армії і для народу як робоча сила, – відповідні органи повинні негайно забезпечити людність випасами в казьонних і панських лісах по справедливій таксі, встановленій відповідними організаціями.

Щоб дати землю безземельним хліборобам, повинні віддаватись в аренду землі. Арендову плату встановляють негайно відповідні органи по згоді з місцевими управами. Необхідно негайно встановити таксу на лісові матер'яли та робочу силу. Таксу цю встановлюють відповідні органи народньої власти.

III. Ніхто з чинів старої поліції не повинен далі зоставатись на службі в міліції. Комісар має негайно вжити заходів, щоб чини поліції, в тім числі і бувший справник Любченко, були одставлені. Всі місця повинні заняти справжні міліціонери з одставлених та ранених солдат. Молодих солдат-міліціонерів одіслати до війська, а на їх місце поставити ранених та покалічених. Чини поліції повинні одсилатися до війська.

Позаяк земське зібрання 23-24 марта цього року, як це твердо встановлено на з'їзді, скликано було недбало, без участі представників од громадянства й організацій його, а до того на зборах вживалося «підмогоричування». З'їзд висловлює глибокий свій жаль і обурення і постановляє, щоб земське зібрання ради спокою селянства і його кривних інтересів, було

скликано на 14 мая сього року для вибору нової управи замість старої, яка подалася в одставку, і для рішення інших справ. На зібрання повинні бути викликані по чотири чоловіки од кожної волости і по одному од села, щоб були представлені справді інтереси народні, – а також представники од громадянства відповідно телеграмі про це Губерніяльного Комісара.

Щоб земські збори були скликані правильно і відповідно цій постанові, обрати чотирох уповноважених, яким доручить доглянути за цією справою у всій її широті. (На це дав офіційну згоду на з'їзді Голова Земської Управи). Уповноваженими вибрано: Микиту Івановича Мандрику, Дениса Юхимовича Кобзаренка, Омел'яна Ул'яновича Марченка та Івана Івановича Матковського.

Через те, що два помічники повітового комісара, яким доручено селянські справи, Крамаренко та Литвиненко, обібрані на земському зібранні, яке тут опорочено, і викликають повне незадоволення людности, то ради спокою і інтересів народніх, обрати двох помічників комісару на цьому з'їзді, який представляє офіційних представників організованого селянства і взагалі сільської людности. У помічники повітового комісара закритим голосуванням вибрано: Михайла Івановича Марченка (224 голоси проти 11) та Івана Петровича Діденка (204 голоси проти 31).

IV. Обрати повітовий Комітет Української Селянської Спілки. Статут Комітету доручити виробити голові з'їзду з товаришами. Комітет обрано з 14 осіб. Представляти Комітет в Центральному та Губерніяльному Комітетах У.С.С. доручається товаришеві Мандриці. Од Комітету в Раду комісара та в земське зібрання обрано товаришів Мандрику й Михайла Марченка. Прохати земське зібрання та комісара дати Комітету субсидію.

V. Вжити всіх сил, щоб для армії дати хліб та худобу. Всі організації повинні пильно взятись до цього і глядіть, щоб поставка робилась справедливо од селян і панів. Продовольчі

організації повинні негайно подбати, щоб постачити нам все необхідне для господарства: залізо, крам, реміни то що по дешевшій ціні.

VI. У всіх народніх школах – нижчих, вищих та городських повинна провадитись наука на рідній нашій мові, для чого цим літом вчителі повинні пройти курси української мови. В гімназіях та семінарії завести негайно і обов'язково науку української мови. Застосовувати в селах «Просвіти», бібліотеки, клуби, чому повинна допомагати грошима Земська Управа.

VII. У повітовий Продовольчий Комітет обрати од з'їзду Омел'яна Ул'яновича Марченка, Максима Івановича Матюшенка, Михайла Івановича Марченка та Якова Олександровича.

VIII. В Петроград на з'їзд селянських депутатів обрано Михайла Івановича Марченка та Микиту Павловича Купчика.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 269–271.

№ 79

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СКВИРСЬКИЙ ПОВІТОВИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД ТА ЙОГО РЕЗОЛЮЦІЇ

22 – 23.05.1917 р.

22 – 23 травня відбувся в м. Сквирі (на Київщині) повітовий селянський з'їзд. На з'їзді було більше 150 представників селян. З'їзд обміркував такі питання: 1) Про землю, 2) Про політичний лад в Росії і на Україні, 3) Про українське військо, 4) Про народню освіту на Україні і 5) Про Українську церкву. Селяне до всякого питання ставились уважно, докладно всяку справу обмірковували і виносили постанови дружно, одностайно. З'їзд виніс такі постанови:

Про землю:

1). Приватна власність на землю на Україні повинна бути скасована.

2). Земля повинна перейти без викупу в Український Земельний Фонд, яким має порядкувати Український народний Сойм.

3). З цього фонду земля повинна даватись в користування тільки тим, хто її обробляє своїми руками.

4). Вимагати од правительства негайного видання закону про заборону продажу, довгосрочної аренди і закладу земель, а також масової порубки лісів.

5). До видання земельного закону для забезпечення селян строевим лісом, топливом, випасами, рибною ловлею, установлення справедливих арендних цін на робочі руки і підготовки матеріалів для земельного закону повинні бути засновані Повітові, Губернські і Краєвий Український Земельний Комітет.

6). Самочинних захватів землі не робить і ждуть верішення земельної справи через Український Народній Сойм.

Про політичний лад:

7). З'їзд постановив, що найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів, що заселяють Росію.

8). Для повного розвитку сил Українського народу являється необхідним заведення Національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей.

9). З'їзд вимагає, щоб Временне Правительство негайно привселюдно признало право Українського народу на національно-територіальну автономію.

Про військо:

10). З'їзд вважає необхідним негайне формування з запасних тилових частей окремих частей з тим, щоб ці части стояли на Україні.

11). Вилучення українців військових на фронті в Українські військові части бажано, по скільки це не буде

шкодить боєспособности армії і полишається волі військового начальства.

Про народню освіту:

12). З'їзд вважає необхідним: а) щоб вся просвіта для Українського народу від низшої до висшої школи велась на українській мові, б) щоб наука була безплатною і обов'язковою для дітей обох полів, в) щоб шкільні програми були так складені, щоб діти могли переходити з низшої до середньої, з середньої до висшої школи, г) щоб школа була не церковна, не земська, а єдина вільна народня.

Про церкву:

13). З'їзд висловлює побажання, щоб слово Боже в церквах на Україні лунало на Українській мові.

14). В волостні Комітети вибрати від сеп таких людей, які боронитимуть інтереси селянства і розділятимуть постанови цього з'їзду, Волосний Комітет буде складатись з виборних від сел (малого по 2, а великого по 3 чоловіка) як вирішать самі селяне.

Я. Тутешній.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 332–333.

№ 80

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД КОЗЕЛЕЦЬКОГО ПОВІТУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

24.05.1917 р.

На з'їзд прибуло більше, як сто представників селянства Козелецького повіту. Обговорювалось питання про заснування в Козелецькому повіті української селянської спілки. Це питання було принципіально поставлено на чергу на попередньому селянському повітовому з'їзді 9 квітня сього

року. На зібранні 24 травня при обговорюванні харчевих та адміністративних справ І. І. Чайка пропонував негайно приступити до організації селянської спілки та Козелецької української «Просвіти».

З'їзд одкрився промовою представника Київського організаційного комітету української селянської спілки Т. Г. Осадчого, котрий ознайомив з'їзд про необхідність та потребу заснування селянської спілки хліборобів в Козелецькому повіті по усіх волостях та селам, про завдання спілки та про перші ступні діяльності цієї організації.

Після дебатів на цю тему, з'їзд виніс такі резолюції:

1. Козелецькі депутати од селян порішили негайно заснувати в Козельці на повіті українську селянську спілку хліборобів, котра ввійде як філія у всеукраїнську селянську спілку хліборобів в Києві, яка має заснуватися на з'їзді 28-30 травня в Києві і вийти в злагоду з всеросійським крест'янським Союзом на основах встановлених Київським з'їздом.

Бюро селянської спілки хліборобів в Козельці має скластись з представників од кожної волости (з кандидатами до їх) та п'яти особ козелецьких, прихильних до селянської справи. Оці особи мають бути обібрані на цім з'їзді, а представники од волостів мають бути обібрані негайно на волостних організаційних зборах селянської спілки.

2. Поруч з селянською спілкою засновується Козелецька українська повітова «Просвіта», котра б дбала про освіту усього повіту. В кожній волости мають бути засновані волостні «Просвіти» такі самі і в селам.

3. Членами Бюро Комітету селянської спілки обрано І. І. Чайку, Ст. О. Зенкевича, А. И. Булаха, С. Ф. Косенко, Н. Д. Голика, Н. А. Григор'єва.

4. Членами Комітету Козелецької української «Просвіти» обрано: В. М. Ганцова, С. Ол. Зенкевича, А. А. Бойко, М. Ф. Терлецького, отца Д. Лашнюкова, М. С. Шинкаренко,

М. А. Трухана, Г. Г. Шевчика, Л. Г. Позднього, Ф. Нагарного, А. І. Велигодську, Н. Клименко, М. А. Ильенка, О. Гоголевського, К. С. Костюченко, О. П. Михайловську.

5. Селянський з'їзд, зазначивши велику потребу селянства знати та освічувати сучасні події, виборче право і усе таке инче, порішив звернутися до повітового Земського зібрання з проханням асігновати гроши на два оратори, знайомих з селянськими справами та українством.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 337–338.

№ 81
РЕЗОЛЮЦІЇ І ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

28.05 – 02.06.1917 р.

Резолюція 1

Про відношення до Тимчасового уряду

1. Заслухавши доповідь про переговори з Російським Тимчасовим урядом, Перший Всеукраїнський селянський з'їзд постановив: приєднатись до домагань Української Центральної Ради, заявлених в її декларації, і вимагати від Тимчасового уряду негайного задоволення цих домагань. 2. Зважаючи на те, що тільки встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки з національно-територіальною автономією України та забезпечення прав національних меншостей може оберекти людей од безладдя, З'їзд постановив доручити Центральній Раді разом з Всеукраїнською Радою селянських депутатів: а) негайно виробити проект положення про автономію України і про федеративно-демократичний устрій Російської республіки; б) негайно скликати з'їзд представників других народів

і країв, що домагаються федеративно-демократичного устрою; в) докласти всіх сил до прискорення організації українських територіальних (крайових) зборів. 3. З'їзд постановляє, щоб у нас на Україні всі громадські інституції і самоврядування були негайно українізовані, і через це з'їзд закликає всі громадські (селянські, земські та інші організації), адміністративні установи і військові організації України допомагати Українській Центральній Раді і Всеукраїнській Раді селянських депутатів в утворенні автономного ладу на Україні.

Резолюція 2

Про відношення до війни

1. Зважаючи на те, що війна потрібна поміщикам, фабрикантам, а трудовому народу несе тільки нещастя, Перший Всеукраїнський селянський з'їзд визнає необхідним, щоб трудові народи воюючих держав домагалися од своїх правительств миру без захвату чужих земель і без контрибуцій з тим, щоб кожний народ, який живе під чужим пануванням, сам вирішив, до якої держави він хоче пристати. 2. З огляду на згоду союзників Росії переглянути договори, що були підписані царським правительством, З'їзд вважає необхідним, щоб Тимчасовий уряд з союзниками негайно виробив і оголосив умови, на яких він згоден замиритися. 3. Щоб український народ міг після замирення жити національнополітичним життям в цілості, неподілений між різними державами, Тимчасовий уряд повинен подбати, щоб представники народу українського взяли участь на мирному міжнародному конгресові. 4. З огляду на те, що розгром російського війська загрожує руїною Україні, – З'їзд вважає потрібним допомагати всіма способами армії і закликає її до діяльної оборони рідного краю. 5. З'їзд признає необхідним, щоб зруйновані війною українські землі: Галичина, Буковина, Холмська Русь, Волинь, а також Польща, Бельгія, Сербія та інші країни були відроджені до нового життя коштом та заходами тих держав, що брали участь у війні. Порядок задоволення зруйнованих країн має

виробити Міжнародний мирний Конгрес. 6. Щодо зруйнованих місцевостей України З'їзд вважає необхідним, щоб Російське Временне правительство разом з Українською Центральною Радою, Всеукраїнською Радою селянських депутатів негайно приступило до розроблення проекту відродження цих країн і, де можливо, по воєнних обставинах, до фактичної допомоги.

Резолюція 3

Про заборону Всеукраїнського військового з'їзду

Заслухавши докладне повідомлення про заборону міністром Керенським Українського військового з'їзду, Всеукраїнський селянський з'їзд послав голові Ради міністрів, всім міністрам, Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів таку телеграму: «Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, на якому представлено 1000 волостей, обміркувавши телеграму Керенського про заборону Військового Українського з'їзду, приєднує свій голос до протесту Центральної Української Ради і жде скасування заборони Керенського».

Резолюція 4

Про відношення до російських газет

Обміркувавши питання про відношення російських газет на Україні до української справи і прийнявши до уваги, що здебільшого газети ці неправдиво освітлюють український рух, а деякі, як київська газета «Кіевлянин», день-у-день ведуть всякими нечесними способами боротьбу з українським рухом, Всеукраїнський селянський з'їзд постановив:

1. Селяни не повинні виписувати і читати київської чорносотенної газети «Кіевлянин».

2. Тим же газетам, які неправдиво освітлюють домагання і потреби українського народу, з'їзд ставить їм це на увагу і сподівається, що російська преса на Україні надалі буде правдиво освітлювати український рух.

Крім того, делегати з'їзду обмінялися думками з приводу спорудження пам'ятника Тарасові Шевченкові і вирішили:

Резолюція 5

Про спорудження пам'ятника Тарасові Шевченкові

Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, приступивши до обговорення земельної справи, перш за все шанує пам'ять першого борця за землю і волю на Україні – Т. Шевченка і постановляє доручити Центральній Українській Раді поставити в першу чергу справу з пам'ятником Тарасу Шевченкові і подбати, щоб він був встановлений в найкращому місці Києва.

Резолюція 6

Про землю

Визнаючи, що тільки здійснення соціалістичного ідеалу, до якого прямує Україна, як і інші народи, може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату, Перший Всеукраїнський селянський з'їзд постановляє: 1. Приватна власність на землю має бути скасована. 2. Вся земля на Україні без викупу поступає в Український Земельний Фонд, яким порядкує сам народ через Український сойм, повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. 3. З цього фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками. 4. Для справедливого користування землею треба встановити земельну норму. Ця норма повинна бути не менше споживчої і не більше трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть лишитися в своїх господарствах. 5. Позаяк ведення господарства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, бажано великі зразкові господарства передати до рук хліборобських товариств, як осередків майбутнього соціалістичного господарювання. 6. Ліси, води, шахти і інші земельні надра в межах України визнаються власністю всього народу. Український сойм задовольнятиме усі потреби трудового народу. 7. Видатки по земельній реформі приймає на себе держава. 8. Для справедливого вирішення земельної справи трудовий народ повинен взяти участь в земельних комітетах

і заснувати Центральний Український земельний комітет. 9. Переселенська справа в межах України в Земельному комітеті і Українському Союмі має бути поставлена на вирішення в першу чергу. 10. Засоби для життя всім нездатним до праці мають бути забезпечені народним страхуванням, або пенсіями, як це робиться в інших країнах. 11. Всі посередні (непрямі) і інші податки касуються і натомість заводиться єдиний прямо-подохідний, прогресивний податок.

Резолюція 7

[Про Центральний Український земельний комітет]

Щоб забезпечити Україну од безладдя, руїни, з'їзд визнає необхідним до Установчих зборів: 1. Самочинних захватів землі та самочинних порубок лісів не робити. 2. Вимагати од Тимчасового уряду негайної організації Центрального Українського земельного комітету, який повинен об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України. Український земельний комітет складатиметься з: 18 представників губернських земельних комітетів, 9 – губернських Рад селянських депутатів, 3 – Центральної Ради селянських депутатів, 3 – Центрального комітету Української селянської спілки, 3 – Українського Центрального продовольчого комітету, 3 – Української Центральної Ради, 3 – Українського Центрального кооперативного комітету, 2 – Українського правничого товариства, 1 – Української партії соціалістів-революціонерів, 1 – Української соціал-демократичної робітничої партії, 1 – Українського Генерального військового штабу, 2 – Української Крайової Ради робітничих та солдатських депутатів. Центральне правительство мусить призначити Українському Центральному земельному комітетові кошти з кредиту, відкритого для всіх земельних комітетів. 3. Видати негайно закон про передачу земельних справ у земельні комітети та Центральний Український земельний комітет. 4. Пильнувати за тим, щоб не було продажу, довгострокової або чиншової оренди і роздрібнення землі.

Визнати всі земельні акти (угоди), укладені після першого березня, не дійсними. 5. Вимагати, щоб Тимчасовий уряд влаштував через обрані на демократичних засадах земельні волосні, повітові та інші комітети, пильний догляд за казенними та приватними лісами та негайно зовсім заборонив, без згоди земельних комітетів, вирубку будівельного та матеріального лісу, а також негайно відмінив дозволи на вирубку такого лісу, виданих Лісоохоронним комітетом за часів старої влади. 6. Організувати постачання хліборобських машин і знаряддя державним заходом. 7. Зважаючи на те, що земельним фондом на Україні має порядкувати Український народний сойм, з'їзд висловлюється проти монополізації Донецького басейну в межах України Російським Тимчасовим урядом і визнає, що використання цього басейну Російським Тимчасовим урядом можливе тільки за згодою центрального Українського земельного комітету. 8. Довідавшись від делегатів Пензенської, Орловської та Саратовської губерній, що нашим людям в цих губерніях чинять утиски і навіть загрожують вигнати зовсім, і маючи на увазі, що наших переселенців за межами України – велика сила, з'їзд звертає увагу Тимчасового уряду на це прикре явище і заявляє протест, тим більше, що на Україні зуміли фактично забезпечити право національних меншостей. 9. Маючи на увазі, що в зв'язку з майбутньою автономією України велика сила переселенців-українців бажає повернутися до рідного краю з'їзд визнає, що вирішення цього питання повинно бути зроблено українським Народним соймом в порозумінні з соймами інших країв Росії.

Резолюція 8

Про організацію селянства

Перший Всеукраїнський селянський з'їзд заслухавши доповідь про організацію селянства, постановив: 1. Забезпечити волю і землю українському народові може тільки саме планомірно організоване селянство. 2. Платформою для організації селянства повинні бути постанови Всеукраїнського

селянського з'їзду. 3. Формою організації українського селянства повинна бути Українська Селянська спілка. 4. Законодавчим органом Української селянської спілки являються: Всеукраїнський, губернські і повітові селянські з'їзди, а в часи од одного з'їзду до другого – Всеукраїнська, губернські та повітові Ради селянських депутатів, а виконавчими органами їх – Центральний, губернські, повітові, волосні і сільські комітети селянської спілки. 5. В кожному селі повинен бути заснований (не менше як 5 душ – чоловіків і жінок) комітет Української селянської спілки, вибраний на підставі всенародного, прямого, рівного і таємного голосування. 6. Волосні комітети селянської спілки складаються з представників – по одному на двісті (200) дорослих, [старше] 20-и років, чоловіків і жінок, але не менше одного від села. 7. Повітові Ради селянських депутатів складаються з представників од волостей по одному на 2000 дорослих чоловіків і жінок.

Увага: Тимчасова Рада селянських депутатів може бути вибрана на повітовому селянському з'їзді.

8. Губернська Рада селянських депутатів складається в представників повітових Рад – по 5 від повіту.

9. Всеукраїнська Рада селянських депутатів складається з представників по 2 від кожного повіту, вибраних повітовими селянськими з'їздами.

Увага: Тимчасова Всеукраїнська Рада селянських депутатів вибирається на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді.

10. Повітові, губернські і Центральний комітет Української селянської спілки вибираються відповідними Радами селянських депутатів на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді.

Увага: Тимчасовий Центральний комітет селянської спілки вибирається на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді.

11. Членом Української селянської спілки вважається кожен, хто признає для себе обов'язковим всі постанови Всеукраїнського селянського з'їзду та Рад селянських депутатів і їх виконавчих органів.

12. Всі члени Української селянської спілки платять щорічний внесок в розмірі 1 карбованця на рік.

Примітка: Повітовим Радам селянських депутатів дається право встановити в своєму повіті членську вкладку і внесок.

13. Ці гроші поділяються так: село – 30 коп., волость – 25 коп., повіт – 20 коп., губернія – 15 коп. і Центральний комітет – 10 коп. Гроші збираються селянськими комітетами Селоспілки і посилаються у всі комітети безпосередньо.

14. Членські вкладки вносяться скарбникові комітету селянської спілки. На кожну внеску скарбник комітету повинен видати квиток. Скарбник веде шнуровану касову книгу і не менше раз у 2 місяці здає справоздання.

15. Для перевірки всього діловодства і касових справоздань загальні збори членів Української селянської спілки вибирають ревізійну комісію з трьох членів.

16. Всі адміністративні, громадські, земські інституції і земельні, продовольчі та інші комітети як технічні організації, які обслуговують селянство, підлягають у своїй діяльності Радам селянських депутатів і комітетам селянської спілки, як виразникам волі трудового народу.

17. Для встановлення безпосереднього зв'язку комітетів і Рад селянських депутатів зо всіма іншими комітетами і громадськими організаціями бажано, щоб селянство вибирало в ці організації членів комітетів селянської спілки та Рад селянських депутатів.

18. Для об'єднання роботи Рад селянських депутатів з Радами робітничих і солдатських депутатів повинні організуватись спільні органи при умові представництва селянства пропорційовально його кількості.

Резолюція 9

Про народну освіту

Всеукраїнський селянський з'їзд, обміркувавши справу українізації школи, доручає Центральній Українській Раді подбати про те: 1) щоб наука по школах од нижчої до вищої з осені біжучого року велась на українській мові. Права національних меншостей повинні бути забезпечені. 2) Центральна Українська Рада повинна домагатися від Тимчасового Російського уряду, аби попечителями шкільних округів та їх помічниками були на Україні тільки українці.

*Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд
(28 травня – 2 червня 1917 р. Історичні зошити. 1992. № 7.
С. 14–34.*

№ 82 УКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД У ЧЕРНІГОВІ: СТЕНОГРАМА

8 – 10 червня 1917 р.

Засідання 8 червня. Одкрив збори І. Шраг вітанням, в якому зазначає, що тільки завдяки російській революції наші мрії про вільне життя здійснюються. Тепер ми можемо, не ховаючись, зійтися обговорити свої справи. Я певен, що ці справи дорогі нам всім, і ми прикладемо всі сили, щоб закласти міцні підвалини нового життя. Життя це мусить мати такі форми, щоб задовольнити всіх людей на Україні. Наш рух демократичний, - має на меті задовольнити нарід працюючий – селян і робітників. Українська справа звернула увагу всіх. Проти неї повстає багацько ворогів. Щоб утворити своє життя, треба закликати всіх до розумної, розважної, організованої праці для України. В нашому русі не має місця анархії. Закликаючи до спокою і розважності, я зазначаю, що ми мусимо ставити

свої домагання спокійно, але твердо. Нам потрібні єднання і організація. Тоді, коли ми були у кайданах, ми примушені були працювати кожний окремо. Тепер нам треба познайомитися, взнати, як стоїть справа по всіх кутках Чернигівщини. Тільки зорганізувавшись, ми можемо прикласти свої сили до праці. Але повторюю, коли б не було російської революції, ми б не придбали зараз того, що маємо.

Тому пошануємо тих, хто присвятив свої сили і головами поляг за здобуття волі. Ми мусимо до них поставитись з побожною пошаною. Я не можу не поставити у нас у першу чергу Тараса Шевченка, не тільки, як сприявшого відродженню України, не тільки як поета, але як великого громадянина, великого апостола української ідеї. Завдяки йому, ми знаємо, хто ми і до чого нам треба йти. Тому вшануємо пам'ять всіх борців за волю і пам'ять незабутнього, великого Тараса Шевченка вставанням.

Всі встали, і хор проспівав «Заповіт», а потім - «Ще не вмерла Україна».

Після цього перейшли до виборів президії з'їзду. За голову обрано І. Шрага. За товаришів: Осадчого, Коновала, Одинця. За писарів: Устименка, Ведмідя, Марковича.

Далі йдуть привітання.

Од Центральної Української Ради вітає *Є. Онацький*. На мою долю, каже він, випало велике щастя вітати найкращих людей Чернигівської землі од Центральної Ради, нашого першого українського парламенту. Центр[альна] Рада заклалася після першого всеукраїнського [національного] конгресу, який одбувся на Великодні. З різних сторін України, од різних українських організацій на Україні і поза її межами надходять до неї привітання, в яких висловлюється довір'я, яко єдиній представниці всього українського народу. Національний Конгрес доручив їй закласти підвалини нового ладу, вести український народ до автономії і федерації. Виразна антиукраїнська політика тутешніх представників Тимчасового

уряду заставила Центральну Раду послати до Тимчасового уряду делегатів з докладною запискою. В цій докладній записці було докладно висловлено всі потреби українського народу. Центральна Рада не вимагала, щоб Уряд зараз же об'явив автономію, вона тільки просила Уряд висловитися, як він відноситься до домагань українців, і взагалі – до українського руху. Але він одповів, що не може задовольнити побажання Ради. Він не зрозумів, або не хотів зрозуміти наших домагань. Чи будемо ждати поки він зрозуміє? Ні, ми ждати не можемо. Історія твориться не роками, а хвилинами. Треба іти вперед, вперед до широкої національно-територіяльної автономії.

Од губерніяльного виконавчого комітету Тимчасового уряду вітає *Бакулин*. Він нагадує, що боротьба ще вся спереду. Щоб бути міцними, нам треба єднатися, нам треба міркувати, але холодним розумом. Там, де палений розум - нема діла. Як будем обмірковувати справи холодним розумом, тоді ми переможемо в боротьбі.

Од Центральної Ради Всеукраїнської Селянської Спілки вітає з'їзд *Осадчий*. Я, каже він, цілком живу ще життям селянського Всеукраїнського з'їзду. Се був з'їзд найкращих сил нашої землі. Ми витворили на йому таку інституцію – Всеукраїнську Селянську Спілку. Земля і селянство – основа життя. Ми поклали добру підвалину організації селянства і поклали міцний ґрунт автономного ладу на Україні. На з'їзді у нас ні одного слова не було не обміркованого. Ми перш за все з'ясували собі, який автономний лад мусить бути. Тепер централістичний лад назавше зник. Тепер настало народовластя, - коли сам народ порядкує своїм життям. З народовластя ми і мусимо почати. І тому ми маємо право, якого ніхто одібрати у нас не сміє, се право – утворити такий лад, який для нас буде найкращий. Що пошкодить иншим націям, коли український народ творитиме своє життя? Наша автономія нікому не пошкодить; а ми розвинемо свої сили, повернемо свої права. З якого боку не подивися, то ми маємо на се право,

і випрошувати нам його не треба. Але провадити автономію у життя нам треба обережно, щоб не пошкодить другим народам. Ми ніколи нікому не шкодили, ми бажаємо рівності і братства, ми будемо добувати для всіх прав, волі – для всіх народів.

Головне питання на з'їзді було – земельне. Земля се – багатство; але до сього часу найкращою і багатішою землею користувалися поміщики; тільки вони жирують, беруть з землі міліони, одвозять у Париж, чи що, і там програвають. А селянин несе хрест тяжкий цілий вік, невтомно працюючи, – працюючи він і гине. І тепер нам не можна скласти організаційної зброї, доки вся земля наша не перейде у руки робочого українського народу. Вона мусить цілком перейти до народу без викупів. Сам народ мусить видавати собі закони; на таких з'їздах, як от наш з'їзд, народ буде будувати великий будинок будуччини, і кожний працюючий громадянин має право приймати участь в ньому будівництві. Після війни нам треба буде допомогти відбудувати господарства Галичини і Волині. Ми мусимо потурбуватися про те, щоб та понищена людність була забезпечена на державні кошти.

А тепер головне – покладені підвалини організації селянства. При міцній організації нам нічого боятися, ніяких контрреволюцій і анархій.

Вітає з'їзд представник Чернігівського] «совета крестьянского союза» *Кулябко-Корецький* (по російському). Він висловлює надію, що рішення сього зібрання покладуть основи нового життя і що ті рішення будуть обмірковані холодним розумом.

Представник губернської] земської управи *Адаменко*, привітаючи перший укр[аїнський] з'їзд на Чернігівщині, каже, що губернське] земство в своєму новому складі звертає увагу на господарські справи губернії і дбатиме про освіту на українській мові. Але для того потрібні кошти. Селянство, як давало, так і повинно давати податки. (Чути запитання селян: «чи всі школи будуть українські»).

Тепер земство дбає про те, щоб не тільки початкові школи були українізовані, але щоб були і укр[аїнські] гімназії, університети, навіть научна академія, - всі вони будуть криницями, з котрих укр[аїнський] народ буде черпати освіту і знання. Земство має улаштувати курси лекторів, які мають роз'їжджати по губернії і навчати всіх дорослих; буде звернена увага на те, щоб скрізь одкривалися просвітні гуртки. Такими засобами український народ може одержати освіту, догнати вищих народів і стати поруч з ними.

Дорошенко вітає з'їзд од губерніяльного союзу учителів. Він зазначає, що учительство має тверду надію на те, що всі українські організації з'єднаються для того, щоб вкупі здобувати автономію Україні.

Учительство протягує руку вільному українському народові, бо бачить, що український народ може збудувати життя не тільки своє власне, а й інших націй; нехай Україна буде родиною і для людности інших націй, що живуть на її землі.

Городський голова Чернигівка вітає з'їзд од стародавнього міста Чернигівка.

Далі йде привітання представника укр[аїнської] партії соц[іалістів]-рев[олюціонерів] *Миколи Шрага*. Від партії, котра боронить народні інтереси, на прапорі якої написані гасла: «Земля і воля» і «Борітеся - поборете» - низько вклоняюся вам, найкращі люде Чернигівщини. Ми боремось і будем боротись. Нам кажуть, що ми йдемо не до будовання, а до руйнування. Але се не так. Ми боремось, і поборемо. Ми хочемо збудувати щось нове, те нове буде засноване на волі всіх народів. Ми ідем до будівництва, і шлях наш є боротьба. Вона вся ще попереду. З'єднайтеся і зрозумійте наше гасло «борітеся – поборете». Тоді ми здобудемо волю, збудуємо міцний будинок автономії і федерації, в якому всім народам всього світу буде вільно, і всі будуть брата. Але спочатку здобудемо своє право, свою волю.

Вітає з'їзд представник Чернігівської козацької сотні *атаман Павленко*. Настав час, каже він, народної волі, коли сам народ повинен собою правити. В сей мент всі народи рівні, але тільки не ми, українці. Не забороняється зібратись з'їздам литовським, польським, а нам міністр Керенській каже: «несвоевременно».

Ми повинні боронити права, які зазначені договором Б. Хмельницького з домом Романових 250 років тому і які були порушені тими царями. Тепер тих царів нема, і наші права належать нам. Нам кажуть: ми вам автономію дамо. А ми скажем теж: ми вам дамо, бо ми маєм право сами взяти свою автономію. Хто зараз господар в нашій хаті, на нашій землі? У нас тут порядкують вороги українства, вони лізуть з своїми уставами в чужий монастир. Не будемо чекати, поки нам хтось дасть наше право.

Нам кажуть, що не час формувати своє військо. Але ж тоді не буде вільної України. Чи потрібно нам наше військо? (Бучні оплески). Про українське військо кажуть, що то є дезертири. Ні, брати мої, се борці за волю укр[аїнського] народу. Хиба можна назвати тих дезертирами, хто хоче йти під українським прапором на боротьбу, на смерть.

Промовець хоче розповісти про те, як zorganizувався укр[аїнський] полк у Чернигові і про озброєний виступ «Ворон[ежской] дружини» проти козаків 28 травня.

Голова *Шраг* зазначає, що зараз ідуть тільки привітання, а оповідання про Чернігівський полк і про події 28 травня будуть мати своє місце при докладі про військову справу на Україні. (Селяне просять, щоб се було докладено тепер.) Тоді в коротких рисах атаман оповідає про організацію полку і про напад озброєних салдат «дружини» на неозброєних козаків. (Вигуки обурення).

Скажіть на селах, закінчує *Павленко*, що козаки Чернігівського полку не дезертири, а борці за волю, які життя покладуть за вас.

Представник Чернігівської «Просвіти» *Стаднюк* привітає з'їзд і бажає найбільшого успіху і активності в праці. Т[оварист]во «Просвіта» звертається до вас, каже він, з проханням боронити культуру і інтереси всіх пригночених народів, особливо народів, які живуть на Україні. Боронити інтереси свої й інших народів проти одного ворога – великоросійського централізму, який всіх призвів до рабського поневолення. Тепер, хай розцвіте пишними квітами життя всіх тих народів Росії і з ними наш великий народ. Він не втерів своєї гідності до будовання свого власного життя, тепер він воскрес і, оновлений, почне своє вільне життя, в союзі з іншими вільними народами Росії.

Збницький, губерніяльний інструктор на Чернігівщині від Центральної Ради, вітає з'їзд і каже: Центральна Рада посилає нас допомогти організації, яка є тепер у нас єдиною зброєю; я звертаюся до селян допомогти нам в праці і приложити і свої сили.

Маркович од укр[аїнського] гуртка гор[ода] Коропа привітає з'їзд і каже, що Кролевецький повіт належить до північної частини губернії, на яку вороги наши вказують, як на цілком змосковщени. «Це вам не Полтавщина», кажуть. Але Коропський укр[аїнський] гурток через свого представника заявляє, що Кролевецький повіт є цілком український і коропці ділом докажуть, що вони українці і що ті, хто називав їх москалями, дуже помиляються. Мені дуже приємно бачить на цьому з'їзді так багато делегатів. Се єсть доказом того, що Чернігівщина є українська країна.

Голова Конотопської земської управи *Ганжа* [треба – *Ганжара*]. Вітаю вільний український народ. Один хитроумний міністр старого уряду сказав: України не було, нема – і не буде. За ним повторювали це й другі люде – або несвідомі, або вороги українців. Але се – брехня. Ми бачимо, що українці були, і будуть і нехай живуть довічно.

Коломійченко вітає з'їзд від с. Прохорів. Вів зазначив, що село Прохори цілими десятиліттями боролось за укр[аїнську] ідею.

Ведмідь, кадров [ий] інструк[тор] Центральної Р[ади]. Низько кланяюсь вам. Я хочу сказати вам, що Укр[аїнська] Центральна Р[ада], бачучи, що ще не всі розуміють національне питання, послала нас допомогти вам. Брати селяне! перед вами страшенно багацько праці, не лякайтесь її, беріться щиро до праці, до організації, бо нам ніхто не збудує нашого життя - ні поляки, ні литвини, ні росіяне, а самі повинні творити свою долю; нехай кожний зрозуміє, що воскресла Україна, і хай кожний несе свої сили на її відновлення. Всю силу свого тіла, розуму ми не будем жаліти, щоб допомогти вам. Для організації нам тільки потрібна праця, праця і праця!

Представник одної з селянських «Просвіт», закликає селян організувати скризь по селах «Просвіти», які будуть користні і старому, і малому, допоможуть розвинутися, зробитися більш освіченими.

Кириєвський од Оглавського виконавчого комітету розповідає про заснування української «Просвіти» і про успіх її серед людности, тоді як російський просвітний гурток, що теж там заклався, з перших же кроків загинув.

Потім ішли привітання від укр[аїнської] організації в Кронштадті, од Остерського волостного комітету і від інших організацій.

Одинець розповідає про свої вражіння від подорожі, яко делегата від Центральної Ради, в Петроград до Тимчасового правительства. Промовець каже, що він був проти поїздки на поклін до Тимчас[ового]. уряду, але мусив виконати волю свого народу, бо Центр[альна] Рада єсть, дійсно, виразниця волі укр[аїнського] народу через те, що була обрана на Всеукраїнським конгресі, на яким було більш восьми тисяч українських делегатів.

Він розповідає, як ходила делегація до міністрів, до ради солдатських депутатів, але певної відповіді не добилася. Їм пообіцяли подумати, випитали все, що і як робиться на Україні. Львов дуже добре привітався, але до укр[аїнської] ідеї поставився неширо. Мануйлов, міністр освіти, - теж. Керенський рішуче стояв проти того, щоб український окремий представник був на мирній конференції, як будуть заключати мир. Найкраще поведився Чернов, він навіть пообіцяв всіма силами підтримувати в міністерстві українські домагання. На Всеросійському селянському з'їзді 28, який під той час відбувався в Петрограді, теж великоросійські селяне дуже вороже поставилися до вимагань українців, але після промов делегатів відношення змінилося і діло скінчилося тим, що визнали права українців.

Промовець завважає, що після тої подорожі він впевнився, що про наші інтереси в Петрограді дбати нікому, що нам, українцям, треба самим собі допомогти, самим взятися до будування свого життя. Єдиний засіб – це організація. Організуйтеся, і ми здобудемо вільне життя без погроз, без штиків – організованою культурною силою.

Петач розповідає про українське життя у м. Шостці, Глух[івського] п[овіту]. Коли заклався гурток, каже він, то думали буде чоловік 20, а потім записалося 700. 29 квітня утворився український клуб і «Просвіта». Отсвяткували маніфестацію, після якої записалося ще 350 членів до гуртка. Закладені у них і ясла-приюти для дітей селян під час польових робіт, і учителька безплатно вчить їх. При клубі єсть читальня, читаються лекції на політичні теми. Пан-отець у них ворог українства, а як побачив той великий рух, то під час маніфестації вітав всіх. Начальник порохового заводу висловив побажання, щоб завод був прилучений до Києва, а не до Петрограду через те, що до Петрограду далеко звертатись за всякими потребами і багато йде на се часу. Зібрано було на національний фонд 350-200 карбов[анців].

Представник од українських повітів Курщини повідомляє, що обмосковлення мало великий вплив на народні маси, і поки що там організується інтелігенція українська для національної самоосвіти. Взагалі, щодо національного питання, то становище українських повітів Курщини гірше, ніж стан Чернигівщини.

Голова *Шраг* пропонує з'їзду запросити Курські українські повіти приєднатися до Чернигівщини і висловлює надію, що вони в своїй політичній праці підуть поруч з Чернигівщиною. Тоді зникнуть наслідки обмосковлення. (Пропозиція приймається гучними оплесками.)

9 червня. Засідання почалося о 9 годині ранку. Осадчий заявляє, що на з'їзді є дорогий гость товариш Шульгин, член Центральної Ради, і пропонує запросити його до президіуму. З'їзд підтримує пропозицію.

Стаднюк читає доклад-«пронац[онально]-територ[іальну] автономію України і федеративно-демократичну республіку у Росії». Читання доповіді переривається співами козаків Чернигівської сотні, які з прапором і співом, укр[аїнського] гімна увійшли в залу засідання. З'їзд вітає козаків, довго лунає: «слава війську українському». Прапор ставлять на чільнім місці і коло нього 2 козаків вартових.

Доклад продовжується, після якого ідуть промови.

Шульгин. Справа з автономією се найголовніша наша справа. З автономією зв'язана справа земельна і просвітня; про автономію народня маса нічого не чула перше, бо навіть не знала, хто ми, що таке український народ, чого йому треба; тільки тепер ми знаєм, що мова наша не «мужичья», а українська, яка має таке саме культурне для нас значіння, як для інших народів їх мова.

Ми прокинулись для нового життя. Але се декому не сподобалося. Перше – не сподобалося панам, що звикли панувати, що сами по походженню українці, але зрадили свому народові; друге – не сподобалося неукраїнцям, росіянам, які дорікають,

що ми хочемо руйнувати Російську державу, що ми хочемо відділятися. Правда, єсть у нас гарячі голови самостійники. Але їх мало. На всеукр[аїнському] Селянському з'їзді із 2 з половиною тисяч підтримали їх тільки 19. Ми хочемо такого ладу, щоб не тільки нам, українцям, краще жилося, а і всім народам Росії. Перш за все, ми хочемо, щоб Росія була республіка, а не монархія, яку ми на своїй шкурі зазнали.

За часів козаччини у нас була республіка. На чолі укр[аїнської] держави стояв виборний гетьман, виборна старшина. Після прилучення до Москви нами стали порядкувати чужі царі; крім кривди, ми од них нічого не мали. Нам тепер потрібна тільки республіка (бучні оплески). Республіка мусить бути демократична, себто народня, а не панська, як колись було у Польщі. Демократична республіка забезпечує права народові, який сам мусить писати собі закони. Чи добре буде нам в такій республіці, коли всі закони, всі розпорядки будуть йти з одного центра – з Петрограду, коли по кожній справі треба звертатись туди?

Така централістична республіка – Франція, але вона менша багацько за Росію. Росія занадто велика, щоб управлятися з одного центра. Хіба Петроград може зрозуміти і знати, чого кому треба. Хіба встигне центр видати всі закони – і головні, і місцеві - щоб задовольнити всіх. А скільки часу пройде, Поки який-небудь край діждеться вирішення закону з центру.

Крім того, велика частина грошей, які дає народ, задержується в центрі, тільки решта повертається народам. В центрі хай вирішуються справи, які торкаються всіх народів (для того мусить бути представник од кожного народу). Але як ми будемо вирішувати наші краєві справи і з тими, кому вони чужі. Коли кожний народ у Росії матиме автономію, і всі вони матимуть спільну державну Думу, то се буде федеративна республіка, як Сполучені Штати Північної Америки. Українці всі визнають необхідність автономії, серед росіян теж єсть люде, які стоять за федерацію, бо розуміють, що з Петрограду

свободи не збережуть. Для того, щоб утримати всі народи в одних руках, то треба знов взяти в руки палку самодержавія. А коли кожний народ, як рівний до рівного, простягне руку і скаже: будемо братами, - тоді тільки вони триматимуться вкупі. Коли хто каже, що українці хочуть руйнувати державу, скажіть: ми хочемо збудувати міцну державу, а не таку, що сьогодні є, а завтра нема. (Оплески).

І. Коновал. Що може бути краще, як порядкувати самим своїм життям, – на цьому ґрунті ми всі стоїмо. Але ми чуємо ворожі голоси, часто від російської демократії, яка обвинувачує нас в шовінізмі, дорікає нам, що ми руйнуєм, що се кучка інтелігенції вигадала якусь автономію і федерацію, що цього зовсім і не потрібно народові і т. п. Але всі з'їзди українські, всі збори, всі організації – об'єднані одною думкою – здобути автономію. Як же до тих вимагань українців відносяться росіяне? На всеросійському сеянському з'їзді як прийняли інших делегатів великороси-селяне? Вони зразу і слухать їх не хотіли, а тільки тоді, як наши делегати загрозили повернутись у Київ і самим вирішити свої справи, – то тоді вони і вислухали, і сказали, що вкупі будем робити.

Російські соціалісти] революціонери] «самоопределение» народів визнають, а що до землі, то вони вороги тому, щоб українська земля пішла в український земельний фонд.

Російські соц[оціал]-дем[ократи] – ярі сторонники централізму і автономії не признають. Подивимось, як віднісся з'їзд духовенства у Чернигові до інтересів українського] народу? На сьому з'їзді і слова не було сказано ні про автономію, ні про українізацію церкви. З'їзд вчителів Чернигівщини хоч і висловився за федеративну республіку, але чого се стоїло! Коли починали говорити по українському, то учителі кричали: не треба укр[аїнської] мови, «не розуміємо». Діячка укр[аїнська] Русова заплакала навіть, коли учителі української людности на Чернигівщині їй стали кричати: «не розуміємо», «читайте

по-руски». Товариші, де вони служать? кому потрібні такі вчителі? (Бучні оплески).

Тепер подивіться ж, чи можемо ми надіятись на таку демократію. Ми сами собі мусимо допомогти. Буде предвиборча агітація до Установчих зборів, буде боротьба за державний лад. Коли ми не зорганізуємось – не добудемо того, чого нам треба.

В деяких місцях, як в Борзенщині, люде ставляться несвідомо. Кажуть: нам би тільки земельки. Але ту земельку можна тільки через волю здобути, а воля буде тоді, коли буде автономія, коли ми сами: будем порядкувати своїм хазяйством. Організуйтеся, готуйтеся до Установчих зборів, щоб обрати тих, хто обстоює автономію і федерацію. Не вірте тим, хто стоїть тільки за демократичну республіку, а посилайте тих, хто свідомо добивається автономії України і федерації Росії.

Т. Осадчий. Поки що в українських справах на всеукраїнськiм з'їзді постановлені тільки віхи.

Нам треба стати на певний ґрунт – провадити автономію у життя, щоб установчі збори порухувалися з фактом автономії і затвердили її остаточно.

Як же ми повинні витворювати у себе автономний лад? А ми мусимо його провадити і зверху, і знизу. Наверху у нас стоїть Центральна Рада. Центральна Рада не признавалась досі Тимчасовим урядом правомочною тільки тому, що не обрана на основі демократичної чотиреххвостки. Але тепер вона поповнилася Радою Селянських Депутатів, і у всіх своїх домаганнях опирається на народ.

Всі укр[аїнські] нац[іональні] інституції мають прямувати до автономії. Треба скористувати земства – земства волостні – звичайно, будуть українськими, бо складатимуться з української людности. Повітове земство теж мусить бути українізоване - це фундамент автономії. Вибирати треба людей чесних, а не дукарів-багатіїв. У кожній губ[ернії] мусить бути губ[ернська] Рада, яка керуватиме всім укр[аїнським] життям губернії. А Центральна Рада буде керувати вже

всіма губерніями через губерніяльні Ради. Центральна Рада клопочеться перед Тимчас[овим] Правительством, щоб воно затвердило організацію українських центральних комітетів продовольчих і земельних.

Як уряд не затвердить, – то такі комітети все одно будуть – бо вони дуже потрібні нам, без них не буде порядку у нашому хазяйстві.

Ви маєте працювати на місцях, по селах, повітах і губерніях і своєю працею будете піддержувати центри, які будуть утворювати автономний лад з вашою допомогою. Це так буде, це так мусить бути.

Бржеський. Попередні промовці казали про автономію. Автономія це умова, яку дасть нам Учредительне Зібрання. Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала, і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержання української автономії. Автономія України не йде на користь російської буржуазії. І не тільки буржуазія йде проти укр[аїнської] автономії, – рос[ійські] демократичні партії настроєні проти нас і ідуть в розріз з нами. Коли автономія і буде проведена, то її можуть згодом одняти. Звичайно, як в Росії остаточно запанує соціалізм, тоді життя може бути сусідське, братське. А зараз у Росії все таки сильна буржуазія і вона не випустить України з рук.

Зараз ми не можемо мати самостійности – тільки автономію, але коли нам будуть силкуватися одібрати автономію і повернути Україну в минулий стан, то ми не мусимо боятися самостійности. Така велика, багата країна, територією не менш Германії, може бути самостійною. Її інтереси – економічні не зв'язані тісно з Москвою. Тільки самостійна держава забезпечує всі права. Будучи самостійною, Україна зможе увійти в союз з Росією, але як рівний з рівним. Москвинам на території України права мусять бути забезпечені, – ми нікого не хочемо поневолювати, але не хочемо, щоб і московська нога нас давила.

Полуботок (свящ[еник]). «Ще не вмерла Україна і щастя, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля». Ці слова були колись заборонені, тепер вони для всіх повинні бути особливо ясні і близькі, мусять глибоко западати у серце. Тепер, коли настала для всіх воля, нам кажуть – «не время» для автономії, і кажуть не тільки чужі нам люде, а і свої обмосковлені українці.

Онацький. Багато говорилося про автономію і федерацію, і не багато зосталося мені додати. Через що нам, крім автономії, потрібна і Російська федеративна республіка. Коли ми будем самостійними, то ми довго не продержимось, – нас можуть роздавити, знищити. Подивіться на маленькі держави: Румунія, Сербія и Черногорія – зараз вони майже знищені. Так буде і з самостійною Україною. Щоб бути сильними, треба держатися разом, треба подати братерську руку всім народам, іти в союзі з демократією всіх народів Росії – інакше ми не продержимось. Російська демократія нас не розуміє – се правда, але що нам треба тому від неї одділятися – се не правда. Російська демократія не розуміє через те, що їй мало говорилося за часів царизма про нас. Треба думати, що як розкажуть їй добре, то і вона зрозуміє і піде з нами, бо трудящому люду по дорозі з трудящим. І ми повинні іти проти і російських, і українських шовіністів. Нам боляче, що нас не розуміють; але щоб розуміти – є розум. Не треба піддаватися вигукам, треба розважно поставитись до цієї справи, – бо се єсть справа цілого народу. Коли окремиий чоловік, устроюючи своє хазяйство, голову добре поламає, то, будуючи автономний лад, треба теж дуже добре подумати. От тут матрос із Кронштадта кричав: «дайте». Кричати не штука, а ти скажи, як взяти. Коли взяти насильством, то сьогодні я взяв, а завтра таким же чином другий візьме – і буде тільки розбій. Для того, щоб взяти своє, єсть інші шляхи. Соц[іалісти]-революц[іонери] кажуть – земля без викупу мусить перейти до народу. Щоб здобути землю – треба організуватися міцно і в Установчих Зборах сказати своє слово про землю твердо. А коли, кожне окреме село почне брати

землю свавільно, палити, руйновати, як було в 1905 році, то нічого ми не здобудемо. Центральна Рада говорить про автономію з забезпеченням прав меншостей. Коли раптом чую тут на з'їзді в одному привітанні говорять: як смієш говорити своєю мовою? Це виступ неорганізований. Шовіністів нам не треба. Ще говорять: коли буде автономія України, то не можна буде переселятись на сибірські землі. Але ж в Сибірі мало земель, гідних для українських хліборобів. В Сибір одсилали раніш всяких злочинців, - доволі нам Сибіру. У нас є своя вільна автономна Україна, і Сибірі нам не треба. (Оплески).

Адаменко. На учительському з'їзді з 1156 учителів тільки 3 руки піднялося проти автономії України. Хиба ж можна сказати, що проти автономії? Що до доклада Русової, то не згодились слухать по українському – це правда. Вона запитала і коли почула, що не розуміють по українському, то стала читать по російському. І учителі говорили, що було б жаль, коли б учителі північних повітів не зрозуміли. З 4 днів учительського з'їзду, перші 2 дні були присвячені питанню про українізацію школи. Біда в тім, що учителі української мови не знають. Їх так вчили і вони так вчать – се не їх вина. А учительство хоче іти з народом. Коли народ хоче, то буде українська школа. Інтелігенція українська теж хоче рідної школи. Але єсть такі несвідомі селяне, які не хочуть школи з українською мовою, бо деякі пани намовляють, що вас, мовляв, будуть навчати «мужицькою» мовою. Кажуть: бережіться – вас хочуть мужиками оставити. Зрозумійте ж, – коли ми матимем свою школу, то будемо попереду всіх народів. (Оплески).

Коломийченко. Тут говорилося про автономію і самостійність.

Говорилось, що після автономії мусить бути самостійність. Що Україна має право на це. Але ми не знаєм, що буде далі. Може через рік вся Європа стане федерацією народів. Самостійники хочуть, щоб тоді Україна була рівна з другими народами. На українському конгресі говорилося про широку ав-

тономію на федеративних началах. Ми бачили, що у Україні одібрано було автономію, значить автономія не є щось певне. От тому ми хочемо якнайширшої автономії, яка б забезпечила волю народню.

Російська демократія відноситься до нас погано. З нею можна миритися, – але поки що будем рішати свої справи сами по собі. Будемо сами організувати своє життя, кувати щастя, і дбати про те, щоб ніхто не приходив до нас робити непорядки. Хай живе вільна Україна на федеративних умовинах.

Одинець. Село – сила. На неї опиралися і царі, на неї опирається і революція. Селяне часто не розуміють – де правда. Я розумію так – що проповідувати самостійництво – се мутити воду, щоб рибку ловить. Боротися за самостійність – треба будувати постійне військо, строїти кріпости, озброюватися – все те для того, щоб боронити свою державу. Люди повинні культурним шляхом іти до здобуття своїх прав і щасливого життя.

Самостійности нам не потрібно, бо будуть знов гетьмани та королі, а сього нам не треба.

І. Шраг читає доклад – «Історія українського руху».

Ідея автономії проходить ниткою через всю історію України, після її прилучення до Москви. Перші кроки після прилучення розчарували Богдана Хмельницького. Він кинувся до шведського короля, але скоро вмер. Гетьман Виговський, людина освічена і свідома, пійшов ще на більш рішучий шлях. Він порвав з Москвою і зробив з Польщею Гадяцьку умову, користну для України. По цій умові вона мала свою скарбницю і волю друку книжок. Але старшина не розуміла, що тільки в згоді з народом можна захистити автономію. Виникли суперечки меж старшиною і народом. Цю ворожнечу використувала Москва. Почалось безладдя. Україна поділилася на Лівобережну і Правобережну. Гетьман Дорошенко увійшов в згоду з татарами, щоб одділитися од Москви. Гетьман Мазепа теж з допомогою шведського короля хтів порвати з Москвою. Але

народ не пішов за ним, і справа не мала успіху. І після Ів[ана] Мазепи Україна опинилася в ще більш важкому стані. Цар Петро одібрав все, що можна було одібрати. Наказний гетьман Павло Полуботок ще обстоював автономію і за те скінчив життя своє в Петербурзі у Петропавловській в'язниці. Петро знищив зовсім автономію України. Після гетьмана Розумовського, якого цариця Катерина примусила зректися гетьманства, – гетьманів уже не було. Катерина стала роздавати українську землю московським панам і завела кріпацтво і «дворянськія учреждения», як було у всій Росії. Але національні традиції ще жили в народі. Так, Капнист звернувся до пруського уряду з запитанням, чи піддержить він повстання проти Москви. З Котляревського, Шевченка починається відродження української літератури. Засновується Кирило-Мефодієвське братство. І з того часу не припиняється рух на користь української культури. З боку Петербурзького] уряду починаються утиски. З Олександра II виникли найбільші заборони української] літератури. 1904 рік приніс на деякий час волю. Одразу відродилася українська преса. Але потім знов почалася реакція. Як тільки проголошена була теперішня війна, то всі укр[аїнські] книжки були заборонені, часописи припинені. Опозиційні елементи російського] громадянства з'єдналися з урядом під гаслом: «за правду и освобождение народов». «Освобождение» Галиції вони почали з того, що знищили українські школи, заборонили літературу, заарештували Грушевського, Шептицького, висилали галичан у Сибір. Ніколи організовані українці не були рабами царя, тоді як російська опозиція, з'єднавшись з урядом, співала: «Боже, царя храни».

Автономія потрібна багатьом народам Росії. Автономисти-федералісти всіх тих народів з'єдналися а одну фракцію. Були тяжкі часи. Треба було мати велику віру, щоб працювати на користь народів. Тепер перед нами факт відродження України. Нема другого такого факта в історії. Україна зразу після революції прокинулася. Укр[аїнська] ідея

поширилася. Український народ воскрес, живе і нема сили, яка б могла спинити той рух. Коли український народ пережив важкі часи своєї історії, то тепер з певністю можна сказати, що він досягне щастя і собі, і іншим народам, які живуть на Україні.

Матрос з Кронштадту запрошує товаришів прислухатись і розбиратись, хто на їх користь каже, а хто проти. Висловлює різко своє особисте незадоволення президіумом, і обвинувачує президіум в тім, що він, користуючись своєю владою, не дав слова салдатам. (Голоси: доволі).

І. Праг пояснює, що слово мають делегати з білими картками, і він, не дозволяючи неделегатам промовляти – виконує свій обов'язок голови, якого обрав з'їзд. Якщо з'їзд не довіряє президіуму – то він може скласти свої обов'язки. Але президіум буде додержувати порядок і просить тов[ариша] матроса коротко висловлюватись по особистій справі, а не знімати балачок – бо се не мітінг. Матрос хоче говорити. (Голоси: геть, доволі).

Павленко закликає до спокою і каже: як з'їзд визнає, що військо потрібне, то ніякого бешкету не буде. Тут один промовець сказав, що війська не треба.

Шраг вносить поправку, що тов[ариш] Одинець, говорячи про військо, мав на увазі майбутній федеративний устрій, а не отрицав, що треба тепер військо, під час війни.

Одинець підтвержує цю поправку.

Салдат *Корнієльський*. Ми представники од українців – ми чули од одного чоловіка незадоволення президіумом, який ніби щось хоче не так зробити. Але, що ми мусимо робити – чи слухати голоса одного чоловіка, чи обраних нами? Ми рішаєм сами за себе, а не один за нас всіх. (Оплески).

Непорозуміння вияснюється, засідання кінчається і призначаються перерва до 7 год[ини] веч[ора].

Шульгин пропонує резолюції, по докладу Стаднюка – «про автономію і федерацію», – які одногосно приймаються:

Вважаючи на те, що тільки широка національно-територіяльна автономія України може забезпечити права Українського народу, а разом з тим і права інших народів, які живуть на землі Українській, і що автономний лад України може бути забезпечений тільки в федеративній демократичній республіці Росії, – з'їзд постановляє: якнайшвидче підготувати Україну до заведення автономного ладу. А для того необхідно:

щоб усі організації по селах, волостях, повітах і губерніях на Україні (селянські комітети, спілки, а також земство, повітові і губерніяльні комітети та інші) склалися з людей свідомих і прихильних до української справи;

щоб українська людність підтримувала усима засобами Центральну Українську Раду, яко дійсню виразницю волі українського народу, та інші Центральні Українські організації в Києві, як то: Раду Селянських Депутатів, Комітет Селянської Спілки, Центральний Український земельний і продовольчий комітети, а також Краєвий Кооперативний (народній) Банк.

Далі читає доклад – *І. Коновал* про організацію українців на Чернігівщині. Після довгих обговорень цього доклада приймаються резолюції:

Організація українців на Чернігівщині має своїм завданням обороняти національно-політичні права української людности; керувати її політично-революційною роботою; здійснювати у житті автономний лад; виконувати постанови Центральної Ради і інших центральних українських інституцій.

Задля цього організація має об'єднати всю українську людність губернії, з якою метою складаються в українській частині губернії – селянські, волостні, мійські, повітові і губерніяльна українські ради.

Платформою для організації українців на Чернігівщині є – домагання широкої національно-територіяльної автономії України і федеративно-демократичної республіки у Росії.

В кожному селі повинна бути заснована українська сільська рада, (не менше, як з 5 душ – чоловіків і жінок) яку, при відповідних умовах, можна злучити чи то з селянською спілкою, чи з просвітним товариством, чи з виконавчим комітетом, чи з якою іншою громадянською організацією.

Волостні українські ради складаються з представників сільських рад, обраних по одному на 200 душ дорослих, не молодше 20 років, чоловіків і жінок, але не менше одного од кожного села.

Повітові українські ради складаються з представників волостних українських рад по 2, від просвітних, економічних та професійних повітових організацій – по 2, і партій та політичних організацій, які працюють у повіті.

Губернська рада складається з представників від кожної повітової ради – по 2, з 5 чоловік, обраних на першому губерніяльному українському з'їзді, і одного представника від чернігівського українського полку.

Міста губернії засновують мійські українські ради, обрані, як і сільські ради, – один на 200 чоловіків і жінок. Мійські ради вибирають по 2 представники у повітову українську раду.

Губернська, повітові, волостні, мійські і сільські ради, для переведення біжучих справ у життя, вибирають виконавчі комітети (бюро), кількість членів яких устанавлюють сами ради.

Вибори представників до губерніяльної Ради і до Центральної відкладаються до другого дня за браком часу.

Після перерви читає доклад *О. Карпинський* «про земельне питання на Україні».

З давен давна земельна справа грала найбільшу ролю в житті українського народу. Тепер прийшла пора вирішити земельне питання якнайкраще для нас - українців; вирішити так, як хоче український народ, і не зовсім так, якби може бажалося довговічним опекунам України.

Яку велику вагу має земля для українців, видно з того, що 87% всіх українців живляться, зобуваютьс я й одягаютьс я виключно з землі.

Земля, на якій живуть українці, багата, родюча, переважно чорна, майже всюду надається до культури тютюну й винограду.

В землі цій, в її нетрях – сила всякого багатства: є й кам'яна сіль (Карпати) і звичайна, є й нафта (гас – Галичина, Кубань), гірський віск, гипс, залізняк, кам'яний найкращий вугіль, величезна сила залізної руди, живого сребра (ртуті), цинку й олова, мармору (подільського) і т. и.

От же, як могло статись, що такий великий числом і багатий духовно народ український, маючи в руках таку велику й всіма дарами природи обдаровану землю, ледві животіє, терпить великі злидні, а почасти тікає світ за очі на якісь Зелені Клини, на Сибір, а то й до Америки?

Далі докладчик, для пояснення того гіркого стану україн[ського] селянства, наводить історичні згадки, зазначивши, що се лихе становище, злидні українського народу через ось які причини:

Досі українська інтелігенція в більшій своїй частині йшла не тільки не з селянством проти ворогів українського народу, а навпаки, дуже часто проти народу щодо земельної справи, а з другого боку – трудящий український люд не піддержував своєї старшини, своєї інтелігенції, а навіть ішов проти неї тоді, коли вона, тая інтелігенція, під проводом краших синів України здіймала прапор революції проти одвічних гнобителів українського народу – польської шляхти й московського уряду.

Докладчик розповідає про добробут українськ[ого] народу за часів великого князівства, потім за часів татарської неволі, коли сільське хазяйство було зовсім зруйноване, а землю захопили бояре та багатії. Потім стан під Литвою покращав; але з часу влади Польщі – селянство стало знов терпіти біду. Бо тоді взяли велику силу пани – і свої, і польські,

які повертали селян українських у кріпацтво. Нарешті, таке гірке становище укр[аїнського] народу скінчилося повстанням селянства і козаків України проти панування Польщі, на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Після того Україна стала вільною, незалежною державою, і се зараз добре одбилося на земельній справі на Україні. Так, один сирійський архидіакон, переїздивши в той час через Україну, писав: «всі там зробилися козаками, опанували край, поділили землі поміж собою, рубають ліси й випалюють коріння й засівають землю; де стояли дикі ліси – повставали села, поля; бувші перед тим у неволі й пониженню, – живуть тепер раді й веселі, свободні; набудовали церков; дуже пильно займаються вони наукою, читанням і співом церковним. Письменних особливо побільшало від часів Богдана Хмельницького».

Та не довго тривало щастя. Нещастя прийшло з півночі.

Бажаючи забезпечити долю України від нападів Польщі, яка не могла заспокоїтись і погодитись з тим, що втратила Україну, Богдан Хмельницький прилучив цілу Україну до Московського царства. Як відомо, московські царі знищили всі права укр[аїнського] народу, повернули його в кріпацтво, а кращі землі були роздані і своїм, і чужим панам.

Заходами великих людей було в Росії скасовано кріпацтво, але становище народу не покращало. Селянам землю дали гіршу, та й мало, роскидану по ріжних місцях, та й то треба було платити за неї.

Додавши до того брак у нашого селянина доброї освіти на рідній мові, брак кооперації й кредиту, погані шляхи водні й ґрунтові, обмаль залізних доріг, заведення на залізних дорогах такого тарифу, щоб обслуговувати и збагачувати чужі балтійські порти, Петроград і Москву і разом зменшувати рух на українських залізницях і в українських портах Чорного моря; додавши ще до всього того слабкий розвиток промислу й фабрик на Україні, – зрозумієм, чому наш селянин і після

скасування кріпацтва мусив кидати свої наділи й тікати з багатой України кудись на переселення.

В такому становищі застала нас революція.

Настав час, коли земля має знову вернутись до рук трудящого народу, який і оброблятиме її.

Далі докладчик вказує, як думають вирішити земельне питання різні демократичні укр[аїнські] партії: 1) укр[аїнські] соц[іалісти]-револ[юціонери], 2) укр[аїнські] соц[іал]-демокр[ати], 3) укр[аїнська] соц[іал]-демокр[атична] робіт[нича] пар[тія], 4) укр[аїнська] радик[ально]-демократична. Ці партії мають спільні гасла в земельному питанню: «земля трудящим, без викупу; приватна власність касується».

Потім, всі укр[аїнські] демократичні партії визнають, що вся українська земля мусить складати національний земельний фонд, яким би порядкував сам народ через Сойм.

Але, хоч землю буде поділено, передано до рук трудящого народу, то це ще не забезпечить нам на Україні доброго земельного ладу на довгий час. І ось через що саме: людність населення щороку зростає, збільшується приблизно на 2% - на Україні; значить, в недовгій часі почнеться на Україні, як і по інших країнах Росії, земельна тіснота.

Щоб усунути її, треба збільшити урожай землі.

А для того треба дбати: а) щоб культура її, обробіток були кращі, щоб на ділі прикладалося все те, що знає земельна наука – агрономія, б) щоб хлібороб получав відповідну добру науку на рідній мові, в) щоб щорічно впорядковувались по селах короткострочні хліборобські курси для дорослих. Дбати треба про розвиток городництва, садків, пасіки, годівлю худоби, птахівництва, сіяння лікарственних трав та рослин, що йдуть тепер переважно з-за кордону (великий дохід). Щоб усюди були гарні шляхи як ґрунтові, так і водні й залізні дороги.

Щоб організовано було, – найкраще через хліборобські товариства (кооперативи), об'єднані в центральний українсь-

кий союз в Києві, – збут без посередників сільськогосподарських продуктів на місцеві й міжнародні ринки й закладання такими-ж товариствами фабрик для перероблювання продуктів.

Закладати на Україні фабрики сільсько-господарських машин і т. п. Завести дешевий народній кредит. Треба буде закладати на Україні велике число фабрик, заводів, щоб добувати вугіль, залізну руду й інші підземні багатства й обробляти їх.

А як прийде час соціалізації - то щоб ці фабрики й заводи перейшли до рук тих самих чорноробочих-українців.

Отже, треба подбати про те, щоб це велике поле для праці опинилося в українських руках, щоб тих робітників давав український народ, щоб всі, кому не стане землі, або хто не може, або не вміє, або не схоче її обробляти, мав змогу знайти собі працю й гарний заробіток на заводі, на фабриці, в торгівлі, в ремесві.

Добрий земельний лад забезпечить українському народові національно-територіяльну автономію. Тоді всі землі належали б до окремого українського земельного фонду і тим фондом, разом з лісами й водами, й підземними багатствами, порядкував би Сойм, або громади з його доручення на таких правах, які встановив би сам народ на українських установчих зборах.

Коли не буде автономії, то центральний, навіть демократичний республіканський уряд постаратиметься виробити й видати закон такий, щоб всі підземні багатства на Україні (вугіль, залізо, мідь) належали не до українського фонду, а до загального державного, постаратиметься, наприклад, забирати з України кам'яний вугіль для великоросійських фабрик і тим не допустити до розвитку фабрик українських, які неодмінно цілою низкою повинні вкрити околиці тих місць, де добувають у нас вугіль і таке інше.

Значить, як бачите, товариши, земельна справа на Україні міцно зв'язана з автономією України.

Се життя, або смерть укр[аїнського] народу.

Добуваймо ж автономію!

Обговорення земельного питання відкладається до другого дня, за пізним часом.

Наприкінці д. Коновал читає одмовлення совіта єпархіальної дівочої школи дати помешкання для делегатів укр[аїнського] з'їзду. (Вигуки обурення і незадоволення).

10 червня. О[тець] Полуботок вносить пропозицію, яка одноголосно приймається: висловити совіту єпархіальної дівочої школи ганьбу за те, що він відмовився дати помешкання для ночліга делегатам з'їзда.

Осадчий пропонує прийняти таку резолюцію:

Твердо стоїмо на тому, щоб духовенство було виборним мирянами.

Резолюція одноголосно приймається.

Далі обговорюється земельна справа.

Онацький пропонує резолюцію конференції соціалістів]-революціонерів: земля спільна, громадська; приватна власність знищується; користується землею той, хто може її обробляти; норма не менше споживчої і не більш трудової; норма не скрізь однакова, а залежно від якості землі; земля іде в місцевий національний фонд; земельні багатства в нетрах землі - теж належать до національного фонду; монополія цукру, угілля і т. и. належить місцевому центру.

Гурба розповів про Всеросійський селянський з'їзд і прочитав резолюції того з'їзду.

Одинець говорить, про те, як треба володіти землею. Землю не можна ділити подушно. Треба, щоб вся земля була народною власністю. Всею земельною справою повинен заправляти Український Центральний Земельний комітет. Треба, щоб земельні комітети тепер же засновувались по всіх повітах, волостях, селах, збирали б всі потрібні відомості про землю і підготовлялись до земельних реформ. Треба тепер заборонити продаж землі і вирубку ліса, не дожидаючись

Установчих Зборів. Як же будуть комітети володіти землею? Повітові комітети будуть об'єднані в губерніяльний комітет. Губерніяльні комітети будуть входити в зносини один з другим. І всі вони будуть об'єднані в один центральний комітет у Києві.

Не треба журитися тим, що землі буде мало на кожного. Небагато землі можна добре обробляти і мати хороше хазяйство. Крім того, з часом розвинеться промисловість, буде більше заводів. Зараз одбирати землю не можна. Розподіляти землю між селами, повітами і губерніями мусять земельні комітети. Усадьби не будуть одбиратися. Великі культурні хазяйства не корисно буде ділити. Земельні комітети і громади, яким достанеться таке велике культурне хазяйство, повинні будуть їх підтримувати для своєї ж користи.

Осадчий. На Чернігівщині земельне питання трудніше розв'язати, ніж в других губерніях, де є великі панські маєтки. В Чернігівщині більш пісок і глина, і тільки частина належить поміщикам. У кого мало землі, приходиться переселятися. Автономія тут має велику вагу, бо при автономії, як де мало землі, люди будуть іти не в Сибір, а в свої ж губернії.

У першій державній Думі пройшла кадетська програма – «проект отчуждения с выкупом». Але тепер вже викуп не пройде. Вся земля повинна піти до народного фонду. В деяких випадках треба буде видавати пенсії за одібрані землі. Деякі хазяїни не захочуть віддавати землі, говорять, що будуть боронити свою землю сокирою. Це справа земельних комітетів – підготувати все так, щоб все обійшлося без сокири і бешкету. Земельні Комітети будуть володіти землею, але не кожний по своєму, а по закону, якому мусять підлягати всі комітети. На Україні мусять бути Центральний земельний комітет у Києві.

Треба звернути увагу на заводчиків, які загрожують кинути промисли. Треба, щоб держава забрала їх до своїх рук.

Треба дбати також про збільшення урожаю: краще обробляти землю, заводять агрономічні школи.

Треба віднести до земельної справи спокійно, розміркувати. В 1905 році били, палили, - а землі все-таки ніхто не получив.

Коломийченко. Що ми повинні зараз робити в селах? Ми повинні сами собою управляти. Визнаючи Тимчасовий уряд, земельну справу ми повинні проводити сами, через свої комітети, щоб до Установчих Зборів рішення земельного питання було у нас готове.

Ми маємо звістки про те, що наших переселенців виганяють із Саратовської губ[ернії], - треба їм дати змогу оселитися на Україні.

Кириєвський. В його селі поміщик сказав, що тепер не дасть нічого селянам, бо землю все одно одберуть. Він найняв австрійців, які всі в руках поміщика, і не хочуть нічого робити для селян. Пропонує прийняти резолюцію: одібрати воєноплінних у поміщиків, а землю обробляти всею громадою. Хоч у нас в Чернигівщині і мало поміщицької землі, але ж вона найкраща. Треба тепер же не дозволяти рубати ліси.

Капран говорить про те, що трудову землю треба викупать.

Матрос з Кронштадту говорить, що всі землі без викупу повинні перейти народу. Також всі фабрики, заводи, банки мусять перейти в руки трудящих.

В залю входять козаки з прапором.

Шумейко. Переход всіх підприємств в руки народа – питання гостре. Земельні комітети повинні тепер же братися за земельну справу.

Кудлай читає постанови по земельній справі Всеукраїнського селянського з'їзду і пропонує приєднатись до них і твердо рішити земельне питання до Установчих Зборів.

Білоус говорить, що треба прийняти міри, щоб не вирубали ліси.

Горбач звертає увагу селян на те, щоб хліб убрали в свій час. Це теж повинні взяти під надзор Земельні Комітети.

Один промовець пропонує в постановах Всеукр[аїнського] селянського з'їзду зробити поправку, щоб в порядкуванню землею приймала участь сільська громада.

Шульгин. Земельна справа дуже складна. Багато учених пишуть про неї книжки. Треба цю справу добре обмірковувати. Земля безперечно повинна перейти до трудящого народу. Як же буде з землями, що заложені в банку? Банк дає за них гроши: американські, німецькі, французькі. А тепер війна. Коли вони заберуть свої гроши, то це пошкодить нашій промисловості і народньому хазяйству.

Тут вже треба одбирати землю з викупом, тільки зробити так, щоб гроши платили не селяне, а капиталисти. Чого ж боятися викупу, - гроши возьмуть не з вас, і ми збережемо народне хазяйство.

Одинець, каже, що викупу не треба. Хоч з того буде убиток казні, за те в землі у нас великі багатства.

Онацький. Соціалізм може провадитись не зразу. Тепер на з'їздах постанови тільки про соціалізацію землі, не торкаючись фабрик, заводів і інших підприємств, - це справа не нашої компетенції, і вона поки що одкладається. А в принципі всі соціалісти кажуть, що фабрики і заводи повинні перейти до рук трудящих. Так само про землю: ми, соціалісти, признаємо принцип, що земля повинна перейти без викупу, не обмірковуючи, як це буде провадитись на ділі.

Після всіх тих обговорень з'їзд приймає такі резолюції по земельній справі:

Визнаючи, що тільки здійснення соціалістичного ідеалу, до якого прямує Україна, як і всі інші народи, може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату, – перший Черниг[івський] губернський] укр[аїнський] з'їзд постановив:

Приватна власність на землю має бути скасована.

Вся земля на Україні без викупу поступає в Український земельний фонд, яким порядкує сам народ через Український сойм і волостні та повітові земельні комітети, вибрані на

демократичних основах; Всеросійські Установчі Збори повинні це затвердити.

З цього фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками.

Для справедливого користування землею треба установити земельну норму; ця норма повинна бути не менше потребительної і не більше трудової; в межах цієї норми всі хлібороби можуть zostаватися в своїх хазяйствах.

Позаяк ведення хазяйства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, – бажано великі зразкові хазяйства передавати до рук хліборобських товариств, яко очагів майбутнього соціалістичного господарювання.

Ліси, води, шахти і інші земельні нетра в межах України признаються власністю всього народу; Український Сойм задовольнятиме усі потреби трудового народу.

Видатки по земельній реформі виплачує держава.

Для правильного вирішення земельної справи, трудовий народ повинен взяти участь в земельних комітетах і заснувати Центральний Український Земельний Комітет.

Переселенська справа в межах України має бути поставлена в Центральному] зем[емельному] комітеті і народному Українському Соймові на першу чергу.

Засоби для життя всім нездатним до праці, які будуть нуждатись, мають бути забезпечені народнім страхуванням або пенсіями.

Всі косвенні податки і інші податки однімаються і натомісць заводиться єдиний прямо податковий прогресивний податок.

Український Сойм повинен буде домагатись соціалізації землі і для інших народів держави.

Про негайні заходи у земельній справі:

Вимагати від Тимчасового уряду негайної організації Центрального Українського земельного комітету, який

повинен об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на Україні.

Видати негайно закон про передачу земельних справ та непорозумінь у земельні комітети і центральний український земельний комітет.

Пильнувати за тим, щоб не було продажу, закладу, довгострочної, або чиншової аренди і роздроблення землі. Признати всі земельні акти «зділки» після першого марта не дійсними.

Вимагати, щоб Тимчасовий уряд улаштував через вибрані на демократичних основах земельні волостні, повітові та інші комітети, пильний догляд над казенними та приватними лісами і негайно зовсім заборонив вирубування строевого та матеріального лісу без згоди земельних комітетів, а також негайно одмінив дозволи на вирубку такого лісу, видані «лісохраним комітетом» за часів старого уряду.

Організувати постачання хліборобських машин і знаряддя державним заходом.

Зважаючи на те, що земельним фондом на Україні має порядкувати Український Народний Союз, з'їзд висловлюється проти монополізації Донецького басейну в межах України Російським Тимчасовим урядом і визнає, що користування цим басейном Російським Тимчасовим урядом можливе тільки за згодою Центрального Українського зем[ельного] комітету.

Довідавшись, що нашим людям у Пензенській, Орловській та Саратовській губерніях чинять утиски і навіть загрожують вигнати зовсім, і маючи на увазі, що наших переселенців поза межами України велика сила, з'їзд звертає увагу Тимчасового уряду на це прикре з'явище і заявляє свій протест, тим більш, що ми на Україні зуміли фактично забезпечити право національних меншостей.

Маючи на увазі, що в зв'язку з майбутньою автономією України велика сила переселенців-українців бажає повернутись до рідного краю, з'їзд визнає, що розрішення цього питання

повинно бути зроблено Українським Народним Союзом у порозумінні з союзниками інших країн Росії.

Підтримувати всіма силами і допомогати закордонним братам галичанам і буковинцям (Угорським українцям).

Звернути увагу на забезпечення салдаток.

Зважаючи на те, що поміщики користуються роботою воєнноплінних (бранців) за дуже невисоку плату, з'їзд виніс резолюцію - одібрати воєнноплінних (бранців) у поміщиків і віддати селянам.

Рекомендувати поміщикам брати робітників із «командь выздоравливающих».

Подбати через Земельні Комітети, щоб всі землі були засіяні: коли землевласники одмовляться засіяти, – засіяти громадським коштом.

З'їзд звертає увагу Земельних Комітетів, щоб вони на першу чергу поставили питання про арендні договори. Справа аренда має вирішитися в інтересах народу.

Перед перервою оголошується список кандидатів до Центральної Української Ради.

Представник од північних повітів Чернігівщини заявляє, що народ доручив йому докласти на українському з'їзді, що і північні повіти хочуть приєднатися до автономної України, хоч їм не посилали запрошення на з'їзд.

Шраг пояснює, що оповісток про з'їзд не було розіслано через те, що не було відомостей про українські організації в тих повітах.

З'їзд щиро вітає представників Стародубщини, Суражського, Новозибковського і Мглинського повітів і виносить таку резолюцію:

Зважаючи на те, що на з'їзд з'явилися представники північних повітів Чернігівщини і в своїх привітаннях зазначили, що вони не хочуть при майбутньому будівництві автономної України терять історичного зв'язку з рідною землею, і просять од імени пославших їх селян прилучити ті повіти

до краєвої організації – Центральної Ради, – з'їзд постановив уважати Суражський, Стародубський, Мглинський, Новозибковський і Новгород-Сіверський повіти за українські.

Представник української партії соціалістів]-революціонерів] у Москві вітає з'їзд од своєї організації.

Вступає пропозиція обрати 4 представників до Центральної Ради, замість 3, маючи на увазі, що приєдналися 4 повіти.

Пропозиція одкидається, позаяк ті 4 повіти ще не зорганізувалися.

Після перерви, провадяться вибори представників до Укр[аїнської] Центральної] Ради.

Обрані: І. Шраг (151 голос), Одинець (129 гол[осів]), Онацький (91 гол[ос]), і кандидатами: Кириєвський, Юрченко і Стаднюк.

Представник соц[іал]-дем[ократичної] партії *Журавель* протестує проти того, що представників вибирали не од партій.

Після того оголошується список кандидатів од Чернигів до Губерніяльної Ради, із яких треба обрати 5.

Вноситься пропозиція, щоб в Раду увійшов представник од війська. Приймається пропозиція, що представник од війська, обраний козаками, входить, як 6-й член од Чернигів в Губерніяльну Раду.

Базилевич читає доклад про військову справу.

Після докладу *Шраг* просить промовців висловлюватись коротко, позаяк часу лишилося дуже мало.

З місць пропонують вислухати доклад Д. Павленка про військо.

Павленко. Війну почав не нарід, а царки та панки - буржуазія, щоб ослабити нарід, та правити їм. Сталося инакше.

Народ сам тепер розпоряжається своїм життям. Ми підтримуем декларацію російського совіту салдацьких і робітничих депутатів: мир без анексій і контрибуцій з повним самоозначенням народів. Ми не хочемо других грабувати

(оплески). Буржуазія каже: війна до «победного кінця». Але нехай вони самі ідуть в окопи воювати, а не сидіти тут і кричать: «війна до победного кінця».

Але поки не почуємо од германців, що вони теж хочуть мира без анексій і контрибуцій, - ми повинні стояти на сторожі зі зброєю в руках (оплески).

Так, щоб тепер мати волю, треба формувати українські війська: як не буде війська не буде і волі на Україні.

Військо мусить боронити права народу, з якого воно вийшло. Військо з'єднається з народом, і вони разом підуть до вільного, кращого життя. Тоді ніщо не зведе народ з його шляху. Формування військ мусить іти негайно, але так, щоб не пошкодити на фронті. З тилкових частей виділяти укр[аїнський] елемент в окремі гуртки і з'єднувати їх до купи. Щодо фронту, то робити це настільки, наскільки б це не пошкодило справі війни. Всі війська українські мусять бути на території України.

Після війни військо стане народньою міліцією, щоб стояти на сторожі інтересів народу, а не пануючих класів. На місцях мусять теж формуватися полки з добровольців і тилкових частин. Ці полки, зорганізувавшись, повинні одправляти маршові роти на фронт для поповнення укр[аїнських] корпусів. На місцях же залишаються запасні частини; ця частина набирає нове військо, наповняє його українським духом.

Так зорганізувався полк і у Чернигові - полк імени гетьмана Петра Дорошенка. Сей полк в єднанні з вами буде кувати долю України. Ви повинні піддержати тих, хто піде за вас вмирати (оплески). Коли вороги українців взнали про формування полку у Чернигові, вони шукали всіх заходів, щоб полку тут не було; називали козаків грабіжниками, дезертирами, завдяки провокації, рознеслася чутка, що вони будуть робити в городі погром. Нам говорили: ви непрошені гості, ви прийшли нас об'їдати.

Кілька днів салдати були без їжі й спали під небом.

Потім нам дали помешкання і харчи. Але провокація і ворожнеча до нас не зникла. Хто що ні зробить поганого, то все складали на українців.

28 травня, як ви знаєте, «дружинники» зробили озброєний напад на козаків, били прикладами...

Далі Д. Павленко пропонує, щоб «дружина» була роззброєна і одправлена з території України, а гарнизонна служба була доручена укр[аїнській] сотні.

Елланський зазначає, що поки йде війна, поки всі народи озброєні, - нам теж треба мати військо. Пропонує винести постанову, щоб просити Генеральний Військовий Укр[аїнський] Комітет розслідувати діло з «воронежською дружиною», і коли вона винна, то просити Генеральний комітет забрати її з Чернигів, залишивши українську частину.

Онацький. Справа дуже важна, її тут дуже загострюють. Військо потрібне, але не для того, щоб воювати з російською демократією. Інакше можуть говорити люде, котрі хочуть чомусь загострити відносини. Нам потрібне організоване свідоме військо для того, щоб народ получив з того користь: коли будуть Установчі Збори, то Росія вся буде поділена на округи і од кожної округи буде вибиратися делегат. Так само буде і у війську. Воно буде все поділено на частини, ну, наприклад, по три тисячі у кожній частині. Коли українці будуть розпорошені по ріжних полках і частинах, то їх голоси розіб'ються і пропадуть, і вони не зможуть піддержати своїми голосами домагань України.

На першому Військовому З'їзді був обраний Генеральний Комітет представниками од двух з половиною мільйонів українського зорганізованого війська. Хто не буде коритись Генеральному Комітетові – той зрадник України.

Вояки чернигівські мусять звертатись не до мене, не до вас, а до Генерального комітету. (Шум, оплески, крики).

Шраг звонить, закликає до порядку.

Онацький завважає, що шум підіймають не делегати, а стороння публіка. Звертається до козаків підтримати порядок.

Потім він читає резолюцію у військовій справі, яка приймається більшістю голосів:

«Зважаючи на потребу для проведення національно-територіальної автономії України в «Учредительное Собрание» і на потребу проведення демобілізації можливо менш шкодливо для України, – Український Губернський з'їзд визнає потрібним якомога скоріше 1) організувати українське військо, 2) справу переведення всієї організації Українського війська повинен взяти на себе тільки Український Генеральний Військовий Комітет».

Шраг проголошує обраних членів до Губерніяльної Ради від міста Чернігова: Коновал І. О. (91 гол[ос]), Стаднюк Г. В. (90 гол[осів]), Осадчий Т. І. (79 г[олосів]), Плющ (66 г[олосів]), Базилевич В. О. (63 гол[оси]).

Од повітів обрані: від Кролевецького повіту – Андрієвський і Гурба Павло; від Чернігівського – Курдюк Іван і Макаренко; від Конотопського – Григорій Полуботко і Довгий І. Г.; від Глухівського – Петач Микита і Шумський Василь; Борзенського – Коломийченко Хведір, Зебницький Юрій; Ніженського – Проценко Володимир і Демиденко Юхим; Сосницького-Виноградський Андрій і Олещенко Мирон; Остерського – Кириєвський Іван і Довгодько Кузьма; Городнянського – Гандиш Степан, Кривцов Олекса; Козелецького – Нагорний Х. і Буряк Петро.

Всіх обраних у Губерніяльну Раду Шраг запрошує до помешкання «Просвіти» на Збори Ради, і оголошує збори закритими.

Український з'їзд у Чернігові (8-10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі / Упор.: В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. С. 20-51.

**ЗВІТ ПРО 2-Й ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ
СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД**

10 – 12.06.1917 р.

10 – 12 іюня, подь председательствомъ Н. И. Кулябко-Корецкаго, въ помещеніи бывш. дворянскаго собранія состоялся въ Чернигове второй губернской крестьянской съездъ. Присутствовало делегатовъ отъ 97-ми волостей свыше 175 человекъ.

Заслушавъ приветствія, собраніе перешло къ самому главному своему вопросу – земельному. Докпадь по этому вопросу сделалъ Н. И. Костровъ. Докпадчикъ призывалъ не производить сейчасъ захватовъ земель, что можетъ привести страну къ дезорганизації, а организовать земельные комитеты, которые должны будутъ разработать зтотъ вопросъ для представления въ учредит. собраніе. Далее, докпадчикъ сообщилъ конструкторію земельных комитетовъ.

После горячихъ преній, продолжавшихся весь следующій день, къ вечеру 11 іюня въ согласительной комиссіи выработана и потомъ принята съездомъ следующая резолюція:

«Признавая, что только отсутствие социалистическаго идеала, къ которому стремится Украина, какъ и все народи, можетъ удовлетворить желаніе трудового крестьянства и пролетаріата, 2-й Черниговскій губернской крестьянской съездъ постановилъ:

1) Частная собственность на землю должна быть уничтожена на пространстве всего государства.

2) Недра земли должнї составлять государственную собственность, которая при федеративно-автономномъ устройстве Россіи используется въ согласіи съ местными автономными органами управления.

3) Вся земля на Украине безъ выкупа должна поступить въ Украинскій земельный фондъ, которымъ распоряжается

все население Украины, живущее на территории Украины, через украинский сейм, земельные комитеты, избранные на демократических началах, и сельские общества.

4) Из этого фонда могут получать землю только те, которые будут обрабатывать ее своими руками.

5) Каждое хозяйство должно пользоваться землею в количестве не меньше того, сколько нужно для продовольствия, и не больше того, сколько можно обработать собственными силами своей семьи без наемного труда.

6) При наделении землей в первую очередь удовлетворяется нуждающееся местное земледельческое население, затем земледельцы из местностей схожих по обычаям и хозяйственным условиям, наконец, земледельцы из других областей.

7) Верховное право регулирования переселениями на свободные места должно принадлежать государственной власти, действующей в согласии с автономными органами управления.

8) Принимая во внимание, что ведение хозяйства общца сохранять рабочую силу, требует меньше инвентаря, дает возможность завести усовершенствованные машины и вообще подымает земельную культуру, желательно чтобы большие образцовые хозяйства были переданы в руки товариществ, как очаги будущего социалистического устройства.

9) Леса и воды составляют собственность всего народа и находятся в распоряжении Украинского сейма.

10) Расходы по проведению земельной реформы относятся на счет государства.

11) Для объединения подготовительных работ земельной реформы, на Украине должен быть организован Центральный украинский земельный комитет в Киеве, средства на который должно дать временное правительство из сумм, отпущенных на содержание земельных комитетов.

Чтобы спасти Украину от анархий и распада, съезд признает необходимым до разрешения земельного вопроса следующее:

1) Не производить самоуправных захватов земли и самовольных порубок лесов.

2) Следить, чтобы не было продажи, заклада, долгосрочной и чиншевой аренды и порцеляции (раздробления) земли.

3) Признать все сделки купли и продажи земли сельскохозяйственного пользования, совершенные после 1-го марта с. г., недействительными.

4) Уездные земельные комитеты должны спедить, чтобы рубка леса не выходила из допустимых норм и чтобы не истреблялись защитные леса.

5) Не должно препятствовать рубке леса в пределах, допускаемых уездным и губернским земельн. комитетами, ибо запрещеніе рубки лишитъ железныя дороги и города топлива и вызоветъ промышленный кризисъ и волненіе въ городахъ.

6) При разработке леса должно отдавать преимущество кооперативамъ и общественнымъ организаціямъ передъ частными предпринимателями и спекулянтами.

7) Все крупно-владельческія земли, а также сенокосы и рыбныя ловли до полного решения земельного вопроса учредительнымъ собр. поступаютъ во временное распоряженіе земельных комитетовъ, избранныхъ на основе всеобщаго прямого, равного и тайного голосованія. Земельные комитеты устанавливаютъ справедливую арендную плату и правильное распределеніе земли между желающими ее обработать.

После преній по предыдущему вопросу, съездомъ высказано было желаніе видетъ губернскаго комиссара, для выясненія личности человека, стоящаго во главе губерній. Когда комиссаръ явился на съездъ, ему были предложены делегатами вопросы, приблизительно такого характера: Къ какой онъ партіи принадлежить, сколько имеешь земли, почему

распорядился о рубке леса, отношение его къ Центральной Украинской Раде, какая республика по его мненію должна быть въ Россіи, какъ поступить онъ со своей землей и т.д.

Получивъ на все эти вопросы ответы, съездъ принялъ резолюцію:

2-й крестьянскій съездъ Черн. губ., отдавая справедливость всемъ хорошимъ качествамъ и личнымъ достоинствамъ, какъ честного человека, губернскаго комиссара, – находить, однако, что въ силу его политическаго прошлаго, какъ октябриста, а также вслѣдствіе его имущественнаго положенія, онъ совершенно не соответствуетъ темъ требованіямъ, какія въ революціонную эпоху могутъ быть предъявлены къ главе губернской администраціи.

2-й крест. съездъ Черн. губ. выражаетъ уверенность, что Черниговск. губерnsk. исполн. комитетъ выберетъ на должность губ. комиссара украинца, человека демократическихъ и социалистическихъ взглядовъ.

Поправка: комиссара выбираетъ все населеніе и утверждаетъ Центральная Украинская Рада.

Далее съездомъ заслушанъ докладъ И. Е. Коновала. «Национальное движеніе на Украине».

Приняты след. резолюцій:

I) «2-й крестьянск. съездъ Черниг. губ., приветствуетъ Украинскую Центральную Раду, какъ единственную выразительницу воли украинскаго народа и вместе съ темъ присоединяетъ свой голось къ требованіямъ, выраженнымъ Украинской Центральной Радой передъ Времен. Правительствомъ.

II) 2-й крестьянск. съездъ Черниг. губ. присоединяясь къ постановленію Всеукраинск. крестьянск. съезда относительно организаци Украинскаго крестьянства, входитъ во Всеукраинскій крестьянскій союзъ и приветствуетъ центральный комитетъ Всеукраинскаго крестьянскаго союза».

– Далее заслушанъ докладъ П. И. Куриленко – «О займе свободы».

Указавъ, между прочимъ, на то, что и до сихъ поръ выдается жалованье членамъ государст. думы и государствен. совета, докладчикъ предложилъ принять резолюцію о прекращеніи выдачи жалованья всемъ темъ, кто фактически не несетъ никакихъ обязанностей.

Резолюція принята.

Затемъ *Н. И. Кулябко-Корецкій* выетупилъ съ докладомъ – «Объ отношеніи къ правительству».

Указавъ на составъ правительства, на переживаемый страной финансовый кризисъ, на общее положеніе Россіи, докладчикъ призывалъ верить и подчиняться распоряженіямъ временнаго правительства, такъ какъ въ него входятъ шесть министровъ социалистовъ, и такой важный вопросъ, какъ земельный, находится въ рукахъ министра-соціалиста Чернова, которому нельзя не верить. О Керенскомъ докладчикъ высказался такъ: «человеку, спасшему въ первый моментъ революцію, также нельзя не доверять!»

Принята резолюція – ходатайствовать передъ губ. земствомъ объ ассигновке 10-15 тысячъ на нужды совета крестьянскихъ депутатовъ.

Заслушано сообщеніе товарища губернскаго комиссара Савича о томъ, что губернской комиссаръ, въ виду постановленія крестьянскаго съезда, снимаетъ съ себя обязанности комиссара, но будетъ ихъ нести до избранія новаго губернскаго комиссара.

Произведены выборы представителей во Всероссийской и губернской советъ крестьянскихъ депутатовъ, а также во Всеукраинской советъ селянскихъ депутатовъ. Результаты выборовъ следующие:

Въ губернской советъ крестьянск. деп. избраны: отъ Глуховск. уезда – Савощенко, Фипьченко; отъ Городнянск. – Табако, Чугай; отъ Кролевецк. – Галайба, Гурба; отъ Козелецк. – Андрущенко, Батечко; отъ Конотопск. – Осадчий, Борода; отъ Новгородсеверск. – Шульгинъ, Зубокъ; отъ Стародубск. – Жиха-

ревь, Стрижаковъ; отъ Суражскаго – Картышь, Федорина; отъ Мглинскаго – Шимановскій, Федорченко; отъ Сосницкаго – Борисенко, Концевой; отъ Нежинск. – Шумейко, Серета; отъ Новозыбковск. – Ганжа, Коваль; отъ Остерскаго – Полулященко, Корпенко; отъ Черниговск. – Герасименко, Цехмистеръ.

Во Всероссійск. советъ крест. деп. и во Всеукр. советъ селянскихъ депутатовъ: отъ Глуховск. у. – Сафоновъ; отъ Городнянск. – Жукъ, отъ Сосницк. – Лебедь; отъ Нежинск. – Криворотъ; отъ Козелецк. – Сердюкъ; отъ Новозыбковск. – Бегуновъ; отъ Остерск. – Шевченко; отъ Черниговск. – Пашко.

Выборы депутатовъ отъ остальныхъ уездовъ будутъ производиться на местахъ и результаты ихъ будутъ сообщены въ губернскій советъ крестьянскихъ депутатовъ.

Вечеромъ 12 іюня на имя атамана Черниговск. Украинск. полка В. Павленко била получена телеграмма, извещающая, что въ Кіеве объявлена автономія Украины.

И. Е. Коноваль, сообщая объ этомъ, произнесъ: товарищи! Христось Воскресе! Объявлена автономія Украины! Хай живе вільна Україна!

Съездъ бурно принялъ эту вѣсть и шумно приветствовалъ возрожденіе Украины.

На слѣдующій день били произведены выборы 10 человекъ въ исполнительный комитетъ губернск. совета крестьянскихъ депутатовъ. Избраны слѣдующія лица: Коноваль И.Е., Осадчій Т.И., Стаднюкъ И.В., Базилевичъ В. А., Ковалевъ Н.И., Зубовъ, Ганжа Е., Васютинскій Б.М., Кулябко-Корецкій Н.И., Шрагъ Н.И. Кандидатами избраны: Зланскій, Мокіевская-Зубокъ, Костровъ, Карпинскій.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 408–412.

**ПОСТАНОВИ ЯМПІЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО
СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ**

14 – 15.06.1917 р.

В м. Томашполю Ямпільського повіту 14-15 червня (юня) відбувся селянський повітовий з'їзд, на який прибуло коло 500 делегатів селян. На з'їзді між иншим обмірковували питання про землю, автономію України і школу.

З'їзд постановив цілком приєднатись до домагань Центральної Української Ради і до постанов Всеукраїнських військових і селянського з'їздів в Києві і виніс відповідні резолюції.

Що до Ямпільського повіту, то з'їзд постановив, щоб всі адміністративні, земські і взагалі громадські інституції, що обслуговують український народ, вели діловодство на Українській мові. На з'їзді були вибрані представники в Українську Центральну Раду, в губ. Подільську Укр. Раду і в Повітовий Комітет Укр. селянської спілки.

На другий день з'їзду був прочитаний Універсал Центральної Ради, що як раз тоді був одержаний. Селяне вставши вислухали Універсал.

«Слава Центральній Раді!» «Слава Вільній Україні» почулося в відповідь Універсалу.

З приводу Універсалу з'їзд постановив: вважати Центральну Раду найближчим оборонцем інтересів трудового народу на Україні.

Приступити негайно по всіх селах повіту до збору податків на рідну справу по 10 коп. з десятини, і податки ці негайно відіслати в Ц. Раду.

Послати Українській Центр. Раді телеграму в привітанням, зазначивши, що селянство всіма силами буде її підтримувати.

З'їзд закінчився співами «Заповіту» і «Ще не вмерла Україна».

Селяне звернулися з проханням до президіуму з'їзду прислати на села надруковані постанови з'їзду і універсала У. Ц. Ради, щоб він був прочитаний народові в церквах.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 431–432.

№ 85

РЕЗОЛЮЦІЇ ІІІ СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ В СКВИРІ

18.06.1917 р.

(Од власного кореспондента)

18 червня відбувся ІІІ селянський з'їзд, скликаний Тимчасовим Комітетом Селянської Спілки. На з'їзд прибуло більш 150 чоловік. Розглянули питання – про волосне земство, земельні комітети, продовольчу справу в повіті, про ціни на робочі руки. Нарешті вислухано Універсала Центральної Ради. Універсал селяне прийняли з повним співчуттям, знаючи, що шлях, по якому йде Центральна Рада, сходиться з шляхом, по якому хоче прямувати й селянство. Всі промовці зазначали, що всі селяне будуть підтримувати Ц. Раду, поки вона твердо стоятиме за інтереси селянства. З приводу Універсала винесено такі резолюції:

1) Підтримувати Центральну Раду, як справжню єдину представницю українського народу.

2) Домагатися від Тимчасового Правительства, щоби без згоди Української Ц. Ради не рішались ніякі воприси, які торкаються українського народу і того края, де він живе.

3) Щоб допомогти своїм виборним – У. Раді Селянських Депутатів, У. Раді Салдатських Депутатів та У. Ц. Раді, обклас-ти кожну десятину в 10 копійок на рік.

4) Прийти на поміч цим же нашим виборним організаціям, віддавши їм однодневний заробіток.

5) Гроші мусять збирати Сільські Управи і пересилати їх до Української Казни.

Досі в повіті був Тимчасовий Комітет Селянської Спільки, який по своїх силах позакладав подекуди в селах спілки. Тепер, коли людність підготовлена до ширшої організації і пізнала вагу спілки, на з'їзді вибрано Раду Селянських Депутатів і Комітет її, який має вести далі роботу по організації селянства і обороняти його інтереси.

До Укр. Ради Селянських Депутатів перевибрано т.т. Гайдаря і Приходнюка.

На з'їзді ухвалено такі постанови:

1. Вітати Волосне Земство, як першу ступінь до народоправства і як Фундамент до Автономії України.

2. Зазначити, щоб до Виборчих Комісій пройшли люди чесні і добросовісні.

3. Доручити Раді Селянських Депутатів стежити за роботою Виборчих Комісій.

4. Домагатися, щоб Тимчасове Правительство установило тверді ціни на всі продукти, а не тільки на хліб та худобу.

5. Щоб тверді ціни на хліб та худобу були установлені справедливо Продовольчими Комітетами (Центральним Продовольчим Комітетом по згоді з сільськими, волосними, повітовими, та губерськими Комітетами).

6. Приватна скупка худоби забороняється, а Продовольчі Комітети мусять за цим слідкувати.

7. Доручити Продовольчому Комітету, щоб поміщики і капіталісти дали мяса для армії двойну дачу проти селян.

8. Доручити Раді Селянських Депутатів доглядати за Продовольчою справою в повіті і діяльністю Продовольчих Комітетів.

9. Доручити Раді Селянських Депутатів послати в Повітовий Земельний Комітет не менше 5-ти чоловік.

10. Рада Селянських Депутатів повинна видрукувати книжки про Земельні Комітети.

11. Доглядати за діяльністю цих Комітетів.

12. Земельні Комітети повинні доглядати, щоб поміщики вивозили гній на поле і обробляли всю свою землю, а коли вони цього не захотять робити, то Земельні Комітети повинні віддати населенню для засіву землі ці безплатно.

13. Оренда землі за гроші повинна бути скасована; а замість цього селяне, котрі не мають такої, будуть брати в поміщиків з половини, але насіння цілком поміщицьке.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 463–465.

№ 86

ІНФОРМАЦІЯ ПРО РОБОТУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ТА ЇЇ РЕЗОЛЮЦІЇ

23 – 24.06.1917 р.

Як уже раніш було оповіщено в газетах, поруч з сесією Центральної Ради одбуваються засідання Всеукраїнської Ради Селянських депутатів. Комітет Всеукраїнської Селянської Спілки запропонував такий порядок обговорення справ на цих засіданнях:

1. Сучасний момент. Докл. П. Христюк.
2. Відношення до Всеросійської Ради Селянських депутатів і Всеросійської Сел. Спілки. Докл. д. Ісаєвич.

3. Про красвий продовольчий з'їзд.
4. Вибори до Земств і Установчих Зборів.
5. Про кошти.
6. Про земельні комітети.
7. Наказ виконавчому комітетові Всеукраїнської Ради Селянських депутатів.
8. Поповнення комітету.
9. Вибори ревізійної комісії.
10. Біжучі справи.

Порядок цей був ухвалений на першому засіданню, яке одбулося вчора вранці в Педагогічному музею.

За голову був обраний д. Бабич. Докладчиком по першому питанню виступив П. Христюк.

«Ми зараз переживаємо назвичайно важний момент і цей момент почався з того часу, коли був випущений «Універсал» Центральної Ради. Російські газети, не тільки наші, а й Петроградські і Московські присвятили «Універсалу» багато рядків і критикували його дуже гостро і енергійно. І в цьому ми бачили, що і російська демократія і уряд не розуміють нас і не хочуть розуміть. Тим часом наш український народ прийняв «Універсал» радісно і вкупі серйозно і уважно. До нас приходять звістки, як «Універсал» читають по селах і як його там розуміють. Селяне, наприклад, дуже погожуються з самооподаткуванням, про яке говориться в «Універсалі» і навіть кажуть що 10 коп. на десятину це мало. Серед війська теж саме – в деяких містах після «Універсалу» полки українські присягли Центральній Раді. А треба сказати, що ряди ворожої до нас російської і іншої демократії потрохи розколюються на дві половини. От 3 дні назад в газетах була надрукована резолюція Полтавських Російських Соціалістів-революціонерів, в котрій вони вітають Центральну Раду і її роботу, що до переведення автономії, а також погожуються з тими думками, які викладені в «Універсалі». Через день приблизно такаж постанова надійшла од Полтавської Ради

робітничих і салдатських депутатів. Московські соціалісти-революціонери теж останніми днями признають за нами право творити зараз автономію України. Перемінила свою політику також і київська демократія. Раніш вона звертала мало уваги на нас, а тепер добре прислухається і шукає шляхів до злагоди. Зараз ми маємо також певні прикмети, що петроградське Правительство починає повертати фронт. Відозва до Українського народу про це свідчить. Хоть це для нас зараз не може мати великого значіння, тим часом ми можемо одмітити, що це перший раз звертаються до нас і називають дійсним им'ям. В цій відозві в дуже неясній формі говориться, що ніби то правительство само погожується, що ми маємо право на якусь частину самоврядування».

Виходючи з попередньої промови П. Христюк пропонує Раді прийняти резолюцію, яка складається з трьох частин: в першій Всеукраїнська Рада Сел. депутатів мусить висловить задоволення роботою Центральної Ради, в другій дати відповідь Временому Російському Правительству на його відозву до Українського народу, в третій привітати демократію других націй, яка іде поруч з нами.

Після докладчика висловлюється ряд промовців, котрі майже цілком приєднуються до запропонованої Христюком резолюції і тільки додають деякі додатки.

Д. Семняга звертає увагу депутатів на ту комісію, яка мусить приїхати з Петрограду, як писали газети, для полагодження українських справ. Він пропонує підготуватися до приїзду цієї комісії, бо вона може пошкодити нашій роботі, особливо коли з'їпреться на ворожі до нас Ради робітн. і салд. депутатів.

Д. Петренко, член Всеросійської Ради Селянських депутатів, каже, що не можна обмежитися одним задоволенням тими групами, котрі ідуть з нами, треба висловить догану тим партіям, групам, котрі шкодять нашій роботі.

Резолюцію з додатками передають в редакційну комісію, котру зараз же й вибирають і переходять до другого пункту порядку денного, до відношення до Всеросійської Ради Сел. депутатів і Всеросійської Сел. Спілки. По цьому питанню виступає докладчиком член Всеросійської Ради Сел. депутатів Д. Ісаєвич. Як учасник Всеросійського з'їзду сел. депутатів, він докладно розказує про цей з'їзд і про заснування Всеросійської Ради сел. депутатів. В кінці свого докладу він робить висновок – треба одізвать всіх українських представників з Всеросійської ради сел. депутатів, а замість них послать кілька душ представників од Всеукраїнської Ради Сел. депутатів, бо ті представники, які зараз в Петрограді сидять, не одповідають нашим вимогам.

Докладчика підтримує Д. Петренко, котрий розказує, яким чином були обрані ті представники і характеризує кожного з них окремо, яко політичного діяча з боку розуміння українського руху. В кінці засідання голова дає слово представнику організаційного Комітету Всеросійської Сел. Спілки, котрий на російській мові привітав Центральну Раду і Всеукраїнську селянську спілку і зробив маленький доклад про діяльність організаційного комітету Всерос. Сел. Спілки. Він запрохував також Всеукраїнську Спілку прислати од себе кілька делегатів на Всеросійський Сел. З'їзд, який скоро одбудеться в Петрограді. Засідання закінчилося в 2 г. дня.

Резолюція про відношення до Всеросійської Ради Селянських Депутатів і Всеросійської Селянської Спілки.

1) Заслухавши доклад про відношення до Всеросійської Ради Селянських Депутатів (Всеросійського Союзу Крестьянських Депутатів) і Всеросійської Селянської Спілки (Всеросійського Крестьянского Союза), а також відчит про роботу Української фракції виконавчого комітету Всерос. Ради Сел. Депутатів, Всеукраїнська Рада Селянських депутатів постановила:

1) Признати, що організаційна робота, а також і підготовча робота до Установчих Зборів має вестись Всеукраїнською Радою Селянських Депутатів, а не українською фракцією Всерос. Ради Селянських Депутатів в Петрограді.

2) З огляду на вище сказане, Всеукраїнська Рада Селян. Депутатів визнає непотрібним численне представництво українського селянства у Виконавчому Комітетові Всерос. Ради Сел. Депутатів, і звертається до них з закликом вернутись негайно до організаційної роботи на Україні.

3) Вважаючи на необхідність порозуміння між трудовим селянством всіх народів Росії для успіху боротьби за спільні інтереси трудового селянства – Всеукраїнська Рада Сел. Депутатів постановляє: послати в Виконавчий Комітет Всерос. Ради Сел. Депутатів своїх представників в кількості пяти душ.

4) Всеукраїнська Рада Сел. Депут., яка являється керуючим органом Укр. Селян. Спілки, вважає потрібним тісне порозуміння також і з Всерос. Сел. Спілкою; через що доручає всім делегатам у Виконавчому Комітеті Всерос. Ради Сел. Депутатів вступити в зносини з Центральним Комітетом Всерос. Сел. Спілки.

5) Для того, щоб усунути можливість всяких непорозумінь між Всеукр. Радою Сел. Депутатів і Всеукраїн. Спілкою з одного боку, та Всерос. Радою Сел. Депутатів і Всерос. Сел. Спілкою з другого боку – Всеукраїнська Рада Сел. Депутатів вважає необхідним щоб названі вище Всеросійські Селянські Організації визнали, що організаційна робота по всій Україні по між селянством має вестись виключно Всеукр. Сел. Спілкою та Всеукраїнською Радою Сел. Депутатів.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали /упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 484–487.

**ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЛІТИНСЬКИЙ ПОВІТОВИЙ
СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

25.06.1917 р.

(Од власного кореспондента)

25 юня в Літині на Поділлі одбувся Повітовий З'їзд. З'їзд було скликано з ініціативи Повітового інструктора-організатора від Центральної Української Ради, а також членів Подільської Губерніяльної Ради від Літинського повіту. На порядку денному з'їзду стояло: 1) організація Повітової Української Ради і Ради селянських депутатів, 2) земельна справа і земельні комітети, 3) волосне земство і сільско»господарський перепис і 4) Універсал Української Центральної Ради. З'їзд було скликано на такім представництві: 2 чоловіка від села, 1 від кооператива і 2 від українських товариств в повіті.

На з'їзд прибуло 310 делегатів з правом рішучого голосу – в переважній більшості селян. З'їзд лишній раз показав, що з якої б сторони до організації повіту не братись завше натрапиш на селян.

Довелось справу з повітовою національною Радою відсунути, а натомість організувати Раду селянських депутатів. На з'їзді постановили Раду організувати і вибрали в Раду Сел. Деп 30 чоловіка (по три від волости). В Комітет Селянської Спілки ухвалили вибрати 10 чоловіка по одному від волости. В земельній справі з'їзд погодився загалом з постановами Всеукраїнського Селянського З'їзду, відкинув лише пункт 5 тих постанов (про передачу зразкових господарства до рук громади). Постанови про землю сформульовані так: 1) Вся земля переходить до рук трудового народу, 2) Ніхто не має права продавати землі, 3) Вся земля переходить до Українського Земельного Фонду, котрим порядкує Український Сойм у Києві, 4) З Фонду землю має право взяти всякий, аби

працював коло неї власними руками, та працював коло землі і до сеї пори, 5) Сойм виробить порядок, яким земля перейде до селянства, а також виробить норму, більше якої ніхто не може тремати в одних руках. Прослухали інформаційний доклад про волосне земство і перепис. Стоючи прослухали Універсал Центральної Української Ради, і винесли постанову підтримувати Центральну Раду в її домаганнях. Проспівали «Ще не вмерла Україна» і з Універсалами в руках роз'їхались по домах.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 496–497.

№ 88

ПОСТАНОВА П УМАНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

29.06.1917 р.

29 червня в Умані відбувся 2-й Селянський З'їзд, скликаний повітовою Радою Селянської Спілки.

Прибуло до 400 представників од сел.

Винесено такі постанови:

1) Всіма засобами підтримувати Українську Центральну Раду, яко наш Тимчасовий Уряд.

2) Всякі зносини з Російським Урядом вести тільки через Українську Центральну Раду так само, як закони Центрального Російського Правительства мусять проводитись в життя тільки за згодою Української Центральної Ради.

3) Однині переводити в життя Універсал Української Центральної Ради.

4) Підперати грошовими засобами Українську Центральну Раду через самооподаткування, з десятини землі:

од 1 – 10 д = 10 к.
од 11 – 20 = 12 к.
од 21 – 30 = 14 к.
од 31 – 40 = 16 к.
од 41 – 50 = 18 к.
од 51 – 60 = 20 к.
од 61 – 70 = 22 к.
од 71 – 80 = 24 к.
од 81 – 90 = 26 к.
од 91 – 100 = 28 к.
од 101 – 300 = 30 к.
од. 301 – 500 = 35 к.
од. 501 – 1000 = 40 к.
од 1001 і далі = 50 к.

Збори цих грошей З'їзд доручає Земським Волосним та Сельським Управам.

5) Доручити Повітовій Раді негайно розіслати по всім Сельським Радам Універсал Української Центральної Ради для оголошення його по церквах, де ще не оголошено, і наказати всім Селянським та Волосним Радам вивісити Універсал на стінах Сельських та Волосних Управ.

6) З'їзд приєднується до постанов І Всеукраїнського Селянського З'їзду, а вибрану Всеукраїнську Раду Селянських Депутатів визнає своїм вищим органом.

7) Доручити всім представникам Повітової Української Ради дбати про те, щоб проводили в життя Універсал і всі постанови Центральної Ради урядові, земські та громадські інституції в повіті на місті і щоб ці інституції не ставали цьому на перешкоді.

8) Доручити Українській Повітовій Раді вимагати від Повітової Ради громадських об'єднаних організацій, прийняти її в свій склад, яко вищий повітовий національний орган.

9) Доручити Українській Повітовій Раді та Раді Селянської Спілки слідкувати за тим, щоб як найскоріше всі громадські, Урядові та земські інституції та організації були демократизовані і українізовані, в зв'язку з чим все діловодство цих інституцій і організацій мусить провадитись на українській мові.

10) З'їзд визнає, що найкращим способом охоронити себе від грабіжництва, розбою та інших злочинних небезпек, які загрожують мирному людові та здобутій волі, є засновання вільного козацтва і тому постановляє доручити організацію козацтва для найскоршого переведення в життя п. Комісарові Блаватньому, а в поміч йому обрати комісію з 18 делегатів.

11) Доручити Раді Селянської Спілки, щоб вона мала догляд над всіма інституціями в Повіті. Для цього з'їзд вважає потрібним щоб на кожну волость було по одному організаторові по закладанню спілок, про що мусить подбати організаційне бюро при Земстві та Рада Селянської Спілки.

Винесено ще де які постанови місцевого характеру.

З'їзд кінчився виборами до Повітової Української Ради.

Думка про засновання козацтва (на зразок Звенігородського) прийнята з'їздом з великим захопленням. В повіті сильно шириться грабіжництво і розбой. Міліції майже нема. Одже селянам якось треба себе охоронити. «Хай живе вільне козацтво» одностайно кричав з'їзд, вітаючи козаків, що першими записалися в сотні.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 520–522.

№ 89
ПОСТАНОВИ КИЇВСЬКОГО ПОВІТОВОГО
СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

09.07.1917 р.

В неділю 9 липня в Педагогічному музеї відбувся селянський з'їзд Київського повіту, на якому було біля 250 представників-селян від волостей.

На з'їзді ухвалено слідуєчі постанови:

1) Обміркувавши сучасну справу на Україні і по всій Росії, а також діяльність Центральної Ради Київський повітовий селянський з'їзд постановив:

а) забезпечення і закріплення здобутків революції по всій Росії можливе тільки при єднанні демократії всіх національностей, що заселяють Росію і Україну;

б) після того, як було прочитано новий Універсал, зїзд ухвалив вітати Центральну Українську Раду як висщий законодавчий орган всієї України

в) признати Генеральний Секретаріат тимчасовим революційним правительством, виконувати всі його постанови та накази і проводити їх в життя.

2) Вислухавши постанови першого Всеукраїнського Селянського З'їзду, що відбувся в Києві з 28 травня по 2 червня, з'їзд одноголосно приєднався до постанов про землю, народну освіту та організацію селянства.

Крім цього з'їзд постановив прохати Центральну Українську Раду, щоб вона допомогла селянам цього повіту заснувати середню школу (гимназію або реальну) для своїх дітей в Межигірському монастирі і черниці цього монастиря повинні переїхати до свого Покровського монастиря в Києві.

3) Виявляючи свою велику ворожість до земства, з'їзд рішив одноголосно домагатись від Центральної Ради, замість

земства, «Народної Самоуправи» та скасування самої назви «земство».

4) З'їзд приймає такі ціни на робочі руки: робочий день – 5 карбованців, жати за третій сніп, а в'язати за косаркою – за п'ятий сніп.

5) З'їзд постановив, щоб Київська Повітова Земська Управа дала 5000 карбованців для потреб повітової Ради селянських депутатів, а також ухвалено було, що селяне мають право проводити асігновки з запасних капіталів для своїх потреб.

6) До Всеукраїнської Ради селянських депутатів з'їзд обирає двох: від Ржищівської волости Ничипора Яременка і від Трипільської волости Корнія Гуленка.

7) До повітової Ради селянських депутатів обрані: Яків Пасічний, Василь Марченко, Семен Лунич, Ярема Кумелько, Юхим Геля, Кость Макаренко, Панас Скоробогатько, Іван Власенко, Михайло Візненко, Леонтій Коваленко, Артем Товдя, Давид Шевченко, Петро Міщеренко та Гордій Петренко.

Крім того з'їзд доручив повітській Раді подбати, щоб волости, які не дали своїх представників, скоріше обрали їх та прислали до повітової Ради на 23 липня.

Таких волостей є ще п'ять: Білогородська, Бишівська, Велико-Дмитрівська, Гостомельська та Деміївська.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 553–554.

№ 90
ПОСТАНОВИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ РАДИ
СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

11 – 12.08.1917 р.

11-го і 12-го августа цього року одбувся з'їзд Київської Губернської Ради Селянських депутатів. На цей з'їзд приїхали представники повітових селянських рад з усіх повітів, крім Липовецького та Звенигородського. На з'їзді ухвалено такі постанови:

Про Інструкцію Генеральному Секретаріату.

1) Інструкція временного правительства ображає демократію України, нехтуючи її насущні вимоги і зовсім не задовольняє трудового селянства.

2) Київська Губернська Рада селянських депутатів визнає за єдине своє правительство, яке справді захищає інтереси трудового селянства і взагалі всієї демократії України Центральну Раду та Генеральний Секретаріат в повному складі.

3) Київська Губернська Рада Селянських Депутатів рішуче протестує проти наміру временного правительства обмежити Секретаріат, не визнає цього обмежування і протестує проти виключення з компетенції Генерального Секретаріату продовольчої справи на Україні.

4) Помічаючи заходи прихильників старого ладу, Київська Губернська Рада селянських депутатів закликає селян до організації і об'єднання біля Центральної Ради, щоб вкупі боротися з ворогами революції.

5) Київська Губернська Рада селянських депутатів доручає своєму комітетові, щоб він звернувся від її імени до всіх губернських депутатів на Україні з закликом голосно заявити свою волю та думки про сучасний момент.

Про охорону спокою та порядку.

1) Звернутися до об'єднаного комітету Рад селянських, робітничих та військових депутатів з закликом боротися з тими утисками, які роблять на місцях козак та військо в звязку з приказом генерала Корнілова про примусовий збір хліба і взагалі звернути увагу на всі проти – революційні і проти – українські заходи.

2) Висловлюючи своє обурення проти розстрілу козаків полку ім. Б. Хмельницького, признаємо необхідним вивести з України вороже до нас військо і увільнити з посади Оберучева, а також не посилати на наші села козаків без згоди з повітовими радами селянських депутатів.

Крім цього з'їзд рішив повести як найбільшу агітацію при вборах в установчі збори та йти в згоді з українськими соціалістичними партіями.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 641–642.

№ 91

ЗВІТ ПРО ІІ БОРЗНЕНСЬКИЙ З'ЇЗД СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

12 – 13.08.1917 р.

12 і 13 августа в Борзні на Чернигівщині відбувся другий повітовий з'їзд селянських депутатів (перший був 25 червня). На з'їзд приїхало більше 150 депутатів. Заслухавши доклади про сучасний мент, про роботу останньої сесії Укр. Центральної Ради, про інструкцію Генер. Секретаріатові, про війну, про волосне земство, з'їзд виніс такі постанови:

1) про землю і державний лад: Цілком приєднатись до постанов 1-го Всеукраїнського селянського з'їзду,

2) про відношення до «Інструкції Генерал. Секретаріатові»: Визнаючи резолюцію Цен. Ради в справі «Інструкції Генер. Секретаріатові» цілком правдивою і відповідною часу, з'їзд вітає Центр. Раду і постановляє всіма силами піддержувати її в дальнішій боротьбі за переведення в життя автономного устрою України. Крім того з'їзд визнає потрібним, щоб п'ять незатверджених Временним Правительством секретарів продовжували і надалі свою працю, безперечно, користну для України,

3) про Установчі збори: Зважаючи на те, що тільки Всеукраїнські Установчі збори зможуть найліпше установити, який державний устрій мусить бути на Україні, 2-й Борзенський з'їзд селянських депутатів визнає, що до скликання Всеросійського Учредітельного Зібрання повинні бути скликані на демократичних основах Всеукраїнські Установчі Збори, які виявлять волю всієї людности України,

4) про війну: Зважаючи, що найближчим завданням трудового селянства та робітництва всіх країн є стремління до найскоршого загального миру, а також, що в боротьбі з міжнароднім імперіалізмом необхіднім є відбудовання цільности та єдности міжнароднього демократичного фронту, Борзенський повітовий селянський з'їзд прилучається до думки тої частини демократії, котра висловлюється за необхідність найскоршого скликання Стокгольмської конференції.

В кінці засідання були обрані два депутати в Всеукраїнську Раду селянських депутатів і 5 в Губерніяльну Раду Селянських Депутатів. До Всеукраїнської Ради обрані: М. О. Саєнко і Хведір Коломійченко, в Губерніяльну – Г. Сіяницькій, Я. Крамар, Микола Доценко, Стельмах і В. Дорошенко.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 645–646.

**ПОСТАНОВИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ**

13 – 15.08.1917 р.

Цими днями в м. Катеринославі відбувся Селянський Губернський з'їзд, на який прибуло більш 400 делегатів од сел і волостей Катеринославщини. На з'їзді були ухвалені такі постанови:

Про відношення до Центральної Ради.

Приймаючи на увагу, що український рух, розвинений і поширений в перших днях революції, потребує підтримки всієї революційної демократії і вразі неправильного вирішення національного питання на Україні може піти в небажаний бік і привести до загибелі всіх здобутків революції, – Катеринославський Губернський з'їзд, визнаючи, що кожна нація має право на самовизначення і повинна бути автономною при рішенню всіх справ в межах їх національно-територіяльних границь, крім питань державного значіння, визнає Центральну Раду за вищий краєвий революційний орган, керуючий Україною.

Крім того з'їзд, признаючи правильно організований Генеральний Секретаріат головним органом Центральної Ради і Временного Правительства на Україні, протестує проти розділення України на часті і виділення Катеринославської губ. і настоює на негайному приєднанні Катеринославщини до України.

Про автономію України.

В справі признання повної автономії України з'їзд визнає, що автономія України необхідна для дальнішого самовизначення національностей, і гадає, що остаточне закріплення автономного ладу України потребує затвердження Російських Установчих Зборів. Всі законопроекти і матеріали

про автономію України мусять виробити Українські Установчі Збори, які треба скликати негайно.

Про продовольчу справу.

В справі продовольчій з'їзд постановив вимагати затвердження Генерального Секретаря продовольчих справ, який відав би продовольчими справами на Україні і Катеринославщині, по включенню її в склад України.

Про організацію селянства.

Визнаючи, що для закріплення і поглиблення здобутків революції на Україні, трудове селянство всієї України повинно мати єдину Всеукраїнську Трудову Селянську організацію, що для закріплення революції по всій Росії трудове селянство всіх народів Росії мусить свої трудові організації об'єднати в могутню Всеукраїнську селянську організацію, з'їзд ухвалив:

1) Об'єднати трудове селянство Катеринославщини в Всеукраїнську Селянську Спільку з її законодавчими органами Радами Селянських Депутатів.

2) Послати своїх представників в Всеукраїнську Раду Селянських Депутатів по два чоловіка од кожного повіту.

3) Признати потрібним послати своїх представників в Всеросійський Совіт Селянських Депутатів для виявлення волі трудового селянства України в Всеросійському Совіті Селянських Депутатів.

4) З'їзд лічить, що організаційний Комітет Всеросійського Селянського Союзу не являється виразником волі трудового селянства і веде до дезорганізації селянства.

5) Що єдиними виразниками волі трудового селянства на Україні являються Всеукраїнська Селянська Спілька з Всеукраїнською Радою Селянських депутатів і Всеросійський Совіт Селянських депутатів в Росії.

6) З'їзд висловлюється за революційне єднання рад селянських робітним, і салдатських депутатів.

Про криваві події у Києві 26 люля.

Обговоривши події у Києві, які сталися під час виїзду полку імени Богдана Хмельницького на фронт, з'їзд ухвалив, домагатися негайного усунення Командуючого Київською Військовою Округою п. Оберучева з цієї посади, як не відповідаючого своїм завданням, а тако ж усунення з посади Начальника штабу генерала Обошова, як контр-революціонера, а крім того для заспокоєння населення домагатися, щоб з України були виведені кирасіри і донські козаки.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 651–652.

№ 93

УХВАЛИ ГАЙСИНСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РАДИ

20.08.1917 р.

1. Про інструкцію Генеральному Секретаріатові.

Розглянувши інструкцію Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріатові, Рада Сел. Деп. висловлює протест проти інструкції, котра обмежує права укр. народу і розриває Україну на часті.

Звернутись до Центр. Ради, щоб подбала про негайне затвердження повного складу Генерального Секретаріату (14 секретарів) по згоді з Правительством 3 липня.

2. З приводу промови Керенського на Московській нараді.

Рада Сел. Деп. гаряче протестує проти виступу Керенського і обвинувачення, яке він кинув 30 мільоновому укр. народу, допустивши можливість зради і підкупу; ці думки Керенського недостойні демократа і соціаліста.

3. Про недбайливість поміщиків в справі уборки хліба.

Просити Ген. Секретаря по продовольчих справах, щоб подбав, аби поміщицький хліб, який лежить на ланах, негайно був звезений і обмолотяний, бо хліб потрібен армії.

Просити Секретаря також і про те, щоб зробив належне розпорядження, аби поміщики видали селянам-робітникам сніп, за який умовилися в жнива.

Селяне проти козаків.

Гайсинська (на Поділлі) Рада Селянських Депутатів на засіданню

20 серпня ухвалила після докладів з місць таку резолюцію: позаяк козакидонці і воєнна міліція, прислані по распорядженню військової влади, чинять кривди і насильства над людьми по селах і ведуть ворожу українству агітацію, домагались перед Центр. Радою, Генеральним Військовим Комітетом і Секретарем по Військовим Справам, щоб вони подбали про негайний вивод козаків донців і воєнної міліції з повіту.

Довести до відома повітового комісара, щоб не посилав збройної сили на повіт без відома Комітета Ради Селянських Депутатів.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 666–667.

**З ПОСТАНОВ ДРУГОЇ СЕСІЇ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ**

2–6.09.1917 р.

ПРО СУЧАСНИЙ МОМЕНТ.

«Заслухавши і обговоривши доклади про сучасний момент політичний і про контр-революційний виступ бужуазії на чолі з Корніловим і зазначаючи, що Временне Правительство з недовір'ям відноситься до Українських Революційних демократичних організацій, став на перешкоді нормальному їх розвитку і зміцнює ґрунт для роботи реакційних та контрреволюційних сил; звертаючи далі увагу всієї російської демократії на те, що в гурті Корніловців опинилися як раз такі елементи, які весь час вороже відносяться до Українського визвольного руху і інформації котрих впливали на політику Врем. Прав, в українській справі. Всеукраїнська Рада Сел.-Депутатів постановила.

1) Вимагати од Временного Правительства, щоб воно в своїй політиці щодо України керувалося голосом Української Центральної Ради, яка являється виразницею інтересів і волі всієї демократії України.

2) Вимагати од Временного Правительства, щоб воно затвердило, окрім уже затверджених, генеральних секретарів, по справах: продовольчій, військовій, судовій, доріг та почт і телеграфів і надало генеральному секретаріатові більше влади і незалежності в роботі (на підставі статуту, виробленого для ген. секретаріату Українською Центральною Радою; поширивши владу секретаріату і на ті частини, які в інструкції правительства не зазначені: Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія і ті частини сумежних губернь, які по етнографічним ознакам належать до України,

3) Домагатись, щоб негайно були виведені з України ті донські козаці і кавказські і інші військові частини, які були розміщені на Україні по наказу контрреволюційних генералів для охорони поміщицьких інтересів.

4) Необхідно вжити усіх заходів, щоб гарнізони на Україні поповнялись з місцевої людности.

5) Вважаючи, що для успіху боротьби з контрреволюцією на Україні необхідно мати на чолі Київської військової округи особу, яка б користувалась повним довір'ям всієї української демократії і йшла б в своїй роботі в повній згоді з українською Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом, і приймаючи на увагу, що начальник округи пан Оберучев направляє свою діяльність не на боротьбу з контрреволюцією і не на захист селянства од сваволі козаків і інгушів, а на боротьбу з українським рухом, – вимагати од Временного Правительства, щоб Оберучева було увільнено з посади, а на його місце призначено новаго начальника Округи за згодою Української Центральної Ради.

6) Маючи на увазі, що погроза революції з боку буржуазії ще не зникла і що безладдя в економічному і політичному житті створює для неї сприяючий ґрунт, Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів визнає необхідним утворення Временного Правительства, яке було б видвинуто революційною демократією, відповідального перед нею і яке б в основі своєї діяльності положило негайне задоволення політичних, національних і соціальних домагань, заявлених народними революційними організаціями.

7) Вважаючи на те, що в боротьбі з контрреволюційним повстанням буржуазії на чолі з Корніловим революційні демократичні організації в тилу і на фронті (ради селянських, салдатських та робітничих депутатів та військові комітети) відіграли велику і рішачу роль, Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів визнає необхідним, щоб ці організації безборонно існували і провадили свою діяльність і надалі.

Вважаючи, що з кожним днем продовження війни все дужче і дужче руйнується держава, знесилоються наші оборонці і всей трудовий народ, і тим підготовлюється певний ґрунт для дійсної і самої страшної контр-революції, Всеукраїнська рада селянських депутатів визнає необхідним, щоб Українська Центральна Рада ще раз звернулася до Временного Правительства, аби воно вжило рішучих заходів до негайного скінчення війни і заключення миру між усіма воюючими державами.

ОРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЯНСТВА.

Вважаючи, що тільки організація трудового народу на фронті і в тилу і політичне освідомпення і освіта його можуть закріпити новий лад і забезпечити революційні здобутки од лихих замірів буржуазії, Всеукраїнська Рада селянських депутатів постановила: 1. Вжити всіх заходів до закінчення організації трудового селянства в Селянські Спілки і до встановлення звязку Селянської Спілки з другими організаціями революційної демократії на Україні.

2. Поширити роботу між селянством з метою політичного освідомлення його і політичної освіти.

ПРО ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ.

3. Піддержати всіма силами Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат в боротьбі за інтереси всієї демократії на Україні, а також і в роботі по українізації війська.

ПРО ЗЕМЕЛЬНІ КОМІТЕТИ.

4. З огляду на те, що права земельних комітетів обмежуються, видатки на них з казни зменшуються, Всеукр. Рада Селянських Депутатів постановила: провести через українську Центральну Раду затвердження прав земельних комітетів і інструкцію їх діяльності:

а) по завідуванню всіма землями на Україні, б) по встановленню цими комітетами заробітньої і арендної плати на землю і в) по виданню обов'язкових постанов в сільсько-господарській справі.

ВИБОРЧА СПРАВА.

Заслухавши доклад про вибори до Установчих Зборів і про блок Всеукраїнської Селянської Спілки з іншими партіями, Всеукраїнська Рада Селянських Депутатів постановила:

1. Всі організації Української Селянської Спілки на виборах в Російські Установчі Збори і Український Установчий Сейм вступають в блок з Українською Партією Соціалістів-Революціонерів і Українськими Соціалдемократами, причім блок заключається при умові признання земельної програми Спілки.

2. Число кандидатів в спільному списку од кожної партії определяється місцевими губерськими організаціями;

3. Для успіха виборчої справи В. Р. С. Д. постановляє до 17 вересня (сентября) влаштувати в кожному селі день виборчого фонду. Половину цього збору місцеві організації мають переслати, не гаючись, в Центральний Комітет Спілки (Київ, Рильський пр. 2);

4. Щоб забезпечити виборчу справу друком і папером, всі місцеві організації повинні закупити як найбільше паперу і по можливості заключити договори з друкарнями. Кандидатські списки організації Селянської Спілки повинні складати так, щоб в кожному губерському спискові Центральний Комітет міг-би виставити на ряду з місцевими і своїх кандидатів.

Кандидатів в Установчі Збори од Ц.К. Спілки намічає Ц.К. разом з представниками губерньських організацій...

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 738–741.

№ 95
ПОСТАНОВИ ІІІ КИЇВСЬКОГО ПОВІТОВОГО
СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

10.09.1917 р.

10 сентября у Києві в помешканні Центральної Ради одбувся третій Повітовий Селянський зїзд Київського повіту. Було представників більш ста душ.

З'їзд пройшов дуже жваво, особливий інтерес викликало питання про вибори до волосних народніх Рад і про підготовку до виборів у повітові Народні Ради.

Принято такі постанови.

Київський Повітовий Селянський з'їзд постановив:

1) Вітати акт Временнаго Правительства про встановлення в Росії республіки і домагатись, щоб російська республіка була перетворена в демократичну і федеративну.

2) Домагатись, щоб Временне Правительство, яке складається тепер з п'яти міністрів і не опирається на трудовий народ, було перетворено в революційне, демократичне правительство, відповідальне перед трудовим народом всеї Росії.

3) Домагатись признання за всіма народами Росії права на самоопреділення, а також на скликання національно-краєвих установчих зборів, які мають дати порядок своїм краям.

4) Домагатись передання всеї влади на Україні в руки Центральної Ради і її Генерального Секретаріату, який має працювати на основі статуту, виробленого Центральною Радою 16 липня.

5) Протестувати проти поділу України і вимагати од Центр. Ради, щоб вона негайно вжила заходів до приєднання до автономної України всіх Українських земель.

6) Протестувати проти непризнання Правительством Генеральних Секретарів по справах продовольчих, військових, судових, доріг і почт та телеграфів і вимагати, щоб вони були негайно признані і затвержені Временним Правительством.

7) Піддержувати всіма силами Генеральний Секретаріят і вимагати, аби він негайно і рішуче приступив до задоволення земельних, продовольчих, освітніх і інш. потреб трудового народу на Україні.

8) В справах економічних вимагати: а) передачі земель поміщицьких, монастирських, церковних, кабінетських і удільних в завідування земельних комітетів.

б) встановлення державного і краєвого контролю над всіма фабриками і заводами і над розподіленням того, що виробляється на них;

в) щоб було накладено великі податки на всі великі капітали і майна в тому мислі і на город, а також щоб було забрано в казну всі прибутки, які нажито капіталістами на війні.

Про організацію селянства.

Зважаючи на те, що відсутність організації Селянської Спілки по селах дуже шкодила інтересам трудового народу і може принести велику біду при виборах до Повітових Рад та Установчих Зборів, Київський Повітовий Селянський Зїзд вважає необхідним негайно приступити до міцної організації трудового селянства.

2) Необхідно в кожному селі заснувати негайно Селянську Спілку з тих людей, які поділяють постанови 1-го Всеукраїнського Селянського З'їзду.

3) Всі Сільські «Селянські Спілки» кожної, волости повинні бути об'єднані в волості – Волосним Комітетом Селянської Спілки.

4) На чолі організації цілого повіту повинна стояти Повітова Рада Селянських Депутатів по 2 представника з кожної волости.

5) Для переведення в життя постанов Селянського З'їзду Рада Селянських Депутатів повинна виділити з поміж членів – Повітовий Комітет Селянської Спільки в складі 5 чоловік.

6) Для того, щоб боротися з панамі за землю і волю, необхідно великі кошти, які може дати тільки трудове селянство. А тому кожен член Селянської Спільки повинен вносити членський внесок в розмірі одного карбованця, який розподіляється Сільським Комітетом Селянської Спільки так: село – 30 коп., волость – 25 к., повіт – 20 к., губерня – 15 коп. і центральний комітет – 10 коп.

7) Зважаючи на те, що остається небагато часу до виборів, Київський Повітовий Селянський З'їзд вважає необхідним тимчасово обрати від кожної волості 2 члена до Ради Селянських Депутатів, яких волосні сходи можуть затвердити, або перевибрати.

Крім того від З'їзду до Комітету Ради Селянських Депутатів повинно бути обрано 3.

8) Рада Селянських Депутатів повинна негайно взятися до організації майбутніх виборів.

Про вибори до народніх Рад

1) З'їзд, заслухавши доклад про Народні Ради, зазначає, що введення їх буде корисним і потрібним для трудового народу, бо передає порядкування всіма справами до рук вибраних народом людей, закладаючи таким чином тверді підвалини автономного ладу на Україні. З'їзд висловлює, щоб кожен член, приїхавши до дому, пояснив селянам потребу введення Волосних Народніх Рад.

2) Зважаючи на те, що вибори до Волосних та Повітових Народних Рад мають велике значіння для трудового народу, Київський Повітовий З'їзд визнає необхідним, щоб селянство

взяло діяльну участь в виборах і закликає всіх чоловіків, жінок та дівчат голосувати 17-го вересня по 8 жовтня за список трудового селянства.

3) З'їзд вітає зміну Центральною Радою назви «Земство» на нову – Народню Раду.

4) З'їзд зазначає, що ті, хто противиться введенню Народніх Рад, допомагають тим самим прихильникам старого ладу і тому висловлює їм догану за те, що вони палили виборчі картки, позбавляючи цим самим права голосу трудового народу.

5) Зважаючи на вагу виборів до Повітової Народньої Ради, З'їзд, який відбудеться 8-го жовтня, визнає необхідним негайно підготувитись до цих виборів, а для того скликати окружні Селянські З'їзди, на яких складаються Спілки трудового Селянства.

Про війну.

Зважаючи, що з кожним днем продовження війни все дужче руйнується держава, знесилюється військо, весь трудовий народ і тим самим підготовляється ґрунт для самої страшної контр-революції, яка може повернути до старих порядків, Київський Повітовий З'їзд висловлюється за необхідність вжити рішучих заходів до негайного скінчення війни на основі самоопределення народів, без анексій і контрибуцій.

З цією метою З'їзд вимагає од Правительства, аби було оголошено тайні договори Росії з Союзними державами, а також складено і оголошено умови миру.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали /упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 758–760.

№ 96
**ЗВІТ ПРО СОСНИЦЬКИЙ ПОВІТОВИЙ
СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД**

14.09.1917 р.

14 вересня в м. Сосниці відбувся повітовий селянський з'їзд. На з'їзд прибуло до 300 представників від комітетів Селянської Спілки, Виконавчих Комітетів і кооперативів. З'їзд відкрив повітовий комісар О. Семьонов, котрий в своїй промові зробив огляд сучасних подій, згадавши про велике значіння досягнення автономії України і затвердження Генерального Секретаріату, та сказав ще декілька слів про потребу організації в ці рішучі часи. Після цього з'їзд вибрав президіум і перейшов до обговорення питань, поставлених на програму. Позаяк на з'їзд не прибув голова губернської Ради Селянських Депутатів – Т. Осадчий, котрий повинен був дати доклад про організацію селянства, пояснив про це в коротких словах інструктор-організатор від Центральної Ради – В. Андрієвський, котрий зробив огляд взагалі різних видів організації, перейшов до організації селянства в Селянські Спілки, про способ і потребу цих організацій, про різницю між Селянською Спілкою і Всеросійським Крестьянським Союзом, про значіння організованности при виборах до Установчих Зборів. Після сього виступило чимало промовців, котрі так чи инакше освітлювали питання організації селянства. Обговорення цього, головного пункту з'їзду, затяглося на довгий час і в кінці, після доволі рішучих дебатів, було поставлено на голосування три, внесені по цьому питанню, резолюції.

Перша, внесена інструктором-організатором від Центральної Ради, резолюція викликає чималі суперечки і врешті приймається абсолютною більшістю голосів без поправок: «Сосницький повітовий селянський з'їзд, вислухавши доклад про організацію селянства, визнав потрібним, для усунення непорозуміннь, переіменувати всі організації Крестьянського Союзу, засновані на підставі постанов 1-го Всеукраїнського Селянського З'їзду, на

Селянські Спілки». Друга, дуже довга резолюція, внесена рос. с. д., членом Центральної Ради І. Лібензоном, в котрій говориться про потребу організуватись селянству у Ради Крестьянських депутатів, куди б могли записуватись не тільки ті селяне, що поділяють соціалістичні ідеї, а і прихильники земельної власності, бо тільки цім робом буде досягнено повного об'єднання всього селянства, – відкидається рештою з'їзду проти двох. Одноголосно приймається третя резолюція, внесена головою Сосницької української громади – М. Терешенко: «Сосницький повітовий селянський з'їзд признає необхідним в кожному селі організувати Селянську Спілку на підставі постанов 1-го Всеукраїнського Селянського з'їзду».

По питанню про українізацію школи, після коротенького доповіді, зробленого Сосницьким Комісаром по народній освіті від Центральної Ради – М. Терешенко, приймаються резолюції, винесені на Сосницькім повітовім учительским з'їзді, що відбувся 6 вересня: 1) Навчання на українській мові принципово вводиться по бажанню населення, з першої групи тільки в тих школах, де це можливо по технічним умовам. 2) Беручи на увагу становище справ на Україні, необхідно в усіх школах, де більшість українського населення, з другої групи ввести уроки читання на українській мові і списування з книг.

Далі з'їзд, через пізній час, коротко розглядає і виносить відповідні постанови по земельному та продовольчому питаннях і про вибори до Повітового Земства та Установчих Зборів. Також приймаються пропозиції – послати привітні телеграми: міністрові А. Керенському, Генеральному Секретареві В. Винниченку і Совіту Салдатських та Робочих Депутатів. Гоомадянин.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 768–769.

№ 97
ПРОТОКОЛ ЗБОРІВ СЕЛЯН МОГИЛІВ-
ПОДІЛЬСЬКОГО ПОВІТУ

17. 09. 1917 р.

Обговорені були такі справи:

16 вересня 1917 року радою солдатських і робітничих депутатів у м. Могилеві-Подільським був скликаний повітовий селянський з'їзд, на котрий прибуло всього лиш до 90 чоловік селян, через що представники комітету від повітової Селянської Спілки зауважили солдатським і робітничим депутатам, що такий з'їзд не може називатись правомочним через те, що багато сіл своїх представників зовсім не прислали, а через це треба його мати не за з'їзд, а за зібрання селянських депутатів. Селяни поставили на обговорення питання про Центральну Українську Раду і Генеральний Секретаріат. Представники від ради солдатських і робітничих депутатів дуже хотіли як небудь замняти це питання, кажучи, що воно не важне для них і що його не варт навіть обговорувати на з'їздах, про те зібрання голосами селян проти інших представників винесло так постанову:

Заслухавши й обговоривши доклад про Центральну Українську Раду і Генеральний Секретаріат, зібрання постановляє висловити їм повне признання й щиру подяку за їх корисну працю для України і домагатись через них від Тимчасового уряду затвердження всіх 14 генеральних секретарів.

На другий день 17 вересня, коли обговорувалось питання про організацію селянства, солдатські та робітничі депутати закликали селян вступати у Всеросійський Крестьянський Союз, а представники від Селянської Спілки радили організуватись в спілки разом з всею Україною, – зібрання 68 голосами селян проти 35 голосів солдатських та робітничих

депутатів прийняло таку постанову: обговоривши справу про організацію селян зібрання признає, щоб в тих селах, де нема селянської спілки, негайно були засновані такі спілки, як про це була постанова Всеукраїнського селянського з'їзду у Києві, і в своїй роботі по всіх справах спілки повинні дотримуватись постанов цього з'їзду. Щоб організацію селян в повіті поставити на твердий та правильний шлях, треба, щоб рада салдатських і робітничих депутатів у своїй праці йшла в згоді з повітовою радою селянських депутатів і повітовим комітетом Селянської Спілки та щоб допомагала засновувати селянські спілки, що тепер дуже потрібні для добра і волі нашого селянства.

Після ухвалення такої постанови, голова зібрання, член ради салдатських і робітничих депутатів д. Доброхотов, від імени своєї організації заявив, що рада солдатських і робітничих депутатів у Могилеві-Подільському не може разом з селянами працювати, бо селянами принята така постанова, котра йде проти їх постанов і проти бажань Центрального Комітету солдатських і робітничих депутатів у Петрограді, і через це зрікся провадити далі зібрання.

Селяни з великим обуренням відступились тоді від таких провадирів, як рада салдатських і робітничих депутатів, а щоб далі провадити зібрання перейшли в помешкання Народної Управи і тут разом з членами комітету Селянської спілки, українськими військовими делегатами та тими салдатами українцями з членів ради салдатських і робітничих депутатів, що обстоювали за селян, обговорювали далі свої справи. Перш усього зібрання обговорило вчинок солдатських і робітничих депутатів і постановило: про такий сумний випадок, що салдатські і робітничі депутати, скликавши селян на з'їзд, не захтіли працювати разом з ними через те тільки що їм не сподобалась та постанова, яку прийняли всі селяни, зібрання висловлює свій жаль і називає такий поступок ганебним. Щоб більш не було в повіті таких випадків зібрання постановило перебувати тільки на ті з'їзди, котрі скликає Повітовий Комітет

Селянської Спілки, на ті ж з'їзди, що буде скликати рада салдатських і робітничих депутатів, щоб більш із селян ніхто не їхав аж доки не буде доказано, що вони працюють у згоді з селянами. А щоб більше людей про це знало, всі учасники зібрання повинні розказати про це всім селянам в повіті. Крім того голові зібрання доручено оголосити про цю подію, як найширше через газети по всій Україні.

Після обговорення внесених зібранням питань про сучасні справи були винесені такі постанови:

1) Зібрання цілком приєднується до постанов всеукраїнського селянського з'їзду про земельну справу і підтримує в цій справі постанови першого по»бітового селянського з'їзду, що відбувся 23-24 квітня цього року. До того часу, коли Установчі Збори вироблять закон про землю, всі земельні справи на місцях повинні вирішуватись Земельними Комітетами, котрі повинні бути поповнені представниками від Селянської Спілки.

3) Звернутись до Центральної Української Ради і Секретаря по земельним справам, щоб вони подбали про найскоріше затвердження всеукраїнського земельного комітету.

4) Домагатись через Центральну Українську Раду і Генеральний Секретаріат, щоб із сіл були забрані ті військові часті, які прислані туди для охорони поміщицьких інтересів.

5) Коли де поміщики не расчитались ще за жнива з селянами, то селяни повинні негайно звернутись в продовольчі і земельні Комітети, щоб там були зроблені постанови задовольнити селян з тих грошей, котрі виплачуються поміщикам за хліб, а коли де люде жали за сніп, а щей досі їм не виплачено, то поміщики повинні заплатити зерном.

6) Для возки й копки бураків повинні бути прийняті ті ціни, які вироблені на Київськiм з'їзді копщиків і возчиків, а щоб на місцях був порядок і робота не затримувалась, за цим повинні слідити земельні комітети і селянські спілки, котрі мають право провіряти ціну за копку і возку, а також і вагу

викопаного буряка. Прикащики повинні бути вибрані самими робітниками за плату від панів.

7) Подбати, щоб у волосні й повітові народні ради і управи були вибрані люде, які не йдуть проти інтересів трудового народу.

8) В справі скінчення війни зібрання цілком підтримує постанову всеукраїнської ради селянських депутатів, ухвалену на з'їзді у Києві 3-4 вересня цього року.

9) В справах організації селянства слухатись тільки тих людей, котрих посилає яка небудь українська організація, яка єсть в повіті чи в губернії (Повітові і Губерніяльні Ради і Селянські Спілки) або вони прислані від Центральної Української Ради.

10) Щоби пособія на сім'ї тих, що в війську, видавались у волості в присутности волосного комітету.

11) В тих економіях, де селяни самі можуть обробляти землю, щоб не було воєнно-плінних, і за всім цим повинні слідити земельні комітети і продовольчі управи.

12) Зібрання протестує проти підвищення ціни на хліб і домагається через Центральну Українську Раду і Генеральний Секретаріат, щоб ціни на хліб були зменьшені і були встановлені тверді ціни на мануфактуру, залізо, ремінь і на інші потрібні для селян речі.

Голова зібрання Миколайчук

Писарь Ткач

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 773–776.

ПОСТАНОВИ Ш ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО
СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ

07.10.1917 р.*

1) Про організацію селянства на Чернігівщині.

Заслухавши повідомлення з місць, 3-й губерніяльний селянський з'їзд Чернігівщини знаходить ненормальним – поруч з селянськими спілками, організаційно зв'язаними з Всеукраїнською Селянською Спілкою, – організацію окремих сільських, волосних і повітових «советов крестьянских депутатов», організаційно безпосередньо зв'язаних з «Всеросійским Советом Крестьянских депутатов».

Виходячи з цього, З'їзд визнає необхідним, щоб і селянство Чернігівщини організовувалось тільки по одному пляну – пляну Української Селянської Спілки, виробленому на 1-му Всеукраїнському Селянському З'їзді, маючи свій організаційний центр у Всеукраїнській Раді Селянських Депутатів у Києві.

2) Про виборчу справу

1) Заслухавши п'ятформи партій 3-й селянській з'їзд Чернігівщини визнає, що селянство Чернігівщини при виборах в Установчи Збори мусить подати свої голоси за списки Української Партії соціалістів-революціонерів й Російської партії – соціалістів-революціонерів.

2) Українська ж Селянська Спілка проводить список Української Партії соціалістів-революціонерів, – в склад якого списку мусять ввійти українські соціалісти»революціонери – представники повітових селянських з'їздів.

3) Про організацію Вільного козацтва Селянство Черниговщини на 3-му губерніяльному своєму з'їзді, заслухавши доклад співробітника Генерального Військового Комітету, висловило побажання – заводити на Чернігівщині

* Дата опублікування.

організацію Вільного козацтва по зразку, який пропонує Український Генеральний Військовий Комітет.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 829–830.

№ 99

**ПОСТАНОВИ П ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО
СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ**

07 – 10.10.1917 р.

1) Другий Губерський Селянський З'їзд, що відбувся 7–10 октября с. р., вислухавши доклад т. Ковалевського про теперішнє державне життя Росії, про непорядки й розруху, які ведуть до загибелі революцію, про декларації Російського Временного Правительства і Українського Генерального Секретаріату, постановив:

а) вважати Укр. Центральну Раду найвищим революційним, щиро народнім Правительством України, піддержувати її всіма силами в боротьбі за землю й волю трудящих мас України;

б) видати негайно закон про передачу земельних справ та непорозумінь в Земельні Комітети і Центральний Український Земельний Комітет;

в) для того, щоб піддержати Центральну Раду, щоб допомогти земельним Комітетам взяти до своїх рук порядкувати землю, щоб боронити від панства Сі буржуазії нашу землю й волю, Губерська Сел. Рада повинна зорганізувати все селянство на Волині в організації Української Сел. Спілки, щоб усім гуртом боротись за свої права.

II. Постанова про Учредительне Собрание.

1) Все селянство Волині повинно взяти найрішучішу участь у виборах до Всеросійського Учред. Собранія, щоб обороняти інтереси трудящого народу од пануючих класів, щоб одностайно ставши за свої права, здобути трудящим масам землю і волю.

2) Вважаючи, що наша Волинь є частиною автономної України, що ми всі стоїмо за Укр. Центр. Раду, в якій селянські інтереси обороняє Українська Партія Соціал.-Револуц., за якою іде укр. селянська спілка по всіх губерніях України і якій трудящий народ доручив свою долю, ми признаєм, що селянство повинно виставити своїх кандідатів в одному списку разом з Українською Партією Соціал.-Револуц., яка на Україні обороняє наше селянство й стоїть за землю і волю.

3) Через те, що на вибори, на боротьбу проти панських буржуазних списків, потрібні великі гроші, з'їзд запрошує все селянство забирати скрізь по своїх організаціях жертви, улаштувати зібрання грошей на виборчий фонд скрізь по всій Волині й відсилати ці гроші до Губ. Ради Селянських Депутатів, щоб вона допомогла нам провести своїх людей до учредит. собранія.

З'їзд звертається до Губ. Вол. Земства, щоб воно дало на організацію Вол. Селянства і піддержку його органа Губ. Ради Селянських Депутатів – 25000 карб.

III. По докладу голови виконавчого комітету Житомирської ради селянських депутатів І. Л. Гедза «О радах селянських депутатів» постановлено:

1) Ради селянських депутатів являються революційними органами трудового селянства, які стоять на сторожі революції і які приймають участь в будівлі нової життя. Ради селянських депутатів мусять об'єднати селянство не тільки для вияснення його мислі і волі, але також і для проведення в життя практичних мір.

2) Ради Сел. Депут. мусять об'єднати селянство зверху до низу, для чого потрібно заснувати селянські спілки по селах,

а також і ради селянських депутатів по волостях і повітах, які з'єднуються в губерніальній раді.

3. Завданням рад сел. деп. буде: а) контроль над діяльністю місцевої влади, і догляд за тим, щоб ця власть не відступала від завойованих революцією начал, а щоб навпаки яко мога найжвавіше боролась зо всякими противо»революційними виступами; б) щоб представникам від ради селянських деп. було дано місце в обшественних і продовольчих комітетах, а також в радах військових та робітничих депутатів.

4) Вияснення земельного питання, одстоювання і проведення до життя тих міропріятій, котрі можливо буде оуществити до Учредительного Зібрання.

5) Підготовка трудового селянства до виборів в місцеве народне самопорядкування і до Учредительного Зібрання і участь в цих виборах.

6) Волинська Губерська Рада селянських депутатів повинна скластись по одному чоловікові од кожної волості і з 5 чоловіка од з'їзда.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 831–833.

№ 100

ПОСТАНОВА ХЛІБОРОБІВ ВЛАСНИКІВ І КОЗАКІВ УСІЄЇ УКРАЇНИ

Хлібороби власники і козаки зібравшись у Києві 18 жовтня, склали таку постанову:

«1. Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентсько-демократичним правовим устроєм. На чолі держави перебуває гетьман.

2. До скликання Сойму, який необхідно зібрати не пізніше 1-го лютого 1919 року, уся повнота верховної влади у державі належить гетьманові.

3. Державною вірою на Україні є віра православна, а українська церква повинна бути автокефальною.

4. Державною мовою на Україні повинна бути мова українська.

5. Усі громадяни Української Держави користуються перед законом рівними правами.

6. Для захисту держави Україна повинна мати своє національне військо.

7. Щодо земельної справи, то на думку хліборобів, приватне володіння землею повинно бути залишено, але розмір землі в одних руках повинен бути обмежений себ-то: ніхто не повинен мати права володіти землею в розмірах більших, ніж дозволено. Аграрна реформа повинна бути проведена негайно і в інтересах широких верств селянства-хліборобів, яко єдиної та міцної підвалини української державності.

В основу аграрної реформи необхідно покласти примусовий викуп землі у великих землевласників і після парцеляції передати землю хліборобам через земельний банк за певну плату.

8. Українська державність може бути збудована лише на національних демократичних підвалинах, через що і уряд держави повинен бути національно-демократичним.

Село. 9/XI-1918 р. № 46-47.

№ 101

МЕМОРАНДУМ ХЛІБОРОБІВ-ВЛАСНИКІВ І КОЗАКІВ УСІЄЇ УКРАЇНИ

1. Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою, з парламентарно-демократичним правовим устроєм. На чолі держави пробував гетьман.

2. До скликання Сойму, який необхідно зібрати не пізніше 1-го лютого 1919 року, уся повнота верховної влади у державі належить гетьману.

3. Державною вірою на Україні є віра православна, а українська церква повинна бути автокефальною.

4. Державною мовою на Україні повинна бути мова українська.

5. Усі громадяне української держави користуються перед законом рівними правами.

6. Для захисту держави Україна повинна мати своє національне військо.

7. Принців приватної власності має бути непорушним, але в інтересах держави розмір володіння землею необхідно обмежити. Через те аграрна реформа повинна бути переведена негайно і в інтересах широких верств селянства-хліборобів, яко єдиної та міцної підвалин української державності.

В основу аграрної реформи необхідно покласти примусовий викуп землі у великих землевласників і після парцеляції передати землю хліборобам через земельний банк за певну плату.

8. Українська державність може бути збудована лише на національних демократичних підвалинах, через що і уряд держави повинен бути національно-демократичним.

м. Київ 20 жовтня 1918 р.

Нова Рада. 1918. 22 жовтня.

№ 102

ДО РАДИ САЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ГЕРМАНСЬКИХ ВІЙСЬК м. КИЄВА

Протест Всеукраїнського Союзу хліборобів власників

В часі жорстокої, кривавої, братовбивчої всесвітньої війни, де по заклику сильних мира цього, народ повстав проти народа, брат проти брата, демократія всього світу зрозуміла

свої завдання і почалось перебудування життя у нові форми й на новий лад.

Перемогла демократія і на прапорі своєму написала вона право усіх пригноблених народів на самовизначення, на утворення своїми силами своєї долі й щастя свого життя.

Український нарід, що більш 250 років був у неволі московського царизму, народ-демократ, що з перших моментів російської революції був перейнятий великою жагою свого національного відродження, великими зусиллями, серед моря огню та розрухи, збудував свою Українську Державу, закликавши собі на підмогу для боротьби з руїною культури російськими большевиками, германський великий нарід.

І от в цей час, коли, здавалось, обидва вільні народи - германський і український - повинні-б були протягти один одному руки до братерства, до демократичного почуття й щирости відносин, в цей час на Україну посунулось нове лихо, нове нещастя – повсталла нова горожанська збройна кривава боротьба.

До цього діло йшло вже давно. Україна, що гостеприймно приймала до себе всіх, хто спасався від большевизму, що давала їм тихий, теплий та довольний усім притулок, в щирости своїй не бачила, що на грудях своїх одгодовує ядовитих зміїв. Великороси прийшли до нас, українського народу, й накоплювали свій яд, щоб укусом своїм умертвити наш нарід.

Російські елементи, поклонники царизму та вороги демократії, набравшись сили, примусили Гетьмана змінити міністрів Українців, а на їх місце поставити реакційних російських поміщиків. Вони не хочуть проводити земельної реформи на справедливих началах, не раз сказаних у грамотах самого Гетьмана. Вони заставили його оголосити федерацію з Росією, яка зараз не існує, намагаючись поставити у влади таких людей, які на протязі усієї історії Російської Держави так пильно, так немилосердно душили волю народів, що мали нещастя бути під владою російського царя.

Вони, ці реакційні елементи, аристократи та бюрократи, що вже були скинуті в Росії зі свого панування, стихійно визволеними з неволі російською революцією народами, захопили на Україні владу і, не визнаючи права народів на самовизначення, насильно, з зброєю в руках заставляють український нарід утворювати єдину неділиму Росію, на чолі з монархом, дивлячись на український нарід та його багатства, як на добрий гній для будування російського централізму та самодержавія.

Вони зараз запалили на Україні криваву пожежу, вони насильно кинули наших братів сердюків у боротьбу проти своїх же братів Українців, вони і Вас, германські вільні салдати як будьто підневолених штовхнули в цю криваву пожежу.

З тими, що повстали, в розрішеншо соціально-економічних проблем у нас мало спільности, навіть більше ворожости, але одно нас з ними об'єднує: вони сини того-ж самого, що й ми, віками національно пригніченого народу; вони плоть од плоті, кров од крові тогож самого многострадального народу, який на протязі своєї історії національно виніс немало страждань і мук.

От через що вони нам рідніші та дорожчі, ніж ті, що зараз разом з Вами розстрілюють їх з гармат та кулеметів. Вони повстали проти тих, що уважають український нарід не за націю, а за якийсь відтінок, за якусь незначну ріжновидність великоруського народу, «говорящего в ріжних губерніях на ріжних наречіях».

Франція, як і німецький нарід, захищаючи зі зброєю в руках самобутність своєї культури, яко драгоціннійший сосуд і сокровище людського духа, ставлять свою національність, свою націю найвище інших благ свого життя. Алежта сама Франція, абсолютно незнаючи українського народу, його бажань та стремлінь, своїм передчасним пляном про об'єднання Росії в велику сім'ю славянських народів зробила те, що дала змогу знов народитися на Україні братовбивчій війні.

Ми не можемо вірити, щоб французський нарід, по своєму духу глибоко демократичний та свободолобовий, не визнав українського народу, щоб підтримував той новий «національний» кабінет міністрів, який нічого спільного з українством не має.

Ми, українські селяне, хлібороби, дрібні та середні власники, як реальна сила в справі установаження та підтримання державного порядку, яка винесла на своїх плечах весь тягар революції і вийшла з неї не розбитою, а навпаки зміцнілою в силі, здатною до дальнішого розвитку своїх творчих сил, ми, хлібороби, гаряче протистуємо проти цієї кривавої боротьби, протестуємо, як і проти тих синів України, що зараз у Директорії, а ще більше проти тих «добровольців», що не йдуть на фронт для боротьби з большевиками, а затіяли тут, у серці України, заколот і боротьбу за владу, надругуючися над нашими національними почуттями.

Ми, хлібороби, приносимо до Вас, германські солдати, свій протест проти того, що леться кров українського народу від куль та снарядів армій: Директорії, російських реакційних аристократів та бюрократів і вільних демократів германського народу.

З'явилось у нас на Україні невидане чудо: незаконне братерство російської реакції з германською демократією в поневоленню зі зброєю в руках українського народу!

Не треба роздорів, нехай не леться кров. Ми, українські хлібороби власники, заявляємо Вам, німецькі солдати, і всьому світові, що вільні народи всього світу і Великий Бог дивляться на ту неправду, що роблять з Україною, і ми зо слізьми на очах протестуємо проти братовбивчої горажанської війни.

Ви, германські демократи, припинить пролиття крові, скажіть тим і другим, що пройшов вже час збройного вирішення народніх питань, помимо більшости самого народу, що настав час будовавання нового життя в процесі довгої, але культурної творчої роботи на користь всього народові, без збройного захвату влади й нехтування волі народу, і не обрацати своїми експериментами України в один великий божевільний дім.

Ви, германські солдати, скажіть щиро і одверто, щоб Ви дома у себе зробили, коли-б з одчаю ваші батьки, брати й сини з запалу повстали зі зброєю в руках у боротьбу не тільки за може утопічні, з нашого погляду, соціальні стремління, але найбільше за свої національні права? Чи Ви їх назвали-б большевиками у тому російському розумінню цього слова, та чи пішли-б з зброєю в руках проти них?

Ваш попередній уряд приніс Україні й українському народові забезпечення національних і державних прав, невже-ж Ви, германські вільні салдати, своїми руками криваво уб'єте долю відродившогося українського народу?

Скажіть щиро, які сили примушують Вас йти проти українського народу? - Ми, своїм хліборобським серцем, Вас закликаємо разом з нами сказати тим і другим: годі крові, одступіться і дайте змогу самому народові творити своє життя по своїй волі. Нам не треба насильства, з якого-б то не було боку.

Допоможіть нам припинити криваву сварку, утворіть з нами гарантію того, що російські добровольці підуть разом з своїм новим «національним українським кабінетом» з меж України на боротьбу з большевиками у Великоросі і тим самим дадуть змогу повстанцям Директорії спокійно розійтись по своїм оселям і можливість провадження національно-культурної роботи на користь українському народові та зміцнення його держави на національно-демократичних підвалинах.

Київ, 3.12.1918.

Голова Управи Союза: М. Яненко; Секретар І. Пашевський; Члени Ради Союза: М. Коваленко, М. Чудінов, Г. Бреус, К. Красюк, М. Задорожній.

Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної Партії. Київ ; Відень, 1920. С. 41–44.

ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ

ПОКАЗЧИК ІМЕН

А

Андрущенко 540, 577
Адаменко 552
Андрієвський 572, 608
Арістотель 71
Арнаут Микола 333
Афанасенко О. 48, 369
Аргунов А. А. 195

Б

Бабич, д. 583
Базилевич, Базилевич В. А. 569, 572, 578
Байер М., Байер Микола 333
Бакулин 539
Баранець 517
Батечко 577
Бегунов 578
Белинский В. 449
Бем А. Л. 195
Білодуб С. 266
Білоус 564
Бісмарк О., фон 190
Богун М. 266, 267, 269
Бойко 519
Бойко А. А. 528
Бойко В. М. 572
Бондаренко З. 518
Борисенко 578
Боровик В. 508, 511
Борода 577
Бочковський О. 268
Бреус Г. 623
Бржевський 550
Булах А. И. 528
Буряк П. 572

В

Василенко М. 341, 413

Василенко Н. П. 341
Васютінській Б. М. 578
Ведмідь 538, 543, 544
Велигодський А. І. 529
Верстюк В. 348, 505, 507, 511, 514, 516, 517, 521, 525, 527, 529,
578, 580, 582, 586, 588, 590, 592, 594, 595, 598, 599, 603, 607, 609,
613, 615, 617, 348
Виговський 44, 277, 553
Винниченко, Винниченко В. 23, 295, 609
Висоцький 515
Візненко Михайло 592
Вільзон 327
Вільсон 296
Витос 202
Вишковський, Вишковски, д-р 193, 199
Власенко Іван 592
Вольтер 12
Воробей Р. Б. 572
Врангель, генерал, Врангель П. Н. 74, 75, 134, 159, 171, 172, 174,
175, 420, 447, 451
Вулпе Т. 497

Г

Гаврилюк І. 509, 510
Гайдар, т. 581
Галайба 577
Гандиш С. 572
Ганжа, Ганжа Е. 543, 578
Ганцов В. М. 528
Гегель Г. 261
Гедза І. Л. 616
Геля Юхим 592
Герасименко 578
Герасів-Седмигорни 122
Герашенко Т. С. 334
Гирич І. 60, 62, 67, 68, 69, 73, 104, 122, 131
Глинка Г. В., сенатор Глинка 134, 138, 141, 159, 172
Гнатиш 519
Гоголевський О. 529
Годжа М. 193, 204, 247
Голик Н. Д. 528
Голов, п. п. 363
Горакин 517

Горбач 564
Гордієнко 278
Гордієнко З. 518
Горянин 517
Григор'єв Н. А. 528
Гриценко 519
Грушевський М. 46, 57, 60, 62, 63, 67, 68, 69, 70, 73, 104, 105, 122,
131, 554
Гуленко 519, 592
Гурба 562, 577
Гутник С. М. 341

Д

Данчич 202
Дашкевич Я. 60, 62, 67, 68, 69, 73, 104, 122, 131
Демиденко Ю. 572
Демченко Т. П. 572
Деникин 25, 138, 139, 160, 324
Діденко Іван Петрович 524
Довгий І. Г. 572
Довгодько К. 572
Дорошенко 278, 541, 533
Дорошенко В. 595
Дорошенко Д. 349
Дорошенко П. 570
Доценко Микола 595
Драгоманов М., Драгоманов М. П., Драгоманів Михайло 126, 278

Е

Евтушенко С. 519
Ейхгорн генерал-фельдмаршал 339
Ено Еміль, п. 296
Елланський 571

Ж

Желябин 139
Жихарев 577–578
Жук 578
Журавель 569

З

Задорожній М. 623
Заленський З. 197

Залескій А. 251
Зебницький 543, 572
Зенкевич С. О., Зенкевич Ст. О. 528
Зланській 578
Зубовь 578
Зубокь 577

І, Й

Изгоев Олександр, Изгоев А. С. 197, 200, 202
Ісаєвич, д. 582, 585
Йосиф II 189
Ильенко М. А. 529

К

Каланча Г-М. 497
Камінний 519
Карабон 139
Карл XII 278
Карпинській 557, 578
Картышь 578
Каутський К. 216
Керенський 25, 531, 542, 455, 577, 598, 599, 609
Кириєвський 544, 564, 569
Кириєвський І. 572
Климач Ю. 266
Клименко 519
Клименко Н. 529,
Клунний Г. 442
Кобзаренко Денис Юхимович 524
Ковалевський М.М., Ковалевський Микола, Ковалевський, т. 512,
514, 615
Ковалевь Н. И. 578
Коваленко Леонтій 592
Коваленко М. 623
Коваль 578
Ковтуненко 519
Козловський О. 268
Колар Я. 189
Колокольцев В. Г. 48, 340, 348, 353, 363, 369, 379
Коломийченко 544, 552, 563, 572, 595
Колчар 160, 324
Коник 517
Коник 517

Коновал И. Е., Коноваль И. Е. 538, 548, 556, 572, 576, 578
Кононенко М. С. 513
Консул п. 296
Концевой 578
Корніельський, солдат 555
Корнілов, генерал 594, 600, 601
Королишин М. 57
Корпенко 578
Косенко С. Ф. 528
Костровъ, Костровъ Н. И. 573, 578
Костюченко К. С. 529
Котляревський 554
Коханий 517
Кошуттич, инж. 201, 202
Крамар Я. 595
Крамаренко 524
Красюк К. 323, 333, 623
Красюк К. 623
Кривороть 578
Кривошеин А. В., Александр Васильевич 142, 156, 159, 161
Кривцов О. 572
Кролушин М. 57
Кудлай 564
Кудрявцев 139
Куліш П. 7, 21
Кулябко-Корецький Н. И. 540, 573, 577, 578
Кулябко-Корецький 540
Кумелько Ярема 592
Купчик Микита Павлович 525
Курдюк І. 572
Куриленко П. И. 576

Л

Ланде А. 197, 200
Лібензон І. 609
Лашнюковв Д, отець 528
Лебедь 578
Леонтович 48
Ленін 109
Лизогуб Ф. Л. 338, 340, 348, 353, 363, 379, 381
Липинский В. К. 22, 23, 47, 175, 188, 273
Литвиненко 524
Лівицький А. М. 265, 266

Лінкольні А. 71
Лунич Семен 592
Любченко 523

М

Мазепа, Мазепа І. 29, 42, 268, 275, 278, 553, 554
Макаренко 512, 572
Макаренко Кость 592
Мандрик Микита Іванович, Мандрика 524
Мануйлов 544
Маркалоус 191
Маркович 538, 543
Марченко Василь 592
Марченко Михайло Іванович 524, 525
Марченко Омел'ян Ул'янович 525
Маслов С. С. 195
Матковський Іван Іванович 524
Матула, проф. 202
Матюшенко Максим Іванович 525
Мезенцев П. 449
Миколайчук 613
Михайловська О. П. 529
Мілковський С. 246
Мірчук П. 293
Міщеренко Петро 592
Могилянський Н. М.
Мокієвська-Зубокь 578
Мосеевич 508

Н

Нагорний Ф. 528
Нагорний Х. 572
Нежевенко 519
Николенко 519
Никольський, генерал 142

О

Оберучев 594, 601
Одинець 538, 544, 553, 555, 562, 565, 569
Олець 13
Олександр II 554
Олещенко М. 572
Онацький Є. 538, 551, 562, 565, 571, 572

Орлик Пилип 29, 278
Осадчий, Осадчий Т., Осадчий Т. Г. 528, 538, 539, 549, 562, 563,
569, 572, 577, 578, 608

П

Павленко В. 578
Павленко Д. 542, 571
Павленко 542, 555
Палацький Ф. 189
Палачек А. 256
Паляничка 508
Пасічний Яків 592
Пашко 578
Пащевський І. 623
Пашенко 519
Петач М. 572
Педач 545
Петлюра 35, 296
Петренко Гордій 592
Петренко, Д. 584
Петро Струве
Пиріг Р. 340, 342, 344, 379, 381, 413
Піковська Т. В. 500
Пілсудький 29, 75
Пінцак В.
Плющ 572
Подоляк К. 266
Поздній Л. Г. 528
Полуботко Г. 572
Полуботок П. 550, 553
Полуботок, отець 562
Полулященко 578
Прашек К. 192
Приходько 581
Прокупек І.
Прохода В. Х. 265, 266, 270
Проценко В. 572

Р

Радич С. 201, 202
Райффайзен Ф. 191
Раковський 29
Ратай 191
Ржепецький А. К., Ржепецький А. 413

Розумовський, гетьман 554
Романенко 517
Романові, династія 280, 542
Романченко, д. 515
Русова 552

С

Савич, комисар 577
Савощенко 577
Садовий М. 519
Сасенко М. О. 595
Сафоновъ 578
Семняга Д. 584
Семьонов О. 608
Сергієвич, проф. 280
Сергійович М. 60, 62, 67, 68, 69, 73, 104, 122
Сердюк 578
Середа 578
Сіманців Г. (Сіманців, Сім'янців), Сіманців 203, 266, 269
Сірко 517
Сіяницькій Г. 595
Скоробагатько Панас 592
Скоропадський Павло 48, 54, 291, 293, 337, 376
Сніжко 519
Соболев К. 519
Соколовський Ю. 512, 338, 381
Сократ 20
Солонько 519
Сорель 36
Сорокін П. 195, 197
Сосницько-Виноградський А. 572
Сохань П. 60, 62, 67, 68, 69, 73, 104, 122, 131
Сочева 517
Стаднюк 542, 569
Стаднюк І. В. 542, 555, 569, 572, 578
Стамболійський, Стамболійський А. 131, 134, 201, 202
Станек Ф. 193
Старицька-Черніхівська Я. М. 55
Стельмах 595
Стенька Я. Н. 512
Стецюк 519
Столыпін А. П. 52, 161
Сторубель Федор 516, 517
Стрижаковъ 578

Струве П. 203
Стюарти, династія 262

Т

Таганцев Н. Н. 170
Татищев А. А. 342
Терешенко М. 609
Терлецький М. Ф. 528
Ткач 613
Тобако 577
Товдя Артем 592
Токаревський, писар 512
Толстой Л. 72
Томашівський Є. 188
Трухан М. А. 528
Тутешній Я. 527

У

Удржал 191
Урсиній Я., Урсиний Я. 197, 198
Устимович М. 337
Устименко 538

Ф

Фальц-Фейн 139
Феденко П. 268
Федорина 578
Федорченко 578
Фелибер-Шатилов 456
Фидлер Ю., Фідлер Ю. 188, 195
Фипьченко 577

Х

Харченко Я. Т. 169
Хмельницький Богдан, Великий Богдан, гетьман Богдан,
Хмельницький 22, 35, 44, 47, 58, 273, 277, 280, 542, 553, 559, 593
Христюк П. 582, 583, 584
Хміль І. В. 537
Ходжа М. 199

Ц

Цехмистерь 578

Ч

Чайка І. І. 528
Чегель, т. 83
Чернов 545
Чехов 121
Чоркорота 517
Чугай 577
Чудінов М. 623
Чуднів-Богун М., Чуднов-Богун Микола 323, 333

Ш

Шатилов, генерал 141
Швегла А. 191, 193, 264, 265
Шевченко 578
Шевченко Давид 592
Шевченко М. 518
Шевченко, Шевченко Тарас 5, 31, 72, 119, 125, 531, 532, 538, 554
Шевчик Г. Г. 528
Шекспир 21
Шелухин С. 508, 509
Шемет С. 53, 292
Шептицький 554
Шимановскій 578
Шинкаренко М. С.
Шоха, д. 508
Шраг І. 537, 538, 542, 546, 553, 555, 568, 569, 571, 572
Шраг Микола, Шрагъ Н. И. 541, 578
Штестный Альфонс 191
Штястний А. 263
Шульгин 546, 555, 564, 577
Шумейко 564, 578
Шумський В. 572

Ю

Юн
Юнгман Й.
Юрченко 569

Я

Яворський, проф. 175, 188
Янда 191
Яненко М. 623
Ямпольський А. П. 59
Яременко Н. 592

ПОКАЗЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

А

Австро-Угорщина 279, 326
Австрія, Австрия, Австрійська держава 190, 276, 277, 279, 280
Азія 74, 327
Америка, Сполучені держави Америки 15, 43, 71, 266, 276, 327, 547, 558
Англія, Англія 49, 50, 262, 276, 327
Аскания-Нова 139
Афганістан 327

Б

Базель 17
Байдарська волость 455
Балкани 74, 327
Балтія 264
Бельгія 277, 530
Бердичівський повіт 518, 519
Бердянський уезд 449, 454
Берлін 29
Бессарабія 30, 279, 290, 329, 458, 467, 482, 483, 485, 486
Бессарабська губернія 508
Бишівська волость 592
Білгородська волость 592
Білорусь 74, 328
Болгарія 132, 133, 202, 277
Борзенщина 549
Борзна 594
Борзненський повіт 572
Брюсель 17
Буковина 279, 329, 530

В

Варшава 198, 265
Васильківський повіт 518
Велико-Дмитрівська волость 592
Византия 20
Волинська губернія, Волинская губерния 49, 50, 279
Волинь 530, 540, 615, 616

Г

Галичина, Галиччина, Галиція 25, 30, 129, 279, 329, 530, 540, 554, 558
Глуховск. уезд, Хлуківський повіт 545, 572, 577, 578
Голландія 297
Городнянський уезд, Городнянський повіт 572, 577, 578
Гостомельська волость 592

Е, Є

Евпаторийский уезд 454, 455, 456
Европа, Європа 27, 29, 40, 77, 126, 176, 177, 180, 187, 259, 260, 262, 263, 264, 274, 277, 278, 297, 325, 326, 327, 328, 552
Екатеринославская губерния, Катеринославська губернія 49, 50, 51
Ефремовская волость 456

З

Звенигородський повіт 518, 519, 593

І

Італія 327

Д

Данія 264, 297
Деміївська волость 592
Днепровський уезд 454
Дніпро 278
Доброходов 611
Дон 55, 143, 328
Донецький район 77
Дрогобицько-Бориславський район 77

К

Кавказ 55, 74, 328
Кам'янець 333
Кам'янець-Подільський 323
Кам'янка 85
Канівський повіт 518, 519
Карпати 558
Катеринослав 296, 596

Катеринославська губернія 279, 515
Катеринославський район 77
Катеринославщина 596, 597, 600
Киевская губернія, Київська Губернія 49, 50, 279
Київ 47, 54, 55, 59, 61, 67, 77, 281, 290, 291, 333, 336, 338, 340,
342, 344, 348, 349, 376, 379, 381, 413, 505, 507, 511, 514, 516,
517, 518, 520, 521, 525, 527, 528, 529, 532, 545, 548, 556, 561,
563, 578, 579, 580, 582, 586, 588, 590, 591, 592, 594, 595, 598,
599, 603, 604, 607, 609, 611, 613, 614, 615, 617, 619, 623
Київська держава, Київська Русь 29
Київський повіт 518, 519
Київщина 518, 522, 525
Кишинев 490
Козелецький уезд, Козелецк, Козелецький повіт 527, 528, 572,
577, 578
Колін-над-Лабою 265
Конотопський уезд, Конотопський повіт 572, 577
Короп 543
Краків, Краков 198, 199
Крим, Крым 30, 135, 139, 152, 170, 174, 328
Кролевецький уезд, Кролевецький повіт 543, 572, 577
Кубань 55, 328, 558
Курціна, Куриціна 290, 545

Л

Латвія 328
Липовецький повіт 593
Литва 558
Літин 587
Лубни 23, 273
Львів, Львов 60, 62, 67, 68, 69, 73, 77, 104, 122, 131, 269, 544,
545
Любляна 197

М

Мглинський уезд, Мглинський повіт 568, 569, 578
Мелитопольський уезд 449, 454, 456
Могилев-Подільський повіт 610
Могилев-Подільський, місто 610, 611
Моравія, Моравия 191, 192, 193

Москва, Московська держава, Московщина 7, 17, 42, 43, 58, 75, 109, 167, 175, 277, 330, 509, 518, 547, 550, 553, 554, 559, 569

Н

Нежинський уезд, Ніжинський повіт 572, 578
Німеччина, Германія 34, 49, 50, 85, 86, 98, 190, 264, 297, 326, 327, 328, 517, 550
Новгородсеверський уезд, Новгород-Сіверський повіт 569, 577
Новозыбковський уезд 568, 569, 578
Новомосковськ 516
Новий Ульм 270

О

Одеса 77, 507, 515
Орловська губернія 534, 567
Остерський уезд, Остерський повіт 572, 578

П

Париж 326, 540
Пензенська губернія 534, 567
Перекопський уезд 454, 455, 456
Персія 327
Перу 265
Петроград, Петербург 58, 60, 68, 517, 518, 521, 525, 544, 545, 547, 554, 559, 584, 585, 586, 611
Подкарпатская Русь 192
Підляшша 29
Подебради 265, 268, 269
Поділля, Подольская губернія, Подольська губернія, Подільська Губернія 49, 50, 508, 587
Полтава, Полтавская губернія, Полтавщина, Полтавська губернія 23, 46, 49, 50, 273, 279, 291, 512, 513, 514, 543
Польща 28, 29, 30, 42, 43, 45, 74, 76, 180, 183, 185, 186, 202, 253, 266, 269, 277, 278, 288, 292, 327, 328, 329, 512, 530, 553, 558, 559
Прага 104, 188, 189, 192, 195, 197, 198, 199, 203, 263, 265, 269, 313, 498
Прохорів 544
Прусія 34

Р

Радомисль 522

Радомишльський повіт 518

Ржищівська волость 592

Рим 185, 307

Річ Посполита 29,

Російська Держава, Російська імперія, Російська Федеральна держава, Росія, Россия 28, 30, 43, 49, 53, 61, 67, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 108, 111, 128, 139, 140, 143, 158, 159, 171, 172, 173, 197, 198, 271, 274, 276, 277, 279, 280, 288, 292, 294, 297, 324, 326, 327, 328, 330, 413, 417, 419, 422, 433, 447, 448, 453, 486, 506, 507, 512, 513, 515, 520, 521, 522, 525, 526, 529, 530, 543, 546, 547, 549, 550, 551, 554, 556, 559, 560, 561, 567, 568, 571, 573, 576, 577, 586, 591, 597, 604, 607, 615, 620, 621

Румунія 74, 98, 277, 327, 329, 458, 551

С

Саратовська губернія 534, 564, 567

Севастополь 137, 420, 449

Семигород 277

Сербія, Сербия 198, 201, 277, 530, 551

Сибирь, Сибір 160, 328, 552, 554, 558, 563

Симферополь 134

Симферопольський уезд 454, 455, 456

Сілезія, Силезия 192

Сквир 525, 580

Сквирський повіт 518, 519

Словакия 192

Словаччина 313

Сокол 191

Сосницький уезд 578

Сосниця 608

Софія 134

Стародубський уезд, Стародубський повіт 569, 577

Стародубщина 568

Суражський уезд, Суражський повіт 568, 569, 577, 578

Т

Таврическая губернія, Таврійська губернія 49, 50, 139, 515

Таврический полуостров 457

Таврія, Таврія 137, 138, 169, 279, 600
Таращанський повіт 518, 519
Томашполь 579
Торонто 57, 293
Туреччина 278, 327
Туркестан 55

У

Угорщина 74, 279
Ужгород 270
Україна, Україна, Українська Держава, Українська Республіка
22, 24, 25, 26, 29, 30, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 53,
54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 80, 81, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 122, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 176, 180, 183, 185, 186, 242, 243, 245,
265, 266, 267, 269, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 292, 294, 295, 296, 299,
301, 314, 315, 318, 319, 322, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331,
332, 333, 334, 337, 338, 339, 344, 347, 375, 376, 378, 380, 382,
383, 387, 406, 408, 409, 442, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512,
513, 514, 515, 516, 519, 520, 521, 522, 525, 526, 527, 529, 530,
532, 533, 534, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 549,
550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 563,
564, 565, 566, 567, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 579, 581,
584, 586, 588, 591, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 602,
604, 605, 608, 609, 610, 612, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621,
622, 623
Уманський повіт 518
Умань 588

Ф

Феодосійський уезд 454, 484
Філадельфія 47, 54
Фінляндія 328
Франкфурд на Майне 174
Франція, Франція 49, 50, 85, 86, 98, 326, 327, 547, 621

Х

Харків 77, 442, 502, 505

Харківська Губернія, Харківщина, Харьковская губерния 49, 50, 279, 600
Херсон, Херсонская губерния, Херсонська губернія, Херсонщина 49, 50, 279, 508, 515, 600
Холмская губерния, Холмська Русь, Холмщина 29, 49, 55, 279, 530

Ч

Черкаський повіт 518, 519
Чернівці 460
Чернівщина, Черниговская губерния, Черн. губ., Черниговский уезд, Чернігівська губернія, Чернігівська земля 49, 50, 279, 527, 538, 540, 543, 545, 548, 556, 563, 564, 568, 573, 578, 594, 614
Чернігів 460, 537, 541, 542, 569, 570, 571, 572, 573, 577
Чехія, Чехия, Чехословаччина, Чехо-Словаччина 122, 189, 191, 192, 193, 197, 198, 199, 202, 240, 247, 263, 264, 265, 266, 306, 313, 498
Чигиринський повіт 518, 519
Чорне море 559
Чорнобильський повіт 519
Чорногорія 551

Ш

Швейцарія 89, 90, 264, 277
Швеція 277, 278
Шостка 545

Ю

Югославія, Югославия 197, 202

Я

Ялта 134, 143
Ялтинский уезд 167, 454, 455
Ямпільський повіт 579
Японія 327
Ясси 294

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ ТА ПУБЛІКАЦІЙ ДОКУМЕНТІВ

I. Архівні фонди

*Державний архів Автономної Республіки Крим
(ДААРК)*

ФР.2235. Таврическое губернское управление Управления внутренних дел при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

ФР. 335. Управление земледелия и землеустройства Особого Совещания (до декабря 1919) при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России. Екатеринодар, Севастополь.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 4465. Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)

II. Публікації документів

Вибрані твори у десяти томах / упоряд. О. Баган. Т. 7
Ідеологічна та історіософська есеїстика (1923 – 1939 рр.).
Дрогобич, 2014.

Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт. Москва.
1999. Т. 2.

Врангель П. Н. Воспоминания. В 2 т. М., 1992.

Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів : Світ, 2007. Т. 4.
Кн. 1.

Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів : Світ, 2013. Т. 4.
Кн. 2.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української
Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : док.

і матеріали : у 2 т. / упоряд. В. Верстюк. Київ : Вида-во імені Олени Теліги. 2006. Т. 1.

Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 : в 2 т. Київ : Темпора, 2002. Т. 2.

Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926.

Красный архив. 1928. Т. 1.(26).

Крестьянская Россия : сборник статей по вопросам общественно-политическим и экономическим / ред. А. А. Аргунова; А. Л. Бема; С. С. Маслова и др. Прага, 1923. Т. 4.

Куліш П. Листи съ хутора. Петербургъ. 1861.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму писані 1919–1926 рр. Київ ; Філадельфія, 1995.

Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського). Переклав Євген Томашівський. Прага: Український Стяг, 1926.

Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної Партії. Київ ; Відень, 1920.

Мірчук П. Україно-московська війна (1917-1919). Торонто, 1957.

Програма Української федеративно-демократичної партії. К., 1918.

Прохода В. Записки непокірливого. Т. 2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». Новий Ульм, 1972.

Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт на Майне, 1982.

Скоронадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995.

Сорокин П. А. Идеология аграризма. Прага : Хутор, 1924.

Стамболийски А. Принципите на Българският земеделски народен союз. София, 1919.

У 60-річчя відновлення гетьманства / упоряд.
М. Королишин. Торонто : В-тво Батьківщина, 1978.

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року).
Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора,
2015. Т. 1.

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року).
Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора,
2015. Т. 2.

Український з'їзд у Чернігові (8-10 червня 1917 р.):
матеріали та коментарі / Упор.: В. М. Бойко, Р. Б. Воробей,
Т. П. Демченко. Чернігів: Сіверський центр післядипломної
освіти, 2012.

Український національно-визвольний рух. Березень–
листопад 1917 року: док. і матеріали / упоряд.: В. Верстюк та
ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003.

Українські політичні партії кінця XIX - поч. XX ст.
Програмові і довідкові матеріали. Київ : Консалтинг, Фенікс.
1993.

Hamangiu C. Codul general al României. Legi uzuale. 1919-
1922 Vol. 9. București.

Josef Harna. Materiály k politickým, hospodářským
a sociálním dějinám Československa v letech 1918-1929. /
Spoluautoři: Zdeněk Deyl, Vlastislav Lacina. – Praha : Ústav
československých a světových dějin CSAV, 1981.

Miłkowski S. Agraryzm jako forma przebudowy ustroju
społecznego. Krakow. 1934.

Paleček A. Nové selství (Základy ruralizmu). Praha, 1933.

Stejnopis sbírky zákonů a nařízení státu československého.
Ročník 1919.

Zaleski A., Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli
politycznej, Warszawa 1933.

III. Періодичні видання

- Вісник Міністерства Земельних Справ.* 15/IX–1918 р. № 1.
Вісник Міністерства Земельних Справ. 15/IX–1918. № 1.
Вісник Міністерства Земельних Справ. 15/IX–1918. №1.
Вісник Міністерства Земельних Справ. 1918. № 4
Вісник Міністерства Земельних Справ. 1918. № 9.
Державний вісник. 19/VII–1918. №24.
Державний вісник. 1918. 5 червня. Ч 10.
Державний вісник. 1918. № 66. 2 листопада.
Изгоев А. С. Славянский «аграризм». *Руль.* 2 марта 1926.
№ 1595.
Изгоев А. С. Славянский «аграризм». *Руль.* 4 марта 1926.
№ 1597.
Киевская мысль. 1918. 30 мая.
Наша Справа (Катеринослав). 1919. 4 січня.
Нова Рада. 1918. 22 жовтня.
Робітнича газета (Київ). 1918. 8 листопада.
Село: неперіодичний орган Українського аграрного товариства. 1930. № 1.
Хліборобська Україна. Відень, 1920. 36. 1.

ПЕРЕЛІК ПИСЬМОВИХ ДОКУМЕНТІВ

Глава 1. Інтелектуальний аграристський дискурс

- № 1 Куліш П. «Листи съ хутора»
№ 2 Липинський В. Матеріали до програми [Української демократичної хліборобської партії]
№ 3 Липинський В. «Листи до братів-хліборобів»
№ 4 Зі спогадів П. Скоропадського
№ 5 Деякі промови Гетьмана Павла 1918 р.
№ 6 Грушевський М. Кінець старому лукавству
№ 7 Грушевський М. Велике діло

№ 8 Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії (фрагмент)

№ 9 Грушевський М. [Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві 28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]

№ 10 Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М. С. Грушевського, виголошена на київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]

№ 11 Грушевський М. «Святі права»

№ 12 Грушевський М. На село! (чергові завдання української трудової інтелігенції)

№ 13 Грушевський М. Українська партія с[оціалістів]-р[еволюціонерів] та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії (фрагменти)

№ 14 Грушевський М. Панської України не збудувати!

№ 15 А. Стамболійський. Принципи Болгарського землеробського народного союзу, 1919 (уривки)

№ 16 Из воспоминаний П. Врангеля. «Приказ о земле и волостном земстве»

№ 17 Письмо начальнику гражданского управления совета при главнокомандующем вооруженными силами Юга России Г. В. Глинке главнокомандующего вооруженными силами Юга России генерал-лейтенанта П. Н. Врангеля по земельному вопросу.

№ 18 Воззвание П. Врангеля к населению

№ 19 Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського).

№ 20 Фідлер Ю. «Шляхи чеського аграризму», 1923

№ 21 Сорокін П. Ідеологія аграризму, 1924 (уривки)

№ 22 Ланде А. (псевд. Олександр Ізгоев) «Слов'янський «аграризм»», 2 березня 1926 р.

№ 23 Ланде А. (псевд. Олександр Ізгоев) «Слов'янський «аграризм»», 4 березня 1926 р.

№ 24 Доповідь Г. Сіманціва «Новітній аграризм», прочитана в українській академічній громаді в подебрадах та в республікансько-демократичному клубі в Празі. 1929 р.

№ 25 Завдання українського аграрного товариства у подебрадах (Чехословаччина), 1930

№ 26 Мілковський М. Аграризм як форма перебудови суспільного устрою, 1933 (уривки)

№ 27 Залескій А. Аграризм. спроба виокремлення та синтезу народної політичної думки, 1933 (уривки)

№ 28 Палачек А. Нове селянство (основи руралізму), 1933 (уривки)

№ 29 Зі спогадів В. Х. Проходи – голови українського аграрного товариства у подебрадах, 1929 – 1934 (уривки)

Глава 2. Парти́йний аграристський дискурс

№ 30 Основні положення програми Української демократичної хліборобської партії (виклад)

№ 31 Українська демократично-хліборобська партія. Матеріали до програми

№ 32 Нарис програми Української демократичної хліборобської партії

№ 33 Звернення з'їзду Української демократично-хліборобської партії до гетьмана П. Скоропадського

№ 34 Звернення Лубенського повітового з'їзду Української демократично-хліборобської партії до гетьмана Скоропадського

№ 35 Меморандум хліборобів-демократів до представників держав.

№ 36 Програма Української федеративно-демократичної партії. Політична програма

№ 37 Програма Республіканської партії чехословацького села

№ 38 Програма Української народної партії

№ 39 Програма Украинской Народной Громады

№ 40 Резолюції I з'їзду Всеукраїнського союзу земельних власників (26-29 травня 1918 р.)

№ 41 Резолюції II з'їзду Всеукраїнського союзу земельних власників (5-8 листопада 1918 р.)

Глава 3. Законодавчий аграристський дискурс

Гетьманат Павла Скоропадського

№ 42 Грамота до всього українського народу

№ 43 Правительственне повідомлення (витяги).

№ 44 Закон про право на врожай 1918 р. на території Української держави

№ 45 Про умови, які не лічуться порушенням орендних договорів

№ 46 Із засідання Ради Міністрів Української держави

№ 47 Із засідання Ради Міністрів Української держави

№ 48 Закон Ради Міністрів Української держави про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями

№ 49 Тимчасовий закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства

№ 50 Статут губерніяльних та повітових земельних комісій

№ 51 Ухвалений Радою Міністрів закон про утворення тимчасових земельноліквідаційних комісій

№ 52 Губерніяльним та повітовим земельним комісіям про завдання земельних комісій та порядок початку праці на місцях

№ 53 Про прикорочення сили орендних договорів на позамістові нерухомі маєтки сільськогосподарського значіння в випадках поділення їх через продаж дрібними участками

№ 54 Проект загальних підстав земельної реформи

№ 55 Грамота Гетьмана всієї України та військ козацьких до народу українського

№ 56 Закон про право продажу та купівлі землі у сільській місцевості

№ 57 Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави

№ 58 Статут державного земельного банку

Уряд Півдня Росії

№ 59 Правительственное сообщение по земельному вопросу

№ 60 О новомъ земельномъ законѣ

№ 61 Правила о передаче распоряжением правительства казенных, государственного земельного банка и частновладельческих земель сельско-хозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев

№ 62 Временное положение о земельных учреждениях

№ 63 Указ правительствующего сената

№ 64 Приказ главнокомандующего вооруженными силами Ю. Р.

№ 65 Сведения об осуществлении земельного закона генерала Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября

Румунія

№ 66 Закон про аграрну реформу в Бессарабії «Каса Ноастре» інститут експропріації та надання власності

№ 67 Регулювання для виконання аграрного закону для Бессарабії від 29 жовтня 1920 р. «Casa Noastră»

№ 68 Закон про внесення змін до деяких статей закону про організацію агрономічного органу від 30 липня 1921 р.

№ 69 Закон заохочення обробітку землі механічними засобами

Чехословаччина

№ 70 Закон від 11 червня 1919 р. «Про земельний уряд»

Глава 4. Селянський аграристський дискурс

№ 71 Стаття газети «Рідне слово» «Нові товариства на селі»

№ 72 Стаття газети «Боротьба» «Селянська спілка»

№ 73 Інформація-звіт про селянський з'їзд в Одесі

№ 74 Український селянський з'їзд Полтавської губернії

№ 75 Інформація про селянський з'їзд у Херсоні та його резолюції

№ 76 Постанови новомосковського повітового селянського з'їзду

№ 77 Повідомлення про Київський губернський селянський з'їзд та його наказ Всеросійській раді селянських депутатів

№ 78 Постанови Радомисльського повітового селянського з'їзду

№ 79 Інформація про Сквирський повітовий селянський з'їзд та його резолюції

№ 80 Повідомлення про селянський з'їзд Козелецького повіту Чернігівської губернії

№ 81 Резолюції I Всеукраїнського селянського з'їзду

№ 82 Український з'їзд у Чернігові: стенограма

№ 83 Звіт про 2-й Чернігівський губернський селянський з'їзд

№ 84 Постанови Ямпільського повітового селянського з'їзду

№ 85 Резолюції III селянського з'їзду в Сквирі

№ 86 Інформація про роботу Всеукраїнської ради селянських депутатів та її резолюції

№ 87 Інформація про Літинський повітовий селянський з'їзд Подільської губернії

№ 88 Постанова II Уманського селянського з'їзду

№ 89 Постанови Київського повітового селянського з'їзду

- № 90 Постанови Київської губернської ради селянських депутатів
- № 91 Звіт про II Борзненський з'їзд селянських депутатів
- № 92 Постанови Катеринославського губернського селянського з'їзду
- № 93 Ухвали Гайсинської повітової селянської ради
- № 94 3 постанов другої сесії Всеукраїнської ради селянських депутатів
- № 95 Постанови III Київського повітового селянського з'їзду
- № 96 Звіт про Сосницький повітовий селянський з'їзд
- № 97 Протокол зборів селян Могилів-Подільського повіту
- № 98 Постанови III Чернігівського губернського селянського з'їзду
- № 99 Постанови II Волинського губернського селянського з'їзду
- № 100 Постанова хліборобів власників і козаків усієї України
- № 101 Меморандум хліборобів-власників і козаків усієї України
- № 102 До Ради салдатських депутатів германських військ м. Києва

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ І УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

га – гектар

карб. – карбованець

км – кілометр

т.д., т/д – так далі

У. Д. Х. П. – Українська демократична хліборобська
партія

У. Н. П. – Українська народна партія

ст. – стаття

п. – пункт

УДК 94:[329.7:332.2.021.8](477)(093)

У 45

ISBN 978-966-353-491-6

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРИЗМ

збірник документів

Комп'ютерне складання - Андрій Берестовий

В оформленні обкладинки використано зображення Марти Пітчук.

<https://thebestartist.info/uk/2020/marta-pitchuk>

Підписано до друку 10.12.2021. Формат 60x90. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 26,1. Зам. № 176. Тираж 300 прим.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com